چەند باسێکی وردی زمانەوانی کوردی

بەرگی یەکەم

هەواڵنامەی کتێب

عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول

ئەرکەکانی مۆڕفیمی (ە) لە زمانی کوردیدا

توێژینەوەیەکی مۆڕفۆسینتاکسیە

هەواڵنامەی کتێب

پرۆفیسۆر دکتۆر

عەبدوللا حوسێن ڕەسول

ئەم توێژینەوەیە یەکەم جار لە ژمارە (١)ی گۆڤاری (سابات)ی بەشی کوردیی کۆلیژی زمانی زانکۆی سەلاحەددین، بەهاری (٢٠٠٥) لاپەڕە (٣٨-٤٠) و دواتر لە لاپەڕە (١٦)ی ڕۆژنامەی (هەرێمی کوردستان)، ژمارە (١١٨)، ڕۆژی پێنجشەممەی ڕێکەوتی ١٩٩٧/٧/٢٤، بڵاوکراوەتەوە.

﴿ئەرکەکانی مۆرفیمی (ە) لە زمانی کوردیدا﴾

هەمو وشەیەك واتایەکی گشتیی فەرهەنگی هەیە، بەڵام زۆر جار ئەم واتایە بە پێی ڕەوتی ئاخاوتن ئەگۆڕێ. واتا جۆراوجۆرەکانی زمان هەڵگیراون و لە بەکارهێنانی جیا جیادا، وردە واتاکان دەرەکەون.

واتای گشتیی مۆرفیمی (ە)ش نیشاندانی نزیکیە، بەڵام لە ڕۆنانی جۆراوجۆردا، واتای جیا جیا ئەبەخشێ، کە هەمویان گەردانکراوی چەمکی نزیکین. وەك:

١ــ نیشاندانی چەمکی نزیکی:

ڕاناوی جیای کەسی سێیەمی تاك (ئەو/ئەم)ە، کە هێمایە بۆ کەسێکی دورتر لە کەسی یەکەم و دوەم، بەڵام بەهۆی خستنەسەری مۆرفیمی (ە)، نزیکتر ئەبێتەوە و چەمکی نزیکی ئەبەخشێ:

ــ ئەو/ ئەم هات. ← ئەوە/ ئەمە هات.

ئەتوانرێ، فرێزە ناویەکە فراوانتر بکرێ:

ــ ئەو تابلۆمان هەڵبژارد. ← ئەو تابلۆیــەمان هەڵبژارد.

ــ پاسەوانەکە ئەو دزی گرت. ← پاسەوانەکە ئەو دزەی گرت.

٢ــ چەمکی بەستنەوە:

ئەم مۆرفیمە ئەتوانێ، دو وشە لە یەك نزیك بکاتەوە و بە یەکیان ببەستێتەوە:

ــ گوڵ + گەنم ← گوڵــەگەنم، مێرگ + سور ← مێرگــەسور.

ــ گێل + پیاو ← گێلــەپیاو، شۆڕ + ژن ← شۆڕەژن.

هەروەها ئەم مۆرفیمە ئەتوانێ، دو بەشی ڕستە لەیەك نزیك بکاتەوە و بە یەکیان ببەستێتەوە:

ــ ئەچم + هەولێر ← ئەچمــە هەولێر.

ــ بەردێکم هاوێشت + گۆمەکە ← بەردێکم هاوێشتــە گۆمەکە.

٣ــ چەمکی ناساندن (ەکە):

نیشانەی ناساندن، تاکە مۆرفیمێك نیە، بەڵکو لە دو مۆرفیمی (ە) و ناوێك پێکهاتوە:

فرێزی ناوی + مۆرفیمی نزیکی (ە) + دەنگێکی تاوبڕ (کـ) + مۆرفیمی نزیکی (ە):-

أ ــ (ە)ی مۆرفیمی نزیکیی یەکەم، ئەرکی نزیککردنەوە و دەستنیشانکردنی فرێزە ناویەکەی لە ئەستۆدایە. واتە؛ فرێزێکی ناوی لەناو هەمو فرێزە ناویەکانی تر، بۆ سەر شاشەی مێشك

نزيك ئەكاتەوە و لە پەردەی بیر تۆماری ئەكا. بۆ نمونە، كە وترا: (كــــوڕە هــــات، شــــوانــــە چــــو، دزە گــــيــــرا....)، لێرەدا، بە هۆی مۆرفیمی (ە)، كوڕێك لەناو هەمو كوڕان، شوانێك لەناو هەمو شوانان، یان دزێك لەناو هەمو دزان.... نزيك ئەكرێتەوە و لە مێشكی گوێگردا تۆمار ئەكرێ.

ب ـ (ە)ی مۆرفیمی نزيكیی دوەم، جارێكی تر هەمان شت (فرێزە ناویەكە)، نزيك ئەكاتەوە و لە شوێنی پاشەكەوتكردن و تۆماركردنی دەریئەهێنێتەوە و ئەیخاتەوە سەر پەردەی بیری گوێگر، بۆ بەكاربردنی. (كوڕەكە/ شوانەكە/ دزەكە)، واتە؛ (ئەو كوڕە/ شوانە/ دزەی ئێمە ئەیزانین).

ج ـ دەنگی (كـ)، كە لە نێوان ئەو دو بزوێنەدایە، ناوبڕە و ئەركێكی دەنگسازیی هەیە، كە لەیەك دابڕینی دو بزوێن و ئاسانیی گۆكردنیانە.

٤ ـ چەمكی كاتی ئێستا:

نزيكترین كات، دەمی ئاخاوتنە و پێی ئەوترێ (كاتی ئێستا). كە بە مۆرفیمی (ە) ئاماژەی بۆ كراوە. ئەم مۆرفیمە لەبەرئەوەی بزوێنێكی كورت و بێهێزە، كەم بە تەنیا دەرەكەوێ، بەتایبەتی چونكە كار لە زمانی كوردیدا، یا مۆرفیمی كاتی ڕابوردو (ا/ت/د/ی/و)یان لەگەڵدایە، یا مۆرفیمی كاتی داهاتو (ێ/Ø). مۆرفیمی كاتی داهاتو (ێ/Ø) و مۆرفیمی كاتی ئێستا (ە/ Ø)، جگە لە هەندێ شوێنی تر، بەردەوام بواری بەتەنیا دەركەوتنیان لە كاتێكدا ئەبێ، كە ڕاناوی لكاو لە ئاستی سەرەوەدا دەرنەكەوێ و وەك مۆرفیمی سفر (Ø) خۆی بنوێنێ. بۆ نمونە، لە ڕستەی هەواڵدان:

{فرێزی ناوی + ڕەگی چاوگی بون (Ø) + مۆرفیمی كاتی ئێستا (ە) + ڕاناوی لكاوی كەسی سێیەمی تاك (Ø)}

ـ پیاو + Ø + ە + Ø ← پیاوە.

ـ زیرەك + Ø + ە + Ø ← زیرەكە.

ئەوە لە بارێكدا، كە ڕاناوی لكاو، كەسی سێیەمی تاك بێ ە وەكو سفر (Ø) دەرنەكەوێ، بەڵام لە كەسەكانی تر، ڕاناوی لكاو دەرەكەوێ و لە ڕوی دەنگسازیەوە كار ئەكاتە سەر ئەو بزوێنە كورتە و ئەسوێ:

{فرێزی ناوی + ڕەگی چاوگی بون (Ø) + مۆرفیمی كاتی ئێستا (ە) + ڕاناوی لكاو(م/ی/ین/ن)}

ـ پیاو + Ø + Ø + م/ی/ین/ن ← پیاوØ م/ی/ین/ن.

ـ زیرەك + Ø + Ø + م/ی/ین/ن ← زیرەكـØ م/ی/ین/ن.

بەڵام ئەگەر ڕەگی چاوگی (بون) لە ئاستی سەرەوەدا دەرکەوێ، ڕستەکە لە هەواڵدان ئەگۆڕێ بۆ فەرماندان، کەسەکەش لە سێیەمی تاک ئەگۆڕێ بۆ کەسی دوەمی تاك و یاسای داڕشتنی ڕستەی فەرماندانەکە بەم شێوەیە :

{فریزی ناوی + ڕەگی چاوگی بون (بـ) + مۆڕفیمی کاتی ئێستا (ە) + ڕاناوی لکاوی کەسی دوەمی تاك (Ø)}

ـــ پیاو + بـ + ە + Ø ← پیاو بە.

ـــ زیرەك + بـ + ە + Ø ← زیرەك بە.

دیسان ئەگەر ڕاناوی لکاو (ن)، بۆ کەسی دوەمی کۆ دەرکەوێ، دەنگی (ە) کە مۆڕفیمی کاتی ئێستایە ئەسوێ:

ـــ پیاو + بـ + Ø + ن ← پیاو بـØـن.

ـــ زیرەك + بـ + Ø + ن ← زیرەك بـØـن.

(ە)ی مۆڕفیمی کاتی ئێستا، لەگەڵ مۆڕفیمەکانی تری کاتیش ئەرکی خۆی ئە نجام ئەدا. بۆ نمونە :

هەواڵنامەی کتێب

١ـــ ڕانەبوردو:

{مۆڕفیمی کاتی ئێستا (ە) + ڕەگ + مۆڕفیمی کاتی داهاتو (ێ/ Ø) + ڕاناوی لکاو (م/ی/Ø/ین/ن/ن)}

ـــ ە + ســوتـ + ێ + م/ی/Ø/ین/ن/ن ← ئەســـوتـێـم/ی/Ø/ین/ن/ن.

ـــ ە + نـوســ + ێ/Ø + م/ی/Ø/ین/ن/ن ← ئەنـوسـØم/ئەنـوسـØی/ئەنـوسـØێ.....

بواری کارکردنی ئەم دۆخە لە ئێستا بەرەو داهاتوە.

٢ـــ ڕابوردوی بەردەوام:

{مۆڕفیمی کاتی ئێستا (ە) + ڕەگ + مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو (ا/ت/د/ی/و) + ڕاناوی لکاو (م/ی/Ø/ین/ن/ن)}

ـــ ە + ســـوتـ + ا + م ← ئەســـوتـام.

ـــ ە + چــ + و + Ø ← ئـەچــوØ.

ئەوە بۆ تێنە پەڕ، بەڵام بۆ تێپەڕ:

{مۆڕفیمی کاتی ئێستا (ە) + ڕاناوی خاوەنی (بکەر) + ڕەگ + مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + ڕاناوی ڕێککەوتن (بەرکار)}

ـــ ە + مانـ + گر + تـ + ی ← ئەمانگرتی.

ـــ ە + یانـ + خوێنـ + د + Ø ← ئەیا نخوێندØ.

٣ـ ڕابوردوی تەواو:

{ئاوەڵناوی کراو + مۆڕفیمی کاتی ئێستا (ە) + ڕاناوی لکاو}.

واتە؛ {ڕابوردوی سادە + مۆڕفیمی ئاوەڵناوی کراو (و) + مۆڕفیمی کاتی ئێستا + ڕاناوی لکاو}.

واتە؛ {ڕەگ + مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + مۆڕفیمی ئاوەڵناوی کراو (و) + مۆڕفیمی کاتی ئێستا + ڕاناوی لکاو}.

ـــ وەستـ + ا + و + ە + Ø ← وەســـتاوەØ.

ـــ بـــو + و + و + ە + Ø ← بووەØ.

ـــ مـــر + د + و + ە + Ø ← مردوەØ.

هەروەها مۆڕفیمی (ە)، ڕۆنانی ئامرازی (ە+و+ە←ەوە)ی دوپاتیش ڕۆلی خۆی ئەبینێ، کە (و) مۆڕفیمی دوریە و هێمایە بۆ جاری یەکەمی ڕودانی کارەکە و (ە)ی کۆتاییش هێمایە بۆ دواجاری ڕودانەکە، بەڵام (ە)ی یەکەم، فرێزە کاریەکە و هەردو جارەکەی ڕودان کە لە (و+ە←وە)دا خۆی ئەنوێنێ، بەیەکەوە ئەبەستێتەوە.

ـــ هاتم⁀وە⁀هاتم ← هاتم + وە ← هاتم⁀+ە⁀+وە ← هاتمەوە.

واتە؛ ئەرکی مۆڕفیمی (ە) یەکەم کە واتای نزیکی ئەدا، نزیکردنەوە و بەستنەوەی هەردو جاری ڕوداوەکەیە، پێشتر و ئێستا. ئەرکی مۆڕفیمی (و)، کە واتای دوری ئەدا، ئاماژەکردنە بۆ هەبونی پێشتری ڕوداوەکە و ئەرکی مۆڕفیمی (ە)ی دوەم کە هەمان واتای نزیکی ئەدا، ئاماژەکردنە بۆ ئێستای ڕوداوەکە یان جارە نزیکەکەی ڕوداوە کە دوبارە بوەتەوە.

ناوەرۆك

بـــــابـــــەت **لاپەڕە**

پێشەکی

بەشی یەکەم: پێناسەی ڕستە

بەشی دوەم: دارشتنی ڕستە

بەشی یەکەم: کار

جۆرەکانی کار

یەکەم: ڕەگی کاری تێنە پەڕ

تێنە پەڕی بکەری

تێنە پەڕی بەرکاری

دوەم: ڕەگی کاری تێپەڕ

بەشی دوەم: پێویستیەکانی کار

أ/ پێویستیە سەرەکیەکانی کار

١/کات

ستونی کاتی ڕابوردو

یاسای ڕۆنانی کاری ڕابوردو

١-ڕابوردوی سادە

٢-ڕابوردوی تەواو

٣-ڕابوردوی بەردەوام

٤-ڕابوردوی دور

ستونی کاتی ڕانەبوردو

١-ئێستا

٢- داهاتو

٣- ڕانەبوردو

٢/توخمەکان (ڕاناوە لکاوەکان)

یەکەم: دەستەی ڕێککەوتن

هەواڵنامەی کتێب

دوةم: دةستةى خاوةنى
بةشى سيَيةم: بةشة ناسةرةكيةكانى رِستة
بةشى ضوارةم: رِستة و بةشةكانى ئاخاوتن
نةخشةى بةشةكانى رِستة
ئةنجامةكان
سةرضاوةكان
ملخص **البحث**

ڕستە[1]

پێشەكی:

لەم چەرخەدا هەر زانستێك زۆر لق و پۆپی لێ ئەبێتەوە و لە توانای هیچ مرۆڤێكدا نیە، شارەزای هەمو زانستەكان بێ، تەنانەت شارەزایی تاكە زانستێكیش بەتەواوی كارێكی ئاسان نیە، بۆیە، كاری زانا ئەوەیە، پسپۆری و تایبەتمەندی لە لە زانستێك یان لقێكی پەیدا بكا. پسپۆری و تایبەتمەندیش لە زانستێك واتە، دۆزینەوەی كەرەسەكانی و لێكۆڵینەوەیان و دەرخستنی چۆنیەتیی كاركردن و پەیوەندیی نێوانیان و توخمەكانی تر. لێكۆڵینەوەش بە زۆری لە سێ ڕووەوە ئەكرێ، مێژویی: واتە، چۆنیەتبی دروستبون و پەرەسەندنی كەرەسەكە. ئێستایی: واتە، چۆنیەتیی پێكهاتن و كاركردنی كەرەسەكان. بەراورد: واتە، بەرامبەركردنی كەرەسە هاوشێوە و جیاوازەكان و دەرخستنی لایەنی لێكچون و جیاوازییان.

لە كۆندا، فەیلەسوف تاكە كەسێك بو كە شارەزایی لە هەمو بوارە زانستیەكان هەبو، چونكە زانستەكان هێشتا چڕ و فراوان نەبون، ئەبێ نكۆڵیش لەوە نەكەین كە بەرهەمی فەیلەسوفەكان بو، زەمینەیان بۆ سەرهەڵدانی زانایان خۆشكرد. بۆ نمونە، ئەفلاتون و ئەرستۆ لەو باوەڕەدا بون، - سروشتی هەستپێكراو دیمەنێكی سەرپێی ڕاستیە هونەریەكانی بنچینەییە، كە مرۆڤ بە سەرنجدان تێیان ئەگا، بە پێچەوانە، هیراقلێتس لەو باوەڕە بو- هیچ ڕاستییەكی بنچینەیی لە ئارادا نیە و جیهان لە گۆڕانێكی بەردەوام دایە(١-٧١)، كەواتە، هەمو زانیارییەك كاتیە و بەردەوام لە پێشكەوتندایە و هەرگیز ڕاستیی تەواو

١ لەم توێژینەوەدا مەبەستمان لە ڕستە، ڕستەی سادەیە بەگشتی و سادەترین ڕستەی كوردی بە تایبەتی. مەبەستیش لە سادەترین ڕستەی كوردی، ئەو ڕستانەن كە لە شێوەی وشەیەكدا دەردەكەون.

دەستناکەویٚ. بۆیە ناکریٚ تویٚژەر دەستبەرداری بەرهەمەکانی پیٚش خۆی بیٚ، وەك نیوتن ئەڵیٚ: (ئەگەر من لە زانا مەزنەکانی پیٚش خۆم پتر ببینم، هۆی ئەوەیە، من لەسەر شانی ئەوان وەستاوم)، بۆ ئەوەی- وەك هیراقلیٚتس ئەڵیٚ- (دوجار لە ڕوباریٚکدا هەنگاو نەنیٚین) (١-٧٠).

لە بەشی یەکەمدا: بە پیٚناسەی ڕستە لای زمانەوانەکان ئەچینەوە و هەڵیانئەسەنگیٚنین و لە کۆتاییدا پیٚناسەیەکی نویٚ ئەخەینەڕو.

لەبەشی دووەمدا: پیٚناسە نوییەکەی خۆمان شیئەکەینەوە.

لەبەشی سیٚیەمدا: پیٚویستیە ناسەرەکیەکانی ڕستە ئەخەینەڕو.

لەبەشی چوارەمدا: فراوانکردنی سادەترین ڕستە و گرنگیی بەشەکانی ئاخاوتن لەم ڕووەوە باسکراوە.

لە کۆتاییشدا: دەرەنجام و سەرچاوەکان و کورتەی عەرەبی و ئینگلیزیش پیٚشکەشکراوە.

بەشی یەکەم ــ پیٚناسەی ڕستە:-

زمان دیاردەیەکی مرۆڤایەتیە و لیٚکۆڵینەوە لەو سیستەمە کاریٚکی ئاسان نیە، بۆیە زۆربەی قوتابخانە زمانەوانیەکان پەنا ئەبەنە بەر لیٚکۆڵینەوەی ڕستە لەبری ئاخاوتن، بەڵام چەمکی ڕستە چەمکیٚکی ڕون نیە و پیٚناسەکردنی کاریٚکی ئەستەمە(٢-٢٨٢)، بە تایبەتی پیٚناسە، چونکە پیٚناسە پوختەی دەرەنجامی ڕاستی ئەو چەمکانەیە، کە لیٚکۆڵینەوە ئەیگاتیٚ. هیچ پیٚناسەیەکیش لە سەدا سەد ڕاست نیە. (٣-١٠). دەستنیشانکردنی کەموکوڕیەکانی هەر پیٚناسەیەك و هەوڵدانی ڕاستکردنەوە و پڕکردنەوەی کەلیٚنەکانی هەر پیٚناسەیەك هەنگاویٚك ئەو زانستە بەرەو پیٚشئەبا.

ئەرکی زمانەوان دەستنیشانکردن و لیٚکۆڵینەوەی کەرەسەکانی زمانە. ئەو کەرستانەی بەرجەستەین و ئەتوانریٚ بپیٚورێن، وەك: دەنگەکان، وشەکان و ڕستەکان، دەرەنجامی لیٚکۆڵینەوەکانیان ڕاستتر و زانستیانەتر ئەبیٚ، بەڵام ئەو کەرستانەی بەرجەستەیی نین و یەکەی پیٚوانیان نیە ، وەك: بیر و چەمك و واتا، دەرەنجامی لیٚکۆڵینەوەکەیان ڕیٚژەیی و نازانستی دەرەچیٚ. بۆیە، ئەو پیٚناسەی ڕیٚزمانی دیٚرین، کە پتر پشتیان بە واتا بەستوە، لەلایەن قوتابخانە زمانەوانیەکانی دوای خۆیان کەوتنە بەر ڕەخنە، بۆ نمونە، (ڕستە: زنجیرە وشەیەکە بیرۆکەیەکی تەواو دەرەخا) (٤-٥٧)، (ڕستە ئەم ئاخاوتنەیە لە دوو ووشە

یان پتر پەیدا ئەبیٚ و مەبەستیٚك ئەدا بەدەستەوە)(٥-١١)، (ڕستە : کۆمەڵە ووشەییٚکە کە بە شیٚوەیەکی تایبەتی ڕیز دەکریٚن، هەموویان بەسەر یەکەوە واتایەکی تەواو دەبەخشن)(٦-٨). (پەیڤ : ئەو چەند گوتنیٚ کو دروستە مرۆڤ ل داویا وان راوەستی، ژ بەر کۆ داخوازیٚ پیٚك تینن)(٧-٢)، ئەو ڕەخنانەی لەم جۆرە پیٚناسانە ئەگیریٚن، لەو خاڵانە کۆئەکریٚنەوە :-

١- پیٚناسەکان هەمو ڕستەیەك ناگرنەوە، ئەگەرچی ڕستەمان هەیە، لە پتر لە وشەیەك پیٚکدیٚ، بەڵام ڕستەشمان هەیە لە تاکە وشەیەك پیٚکدیٚ، وەك: هات، چو، ئەتانبینمەوە. . .

٢- ئایا (واتا) یان (مەبەست) چیە؟ چۆن ئەپیٚوریٚ و چۆن پیٚناسە ئەکریٚ؟ جیاوازیی نیٚوان واتای تەواو و ناتەواو چیە؟ ئایا دەستەواژەیەکی وەك: گوڵیٚکی جوان، شاری قەڵا و منارە، گۆرانی شاعیری سروشت و دەرون... هتد. واتایان هەیە، یان نا؟ ڕستەن یان نا؟ بۆ؟...

(أ) لە ئەنجامی ئەم پرسیار و کەموکوڕیانە زمانەوانەکان کەلیٚنیٚکیان لەو پیٚناسانە دۆزیوەتەوە، ئەویش، ئاماژە نەکردنە بە بونی کار لە ڕستەدا و هەوڵیاندا، کەلیٚنەکە پڕبکەنەوە، ئەوەش هەنگاویٚك ئەو زانستەیان بردە پیٚشەوە، وەك، (بەو کۆمەڵە واژەیەی کە بە کاری ئەهیٚنین، وە فرمانیٚکی لەتەکا ئەبیٚت و مەعنایەکی تەواو ئەبەخشیٚ، ئەڵریٚ: ڕستە)(٨-١٥). (بەو کۆمەڵە وشەیەی کە بەکار ئەهیٚنین و مەعنایەکی تەواو دەبەخشیٚ و کاریٚکی تیٚدا دەبیٚت پیٚی دەگوتریٚت ڕستە)(٩-٤٤٥). (ڕستە: ئەو ئاخافتنەیە، کە کاری تیٚدایە و واتایەکی تەواو ئەبەخشیٚ)(١٠-٣٠١). (ڕستەی سادە: ئەو ڕستەیە کە تەنیا فرمانیٚکی تیا هەیە و مەعنایەکی تەواویش ئەبەخشیٚ)(١١-٤٨).

هەرچەندە ئەو جۆرە پیٚناسانە مەرجی بونی کاریان خستەڕو، بەڵام گرفتی کۆمەڵە وشە و واتای تەواو و دەرنەکەوتنی کار لە هەندیٚ ڕستەدا هەر مایەوە، دوای هەستکردنی زمانەوانەکان بەم کەموکوڕیە، بەتایبەتی بە کارتیٚکردنی قوتابخانەی ئەزمونگەریی دەرونناسەکان (مدرسة علم النفس التجريبي) کە هەوڵی فەرامۆشکردنی واتایان ئەدا، چونکە بە ڕای ئەوان (واتا ناکەویٚتە بەر شیکردنەوەی وردی زانستیانە)(٢-٢٩٥)، و ڕستە بریتیە (لەو کاردانەوەی لای گویٚگر دروست ئەبیٚ)(١٢-١٣)، بەڵام ئەم جۆرە پیٚناسەیە، زمانەوانی سودی لیٚ نابینیٚ، چونکە ئاماژە بۆ کەرەسەکانی ڕستە ناکا. ئەوەش زەمینەی بۆ زمانەوانەکان خۆشکرد کە ئەو جۆرە چەمکانە لە پیٚناسەکانیان پەردەپۆش بکەن، وەك: (ڕستە شیٚوەیەکی زمانی سەربەخۆیە)(٢-٢٨٨). (ڕستە ئەوەیە ڕۆنانی ڕستەسازی دروستبیٚ)(١٣-١١٢)، بەوەش گرفتەکە چارەسەر نەکرا، چونکە ئەرکی ڕستەسازی،

لێکۆڵینەوەی کەرەسەکانی ڕستەیە. زمانەوانە هاوچەرخەکان بۆ دۆزینەوەی هاوڕێکی لە نێوان زمانەوانیی نوێ و کەرەسە پێکهێنەرەکانی ڕستە، ڕویانکردە جۆرێکی تر لە پێناسە. وەك: (هەمو ڕستەیەك لەسەر دو بنچینە دادەمەزرێ بەشی یەکەمیان پێی دەگوترێ (نیهاد) بەشی دوەمیان پێی دەگوترێ گوزارە.)(١٤-٢٤). (ڕستە ئەو پێکهاتەیە کە بەلای کەمەوە لە بکەر و کارێکی ڕێککەوتو پێکهاتوە)(١٥-٩٦). (ڕستە پێکهاتوە لە پاڵدەر و پاڵدراو)(٢-٢٨٨)، (ڕستەی نەفرە ئەو ڕستەیە دەگرێتەوە کە تەنێ لە بەشەکانی سەرەکی ڕستە سەرکار (نیهاد Subject) وە (گوزارە Predicate) پێك دێ)(١٦-١٢٥).

ئەم جۆرە پێناسانە، ئەگەرچی هەندێ گرفتیان چارەکرد، وەك: فەرامۆشکردنی واتا و ئاماژەکردن بۆ پێکهاتەکانی ڕستە، بەڵام هەندێ گرفتی لاوەکیان نایەوە، وەك:

١- ئایا لەم ڕستانەدا (کوردم، مامۆستاین، جوانن،...) کامە فرێزی ناویە (نیهاد) و کامە فرێزی کاریە (گوزارە)؟

٢- ئەگەر لە ڕستەی (دایکەکە خەوت)، (دایکەکە) فرێزی ناوی (نیهاد) بێ، و (خەوت) فرێزی کاری (گوزارە) بێ، ئایا لە ڕستەی (دایکەکە منداڵەکەی خەواند)دا، (منداڵەکە) چیە؟

بۆ چارەسەری ئەم گرفتە دو ڕێگاچارەیان دانا:-

١- بەرکاریان دایە پاڵ بەشە فرێزی کاری (گوزارە)(١٧-٧٤):

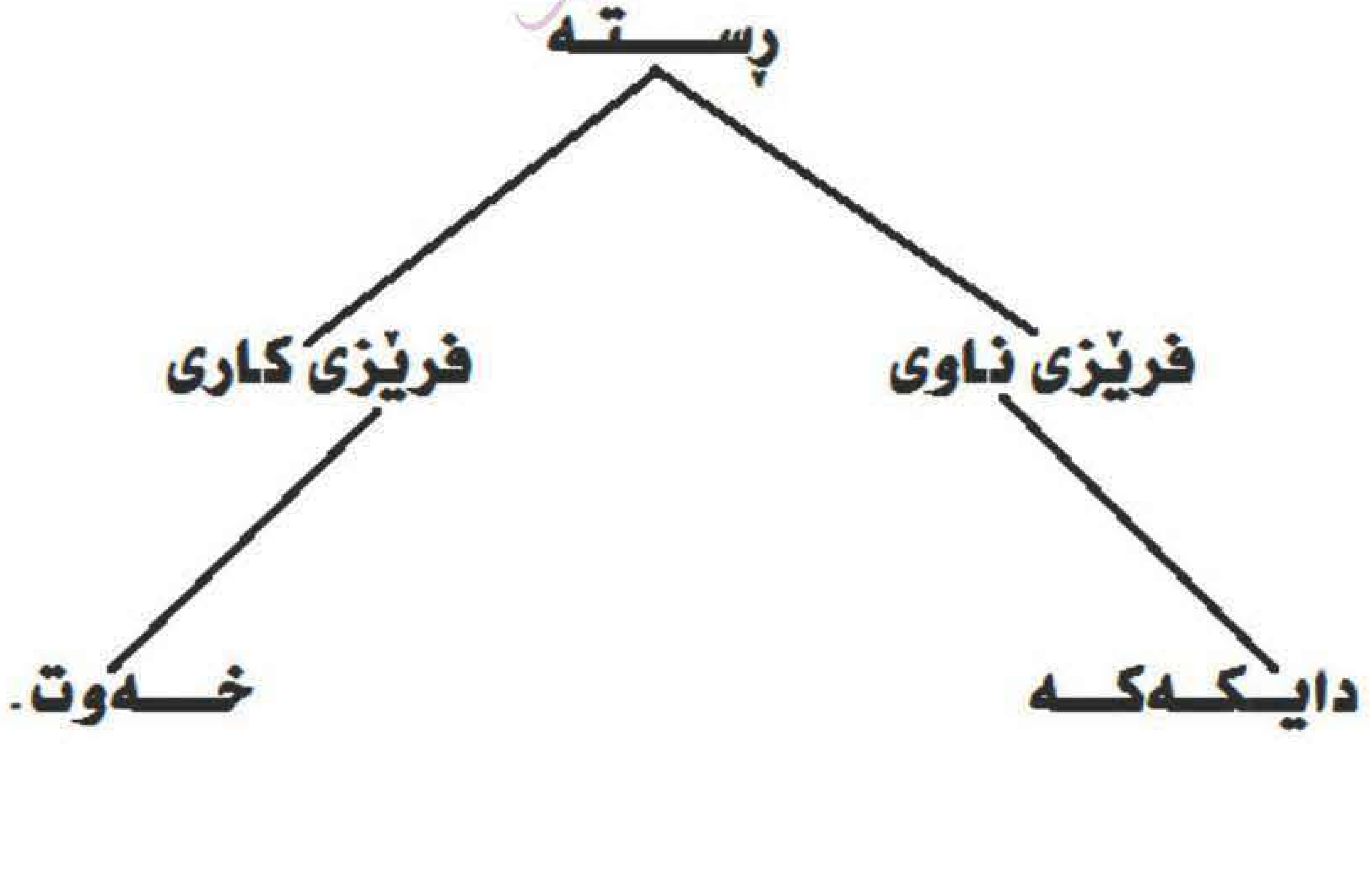

هەواڵنامەی کتێب

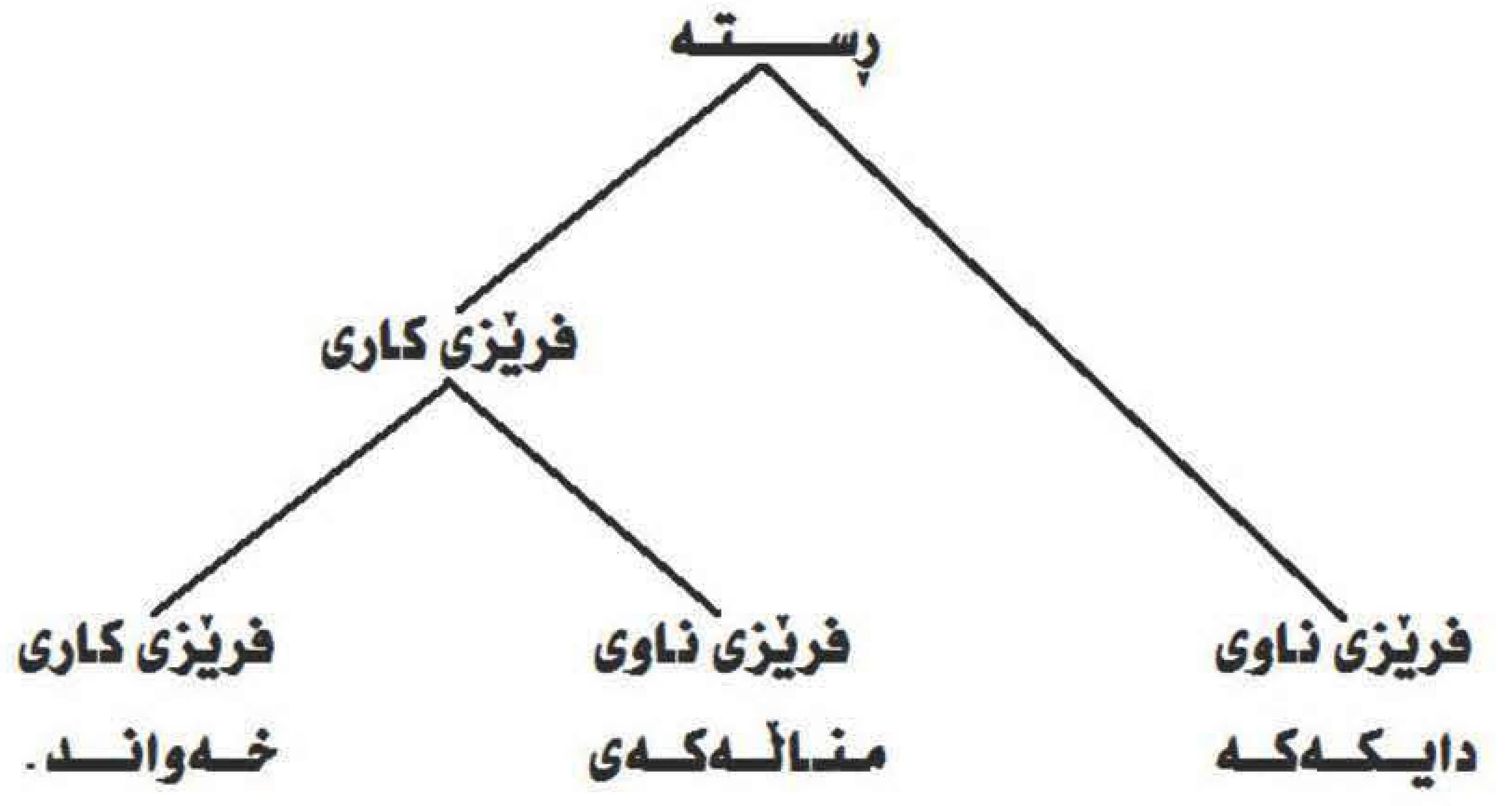

٢- لەبری دابەشکردنی دوانی، دابەشکردنی سیانیش سەریهەڵدا(١٧-٧٥):-

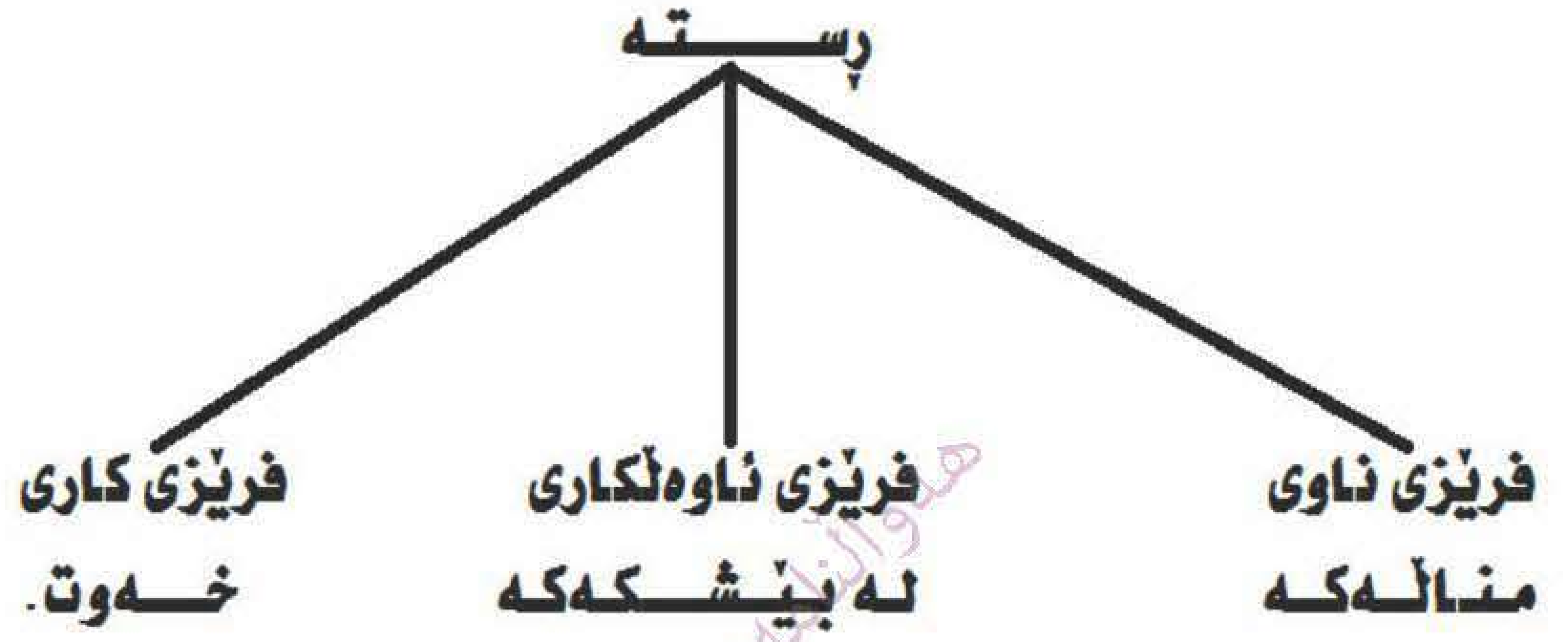

بەوەش گرفتەکان بنەبڕ نەبون، چونکە:-

١- هەندێ ڕستە جگە لە بکەر و بەرکار و کار، بەرکاری ناڕاستەوخۆ و ئاوەڵناو و دیارخەر و ئاوەڵکاری کات و شوێن و چۆنیەتی و ... هتد. تێ ئەکەوێ.

٢- هەندێ ڕستە لە کوردیدا لە تاکە وشەیەك پێکدێن و هەمو کەرەسە پێکهێنەرەکانی ڕستەیان تێدایە، وەك: چو، نایبێ، هەیە، ئەگەڕێینەوە،... هتد. جگە لەمەش لە هەندێ ڕستەدا تەنیا فرێزی ناوی (بکەر/ بەرکار) لە ئاستی سەرەوە (Surface Structure) دەردەکەوێ، وەك: (پ: کێ نانی خوار؟ و: ئازاد.) (پ: ئازاد چی خوارد؟ و: نان،...هتد).

بۆ پڕکردنەوەی ئەو کەلێنانە و دۆزینەوەی ڕێگەچارەیەکی گونجاو، پێناسەیەك ئەخەینەڕو کە هەمو کەرەسە پێکهێنەرەکانی ڕستە ئەگرێتەخۆی و هەمو ڕاستیە زانستیەکانی زمانەوانی ڕەچاوئەکا: (ڕستە: بریتیە لە ڕەگی کار و پێویستیەکانی).

بەشی دوەم ــ دارشتنی ڕستە[2]:

بۆ شیکردنەوەی هەر پێناسەیەك، ئەبێ، یەك بە یەك وشەكانی ئەو پێناسەیە هەڵبسەنگێنین. لە پێناسەی (ڕستە: بریتیە لە ڕەگی كار و پێویستیەكانی). ڕستە دابەشی دو بەش ئەكەین، كە یەكەمیان: ڕەگی كار و دوەمیان: پێویستیەكانی ڕەگی كارە.

بەندی یەكەم ــ ڕەگی كار:

مەبەست لە (كار) ڕەگی كارە. (ڕەگی كاریش: بریتیە لەو مۆڕفیمەی گۆڕانكارییەك دەرەخا). ڕەگی كار، سەرچاوەی هەمو ڕۆنانەكانی كارە و هەمو كارێكیش تەنیا یەك ڕەگی هەیە[3]، كە بریتیە لەو چاوگەی، (ن)ی چاوگ و مۆڕفیمی كاتی ڕابوردو (پیتەكەی پێش نونی چاوگ)ی لێ كرتاوە:

ڕەگ = چاوگ – (نونی چاوگ + مۆڕفیمی كاتی ڕابوردو)

واتە: چاوگ = ڕەگ + مۆڕفیمی كاتی ڕابوردو + نونی چاوگ

ڕەگی كاریش مۆڕفیمێكی بەندە و تەوەرەی سەرەكیی ڕستەیە و هەمو مۆڕفیم و وشەكانی تر بە پێی پێویست بە دەوری ڕەگی كاردا ئەخولێتەوە.

جۆرەكانی كار:

ڕەگی كار، ئەو مۆڕفیمەیە كە چەمكی ڕوداوێك ئەبەخشێ. واتە: واتای خودی كارەكە (ڕوداوەكە)، تەنیا بۆ ڕەگی كار ئەگەڕێتەوە. هەر چەمكێكی تر لە ناو فۆرمی كاردا هەبێ، وەك: (كات، كەس، دوپاتی، تێپەڕاندن، فەرماندان، بكەرنادیاری، ناكردن، ئاوەڵناوی كراو،... هتد) ئەگەڕێتەوە بۆ بونی مۆڕفیمی تایبەت بەو چەمكە.

ڕەگی كارەكانیش لەناو خۆیاندا دو جۆرن:-

یەكەم: ڕەگی كاری تێنەپەڕ:

ئەو ڕەگەیە، تەنیا توخمێك (كەس/ شت) وەرئەگرێ، ئەو توخمە ئەگەر بە خواست و ئارەزوی خۆی كارەكە ئەنجام بدا ، ئەبێتە بكەر، بەڵام ئەگەر كارەكە بەسەری دابێ و خۆی ئەنجامی نەدا ئەبێتە بەركار، كەواتە تێنەپەڕ دو جۆرە:

---

۲ لەم توێژینەوەیەدا باسی ڕستەی ناسادە (لێكدراو و تێكەڵ) ناكەین، بۆیە، مەبەست تەنیا ڕستەی سادەیە.

۳ زمانەوانیی دێرین، بە هەڵە دو ڕەگیان بۆ كار دەستنیشان كردوە: ڕەگی ڕابوردو و ڕەگی داهاتو (ڕانەبوردو)، كە لە ڕاستیدا، كار تەنیا یەك ڕەگی هەیە و ئەو گۆڕانكاریانەی كە لە ڕانەبوردودا بەسەر ڕەگی كاردا دێن، یان وشەسازین، وەك: (ناردن - نار - نێر، شاردنەوە - شار - شێر، ژماردن - ژمار - ژمێر)، یان دەنگسازی وەك: (كوشتن - كوش - كوژ، خواستن - خواس - خواز، نوستن - نوس - نوز)، یان هەردوكیان وەك: (ناشتن - ناش - نێژ، ڕشتن - ڕش - ڕێژ، گواستن- گواس - گوێز).

١- تێنەپەڕی بکەری:-

ئەو کارەیە، کە بکەری هەیە. واتە،تەنیا توخمێکی هەیە و توخمەکە بەخواست و ئارەزوی خۆی کارەکە ئەکا. ئەتوانێ، بیکا، یان نەیکا، یان هەرنەبێ، ئەتوانێ، پێش و دوای بخا. لەم جۆرە کارانەدا بیر بۆ بەرکار ناچێ. ئەمەش لە ئە نجامی ئەوەیە کە بەرکار لە خودی بکەردا تواوەتەوە.

لەم جۆرە کارانەدا تێبینی دو سەرنج ئەکرێ:-

أ/ دەرە نجامی کارەکە لە بەرژەوەندیی توخمی (بکەر)ە، بۆیە ئارەزوی ئە نجامدانی ئەکا.

ب/ ڕێژەی چاوگە (ا)بیەکان لە تێنەپەڕی بکەری کەمترە لە چاوگەکانی تری (ی، ت، د، و)یی، ئەگەر بەراوردی بکەین لەگەڵ جۆری دوەم (تێنەپەڕی بەرکاری). وەك لەم نمونانەدا دەرەکەوێ (ڕۆیشتن، چون، دانیشتن، چەقین، هەلـ/ ڕا/ وە/ ستان، خەوتن، نوستن، وەڕین، فڕین، سوڕانەوە، پاڕانەوە، جوڵانەوە، جەنگان، تۆران، خولانەوە، ...هتد)

٢- تێنەپەڕی بەرکاری:-

ئەو کارەیە کە بەرکاری هەیە و بکەری نیە. واتە، لە ڕوی ڕێزمانییەوە مۆرفیمێك نیە، ئاماژە بۆ (بکەر) بکا. ئەشێ، لە ڕوی ژیربیژییەوە (منطق) لێکدانەوەی بۆ بکرێ و بوترێ (هیچ کارێك لە خۆیەوە ڕونادا)، بەڵام ئەمە ئەرکی زمانەوان نیە٤، چونکە ئەگەر وابێ، بابەتەکە لە ڕستەسازی دەرەچێ و هەمو ناوێك ئەبێتە کارێك بۆ بکەرێکی پێش خۆی و ناو لە ئارادا نامێنێ(١٩-٢٦٨). لەبەرئەوەی بکەری ئەو جۆرە کارانە سروشتە، یا هۆ (وسیلة)یە، یان ئامێرە (٢٠-٢٤)...هتد، بیرت بۆ بکەر ناچێ. وەك: (کەوتن، خزین، پشکوتن، بارین، تەقین، ڕزین، کۆکین، پژمین، مردن، شکان، ڕژان، سوتان، دڕان، پسان، خنکان، بڕان، ترسان، کرتان، ڕمان، تکان، تاسان، بزڕکان، ترشان، قلیشان، ڕوخان، پچڕان، دامرکان، توانەوە، کوژانەوە، ڕوتانەوە، تلانەوە، زان، بۆرژان، پژان، خوسان، فەوتان،...هتد).

لەم جۆرە کارانەدا، تێبینی دو سەرنجی پێچەوانەی جۆری یەکەم ئەکرێ:-

ا/ دەرە نجامی کارەکە لە بەرژەوەندیی توخمەکە (بەرکار)دا نیە، بۆیە ئارەزوی ئە نجامدانی کارەکە ناکا.

ب/ ڕێژەی چاوگە (ا)بیەکان زۆرە، تەنانەت زۆربەی چاوگە ئەلفیە تێنەپەڕەکان ئەگرێتەوە..

---

٤ ئەرکی زمانەوان: دەستنیشانکردنی کەرستەکانی زمان و لێکۆڵینەوەیانە، لێکۆڵینەوەکەش چ مێژویی بێ، چ ئێستایی (وصفی) و چ بەراوردی.

كاره تێنه پەڕەكانیش بكەری بێ، یا بەركاری، تەنیا دەسته ڕاناوی ڕێككەوتن (م، ی، Ø، ین، ن، ن) وەرەگرن. له تێنه پەڕی بكەری، ئەبن به بكەر (هاتم، چوی، دانیشتØ، هەڵسایں، تۆران،...) و له تێنه پەڕی بەركاری، ئەبن به بەركار (سوتام، كەوتی، مردØ، شكاین، ترسان،...).

دوەم ــ ڕەگی كاری تێپەڕ:

ئەو ڕەگەیه، كه ئاماژه بۆ ڕوداوێك ئەكا، كه ئەبێ دو توخم بەشداری بكەن بۆ ئه نجامدانی كارەكه: یەكەمیان ــ به خواست و ئارەزوی خۆی كارەكه ئەبابەڕێوه، دەسەڵاتی بەسەر توخمی دوەمدا ئەڕوا و كارەكەی بەسەردا ئەهێنێ، ئەبێته (بكەر)ی كارەكه، بەڵام توخمی دوەم ــ دەسەڵاتی بەسەر ڕودانی كارەكه ناڕوا و كارەكه به خواست و ئارەزوی ئەو ناچێ بەڕێوه و كەتوەته ژێر دەسەڵاتی توخمی یەكەم و كارەكەی بەسەردا ئەهێنێ، ئەبێته (بەركار). وەك له (نوسین، كێڵان، كوشتن، گرتن، كردن، سوتاندن،...). له كاری تێپەڕدا، ئەگەر ڕانەبوردو بێ، دەسته ڕاناوی خاوەنی (م، ت، ی، مان، تان، یان) ئەبن به بەركار و ئەكەونه پێش ڕەگی كار، دەستەی ڕێككەوتنیش (م، ی، Ø، ین، ن، ن) ئەكەونه دوای ڕەگی كار و ئەبن به بكەر. وەك (ئەیكرم، ئەتنوسیØ، ئەیانكوژن، ئەمانبینن، ئەتانبەین.....)، بەڵام ئەگەر كارەكه ڕابوردو بێ و پێشگری نەبێ، هەردو دەستەكه ئەكەونه دوای ڕەگی كار و دەستەی ڕێككەوتن له پێش دەستەی خاوەنی دێ و ئەبێته بەركار، بەڵام دەستەی خاوەنی له كۆتایی دێ و ئەبێته بكەر. وەك (گرتمت، خواردØی، خواردنی،...). له هەندێ شێوه ئاخاوتنیشدا٥، هەردوكیان له دەستەی خاوەنی وەردەگیرێن، وەك: (گرتمانی، بینیتمان، بینیمانت،...).

به كورتی: دو جۆر كارمان هەیه:

ــ یان یەك توخم وەرەئەگرێ و كارەكه پێی ئەوترێ (تێنه پەڕ). ئەگەر توخمەكه خۆی كارەكه ئه نجام بدا، ئەبێته بكەر و به كارەكەش ئەوترێ (تێنه پەڕی بكەری)، وەك: (هەرێم هات، هۆزان چو، هاوار دانیشت، هەڵۆیەكه فڕی، هەژارەكه خەوت،...)، ئەگەر توخمەكەش خۆی كارەكه ئه نجام نەدا و بەسەریدا بێ، ئەبێته بەركار و به كارەكەش ئەوترێ (تێنه پەڕی بەركاری)، وەك: (هێژا سوتا، هێڤی خنكا، هیوا كەوت، هێمن مرد، هێرشەكه شكا، هەوێنەكه ڕژا، هەناسەی بڕا، هەوساری پسا،...هتد).

---

٥ وەك له هەندێ ئاخێوەری ناوچەی گەرمیان دەبیسرێ.

ــ یان دو توخم وەرەگرێ و پێی ئەوترێ (تێپەڕ). دو توخمەکەش یەکێکیان، کارەکە ئە نجام ئەدا و ئەبێتە بکەر، دوەمیان، کارەکەی بەسەردا دێ و ئەبێتە بەرکار. وەك: (هەرێم هەڵۆیەکەی فڕاند. هێژا هێرشەکەی شکاند. هێڤی هەوێنەکەی ڕژاند. هیوا هێمنی کوشت. هەتاو هۆزانەکەی خوێندەوە. هۆنراو هاواری سەرخست...).

بەندی دوەم ــ پێویستیەکانی کار:

مەبەست لە پێویستیەکانی کار، جگە لە ڕەگی کارەکە، کە خۆی مۆرفیمێکی بەندی سەرەکی و تەوەرەیە و بەپێی جۆر و مەبەست، پێویستیەکانی دەستنیشانەکا، هەمو پێکهێنەرەکانی تری ڕستە، بریتین لە پێویستیەکانی ڕەگی کار. پێویستیەکانی ڕەگی کاریش دو جۆرن:

ا/ پێویستیە سەرەکیەکانی ڕەگی کار:-

بریتین، لەو مۆرفیمانەی کە ناتوانرێ، دەستبەرداریان بین و لە ڕستەدا لایانبدەین. لەبەرئەوە ڕەگی کار ناوی گۆڕانکاریە و گۆڕانکاریش واتە، گۆڕانی توخمێك یان زۆرتر لە کاتێکی دیارکراودا. کەواتە، پێویست بە مۆرفیمەکانی کات و مۆرفیمی توخمەکان (ڕاناوە لکاوەکان) هەیە:

مۆرفیمەکانی کات:- لە ڕستەدا ئەتوانرێ، کاتی تایبەتی، بەهۆی ئاوەڵکارەکانی کات، کوتومت زۆر بەوردی دەستنیشان بکرێ، وەك: (دوێنێ بەیانی لەگەڵ خۆرهەڵات هاتم. سبەی بەیانی لەگەڵ خۆرهەڵات دێم.) لەگەڵ ئەوەشدا ئەبێ، بەشێوەیەکی گشتی کاتی ڕودای کارەکە بەهۆی مۆرفیمەکانی کات دەستنیشان بکرێ. بۆ نمونە: ناتوانین بڵێین: (دوێنێ بەیانی لەگەڵ خۆرهەڵات دێم). ئەوەش وایکردوە، بتوانین دەستبەرداری کاتە تایبەتیەکان بین و بە زۆری مۆرفیمەکانی کات بۆ چەمکی گشتی کات بەکاربێنین، چونکە بواری ڕودانی کارەکە لەگەڵ مۆرفیمەکانی کات پترە (فراوان ترە)، هەروەها مۆرفیمەکانی کات، کەرەسەی بچوکتر و ئاسانتر و مۆرفیمی بەندن بەڕەگی کارەوە.

بەگشتی دو جۆر کات لە ئارادا هەن: ڕابوردو و ڕانەبوردو.

ڕانەبوردو دابەش ئەبێ بۆ ئێستا و داهاتو. بۆ هەر یەکەشیان مۆرفیمی تایبەت هەن، وەك لەم هێلکاریەدا دەرەکەوێ:-

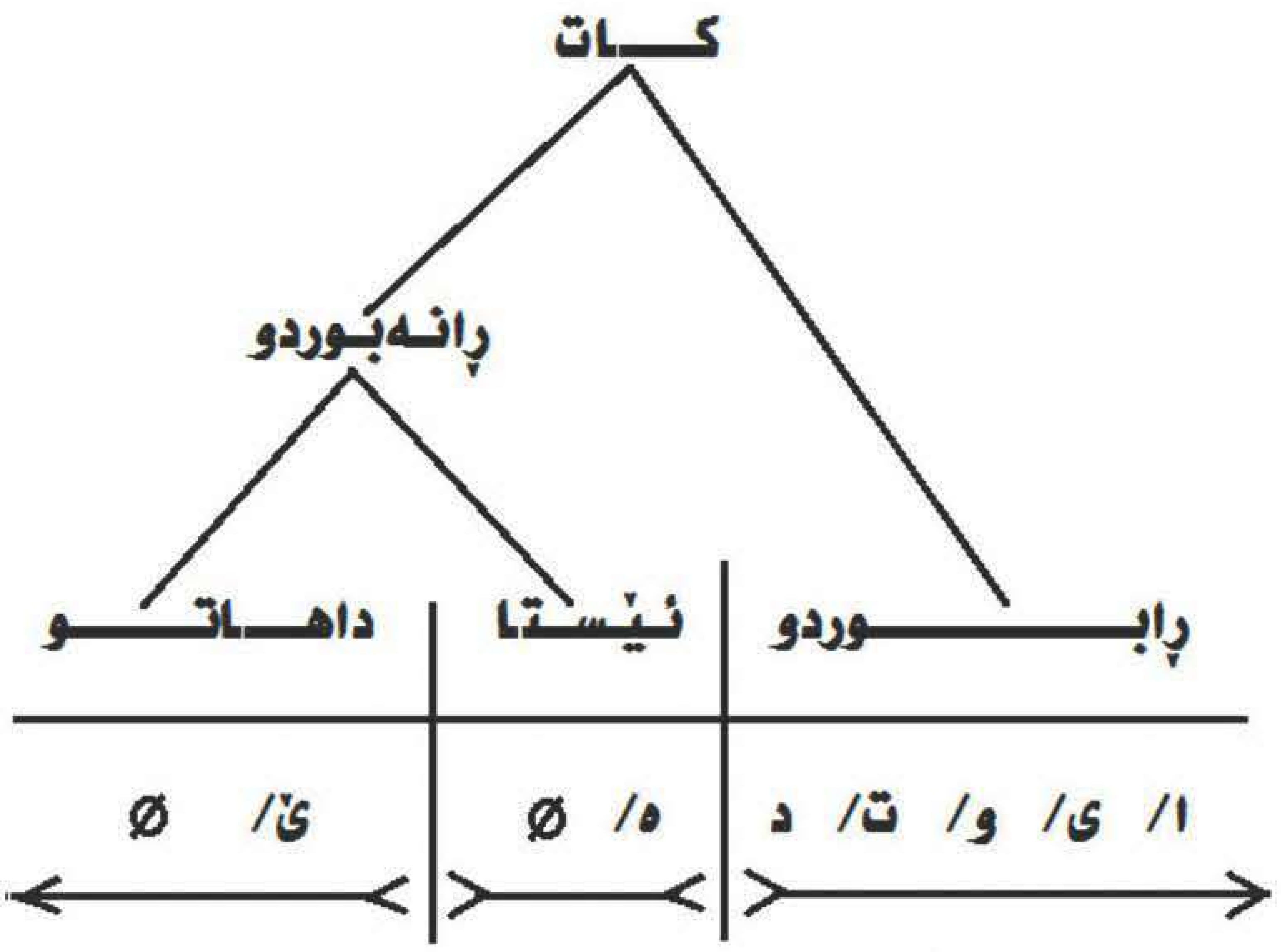

- بواری ڕودانی کاتی ئێستا، تەنیا دەمی ئاخاوتنە.
- بواری ڕودانی کاتی ڕابوردو، پێش دەمی ئاخاوتنە تاکو بێپایان.
- بواری ڕودانی کاتی داهاتوش، دواى دەمی ئاخاوتنە تاکو بێپایان.

مۆرفیمەکانی کاتی ڕابوردو ئەمانەن: (ا، ی، و، ت، د[6])[7]. مۆرفیمی کاتی ئێستا (ە)یە، ئەگەر دەرنەکەوێ، ئەبێ بە سفر(Ø). مۆرفیمی کاتی داهاتو (ێ)یە، ئەگەر دەرنەکەوێ، ئەبێ بە سفر(Ø):-

ژ	ڕانەبوردو	ڕانەبوردو	
		ئێستا	داهاتو
١	جوان بـــو م جوان بـــو ی جوان بـــو Ø	جوانـــ Ø Ø ـم جوانـــ Ø Ø ـی جوانـــ Ø ـە Ø	جوان بـــ Ø ـم جوان بـــ Ø ـی جوان بـێ Ø
٢	مر د Ø	(ئـ / د) ە مـــــر ێ Ø	ڕانەبوردو
٣	سوتـــا ن	(ئـ / د) ە ســـوت ێ	

٦ لە دیالێکتی ژورودا، چاوگی (د)ی نیە، واتە، لە بری (د)، مۆرفیمی کاتی ڕابوردو سفرە (Ø). وەك، (کرØ، برØ، مرØ، خارØ، ......)، هەندێ چاوگی (د)یش ئەبن بە (ت)ی. وەك (ناردن ⟵ هنارتن، سپاردن ⟵ سپارتن).

٧ ئەم پێنج مۆرفۆفۆنیمە پێشیان ئەوترێ (نیشانەکانی چاوگ).

هەواڵنامەی کتێب

		ین	
٤	کوشـــتـــØـــی	(ئـ / د) ە یــکـــــوژ ێ Ø	
٥	گرتـــ ـمـــ ـت	(ئـ / د) ە مـــگـــــر Ø ێ	

شیکردنەوەکان :-

ستونی کاتی ڕابوردو:

١- بو(م/ ی/ Ø/ ین/ ن/ ن) = {بـ (ڕەگی چاوگی (بون) + مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو (و)٨ + ڕاناوی لکاوی دەستەی ڕێککەوتن٩ (بەرکار)} .

٢- مردØ = {مر (ڕەگی چاوگی (مردن) + (د) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (Ø) ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاک لە دەستەی ڕێککەوتن (بەرکار)} .

٣- سوتـان = {(سو) ڕەگی چاوگی (سوتـان) + (ا) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (ن) ڕاناوی لکاوی کەسی دوەم و سێیەمی کۆ لە دەستەی ڕێککەوتن (بەرکار)} .

٤- کوشتی = {(کوش) ڕەگی چاوگی (کوشتن) + (ت) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (Ø) سفر ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاک لە دەستەی ڕێککەوتن (بەرکار) +(ی) ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاک لە دەستەی خاوەنی (بکەر)} .

٥- نوسیت = {(نوس) ڕەگی چاوگی (نوسین) + (ی) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (Ø) سفر ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاک لە دەستەی ڕێککەوتن (بەرکار) + (ت) ڕاناوی لکاوی کەسی دوەمی تاک لە دەستەی خاوەنی (بکەر)} .

یاسای ڕۆنانی کاتەکانی ڕابوردو:

بەر لە هەمو شتێك، ئەبێ ئەوە بزانین، کە هەمو کارێك لە کوردیدا چ ڕابوردو بێ، یا ڕانەبوردو، ڕستەیە، چونکە ئەتوانێ بە تەنیا دەرکەوێ. جگە لە کاری ڕابوردوی سادە، بەمەرجێ بکەر و بەرکار بە ئاشکرا لەگەڵیدا هاتبن، وەك: (ئازاد نانی خوارد)، بەڵام ئەگەر بکەر و بەرکار بە ئاشکرا دەرنەکەوتن، ئەبن بە ڕاناوی لکاو و کارەکەش ئەبێتە ڕستە، چونکە پێویستیەکانی خۆی تەواو ئەکا و ڕستەکە ئەبێتە: خواردØی = (خوار) ڕەگی چاوگی

---

٨ لە دیالێکتی سەرو و خوارودا، مۆڕفیمی (و) کاتی ڕابوردو ئەبێ بە (ی)، وەك: (بون- بین، چون - چین، دروون - دروین، گروون- گروین، ...)

٩ ڕاناوە لکاوەکان لە دەستەی ڕێککەوتن، بریتین لە (م، ی، Ø، ین، ن، ن)، ڕاناوە لکاوەکانیش لە دەستەی خاوەنی، بریتین لە (م، ت، ی، مان، تان، یان).

(خواردن) + (د) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + سفر (Ø) ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاك لە دەستەی ڕێککەوتن (بەرکار) + (ی) ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاك لەدەستەی خاوەنی (بکەر).

لێرەدا، بە زۆری نمونە لەم ڕستانە ئەهێنینەوە کە لە شێوەی وشە دەرەکەون، چونکە هەرچەندە لە دەربڕیندا ئاسانن، بەڵام لە ڕۆناندا ئاڵۆزن.

١- ڕابوردوی سادە / (ڕوت):

(أ) لە کاری تێنە پەڕی بکەریدا:

ڕەگی کار+مۆڕفیمی ڕابوردو+ڕاناوی ڕێککەوتن (بکەر).

وەست + ا + (م/ ی/Ø /ین /ن /ن) = وەستام

خەو + ت + (م/ ی/ Ø/ ین/ ن/ ن) = خەوتی

فــــڕ + ی + (م/ ی/ Ø/ ین/ ن/ ن) = فڕیØ

چـــــ + و + (م/ ی/ Ø/ ین/ ن/ ن) = چوین

(ب) لەکاری تێنە پەڕی بەرکاریدا:

ڕەگی کار+مۆڕفیمی ڕابوردو+ڕاناوی ڕێککەوتن (بەرکار)

سوت + ا + (م/ ی/ Ø/ ین/ ن/ ن) = سوتام

کەو + ت + (م/ ی/ Ø/ ین/ ن/ ن) = کەوتی

خــز + ی + (م/ ی/ Ø/ ین/ ن/ ن) = خزیØ

بـــــ + و + (م/ ی/ Ø/ ین/ ن/ ن) = بوین

(ج) لە کاری تێپەڕدا:

ڕەگی کار + مۆڕفیمی ڕابوردو + ڕاناوی ڕێککەوتن (بەرکار) + ڕاناوی خاوەنی (بکەر)

کێڵـ + ا + سفرØ + م = کێڵاØم

کوش + ت + مـ + ت = کوشتمت

کڕ + یـ + Ø + یان = کڕیـØـیان

درو + و + Ø + ی = درووØی

خوار + د + مـ + یان = خواردمیان

٢- ڕابوردوی تەواو:-

(أ) لە کاری تێنە پەڕی بکەریدا:

{ئاوەڵناوی کراو = ڕەگی کار + مۆرفیمی ڕابورد + (و)[10] مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو} + مۆرفیمی کاتی ئێستا + ڕاناوی ڕێککەوتن (بکەری).

وەست + ا + و + Ø + م = وەستاوØم

نوسـ + ت + و + Ø + ی = نوستوØی

فڕ + ی + و + ە + Ø = فڕیوەØ

چو + و + و + Ø + ین = چووØین

(ب) لە کاری تێنەپەڕی بەرکاریدا:

{ئاوەڵناوی کراو = ڕەگی کار + مۆرفیمی ڕابورد + (و) مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو} + مۆرفیمی کاتی ئێستا + ڕاناوی ڕێککەوتن (بەرکاری).

ترس + ا + و + Ø + م = ترساوØم

کەو + ت + و + Ø + ی = کەوتوØی

ڕز + ی + و + ە + Ø = ڕزیوەØ

مـر + د + و + Ø + ن = مردوØن

لێرەدا تێبینی ئەوە ئەکرێ: ئەگەر ڕاناو دەرکەوێ، (ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستا دەرناکەوێ، تەنیا لە کەسی سێیەمی تاکی دەستەی ڕێککەوتن، ڕاناو سفرە و دەرناکەوێ.

(ج) لە کاری تێپەڕدا:

{ئاوەڵناوی کراو = ڕەگی کار + مۆرفیمی ڕابورد + (و) مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو} + ڕاناوی خاوەنی (بکەری) + (ە) مۆرفیمی کاتی ئێستا + ڕاناوی ڕێککەوتن (بەرکار).

هێنـ + ا + و + مـ + ە + Ø = هێناومەØ

گر + ت + و + تـ + ە + Ø = گرتوتەØ

بڕ + ی + و + یان + Ø + ن = بڕیویانـØن

٣- ڕابوردوی بەردەوام:

(أ) لەکاری تێنەپەڕی بکەریدا:

{د/ئـ} (ە) مۆرفیمی کاتی ئێستا + ڕەگی کار + مۆرفیمی ڕابوردو + ڕاناوی ڕێککەوتن (بکەر)

{د/ئـ} (ە) + گەڕ + ا + م = ئەگەڕام/ دەگەڕام

{د/ئـ} (ە) + سرەو + تـ + ی = ئەسرەوتین/ دەسرەوتین

---

[10] لە هەندێ ناوچە (سۆران ، ژورو، ...) (ی) لە بری (و) بەکاردێ.

پێـ{د/ئـ}(ە) + کەنـ + یـ + ن = پێـ(ئەکەنین/ دەکەنین)

(ب) لە کاری تێنەپەڕی بەرکاریدا:

{د/ئـ}(ە) مۆڕفیمی کاتی ئێستا + ڕەگی کار + مۆڕفیمی ڕابوردو + ڕاناوی ڕێککەوتن (بەرکار)

{د/ئـ}(ە) + شك + ا + ین = ئەشکاین/ دەشکاین

{د/ئـ}(ە) + تەقـ + یـ + Ø = ئەتەقی/ دەتەقی

{د/ئـ}(ە) + مر + د + ی = ئەمردی/ دەمردی

(ج) لەکاری تێپەڕدا:

{د/ئـ}(ە) مۆڕفیمی کاتی ئێستا + ڕاناوی خاوەنی (بکەری) + ڕەگ + مۆڕفیمی ڕابورد + ڕاناوی ڕێککەوتن (بەرکار).

(د/ئـ)ە + مانـ + خوار + د + ن = (د/ئـ)ەمانـخواردن

(د/ئـ)ە + یـ + کێشـ + ا + Ø = (د/ئـ)ەیکێشاØ

(د/ئـ)ە + تانـ + گر + تـ + ین = (د/ئـ)ەتانگرتین

(د/ئـ)ە + تـ + نوسـ + یـ + ی = (د/ئـ)ەتانوسیی

لێرەدا، ئەبێ چۆنیەتی نوسینی چاوگە (ی)یەکان ڕەچاوبکرێ. کاتێ بەرکارەکە کەسی دوەمی تاك، یان یەکەمی کۆ بێ، ئەبێ بە دو (یی) بنوسرێن، بۆ ئەوەی لەگەڵ ڕانەبوردو تێکەڵ نەبن، وەك:

ڕابوردوی بەردەوام	ڕانەبوردو
ئەو تۆی ئەنوسی- ئەینوسیی	تۆ ئەو ئەنوسی- ئەینوسـØـی
ئەوان ئێمەیان ئەبینی- ئەیانبینیین	ئێمە ئەوان ئەبینین- ئەیانبینـØین
ئێمە ئەفڕین- ئەفڕیین	ئێمە ئەفڕین- ئەفڕØین
تۆ ئەخزیی- ئەخزیی	تۆ ئەخزی- ئەخزØی
ئەو ئێمەی ئەناسی- ئەیناسیین	ئێمە ئەو ئەناسین- ئەیناسـØین
ئێمە ئەومان ئەدزیی- ئەماندزیØ	ئێمە ئەو ئەدزین- ئەیدزØین

ڕابوردوی دور:

(أ) لەکاری تێنەپەڕی بکەریدا:

ڕەگی کار + مۆڕفیمی ڕابوردو + (بـ) ڕەگی (بون) + (و) مۆڕفیمی ڕابوردو + ڕاناوی ڕێککەوتن (بکەر)

وەست + ا + بـ + و + م = وەستابوم

نوس + تـ + بـ + و + ی = نوستبوی

پێکەن + ی + بـ + و + Ø = پێکەنیبوØ

(ب) لەکاری تێنە پەڕی بەرکاریدا :

ڕەگی کار + مۆڕفیمی ڕابوردو + (بـ) ڕەگی (بون) + (و) مۆڕفیمی ڕابوردو + ڕاناوی ڕێککەوتن (بەرکار)

شکـ + ا + بـ + و + ین = شکابوین

ڕز + یـ + بـ + و + ن = ڕزیبون

کەو + تـ + بـ + و + Ø = کەوتبوØ

جیاوازیی نێوان تێنە پەڕی بکەری و بەرکاری، تەنیا ئەوەیە : ڕاناوی ڕێککەوتن لە بکەریدا ئەبێتە (بکەر) و لە بەرکاریدا ئەبێتە (بەرکار)، چونکە بکەر ئەو توخمەیە، خۆی کارەکە ئەکا و بەرکار ئەو توخمەیە، کارەکەی بەسەردا دێ.

(ج) لەکاری تێپەڕدا :

ڕەگی کار + مۆڕفیمی ڕابوردو + (بـ)ڕەگی (بون) + (و) مۆڕفیمی ڕابوردو + ڕاناوی ڕێککەوتن (بەرکار) + ڕاناوی خاوەنی (بکەر).

خوار + د + بـ + و + م + ی = خواردبومی

گر + تـ + بـ + و + Ø + یان = گرتبوØیان

نوسـ + یـ + بـ + و + نـ + ی = نوسیبونی

ستونی کاتی ڕانەبوردو[11]:

کاتی ڕانەبوردو پێکدێ لە ئێستا و داهاتو. ئێستا : بریتیە لە دەمی ئاخاوتن و داهاتوش : بریتیە لە دوای دەمی ئاخاوتن تا کۆتایی بێپایان.

کەواتە، ڕانەبوردو پێکدێ لە سێ ستون :

یەکەم ــ ئێستا :-

ئاوەڵناو + (Ø) ڕەگی (بون) + (ە/Ø) مۆڕفیمی ئێستا + ڕاناوی ڕێککەوتن (بەرکار).

زیرەك + Ø + Ø + م = زیرەكØØـم.

پـیــاو + Ø + Ø + ی = پیاوØØـی.

جوانە + Ø + ـە + Ø = جوانـØـەØ.

لێرەدا دو سەرنج تێبینی ئەکرێن :

---

۱۱ ڕانەبوردو (المضارع)، ئێستا (الحاضر)، داهاتو (المستقبل).

١- مۆڕفیمی کاتی ئێستا، تەنیا لەکەسی سێیەمی تاك بە ئاشکرا وەك (ە) دەرەکەوێ و لە کەسەکانی تر دەرناکەوێ، چونکە مۆڕفیمی (ە)، دەنگێکی ناسك و بێهێزە، ئەگەر دەنگێکی تری بەدوادا بێ، لەناودەچێ. لەم دۆخەدا ڕاناوی کەسی سێیەمی تاك سفرە (Ø) و دەرناکەوێ، بۆیە تەنیا لە کەسی سێیەمدا مۆڕفیمی (ە)ی کاتی ئێستا دەرەکەوێ.

٢- ڕەگی کار لە ڕستەی کاتی ئێستا سفر(Ø)ە و لە ئاستی سەرەوە دەرناکەوێ، چونکە ئەگەر دەرکەوێ، ڕستەکە لە جۆری هەواڵدان ئەگۆڕێ بۆ جۆری نیازداری یان فەرماندان:

ڕستەی هەواڵدان	ڕستەی نیازداری
زیرەك+Ø+Ø+م-زیرەکم	زیرەك+بـ+Ø+م-زیرەكبم
پیاو+Ø+Ø+ی- پیاوی	پیاو+بـ+Ø+ی- پیاو بی
جوانە+Ø+ـە+Ø-جوانـە	جوان+بـ+ـە+Ø-جوان بە

ئەگەر (بـ)ی ڕەگی چاوگی (بون) بە ئاشکرا دەرکەوێ، لە هەمو کەسەکان ڕستەکە ئەبێ بە نیازداری (مەرجی)، تەنیا لە کەسی سێیەمی تاکدا نەبێ، جگە لەوەی ڕستەکە ئەبێتە فەرماندان، کەسەکەش لە سێیەم ئەگۆڕێ بۆ دوەم.

بۆ دڵنیا بونیش لەوەی ڕەگی چاوگی (بون) لەو شوێنە هەیە و دەرناکەوێ، ئەتوانین، لەگەڵ تافی ڕابوردو و داهاتو بەراورد بکەین:

ڕابـــــوردو	ئێـــــتا	داهـــاتـــو
زیرەك بـ و م	زیرەکـØØم	زیرەك بـØم
پیاو بـ و ی	پیاوØØی	پیاو بـØی
جوان بـ و Ø	جوانـØـەØ	جوانـ بـØـی

دوەم ـــ داهاتو:-

(ێ)ی مۆڕفیمی کاتی داهاتوش وەك (ە)ی مۆڕفیمی کاتی ئێستا، ئەگەر ڕاناوێك لە دواوەی دەرکەوێ، مۆڕفیمی (ێ) دەرناکەوێ، بەڵام ئەگەر ڕاناوی دواوەی سفر(Ø) بێ و دەرنەکەوێ، مۆڕفیمی (ێ) دەرەکەوێ.

ڕستەی داهاتو (لە دیالێکتی ناوەڕاستدا) تەنیا لە شێوەی نیازداری (مەرجی) بەرچاو ئەکەوێ:

(ئەگەر) ژیـــــر بـــØـــم/ بـخـــوێـنـــØـــم...

(ئەگەر) چاڵاك بـــØـــی/ تێ بکۆشـØـــی...

(ئەگەر) هێمن بـێØ / هەڵنەچێØ...

لەو ڕەگانەی کۆتاییان بە بزوێن هاتوە، (ێ)ی مۆرفیمی کاتی داهاتو لە کەسی سێیەمی تاکیشدا دەرناکەوێ:-

(ئەگەر) بشواØØ، بخواØØ، بڕواØØ، بداØØ، بباØØ، بکاØØ،...

سێیەم ــ ڕانەبوردو:-

کاری ڕانەبوردو دو مۆرفیمی کاتی تێدایە: (ە)ی کاتی ئێستا ئەکەوێتە پێش ڕەگ و (ێ)ی مۆرفیمی کاتی داهاتو ئەکەوێتە دوای ڕەگ:

(أ) لە کاری تێنە پەڕی بکەریدا:

(ە)ی مۆرفیمی ئێستا + ڕەگی کار + (ێ/Ø)ی مۆرفیمی داهاتو + ڕاناوی ڕێککەوتن(بکەر)

(ئـ/د) ە + چـ + Ø + م = ئەچـØم / دەچـØم.

(ئـ/د) ە + هـ + یـ + ی = ئەهێی / دەهێی.

(ئـ/د) ە + گەڕ + یـ + Ø = ئەگەڕێØ / دەگەڕێØ.

(ب) لەکاری تێنە پەڕی بەرکاریدا:

(ە)ی مۆرفیمی ئێستا + ڕەگی کار + (ێ/Ø)ی مۆرفیمی داهاتو + ڕاناوی ڕێککەوتن(بەرکار)

(ئـ/د)ە + سوتـ + یـ + ین = ئەسوتێین/ دەسوتێین.

(ئـ/د)ە + خلیسکـ + یـ + ن = ئەئەخلیسکێن/ دەخلیسکێن.

(ئـ/د)ە + پسـ + یـ + Ø = ئە پسێØ/ دە پسێØ.

لێرەش تێبینی ئەوە ئەکرێ، لە چاوگە تێنە پەڕە (ا)ییەکاندا لە هەمو کەسەکان مۆرفیمی (ێ)ی کاتی داهاتو دەرەکەوێ.

(ج) لە کاری تێپەڕدا:

لە دیالێکتی ناوەڕاستدا، دو مۆرفیمی کات لە کاری ڕانەبوردودا هەن: (ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستا لە پێش ڕەگی کاردا دێ و (ێ)ی مۆرفیمی کاتی داهاتوش ئەکەوێتە دوای ڕەگی کار.

(ئـ/د)ە مۆرفیمی ئێستا + ڕاناوی خاوەنی بەرکار + ڕەگی کار + مۆرفیمی داهاتو + ڕاناوی ڕێککەوتن (بکەر)

(ئـ/د)ە + تانـ + بین + Ø + ین = (ئـ/د) ەتانبینـØین.

(ئـ/د)ە + یـ + گر + Ø + ن = (ئـ/د)ەیگرØن.

(ئـ/د)ە + تـ + ناسـ + ێ + Ø = (ئـ/د)ەتناسێØ.

لە تافی ڕانەبوردودا، سێ تێبینی سەرنجمان ڕائەکێشن:

١- ئەو چاوگانەی تێپەڕێنراون، مۆڕفیمی (ا)ی کاتی ڕابوردو تیایاندا لە ڕانەبوردو ئەبێتە (ێ)ی مۆڕفیمی داهاتو:

سوتـ(ا)ندم ← (ئـ/د)ەسوتـ(ێـ)نم.

شکـ(ا)ندت ← (ئـ/د)ەشکـ(ێـ)نی.

ڕوخـ(ا)ندیان ← (ئـ/د)ەڕوخـ(ێـ)نن.

لە بنجدا ئەم دو دەنگە، (ا) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوە و (ێ) مۆڕفیمی کاتی داهاتوە، بەڵام لە دوایدا بونەتە ناوگر (Infixes) (٢١-٨٨) و ڕۆڵی خۆیان نابینن، بە تایبەتی چونکە مۆڕفیمی هاوئەرکیان بە شوێندا هاتوە. ئەم دیاریدەیە لەو چاوگانەش بەدی ئەکرێ کە بە مۆڕفیمی (اردن) کۆتاییان هاتوە:

سپـ(ا)ردم ← (ئـ/د)ەیسپـ(ێـ)رم.

ژمـ(ا)ردت ← (ئـ/د)ەیژمـ(ێـ)ری.

نـ(ا)ردی ← (ئـ/د)ەینـ(ێـ)رێ.

بژ(ا)ردمان ← (ئـ/د)ەیبژ(ێـ)رین.

شـ(ا)ردتانەوە ← (ئـ/د)ەیشـ(ێـ)رنەوە.

بەڵام ئەم یاسایە چاوگی (خواردن) ناگرێتەوە، چونکە لە بنجدا (خوەردن)ە.

٢- مۆڕفیمی (ێ)ی کاتی داهاتو، تەنیا لە کەسی سێیەمی تاک دەرەکەوێ و لە کەسەکانی تر ئەبێ بە سفر(Ø) و دەرناکەوێ.

٣- لە دیالێکتی ژورودا ئەتوانرێ، مۆڕفیمی (ە)ی کاتی ئێستا کە لەسەرەتا هاتوە، بگۆڕێ بۆ (ێ)ی مۆڕفیمی کاتی داهاتو تاکو بە تەنیا چەمکی داهاتو بدا:

(ئـ/د)ەچـــم - (ئـ/د)ێـچـم.

(ئـ/د)ەنوسی - (ئـ/د)ێـنڤیسی.

هەروەها تێبینی ئەوەش ئەکرێ، کە دەنگی (ە)ی مۆڕفیمی کاتی ئێستا سواوە، چونکە کەوتۆتە نێوان دو دەنگ.

<u>مۆڕفیمی توخمەکان (ڕاناوە لکاوەکان)</u>: دوەم پێویستیی سەرەکیی ڕستە مۆڕفیمی توخمەکانە، واتە، ڕاناوە لکاوەکانە. لە دیالێکتی ناوەڕاستدا دو دەستە ڕاناوی لکاو هەیە:

یەکەم ــ دەستەی ڕێککەوتن:-

ڕاناوەکان کۆمەڵەی داخراون و هەر دەستەیەی لە شەش ڕاناو پێکدێن. وەك لەم خشتەیەدا دەرەکەوێ:-

<u>کەسەکان</u> <u>تاك</u> <u>کۆ</u>

یەکەم	م	ین
دوەم	ی	ن
سێیەم	سفرØ	ن

ئەم دەستەیەمان ناو نا (ڕێککەوتن)، چونکە بە پێی پێویستیی کارەکە ئەرکی خۆیان لە بکەری و بەرکاری ئەگۆڕن. هەردەم ئەکەونە دواوەی ڕەگی کار(٢٢-٧٠) و بە دوای مۆرفیمەکانی کاتدا دێن:

١- لە ڕۆلی بکەریدا:-

ئەم دەستەیە لە دو شوێندا ئەرکی بکەر ئەبینن:

(أ) لەگەڵ کاری ڕابوردو و ڕانەبوردوی تێنە پەڕی بکەری:

چو(م) – ئەچـ(م)، خەوتـ(ی) - ئەخەو(ی)، هەڵستا(Ø) – هەڵەستێ(Ø)، دانیشتـ(ین) – دائەنیشـ(ین)، پێکەنیـ(ن) – پێئەکەنـ(ن)....

(ب) لەگەڵ کاری ڕانەبوردوی تێپەڕ:

ئەیانچێنـ(م)، ئەیا نخوێنـ(ی)ەوە، ئەمانبینێ(Ø)، ئەیگر(ین)، ئەیاننوسـ(ن)....

٢- لە ڕۆلی بەرکاریدا:-

ئەم دەستەیە لە دو شوێندا ڕۆلی بەرکاری ئەبینێ:-

(أ) لەگەڵ ڕابوردو و ڕانەبوردوی تێنە پەڕی بەرکاریدا:

شکا(م)، ئەشکێ(م)، کەوتـ(ی)، ئەکەو(ی)، خزی(Ø)، ئەخزێ(Ø)، بو(ین)، ئەبـ(ین)، مرد(ن)، ئەمر(ن)...

هەروەها لە ڕستەی ئاراییشدا (بونایەتی/ ڕستەی هەواڵدانی کاتی ئێستا) هەمان ڕۆلی بەرکار ئەبینن، چونکە لەو جۆرە ڕستانەدا چاوگی (بون) تێنە پەڕی بەرکارییە: باشـ(م)، باش بو(م)، باش ئەبـ(م)، جوانـ(ی)، جوان بو(ی)، جوان ئەبـ(ی)، زیرەکە(Ø)، زیرەك بو(Ø)، زیرەك ئەبێ(Ø).

(ب) لەگەڵ ڕابوردوی تێپەڕدا:

دەستەی ڕاناوە لکاوەکانی ڕێککەوتن لە ڕۆلی بەرکاریدا، ئەکەونە نێوان مۆرفیمی کاتی ڕابوردو و ڕاناوی لکاوی خاوەنی: کوشتـ(مـ)ـی، گرتـ(مـ)ـت، نوست(Ø)م، سوتاند(نـ)ـی،...

هەروەها لەگەڵ ڕابوردوی تێپەڕدا، ئەشتوانن، ببن بە بەرکاری ناڕاستەوخۆ (بەیاریدە): پێی کرد(م)، لێیان دا(ین)، بۆیان هێنا(ی)، لێیان خوارد(Ø)،...

ئەو تێبینیانەی لێرەدا سەرنج ئەدرێن، ئەمانەن:

١- لە نوسینی کاتی ڕابوردوی سادە و بەردەوام لە چاوگە تێنە پەڕە (ی)ییەکاندا، ئەبێ، ڕەچاوی ئەوە بکرێ، لە کەسی دوەمی تاك و یەکەمی کۆدا دو پیتی (ی) بەدوای یەکدا دێن، یەکەمیان مۆرفیمی کاتی ڕابوردوە و دوەمیان ڕاناوی لکاوە، وەك:

کەسی دوەمی تاك	کەسی یەکەمی کۆ
(تۆ) پژمیی – ئەپژمیی	(ئێمە) پژمیین – ئەپژمیین
(تۆ) خزیی – ئەخزیی	(ئێمە) خزیین – ئەخزیین
(تۆ) فڕیی – ئەفڕیی	(ئێمە) فڕیین - ئەفڕیین

٢- ڕاناوی لکاوی کەسی دوەمی تاك تەنیا (ێ)یە، هەندێ جار دەنگی (ت)یشی لەگەڵدا بەکاردێ(٢٣-٨٨)، {(ت)ی ئەم ڕاناوە لەو جۆرەیە کە لە زانستی زمانا پێی دەوترێ Optional واتا (إختياري) لابردنی لە هەندێ حاڵەت دا کار لە ڕێزمانیەتی و ماناکەی ناکات}(٢٢-١٩٥). لێرەدا دەرەکەوێ کە دانان و دانەنانی، کار لە واتا ناکا. کەواتە، لە ڕوی وشەسازیەوە هیچ ئەرکێکی نیە و نابێتە هۆی واتاگۆڕین، ئەمەش بۆمان ئەسەلمێنێ کە مۆرفیم نیە، چونکە ئەگەر مۆرفیم بێ، (لادان یان گۆڕینی هەر بەشێکی ئەبێتە هۆی تێکچونی و هیچ پەیوەندیەکی بە بنجی تۆخمەکە نامێنێ)(٢٤-٢٩).

ئەم فۆنیمە لە بنجدا دەنگێکی ناوبڕە و ئەکەوێتە نێوان بزوێنی (ی)، کە ڕاناوی لکاوی کەسی دوەمی تاکە و هەر بزوێنێکی تر کە بەدوایدا بێ، وەك: {(ە)ی ئامرازی پەیوەندی: چوی(تـ)ـە هەندەران؟} یان {(ەوە)ی ئامرازی دوپاتی: کەی ئەگەڕێی(تـ)ـەوە؟}. ئینجا کاتێ پێویستیمان بە (ە)ی ئامرازی پەیوەندی، یا (ەوە)ی ئامرازی دوبارە نەما، ئەم دەنگی (ت)ە هەر ماوەتەوە ئەم هاوواتایەی (Allomorph) بۆ دروستکردوین، ئەگەرنا دەتوانین، ئەم جۆرە دەربڕینانە بەبێ ناوبڕی (ت)یش هەر دەربڕین، چونکە دەنگی (ی)، کە ڕاناوەکەیە نیمچە بزوێنە و ئەتوانرێ، لەم شوێنەدا بە نەبزوێنی دابنێین و پێویست بەو ناوبڕە نەکا: چویتە هەندەران؟/ چویە هەندەران؟، ئەخۆیتەوە؟/ ئەخۆیەوە؟، ئەبیتە مامۆستا./ ئەبیە مامۆستا.،.....

ئەوەی شایانی باسە: هەندێ جار ئەبێتە هۆی نەهێشتنی لێڵواتایی و تێکەڵنەبونی کەسی دوەم و سێیەمی تاك، چونکە بەمەش بۆ هەر یەکێکیان دو شێوەی دەربڕین دروستەبێ:-

کەسی دوەمی تاك	کەسی سێیەمی تاك
(تۆ) گەڕایەوە – گەڕایتەوە	(ئەو) گەڕاØەوە – گەڕایەوە
(تۆ) سوڕایەوە – سوڕایتەوە	(ئەو) سوڕاØەوە – سوڕایەوە
(تۆ) شکایەوە – شکایتەوە	(ئەو) شکاØەوە – شکایەوە

(٣) ئەگەرچی ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاك (Ø) سفرە، بەڵام زمانەوانەکان بە هەڵە چەند فۆڕمێکی تریان بە هاوواتای ئەم ڕاناوە داناوە، وەك:

١- (ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستا:

کوردØØم، مەردØØم، سوتاوØØم، هاتوØم

کوردØØی، مەردØØی، سوتاوØØی، هاتوØی

کوردØـەØ، مەردØـەØ، سوتاوØـەØ، هاتوەØ

٢- (ی)ی مۆرفیمی کاتی داهاتو:

بنوسـØـم، نەمرØـم، ئەخوێنـØـم، ناچـØـم

بنوسـØـی، نەمرØـی، ئەخوێنـØـی، ناچـØـی

بنوسـێØ، نەمرێØ، ئەخوێنـێØ، ناچـێØ

٣- (ت)ی دەنگی ناوبڕی نێوان (ێ)ی مۆرفیمی کاتی داهاتو و (موە)ی ئامرازی دوپاتی:

(من) بسوڕێمەوە ، نەگەڕێمەوە ، ئەڵێمەوە، ناهێمەوە

(تۆ) بسوڕێیەوە، نەگەڕێیەوە ، ئەڵێیەوە، ناهێیەوە

(ئەو) بسوڕێتەوە، نەگەڕێتەوە، ئەڵێتەوە، ناهێتەوە

٤- (ێ)ی مۆرفیمی کاتی داهاتو لەگەڵ (ت)ی ناوبڕ یان پاشماوەی ناوبڕیەتی، واتە، فۆڕمی (ێت):

(من) بچـØـمەوە ، نەگرØمەوە ، ئەبـØـم، نانوØم

(تۆ) بچـØـیەوە ، نەگرØیەوە ، ئەبـØـی، نانوØی

(ئەو) بچـێتەوە ، نەگرێتەوە ، ئەبـێتØ، نانوێتØ

٥- (ا)ی دەنگی بزوێنی درێژ، کە لەبنجدا درێژبووەی ئەو بزوێنە کورتەیە کە لە کۆتایی ڕەگی ئەو چاوگانە دێ:

خواردن - خوەردەن - خوە - خو. ئەخوەØØ/ ئەخواØØ

شوشتن - شوەردەن - شوە - شو. ئەشوەØØ/ ئەشواØØ

ڕۆیشتن - ڕەفتەن/ ڕەوتەن - ڕەو - ڕو. ئەڕوەØØ/ ئەڕواØØ

گەیشتن - گە - ئەگەØم - ئەگەØی - ئەگەØØ/ ئەگاØØ

کردن - کە - ئەکەØم - ئەکەØی - ئەکەØØ/ ئەکاØØ

بردن - بە - ئەبەØم - ئەبەØی - ئەبەØØ/ ئەباØØ

دان - دە - ئەدەØم - ئەدەØی - ئەدەØØ/ ئەداØØ

٦- (ات) کە پێکهاتوە لەو دەنگی (ا)یەی کە لە خاڵی پێشتر (٥)ەم باسمان کرد، لەگەڵ (ت)ی دەنگی ناوبڕ کە لە نێوان دەنگی (ا)ی بزوێن و (٥) بزوێنی دوای خۆی دێ، چ وەکو ئامرازی پەیوەندی، چ وەکو ئامرازی دوپاتی:

ئەکاتە چەند؟ ، ئەگاتە کوێ؟ / ئەباتە ماڵ. ئەڕواتە بازاڕ. ناداتە کەس.

ئەڕواتەوە. ئەکاتەوە. ئەباتەوە. ئەخواتەوە. ئەداتەوە. ئەشواتەوە.

دوەم ـــ دەستەی خاوەنی:-

ئەم دەستەیەمان ناونا: خاوەنی، چونکە ئەرکی سەرەکیی نیشاندانی خاوەنیە. ڕاناوە تاکەکانی ئەم دەستەیە یەك مۆڕفیمن، بەڵام ڕاناوە کۆیەکانی لە دو مۆڕفیم پێکدێن. وەك لەم خشتەیەی خوارەوە دەرەکەوێ:

کەسەکان	تاك	کـــــــــــۆ
یەکەم	م	مـ + ان ⟵ مان
دوەم	ت	تـ + ان ⟵ تان
سێیەم	ی	یـ + ان ⟵ یان

ڕوخسارە تایبەتیەکانی ئەم دەستەیە ئەمانەن:

١- ئەم دەستەیە بە هەمو بەشەکانی ئاخاوتنەوە ئەلکێن، تەنیا ڕەگی کار نەبێ. تەنانەت لەو شوێنانەشدا، کە وا دەرەکەون کە بەکارەوە لکاون، وەك: خواردمان، هێناتان، نوسییان،... لە بنەڕەتدا بە ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتنەوە لکاون، کە سفرە (Ø) بۆ کەسی سێیەمی تاك و ڕۆڵی بەرکار ئەبینێ: خوار+د+Ø+مان. هێنـ+ا+Ø+تان. نوسـ+یـ+Ø+یان...

٢- هەردەم ئەیانەوێ، بەو شتانەوە بلکێن کە ئەبنە خاوەنیان وەك: پێنوسم. دەستت. جلەکانی. چاومان.

ئەم دیاردەیەش وایکردوە کە لە ڕابوردوی تێپەڕدا، بکەر ببێتە خاوەنی بەرکار، بەڵام لە ڕانەبوردودا، پێکەوە نالکێن، چونکە بکەر هێشتا نەبوەتە خاوەنی بەرکار، یان هێشتا دەسەڵاتی بەسەریدا نەڕۆیشتوە:

ئێمە خانوێك ئەکڕین. ئێمە خانوێکمان کڕی.

ئەوان دزەکە ئەگرن. ئەوان دزەکەیان گرت.

ئەو پارەکە ئەباØ. ئەو پارەکەی برد.

٣- ئەم دەستەیە لەگەڵ تێنەپەڕی بەرکاری نایێ، چونکە دو توخمی تیادا نیە، تاوەکو یەکێکیان ببێتە خاوەنی دوەم، بەڵام ئەشێ لەم بارەدا لەگەڵ بەرکاری بەیاریدە بەکاربێ:

بە ئوتومبێلەکەی هات.

٤- لەگەڵ کاری ڕانەبوردوی تێپەڕدا ڕۆڵی بەرکار ئەبینن و ئەکەونە پێش کارەکە: ئەتانناسین. ئەیخۆین. ئەتاندۆزنەوە. ئەیاندوێنم...

٥- لەگەڵ کاری ڕابوردوی تێپەڕدا ڕۆڵی بکەر ئەبینن، بەڵام ئەکەونە کۆتایی کارەوە. واتە، دوای ڕاناوەکانی ڕێککەوتن، کە لەم بارەدا ئەبنە بەرکار: گرتمت. شکاندØیان. ناردØمان. هێناØتان١٢...

بەشی سێیەم: بەشە ناسەرەکیەکانی ڕستە:

بەندی یەکەم ــ کورت بونەوەی ڕستە:

هەر لە کۆندا هەست بەوە کراوە کە زمان بەردەوام لە گۆڕاندایە، یۆنانیەکان لەو باوەڕەدا بون کە گۆڕان زمان بەرەو شێوان و تێکدان ئەبا، وەکو هەمو دیاردە کۆمەڵایەتیەکانی تر، بەڵام زمانەوانیی نوێ، لە سەرەتای ئەم سەدەیە، بەتایبەتی لەسەر دەستی سۆسێر(٢٥-١٤٢) و هاوبیرەکانی گەیشتە ئەو باوەڕەی کە زمان دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیە، وەکو هەمو دیاردە کۆمەڵایەتیەکانی تر، پابەندی پێشکەوتن و گۆڕانە. یەکێ لە لایەنە هەرە گرنگەکانی گۆڕانی زمانیش کورتبونەوەی کەرەسەکانیەتی لە دەنگ و وشە و ڕستە.

بەگشتی، هۆیە سەرەکیەکانی گۆڕانی هەر زمانێك و کورتبونەوەی ڕستەکانی بریتین لە زۆربونی ژمارەی وشەکان، بەپێی زۆربونی بیر و ڕاو چەمکەکان و فراوانبونیان لەگەڵ ئەوەشدا کە کات بە نەگۆڕی و چەسپاوی ماوەتەوە. بۆ نمونە، ژمارەی ئەو چەمکانەی کە لە قۆناغی سەرەتای مرۆڤایەتیدا بەکارهاتون، ئەبێ کەمتر بوبن لە قۆناغەکانی تر و بێگومان لەو وشانە پتر نەبوون کە کۆمەڵگا سەرەتاییەکان پێویستییان پێیان هەبوە، وەك: ئەندامانی خێزان: دایك، باوك، خوشك، برا، خوشکی دایك، خوشکی باوك، برای دایك، برای باوك، ... ناوەکانی ژینگە: ئەشکەوت، دار، بەرد، زەوی، ئاسمان، ڕوبار، چیا، ... ناوی دیاردەکان: باران، بروسك، با، بەفر،... ناوی گیانەوەران: گورگ، مەڕ، کەر، مری ئاوی(مراوی)، مری وشك (مریشك)، ... ناوی ئەو ڕوداوانەی بەسەر ئەوانە دادێن، واتە،

---

١٢ لە هەندێ ناوچەدا —وەك گەرمیان- هەردو ڕاناوەکە لە دەستەی خاوەنی بەکاردێن: بینیمانی، ناسیمانی،... تەنانەت زۆرجار لەگەڵ کاری تێنە پەڕیش بەکاریان دێنن: چومان، ڕۆیشتمان...

لە خوارودا — لوڕ- ڕۆڵی بکەری و بەرکاری ئاڵوگۆڕ ئەبێ، بۆنمونە: (سەرم بڕی). لە خوارو واتە، ئەو سەری منی بڕی، بەڵام (سەری بڕیم) واتە، من سەری ئەوم بڕی...

کارەکان: وەستان، نیشتن، ڕۆیشتن، سوتان، زان، بون،... هتد. ئەم ناوانەش بە پێی شوێن و ژینگە لە کۆمەڵگایەك بۆ کۆمەڵگایەکی تر ئەگۆڕێ.

لە فۆناغی ڕاو و شکاردا، جگە لە ناوەکانی قۆناغی پێشتر، کۆمەڵێ ناوی تر و لەگەڵ ناوەکان کرداری تری نوێ هاتنە ئارا کە پێویستیەکانی نوێی دابین ئەکرد، وەك: ڕاو، تیر، کەوان، چەقۆ، کوشتن، کەوڵ، برژاو، خاو، دڕندە....

بەهەمان شێوە لە قۆناغی ئاژەڵداریدا، چەندین وشە و کرداری تر هاتنە ناوەوە، وەك: کێوی، ماڵی، کۆز، ئالیك، لەوەڕ، پاوان، دۆشین، شوان، گاوان، بێری...

لە قۆناغی کشتوکاڵیشدا، کۆمەڵێك وشەی تر هاتنە سەر خەرمانی وشەکانی تر ، وەك: جوت، گاسن، هەوجار، بەیار، بەراو، نسار، بەرۆژ، بژار...

قۆناغە دواییەکانی تریش، هەر یەکە ناوکۆیی خۆی لە پەرەسەندن و فراوانبونی زمانی مرۆڤایەتی کردوە، وەك: قۆناغی خێلەکی و نیشتەجێبون و دەرەبەگی و میرنشینی و فەرمانڕەوایەتی...، بەڵام مەرج نیە، زاراوەکان وەکو ئێستا بوبن و گۆڕانیان بەسەردا نەهاتبێ، ئەوەی شایانی باسە، قۆناغە نوێیەکانی شارستانیەتی و پیشەسازی و هاوچەرخ، بەتایبەتی دوای داهێنانی نوسین و ئەفراندنەکانی تر، شاڵاوێکی یەکجار خێرا و بەرفرە لە پەیدابونی وشە دەستپێیکرد و بەهەزاران وشە لە هەمو بوارەکانی ژیاندا هاتنە ناوەوە. پیشەسازی، بە هەمو ئامێر و کەلوپەل و داهێنانەکانیانەوە، کە هەر ئامێرەش لە چەندەها پارچە و هەر پارچەش ناوێك و کردارێك و بیرۆکەیەکی نوێی هێنایە کایەوە.

بابەتە زانستیەکان کە خەریکە وای لـێ دێ، لە ژمار نایێ، هەر یەکە هەزاران وشە و بیرۆکەی نوێی دروستکرد. بە هەمان ڕێچکە بابەتە ڕامیاری و کۆمەڵایەتیەکانی تر بێپایان وشە و بیرۆکەی نوێیان هێنایە ئاراوە.

کەواتە، دەرە نجام ژمارەی وشە و بیرۆکەکان لە ژمار دەچون، بەڵام لە هەمان کاتدا، بڕ و ماوەی کات وەکو خۆیەتی و هەمان شەو ڕۆژ و هەمان (٢٤) کاتژمێرەکەی جارانە. بۆیە، تاکو کات بەرەو داهاتو بڕوا وشە وبیرۆکەکان پتر دەبن و مرۆڤ ناچار دەکەن، لە ئاخاوتندا خێراتر بێ، بۆ ئەوەی بتوانێ، ئەم هەمو بیرۆکانە لە هەمان کاتی جاران دەربڕێ.

لێرەدا، ڕادەی خێرابونی ئاخاوتن هەرچەندێك بێ، ناتوانێ، فریای ئەم هەمو کەرەسە و فراوانکاریە بکەوێ. جگە لەمە، خێرابونیش سنوری هەیە و نابێ لە ڕادەی لەیەکگەیشتن دەربچێ. بۆیە، زمان نابەدەست (لا إرادي)، دەست بە گۆڕان و کورتبونەوە ئەکا. کورتبونەوەکەش لە هەمو ئاستەکان دەبێ و لەسەر بنەمای ئەوە دەبێ کە زۆرترین واتا لەسەر کەمترین کەرەسە باربکا. بەمەش قسەکەر دو شت قازانج ئەکا: یەکەم ــ کاتی بۆ

ئەگەڕێتەوە و لەماوەی هەمان کاتدا ئەتوانێ بڕێکی زۆرتر لە واتا بە کەرەسەی کەمتر بگەیەنێتە بەرامبەرەکەی کە گوێگرە. دووەم ـــ بەهۆی ئەم کورتبونەوەیە، قسەکەر وزەیەکی کەمتر خەرج ئەکا.

ئەوەی ئەبێتە هۆی ڕێگرتن لە خێرایی ئەو گۆڕانکاریە، گوێگرە، چونکە گوێگریش ئارەزوی ئەوە ئەکا کە وزەی کەمتر بەکاربێنێ و زوتر لە بابەتەکە بگا، چونکە ڕستە تا درێژتر بێ مەبەستەکەی ڕون و ئاشکرا دەبێ. لێرەدا، ئەبێ ڕادەی پێشکەوتنی بیر و هۆشیش فەرامۆش نەکەین، چونکە ڕادەی فراوانبونی شارستانیەت و بیر و زمان - ڕێژەیەکی ڕاستەوانەیان (تناسب طردي) هەیە.

<u>کورتبونەوە لە ئاستی دەنگسازی:</u>

١- کەوتن یان سوانی دەنگ:

سوانی دەنگی (د) لە کۆتایی وشەکان لە دیالێکتی ژورودا:

کرد - کر، برد - بر، مرد - مر، خوارد - خار، پرد - پر، زەرد - زەر، دەرد - دەر،...

سوانی دەنگی (ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستا، کە ئەکەوێتە سەرەتای کاری ڕانەبوردو لە دیالێکتی ژورودا:

(ئـ/د)(ە)سوتێم - (ئـ/د)(Ø)سوژێم، (ئـ/د)(ە)چی - د(Ø)چی،...

سوانی دەنگی (ن) لە مۆرفیمی (ان)ی کۆ، لە دیالێکتی ژورودا: لای پیاوان - نك مرۆیا، کانی ژنان- کانیا ژنا، خاکی کوردان - خاکا کوردا، گەلی برایان- گەلێ برایا،...

سوانی دەنگی (هـ) لە پێشەوەی وشە:

(ئـ/د)(ە)هێ - دێ/یێ، هێشو (هوشی) - وشە، هۆشیار - وشیار...

٢- لێکدانی دو دەنگ و گۆڕانیان بۆ یەك دەنگ:

(ە + ی - ێ): پەیرەو - پێرەو، بەی - بێ، چواریەك - چوارێك، سولە یمانی - سولێمانی...

(و + ە - ۆ): مامەوستا - مامۆستا، بوەتە - بۆتە، کەون - کۆن، چوەتەوە - چۆتەوە/ چۆتۆ،...

<u>کورت بونەوە لە ئاستی وشەسازی:</u>

١- لەیادکردن و نەمانی ئەو وشە کۆنانەی لە بەکارهێنان ئەکەون، وەك: هەوجار، گاسن، تەشی،...

لەم بارەیەوە هەر فەرهەنگێك پڕە لەو وشە کۆنانەی لەم سەردەمە بەکارناهێنرێن.

٢- لێکدانی دو وشە یا پتر و گۆڕانیان بۆ یەك وشە:

برای باوك - مام، خوشکی باوك - پور...(٢٦-١٥٥)، زانست کۆکردنەوە - زانکۆ، جێگای کۆکردنەوە - کۆگا،...

٣- گۆڕانی مۆرفیمی سەربەخۆ بۆ مۆرفیمی بەند:

ــــ گۆڕانی ڕاناوی سەربەخۆ بۆ ڕاناوی لکاو:

بە بەڵگەی ئەوەی لە ژورودا، دو دەستە ڕاناوی جیا و یەك دەستە ڕاناوی لکاو هەیە، بەڵام لە ناوەڕاستدا، یەك دەستە ڕاناوی جودا و دو دەستە ڕاناوی لکاو هەن. واتە، ڕاناوی خاوەنی لە ژورودا جیایە و لە ناوەڕاستدا لکاوە:

من نڤیسی - نوسیم، تە خار - خواردت، وی/وێ گۆت - وتی، مە هنارت - ناردمان...

ــــ گۆڕانی ڕاناوی جیا لەبەرکاری بەیاریدە بۆ لکاو:

بە ئەومدا - بەیم دا- بێم دا - پێم دا - دام پێ - دامێ.

دە ئەوم گرت - دەیم گرت - دێم گرت - تێم گرت - گرتم تێ - گرتمێ.

کردم بە ئەو - کردم بەی - کردم بێ - کردم پێ - کردمێ.

ــــ گۆڕانی ئامرازی پەیوەندی سەربەخۆ بۆ لکاو:

چوم بۆ هەولێر - چومە هەولێر، بوم بە مامۆستا - بومە مامۆستا، بەمن ناخورێ - پێم ناخورێ، لە تۆ ئەدەم - لێت ئەدەم، لە ئەو شارە - لەو شارە، لە ئێرە- لێرە، بە ئەم جۆرە - بەم جۆرە...

کورت بونەوە لە ئاستی ڕستەسازی:

١- لادانی ڕاناوی جیا (سەربەخۆ):

من هاتم - هاتم، تۆ چوی - چوی، ئەو نوستØ - نوستØ.....

ئێمە ئەومان گرت - گرتـØمان، ئەوان منیان هێنا - هێنامیان...

٢- لادانی ناوەکان:

ئازاد و نەوزاد دەرچون - دەرچون، ئازاد هەستاØ - هەستاØ، پۆلیس دزەکەی گرت - گرتـØی...

٣- لادانی ئاوەڵناو:

گولێکی سوری ئاڵم چاند - گوڵێکم چاند - چاندم.

بە پاسێکی نوێی خاوێنی تیژڕەو هاتین - بە پاس هاتین - هاتین......

٤- لادانی ئاوەڵکار:

دوێنی ئێوارە بە پەلە گەڕانەوە - دوێنی ئێوارە گەڕانەوە - گەڕانەوە.

بەیانی زو لەناکاو دەرکەوتن - بەیانی زو دەرکەوتن - دەرکەوتن.

لە بنەڕەتدا، (ئاوەڵکار) واتە، (دیارخەری کار)، یان ئاوەڵکار، ئەو بەشەی ڕستەیە کە وەسفی ڕودانی ڕەگی کار ئەکا، بەڵام ناوی کاتەکان، وەسفی مۆڕفیمەکانی کات ئەکەن و فراوانیان ئەکەن و لە گشتیەتی ئەیانگۆڕن بۆ تایبەتی. واتە، کاتی مۆڕفیمەکانی کات سنوردار و دەستنیشان ئەکەن. بۆنمونە: وشەکانی – دوێنی ئێوارە، بەیانی زو...- ئاوەڵکاتن، نەك ئاوەڵکار. واتە، وەسفی مۆڕفیمی کاتیان کردوە و بە پەلە و لەناکاو....... ئاوەڵکارن، نەك ئاوەڵکات، وەسفی ڕەگی کارەکانیان کردوە.

لە کوردیدا، ئاوەڵکاری شوێنیش بریتیە لە ناوی شوێنەکان و هەموشیان ئەچنە چوارچێوەی بەرکاری بەیاریدە:

لە کەرکوك بوم، دێمە سولێمانی، بۆ شاریان ئەنێرن.......

هەندێ وشە هەن، لەگەڵ ناوەکانی شوێن دێن و پتر شوێنەکە سنوردار ئەکەن، وەك: لەسەر بانەکە، لەژێر دارەکە، لەناو، لە تەنیشت........ ئەمانە شایانی ئەوەن پێیان بوترێ: ئاوەڵشوێن، نەك ئاوەڵکار.

کەواتە، بەشە سەرەکیەکانی ڕستە بریتین : ڕەگی کار، مۆڕفیمەکانی کات و ڕاناوەلکاوەکان، چونکە ناتوانرێ، لە ڕستەدا لابردرێن.

بەشی چوارەم ــ ڕستە و بەشەکانی ئاخاوتن:

بەشەکانی ئاخاوتن هەر لە زوەوە تاوتوێ کراون و گفتوگۆیان لەسەر کراوە و تا ئێستاش مشت و مڕ لە جۆر و چەندێتی ئەو بەشانە بەردەوامە و زۆر جار ژمارە و بایەخیان لە زمانێك بۆ زمانێك ئەگۆڕێ(٢٧-٨٨). یۆنانیەکان هەشت بەشی ئاخاوتنیان بۆ لاتینی دیارکرد بو، کە ئەو کاتە پێیان ئەوتن (بەشەکانی وشە)(٢٨-٧). لە کوردیدا دە بەشی ئاخاوتن دیارکراون: (ناو، ئاوەڵناو ، جێناو، ژمارە، کردار(چاوگ)، ئاوەڵکردار، پرپیۆزیشن، ئامرازی پەیوەندی، ئامرازی سەرسوڕمان و بانگهێشتن، پارتیکل)(٢٨-١٠). هەندێکی تریش هەشت بەشی ئاخاوتن بۆ زمانی کوردی دەستنیشان ئەکەن(٢٩-٦٥).

جیاوازیمان لەگەڵ زمانەوانەکانی بەراییدا، ئەوەیە: ئێمە لە ڕوی گرنگیی بەشەکان لە ئاستی ڕستەسازیەوە پۆلینیان ئەکەین، واتە، توانای مانەوە و شوێنگرتنەوەیان لە ڕستەدا. ئەگەرچی ئەرستۆ هەر لە زوەوە ڕستەی دابەشکرد بۆ ناو و کار (٣٠-٥١) و زمانەوانیی سەردەمیش، بەتایبەتی چۆمسکی(٣١-٣٧) و هاوڕێکانی تا ڕادەیەك گەڕانەوە سەر هەمان ڕێباز و ڕستەیان دابەشی فرێزی ناوی و فرێزی کاری کرد، بەڵام لە زمانی کوردیدا، بە پێی

ئەو پێناسەیەی خستمانەڕو بۆ ڕستە، گرنگترین بەشی ڕستە ڕەگی کارە، کە کۆڵەکەی سەرەکیی ڕستەیە و بێ ئەو ڕستە دروستنابێ، چونکە ڕەگی کار ناوی گۆڕانکاریەکەیە و هیچ گۆڕانکاریەکیش بێ بونی توخم ڕونادا. ئاشکرایە، گۆڕانکاری واتە، گۆڕانی توخمێك لە شێوەیەك بۆ شێوەیەکی تر. واتە، بەشی دوەمی گرنگ لە ڕستەدا توخمەکانە، واتە، ڕاناوەکان. تا ئێرە لەگەڵ ئەرستۆ و چۆمسکی ڕێکین، بەڵام ناڕێکیەکەمان لەوەدا دێ کە :

١- لە زمانی کوردیدا، بەشە هەرە گرنگەکانی ڕستە، کار و ڕاناون، نەك ناو و کار. مەبەستیش لە ڕاناوەکان، تەنیا ڕاناوە لکاوە کەسیەکانە. بەڵگەشمان ئەوەیە، کە نە ناو و نە هیچ بەشێکی تری ئاخاوتن بتوانن جێگەیان بگرنەوە و هەرگیز کاریش لە کوردیدا بێ ئەوان دەرناکەوێ و نابێ بە ڕستە.

٢- پێویستیەکی تری گرنگی ڕستە، کاتی ڕودانی گۆڕانکاریەکەیە، کە لە شێوەی مۆرفیمەکانی کات خۆی ئەنوێنێ و ئەبێ لەڕستەدا هەر هەبن.

لێرەدا دڵنیام، بە پێی بۆچونەکەی خۆیان، فرێزی ناوی و فرێزی کاریەکەی ئەوان ڕەگ و ڕاناویش ئەگرێتە خۆی، بەڵام ئەم گرتنەخۆیە، پتر ئاستی ناوەوە ئەگرێتەوە، ئەگەرنا دابەشکردنی هەندێ ڕستەی وەك ئەمانەی خوارەوە لە ئاستی سەرەوەدا کارێکی ئاسایی نیە:

دایێ - ئەو شتێکی دا بە ئەو.

ئەیگریێ - تۆ شتێك ئەگریە ئەو.

هەواڵنامەی کتێب

مەبەستی ئێمە ڕەخنەگرتن نیە لە دابەشکردنە دوانیەکەی ئەرستۆ و چۆمسکی، چونکە ئەزانین، هەمو ڕستەیەك، تەنانەت ئەمانەی سەرەوەش بە پێی بۆچونەکەی ئەوان بە چەند هاوکێشەیەك شیکار ئەکرێ، بەڵام مەبەستی ئێمە ئەوەیە: کە بەشە هەرە گرنگەکانی ڕستە (یا ئاخاوتن)، ناو و کار نین، بەڵکو، ڕەگی کار و مۆرفیمەکانی کات و ڕاناوەکانی لکاون. ئەمانە بەشی سەرەکیی ڕستەن کە ناتوانرێ، لابدرێن، ئینجا بەشە ناسەرەکیەکان (لاوەکیەکان)ی تر دێن. هەرچەندە ئەوانیش بە پێی ڕۆڵ و ئەرك و توانای لادان و مانەوەیان ڕیز ئەبەستن و ڕادەی بایەخیان بە نۆرە دیار ئەکرێن. بەم جۆرە:

(١) ڕاناوی لکاو: ئەگەر ئەم بەشە نەبێ، ڕستە دروستنابێ، هەر ئەم بەشەش لە یەکێ لە کاتەکاندا هەبو، گۆڕانکارییەکی هەر بەسەر دێ. بەڵگەشمان ئەوەیە، کە لە چاوگدا هەرچەندە ڕەگی کار و مۆرفیمی کاتیش هەیە، بەڵام لەبەر ئەوەی ڕاناوی لکاو نیە، ڕستە دروستنابێ. ئەگەرچی ڕاناوی لکاویش هەر ئەو توخمە ئەگەیەنێ کە ڕاناوی جیا، یان ناو،

یان ئاوەڵناویش ئەتوانن، دیاری بکەن، بەڵام ئەو بەشانە هەبن، یان نەبن، ڕناوی لکاو هەر هەیە. واتە، ئەتوانرێ، ئەوانی تر لابدرێن، بەڵام ڕاناوی لکاو لانادرێ.

(٢) ڕەگی کار: ئەو مۆرفیمە بەندە تەوەرەییەیە، کە گۆڕانکارییەك دەرەخا. واتە، بریتیە لە ناوی ئەو ڕوداوەی بەسەر توخمەکەدا دێ. بەبێ ڕەگی کار، هەرگیز ڕستە دروستنابێ، ئینجا لە ئاستی سەرەوە دەرکەوێ، یان دەرنەکەوێ.

(٣) مۆرفیمەکانی کات: هیچ ڕوداوێك ناتوانێ، لە بواری کات دەربچێ. واتە، کاتی ڕودانی، لە سنوری ئەم سێ کاتە دەرناچێ: ڕابوردو، ئێستا، داهاتو.

(٤) ئامرازەکانی پەیوەندی: گرنگی ئامرازەکانی پەیوەندی لەوەدایە کە هیچ بەشێك نیە شوێنیان بگرێتەوە و کاتێ ڕستە پێویستیی پێیان ئەبێ، ئەبێ دابنرێن. ئەوانیش بەندەکانیان گرنگترن لە سەربەخۆکان، چونکە سەربەخۆکان ئەتوانرێ، لابدرێن و بەندەکانیان لە شوێن دابنرێ، بەڵام بەندەکان لانابردرێن: (چوم بۆ هەولێر = چومە هەولێر). لە هەندێ ڕستەدا، فۆڕمە سەربەخۆکان فرامۆشکراون و بەکارناهێنرێن (دە ناو ئاوەکەم خست / خستم دە ناو ئاوەکە = خستمە ناو ئاوەکە = خستمێ).

(٥) دیارخەرەکان: ئەتوانین، هەمو بەشەکانی تری ئاخاوتن بە دیارخەر دابنێین، هەر یەکەیان، بەشێك لە سێ بەشە سەرەکییەکانی سەرەوە، ڕونئەکاتەوە لایەنێکی ئەو بەشە ئاشکراتر و سنوردارتر ئەکا. بۆیە، ئەتوانین، دابەشی سێ بەشیان بکەین و دانەکانی هەر بەشێکیان بە پێی گرنگییان ڕیزبکەین:

((أ)) دیارخەری توخم یان ڕاناوی لکاو:

ئەو وشانەن کە ڕاناوە لکاوەکان ڕون و ئاشکرا و سنوردار ئەکەن. بە پێی گرنگییان دابەشی ئەم بەشانەیان ئەکەین:

١ــ ڕاناوی جیا:

ڕاناوە لکاوەکان و ڕاناوە جیایەکان هەرگیز کتومت لە شوێنی یەکتر نایەن. ڕاستە لەگەڵ یەکتر ڕێکئەکەون لە کەس و ژمارەدا ئاماژە بۆ هەمان توخم ئەکەن، بەڵام لەقسەکردندا بەیەکەوە بەکار نایەن، مەگەر بۆ پێداگرتن (جەختکردن-تاکید) نەبێ:

هاتم≠من هاتم. چوی≠تۆ چوی. بو≠ئەو بو.....

بەڵگەشمان ئەوەیە، هەردەم قسەکەر ئەیەوێ، بە کەمترین کەرەسە زۆرترین واتا بگەیەنێ، بەمەش کات و وزەی بۆ ئەگەڕێتەوە، ئینجا هەر کەرەسەیەك بەشی خۆی واتا هەڵنەگرێ قسەکەر بەکار ناهێنێ.

هەولێرالناس کتێب

تايبەتيەكى ترى ڕاناوەكان، چ لكاو بن، چ جيا، ئەوەيە، ئەوانيش لەناو خۆياندا هەندێكيان لە هەندێكيان گرنگترن. بۆ نمونە، كەسى يەكەمى تاك و كۆ، بەتايبەتى كەسى يەكەمى تاك لە هەمويان گرنگترە، چونكە قسەكەرە و دروستكەرى ڕستەيە. جگە لەمە، هيچ كەرەسەيەك ناتوانێ، شوێنى بگرێتەوە. دواى كەسى يەكەم، كەسى سێيەم دێ، چونكە زۆربەى ڕستەى زمان دەربارەى كەسى سێيەمى تاك و كۆيە، بەتايبەتى تاك. زۆربەى بەشەكانى ئاخاوتنيش ئەچنە بوارى كەسى سێيەم. تەنانەت ناوى خۆشمان خودى خۆمان نيە و هێمايەكە و ئەچێتە بوارى كەسى سێيەم، بەبەڵگەى ئەوەى ئە پرسين: ناوت چيە؟. ناڵێى: فلانم، ئەڵێى: فلانە. وەك ئەوەيە، بپرسين: ئوتۆمبێلەكەت چيە؟. بڵێى: لادايە. ئينجا لە دواى ئەمان، ڕۆڵى كەسى دوەمى تاك و كۆ دێ، چونكە جارى وا هەيە، بەبێ بونى كەسى دوەم (گوێگر)، كەسى يەكەم هەر ئەتوانێ قسە بكا، وەك لە ڕستەى هەستدەربڕين و وێرد و گۆرانى و... هتد.

٢ـ ناوەكان:

ئەو وشانەن كە ئەتوانن، ڕاناوە لكاوەكان دياربخەن و ئاشكرايان بكەن. لێرەدا ئەتوانرێ، زنجيرە ناوێك بە دواى يەكدا بێن و يەك ببێتە ديارخەرى ئەوى دى. ناوەكان: بۆ ئەوەن، توخمى ڕاناوە لكاوەكان ئاشكرا بكەن و ڕۆڵى ڕستەسازييان لە بكەرى و بەركارى و بەركارى بەياريدە و ديارخەرى و ...هتد دياربكەن.

٣ـ ئاوەڵناوەكان:

ئەمانەش ئەو وشانەن كە لايەنێكى ڕاناوە لكاوەكان ڕون ئەكەنەوە و ئاشكرا ئەكەن. جياوازييان لە گەڵ ناوەكان لەوەدايە: ئەمانە لە بنەڕەتدا نيشانەى ناسياو و نەناسياو و كۆ وەرناگرن، بەڵام ئەم نيشانانە لە ناوەكانى پێشيان بۆ ئەوان دێ، ئينجا ناوەكەى پێشيان دەركەون، يان دەرنەكەون. جياوازيەكى ترى بەرجەستەش ئەوەيە، ئاوەڵناوەكان پلەى بەراورد (تر، ترين) وەرەگرن، بەڵام ناوەكان وەريان ناگرن. ئەگەر هەر ناوێك بتوانێ، لە ڕستەيەكدا ئەو نيشانانە وەربگرێ، ئەوە لەو ڕستەيەدا ئەركى ئاوڵناو ئەبينێ، نەك ناو: كوردێكمان بينى. (ناو)

لە تۆ كوردتر پەيدا نابێ. (ئاوەڵناو)

٤ـ ژمارە:

ئەو وشانەن كە ڕادەى توخمەكان بە وردى و بە دانە دەرەخەن. وەك: دو سێ كەس ميوانى ئێمەن.

٥ـ ڕادە:

ئەو وشانەن کە ڕادەی توخمەکان بە تێکرایی دەرەخەن. وەك: زۆر ، کەم، نەختێ، هەندێ...

٦ــ ئاوەڵشوێن:

ئەو وشانەن کە شوێنی توخمەکان، دەستنیشان ئەکەن. بۆ نمونە: لە هەولێر چومە سولێمانی. لەسەر بانەکە کەوتمە خوارەوە.

لەم دو ڕستەیەدا شوێنی یەکەم و دوەمی (من) دەستنیشان ئەکا.

نەمامەکەم لە باخەکەدا ڕواند/ ئەڕوێنم.

خانوەکەم لە لادێ کرد/ ئەکەم.

لەم دو ڕستەیەدا شوێنی بەرکارەکان {(ئەو)/ نەمامەکە/ خانوەکە} دیارخراون.

نامەیەك ئەنێرمە هەندەران.

نامەیەکم ناردۆتە هەندەران.

لەم دو ڕستەیەدا شوێنی کارەکە دەستنیشان نەکراوە، بەڵکو شوێنی (نەمامەکە) دیارخراوە.

تێبینی ئەوە ئەکرێ کە هەندێ ڕستە هەن. وەك:

(نوسیم/ ئەنوسم، خوێندم/ ئەخوێنم، وتم/ ئەلێم)... بەرکارەکانیان دەرناکەوێ، چونکە بریتیە لە چاوگی کارەکە: (نوسین، خوێندن، وتن.......)

((ب)) دیارخەری ڕەگی کار:

ئەو وشانەن کە چونیەتی ڕودانی ڕەگی کار ئاشکراو ڕون دەکاتەوە. وەك:

بەئاسانی مرد، بە پەژارەوە ڕۆیشت، بە پێکەنینەوە ئەدوا،...

((ت)) دیارخەری مۆرفیمی کات:

بریتین لەم وشانەی مۆرفیمەکانی کات دیار و ئاشکرا ئەکەن و لە کاتی گشتی ئەیانگۆڕن بۆ کاتی تایبەتی: (دوێنێ، پێرێ، پار،...) بۆ ڕابوردو . (ئێستا ، هەنوکە، ...) بۆ ئێستا. (سبەی، دوسبەی، ساڵێکی تر،...) بۆ داهاتو. هەروەها هەندێ ئاوەڵکاتی وەك: (زو، درەنگ،...).

ئامرازەکانی پەیوەندی ئەتوانن، لەگەڵ هەمو دیارخەرەکان بەشداربن.

ئەتوانین، گرنگی بەشەکانی ئاخاوتن وەك دیارخەری بەشەکانی ڕستە، لە خشتەیەکی وەك ئەمەی خوارەوە نیشان بدەین:

بەشـــەکانی ڕســـــتە

ڕەگـی کـــار	مۆڕفیـمـەکـانـی کـــات	توخمەکان (ڕاناوی لکاو)
1- ئاوەڵکار	1- نــاوی کـــات	1- ڕانــاوی جــیــا
ئاســان خــەوت	دوێنێ هــات	من نەچم، تۆ ناچی، ئەو بچێ،.....
بــە زۆر هـێـنـام	ئێستا لێرەیە	2- نـــاوەکـــان
بــە پـەلـە هات	ئەمڕۆ یا سبەی ئەڕوا	ئازاد کەوت...کەو و کۆتر فرین..
		3- ئـاوەڵـنــاوەکـــان
	2- ئـــاوەڵـکـــات	کوردە ئازاکە...منالی بچوکی زرنگ..
	دوێـــنــێ زو	4- ژمـــــارە
	بەیانی درەنگ	سێ چوار کەس... یەك مار، دو پشیلە
	دوسبەی پێش بەربانگ	5- ڕادە
		کەمێ شیر و هەندێ پەنیر و نەختێ...
		6- ئـاوەڵـشـــوێـــن
		لە کەرکوك بوم...لە هەولێر و دهۆك

لێرەدا تێبینی ئەوە ئەکرێ، ئامرازەکانی پەیوەندی ئەتوانن، لەگەڵ دیارخەرەکانی هەرسێ بەشەکەی ڕستە بەشداری بکەن و ژمارەی وشە دیارخەرەکان پتر بکەن.

ئەنجامەکان

١- پێناسەکانی زمانەوانی دێرین بۆ ڕستە، مەبەستیان نەپێکاوە و چەند کەموکوڕیەکیان تێدایە، وەك:

(أ) باسی هەمو کەرەسەکانی ڕستە ناکەن.

(ب) هەر یەکەیان لایەنێکیان گرتوە، لایەنەکانی تریان فەرامۆشکردوە. وەك: لایەنی دارشتن، لایەنی واتا، لایەنی ڕێزمان، لایەنی ئەرك،...

(ت) هەمو ڕستە سادەکان ناگرنەخۆ.

(پ) ئاستەکانی ڕستە، بە تایبەتی ئاستی ناوەوەیان فەرامۆشکردوە.

٢- پێناسەی ورد و زانستیانەی ڕستە بەم شێوەیە:

(ڕستە : بریتیە لە ڕەگی کار و پێویستیەکانی).

٣- پێویستیە سەرەکیەکانی ڕستە، بریتین لە: ڕەگی کار، مۆڕفیمەکانی کات، مۆڕفیمەکانی توخم (ڕاناوی لکاو).

٤- پێویستیە ناسەرەکیەکانی ڕستە، بریتین لە: ئەو وشە و ئامرازانەی وەسفی پێویستیە سەرەکیەکانی ڕستە ئەکەن.

٥- هەمو کارێك لە زمانی کوردیدا بە تەنیا دەرکەوێ ڕستەیە.

٦- بەشەکانی ئاخاوتن، لە ڕوی توانای مانەوە و نەمانەوەیان ڕێژەیی و جیاوازن.

٧- ئاوەڵکاری کات، وەسفی مۆڕفیمەکانی کات ئەکەن، نەك ڕەگی کار. ئەویش دو جۆرن: ناوی کاتەکان و ئاوەڵناوی ئەو ناوانە.

٨- ئاوەڵکاری شوێن، وەسفی شوێنی توخمەکان (بکەر و بەرکار) ئەکەن، نەك شوێنی کار.

٩- لە هەندێ کاردا، (بەتایبەتی ئەوانەی بە –اندن- لە دەنگە سروشتیەکان دروستەبن) ئەتوانرێ، ناوی بەرکار نەهێنرێ، چونکە بریتیە (یا هاوشێوەی) ناوی دەنگە سروشتیەکەیە.

١٠- ئامرازەکانی پەیوەندی، ئەتوانن، لەگەڵ وشە دیارخەرەکانی هەر سێ بەشە سەرەکیەکە بەکاربێن و یەکێ لە بەشە ناسەرەکیەکانی ڕستەن.

سەرچاوەکان

١- العلم والمشتغلون بالبحث العلمي في المجتمع الحديث، د. جون ب. ديكنسون، ترجمة – شعبة الترجمة باليونسكو، سلسلة عالم المعرفة، العدد ١١٢، الكويت، حزيران، ١٩٨٨م.

٢- أضواء على الدراسات اللغوية المعايَرة، د. نايف خرما، سلسلة عالم المعرفة، العدد ٩، الكويت، ايلول ١٩٧٨م.

٣- اللغة والعقل، نعوم جومسكي، ترجمة بيداء علي العلكاوي، بغداد، ١٩٩٦.

٤- قواعد اللغة الكردية، توفيق وهبی، الجزء الاول، الباب الثانی، ١٩٥٦.

٥- قەواعدی زمانی کوردی لە (صرف و نحو)دا، نوری علی امین، بەرگی یەکەم چاپخانەی معارف- بەغدا، ١٩٥٦.

٦- زمان و ئەدەبی کوردی، لێژنەیەك لە وزارەتی پەروەردە، بۆ پۆلی دوەمی ناوەندی، چاپی هەشتەم، چاپخانەی ژمارە (٢)ی وەزارەتی پەروەردە لە هەولێر، ١٩٨٢.

٧- أواو دەستورا زمانی کوردی، جگر خوین، بەغدا، ١٩٦١.

٨- قەواعدی زمانی کوردی لە (صرف و نحو)دا، نوری علی امین، بەرگی دوەم، چاپخانەی معارف- بەغدا، ١٩٥٨.

٩- ڕێزمانی کوردی کرمانجی یا ژوری و ژێری یا هاڤبەرکری، صادق بهاء الدین ئامێدی، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٨٧.

١٠- زاری زمانی کوردی لە تەرازوی بەراورد دا، محەمەد ئەمین هەورامانی، بەغدا، ١٩٨١.

١١- ڕێزمانی کوردی نوری عەلی ئەمین، چاپخانەی کامەران، سلێمانی، ١٩٦٠م.

١٢- New Horizons In Linguistics, J.Lions, Penguin, ١٩٧٠.

١٣- اللغه والمعنى والسياق، جون لاينز، ترجمة- د.عباس صادق الوهاب، سلسلة المائة كتاب، ١٩٨٧.

١٤- زمان و ئەدەبی کوردی، لیژنەیەك لە وزارەتی پەروەردە، بۆ پۆلی یەکەمی ناوەندی، چاپی هەشتەم، چاپخانەی ژمارە (٢)ی وەزارەتی پەروەردە لە هەولێر، ١٩٨٢.

١٥- A Kurdish Grammar, Ernest N. MCcarus, New York, ١٩٥٨.

١٦- جۆرەکانی ڕستە لە زمانی کوردیدا، دکتۆر کوردستان موکریانی، گۆڤاری زانکۆ، بەشی (ب) مۆرڤایەتی، بەرگی (٦) ایلولی، ١٩٨٠.

١٧- Syntax, P.H. Mathews, Cambridge University Press, Cambridge Textbooks in Linguistics. ١٩٨٢.

١٨- مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار، عەبدوڵلا حوسێن ڕەسول، نامەی دکتۆرا، کۆلیجی پەروەردە، زانکۆی بەغدا، ١٩٩٥.

١٩- بحوث لسانية بين نحو اللسان و نحو الفكر، نعيم علوية، لبنان، بيروت، ١٩٨٤.

٢٠- The Case For Case, Fill More. Charles . J. In Emmor Bach and Robert T, Harms. (Eds). Universales In Linguestic Theory, Holt, Pinehart and Winston. New York. ١٩٦٨.

٢١- وشە، وريا عمر امين، گۆڤاری نوسەری کورد، ژمارە (٩)، خولی دووەم، تشرینی دووەمی ١٩٨٢.

٢٢- ڕێزمانی ڕاناوی لکاو، د.وريا عمر امين، گۆڤاری کاروان، ژمارە (٨)، هەولێر، ئایاری ١٩٨٣.

٢٣- چەند حەشارگەیەکی ڕێزمانی کوردی، مەسعود محەمەد، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٦.

٢٤- التفسير الميكانيكى للظاهيرة الشمسية والقمرية، وريا عمر امين، مجلة شمس كردستان، العدد (٧٩) بغداد، ايار، ١٩٩٠.

٢٥- فصول في علم اللغة العام، ف.دي. سوسير، ترجمة- د.احمدنعيم الكراعين، دار المعرفية الجامعية، اسكندرية، ١٩٨٥.

٢٦- علم اللغة الاجتماعي، د.هدسن، ترجمة- د. محمود عبدالغني عياد، بغداد، ١٩٨٧.
٢٧- هەندێ تێبینی دەربارەی ئاوەڵناو لە کوردیدا، محەمەد معروف فتاح، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ، ژمارە ١٢٥، وەرزی بەهار-١٩٩٠.
٢٨- ناو، د.ئەورەحمانی حاجی مارف، ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم، مۆرفۆلۆجی،بەشی یەکەم -ناو- چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩.
٢٩- قواعد اللغة الكردية، توفيق وهبى، الجزء الاول، الباب الثانى، ١٩٥٦.
٣٠- Linguistics, David Crystal, Penguin Book, ١٩٨١.
٣١- البنى النحوية، نعوم جومسكى ، ترجمة- د.يؤيل يوسف عزيز، بغداد، ١٩٨٧.

Characteristic of the Simple Sentence

Abstract

This research is concerned with the sentence, its definition, its main parts and secondary parts as well. It is also concerned with the way of expanding sentences as well as the range of parts of speech in the sentence according to the significance of each of them. Because the sentence is the main element in the language, most of linguists varied in their study of it however these studies are in need of specialization, Scientific and linguistic explicitness. It is very important to specify the importance and function of the morphemes in sentence structure.

To overcome the shortcomings and cover most of the sides, the researcher tried in the first chapter to present some of the traditional definitions, shedding light on the weakness of the definitions and a complete analytical criticism of them. In the second chapter, the researcher

had introduced a new definition for simple sentence with the analysis and explanation of the content of the definition. The third chapter classifies the main and secondary parts of the simple sentence. The fourth chapter is concerned with the analysis of parts of speech with the range of its importance. Finally, the researcher presented his conclusions, and a list of references, in addition to the summary of the research in English and Arabic.

ملخص البحث

يتناول هذا الباحث موضوع الجملة من حيث تعريفها، أجزائها الرئيسية، وغير الرئيسية، كيفية توسيعها، و تسلسل أقسام الكلام في الجملة حسب أهمية كل منها.

لكون الجملة المحور الأساسي للغة، تطرق أغلب اللغويين إليه بشكل متباين، إلا أن هذه الدراسات تحتاج الى التخصيص والدقة العلمية واللغوية، ولاسيما تحديد أهمية و وظائف المورفيمات في ضياغة الجملة.

لغرض إكمال النواقص و تغطية كافة الجوانب حاول الباحث في الفصل الأول، عرض بعض التعاريف السابقة، مع إلقاء الضوء على نقاط الضعف في تلك التعاريف و نقد تحليلي شامل لهذه التعاريف.

في الفصل الثاني، قدم الباحث تعريفا جديدا للجملة البسيطة و شرح و تحليل ما يتضمنه هذا التعريف.

جاء الفصل الثالث، ليصنف المكونات الرئيسية، غير الرئيسية للجملة البسيطة.

وخصص الفصل الرابع، ليتناول عرض تحليلي لأقسام الكلام وتسلسل أهميتها.

وأخيرا قدم الباحث النتائج التي توصل إليها، ثم قائمة بأسماء المصادر، إضافة إلى الملخص باللغة العربية.

ڕاناوە کەسیەکانی شێوەزاری خۆشناوەتی

توێژینەوەیەکی ڕێزمانی کوردیە

پرۆفیسۆر دکتۆر

عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول

هەواڵنامەی کتێب

ئەم توێژینەوەیە لە گۆڤاری زانکۆی سەلاحەددین ژمارە

(١٠)ی حوزەیرانی (٢٠٠٠) لا پەڕە (٤٣-٦٥) بڵاوکراوەتەوە

بەرواری نوسین (شەممە ١٧ــ٧ــ١٩٩٨)

ڕاناوه کەسیەکانی شێوەزاری خۆشناوەتی

پێشەکی:-

مەبەست لە شێوەزاری خۆشناوەتی، شێوەی ئاخاوتنی کوردیی خەڵکی قەزاکانی شەقڵاوە و ڕواندز و سۆرانە، کە سەر بە پارێزگای هەولێرن، بە هەمو شارۆچکەکانیەوە (پیرمام، هیران، هەریر، خەلیفان، دیانا، وەرتێ) هەروەها هەمو ئەو گوندانەی سەر بەم ناوچانەن.

ئەو ناوچەیە تیلمە سنورێکی باریکی درێژبوەوەی نێوان ناوچەی شێوەزارەکانی باکور و باشورە، بۆیە لە ئاخاوتنی ئەو ناوچەیەدا تێکەڵییەك لە نێوان (زاری)١٣ دیالێکتی ناوەڕاست و باکور بەدیئەکرێ. ئەو تێکەڵیەلە ڕاناوەکانیش ڕەنگی داوەتەوە. بۆیە لە کاتی لێکۆڵینەوەدا، ڕاناوەکانمان لەگەڵ شێوەی نوسینی هەردو (زار) بەراوردکردوە. بۆ ڕونکردنەوەی ئەم بابەتە، باسەکەمان کردۆتە سێ بەش:-

لە بەشی یەکەمدا: ڕاناوە سەربەخۆکان باسکراون و بەراوردکراون لەگەڵ ڕاناوە سەربەخۆکان لە نوسینی دیالێکتی ناوەڕاست و باکور. لە بەندی یەکەمی ئەم بەشەدا، باسی کۆمەڵەی یەکەم (کۆمەڵەی ئاسایی ــ کۆمەڵەی ڕێککەوتن) کراوە، لە شێوەی نوسینی دیالێکتی ناوەڕاست و باکوردا و ئینجا لە شێوەی خۆشناوەتیدا. لە بەندی دوەمیشدا، باسی کۆمەڵەی دوەم (کۆمەڵەی خاوەنی) کراوە.

لە بەشی دوەم و سێیەمدا: ڕاناوە لکاوەکانی ڕێککەوتن و خاوەنی بە هەمان شێوە خراونەتە بەر لێکۆڵینەوە. هەروەها باسی ئەو بۆچونانە کراوە کە زمانەوانان بە هەڵە تێیکەوتون لە دەستنیشانکردنی ڕاناوە لکاوەکاندا بەتایبەتی لە کەسی دوەم و سێیەمی تاکدا.

لە کۆتاییدا ئەنجامەکان و لیستی سەرچاوەکان و ئینجا کورتەی باسەکە بە عەرەبی پێشکەشکراوە.

١٣- زار = دیالێکت = لهجة = Dialect. شێوەزار = گۆڤەر = لهجة محلية.

بەشی یەکەم ــ ڕاناوە کەسیە سەربەخۆکان

لە شێوەی نوسینی دیالێکتی ناوەڕاستدا، یەك کۆمەڵە ڕاناوی سەربەخۆ هەیە (١-٦) و لە شێوە نوسینی دیالێکتی باکوردا، دو کۆمەڵە ڕاناوی سەربەخۆ هەن (٢-٦)، بەڵام لە شێوەزاری (لهجە محلیە) خۆشناوەتیدا تێکەڵییەك لە ڕاناوە سەربەخۆکانی هەردو دیالێکتەکە لە جۆر و ئەرکدا بەدیئەکرێ:-

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی باکور		شێوەزاری خۆشناوەتی	
ئاسایی و خاوەنی	ئاسایی	خاوەنی	ئاسایی	خاوەنی
من	ئەز	من	ئەمن	من
تۆ	تو	تە	ئەتو	تو
ئەو	ئەو	و(ی/ێ)	ئەو	وی
ئێمە	ئەم	مە	ئەمە	مە
ئێوە	هون/هنگ/هەوە/هوین	وە	ئەنگۆ	نگۆ
ئەوان	ئەو	وا(ن)	ئەوان	وا(ن)

١ــ لە شێوەی نوسینی دیالێکتی ناوەڕاستدا (زمانی یەکگرتوی ئەدەبیی کوردی ــ ستاندارد): ئەم کۆمەڵە ڕاناوە سەربەخۆیە (من، تۆ، ئەو، ئێمە، ئێوە، ئەوان١٤)، جگە لە ئەرکی ئاسایی١٥ خۆیان ئەرکی خاوەنیش ئەبینن لە دۆخی خاوەنیدا:-

دۆخی ئاسایی:-

من چوم ــ ئەچم..... ناردØم ــ ئەینێرم

تۆ خەوتی ــ ئەخەوی..... خستØت ــ ئە یخەی١٦

ئەو هەڵستاØ ــ هەڵەستێØ١٧..... نوسیØی١٨ ــ ئەینوسێØ

١٤- بە زۆری ئەم (ن)ە ئەسوێ و گۆناکرێ. بۆ نمونە ئەڵێن: ئەوا وەگۆ بە وا برێ. (=ئەوان وتیان بە ئەوان بڵێ). هەروەها لە ڕاناوی نیشانەشدا گۆڕانیان بەسەر دێ: ئەوە (بۆ نزیك)، ئەوێهێ/ ئەواهێ (بۆ دور). ئەوانە (بۆ نزیك)، ئەوێنەهێ/ ئەوانێهێ (بۆ دور).

١٥- مەبەست لە ئەرکی ئاسایی، وەکو هەر فرێزێکی ناوی، ئەرکی بکەری و بەرکاری و بەرکاری بە یاریدە ئەبینێ. واتە، جگە لە ئەرکی خاوەنی، وەك: من چوم بۆ لای تۆ. ئەو بە ئێمەی گوت. ئەو ئێمەی بینی. ئێوە ئەوان دەناسن.....(ئاسایی). کوڕی/ باوکی/ وڵاتی..... من/ تۆ/ ئەو/.... (خاوەنی).

١٦- خستمت ــ تۆ منت خست. خستØت ــ تۆ ئەوت خست. ئەم هێمای (Ø) سفرە ئاماژە بە مۆرفیمی ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاك دەکا لە دەستەی ڕێککەوتن (م، ی، Ø، ین، ن، ن)، بەڵام ئەگەر کۆ بێ، (ن) دەرەکەوێ: ناردØم – ناردنم (من ئەوانم نارد). خستØت – خستنت (تۆ ئەوانت خست). لە هەندێ ناوچەدا ئاڵوگۆڕ بوە و بەم شێوەیە دەریاندەبڕن: ناردمن، خستتن.....

ئێمە هاتین ــ ئەهێین١٩......... خواردØمان ــ ئە یخۆین

ئێوە شکان ــ ئەشکێین..... شکاندØتان ــ ئەیشکێنن

ئەوان ڕوخان ــ ئەڕوخێین..... ڕوخاندØیان ــ ئەیڕوخێنن

دۆخی ئاسایی:-

من ــ ئێمە..... دایکی من ــ ئێمە　　باوکی من ــ ئێمە

تۆ ــ ئێوە..... خوشکی تۆ ــ ئێوە　　برای تۆ ــ ئێوە

ئەو ــ ئەوان..... کچی ئەو ــ ئەوان　　کوڕی ئەو ــ ئەوان

لەم نمونانەدا دەرەکەوێ، هەمان کۆمەڵە ڕاناوی سەربەخۆ، ئەرکی ئاسایی و ئەرکی خاوەنیش ئەبینن، لە دۆخی ئاساییدا.

٢ــ لە شێوەی نوسینی دیالێکتی باکوردا: لەم دیالێکتەدا دو کۆمەڵە ڕاناوی سەربەخۆ هەن:-

کۆمەڵەی یەکەم (ئاسایی): (ئەز، تو، ئەو، ئەم، هون/ هنگ/ هەوە، ئەو)(٣-٢٢٣)، کە لە زۆربەی کاتەکاندا بەکاردێن:-

ئەز نڤستم ــ دنڤم *{من نوستم ــ ئەنوم}*　ئەم نڤستین ــ دنڤین *{ئێمە نوستین ــ ئەنوین}*

تو کەفتی ــ دکەفی *{تۆ کەوتی ــ ئەکەوی}*　هون[20] کەفتن ــ دکەفن *{ئێوە کەوتن ــ ئەکەون}*

ئەو چو ــ دچت (دچە) *{ئەو چو}*　ئەو چــون ــ دچــن *{ئەوان چون ــ دەچن}*

ئەز تە دبینم *{من تۆ ئەبینم}*　مــن تــو دیتی *{من تۆم بینی}*

١٧- (هەڵەستێ) بە پێی یاسای (بە ئارەزو – Optional) لە (هەڵئەستێ ــ هەڵدەستێ) دەگۆڕێ بۆ (هەڵەستێ). لە بنەڕەتدا ئەم دەنگی (ئـ)، یان (د)یە بۆیە دەکەوێتە پێش (ە)ی مۆڕفیمی کاتی ئێستا (بەردەوامیشی پێ ئەڵێن)، چونکە بزوێنێکە و کەوتۆتە سەرەتای وشە، وەك: ەستێ = ئەستێ = دەستێ، بەڵام ئەگەر پێشگرێکی وەك (هەڵ...)ی هاتە پێش، ئەنوانرێ ئەم (د)، یان (ئـ)ەیە لابرێ و ئەبێتە (هەڵەستێ).

١٨- بە پێی دیاردەی هاویەکی (التماثل – Assimilation) لە گۆکردندا (**تلفظ**) دەبنە یەك و وەك یەك دەنگ دەرەکەون، بەڵام لە نوسیندا وا ڕاستترە هەردوکیان بنوسرێن: (نوســـیـم/ ت/ ی/ مان/ تان/ یان).

١٩- ئەگەر دەنگی (هـ) کەوتە پێشەوەی وشە، ئەسوێ و لە ناوەچێ، بەتایبەتی ئەگەر ئەو سوان و لەناوچونە، واتای وشەکە نەگۆڕێ و گۆکردنەکە ئاسانتر بکا، چونکە ئەم دەنگە بڕێکی زۆر هەوا پێویستە بۆ گۆکردنی. وەك لە ناوچەی خۆشناوەتیدا ئەم وشانە بە دو شێوە گۆدەکرێن، بەڵام دوەمیان باوترە: هوشــیار ــ وشــیار، هوشــی ــ وشــی (هێشــو)، هورگ ــ ورگ، بەهێ ــ بێ.... لە چاوگی (هاتن)دا دەبێتە ــ دەهێم ــ دێم ــ (بێم).

٢٠- هون ــ هوین ــ هنگ ــ هەوە (=ئێوە).

تـو وێ دخازی *{تۆ ئەو ئەخوازی}* — وی ئەو خاسـت *{ئەو ئەوی خواست}*

ئەم وە دبینین *{ئێمە ئێوە ئەبینین}* — وە ئەم دیتین *{ئێوە ئێمەتـان بینی}*

هون وان دگرن *{ئێوە ئەوان ئەگرن}* — وان هـــون گرتن *{ئەوان ئێوەیان گرت}*

لێرەدا تێبینی ئەوە ئەکرێ، کۆمەڵەی ئاسایی لەگەڵ کاری تێنە پەڕی ڕابوردو و ڕانەبوردو بەکاردێ. لەگەڵ کاری تێپەڕدا: ئەگەر ڕانەبوردو بو، لە سەرەتـای ڕستەدا دێن و ئەرکی بکەری ئەبینین، بەڵام ئەگەر ڕابوردو بو، ئەکەونە دوای بکەر و ڕۆڵی بەرکاری ئەبینن.

کۆمەڵەی دوەم (خاوەنی): {من، تە، و(ی ـــێ)٢١، مە، وە، وا(ن)}(٤-٧٢)، ئەم کۆمەڵەیە دەرەکەوێ:-

دایکا ــ خیشکا ــ کچکا ــ..... من/ تە/ وی/ وێ/ مە/ وە/ وا(ن)٢٢

بابێ ــ برایێ ــ کوڕێ ــ..... من/ تە/ وی/ وێ/ مە/ وە/ وا(ن)

هەروەها هەمان ئەرکی ڕاناوە لکاوەکانی خاوەنیش (م، ت، ی، مان، تان، یان) لە کۆمەڵەی زاری ناوەڕاستدا ئەبینن. بۆیە لەگەڵ کاری تێپەڕی ڕانەبوردودا، کە هێشتا کارەکە ڕویتەداوە و بکەر نەبوەتە خاوەنی بەرکار (واتە، دەسەڵاتی بەسەردا نەڕۆیشتوە) و هێشتا بەرکار خۆی خاوەنی خۆیەتی، ئەم کۆمەڵەیە ئەرکی بەرکار ئەبینێ(٥-٢٥٥):-

ئەز تــە دگرم.

ئەو وێ دخازت.

هون مــە دبینن.

ئەم وە ناس دکەین.

بەڵام کاتێ کارەکە ڕابورد، ڕاناوەکانی خاوەنی ڕۆڵی بەرکار ئەبینن، چونکە بکەر کارێکی ئە نجامداوە و بوەتە خاوەنی بەرکار (واتە، دەسەڵاتی بەسەر بەرکاردا پەیداکردوە)(٦-٢٠٨). لێرەدا کارەکان ڕاناوی لکاویان لەگەڵ دەرکەوتوە، چونکە بە پێی یاسای ڕێککەوتن (Agreement-Concord) بەرکار و کار لە تاك و کۆدا ڕێکەکەون، بە پێچەوانەی دیالێکتی ناوەڕاست، کە بکەر و کار ڕێکەکەون:-

مـن تــو گرتی.

وی ئەو خاسـتØ.

وە ئەم دیتین.

٢١- لە دیالێکتی باکوردا (ی)، مۆرفیمی ڕەگەزی نێرە و (ێ) مۆرفیمی ڕەگەزی مێیە. کاتێ لەگەڵ (و)ی ڕاناوی سەربەخۆی خاوەنی بەکاردێن: وی ئەو خاست. ئەو وێ دخازت.

٢٢- لە کاتی ئاخاوتندا بە زۆری ئەم (ن)ی کۆیە ئەسوێ و گۆناکرێ.

مــە هون ناسكرن.

ئەوەی شایانی باسە، كۆمەڵەی ڕاناوە لكاوەكانی ڕێككەوتن (م، ی، Ø، ین، ن، ن) هەردەم لەگەڵ كۆمەڵەی ڕاناوە جیاكانی ئاسایی (ئەز، تو، ئەو، ئەم، هون، ئەو) ڕێكەكەون، بە پێی یاسای (ڕێككەوتن-Agreement-Concord). لەبەرئەوەی لە كاری تێنە پەڕ تەنیا كۆمەڵە ڕاناوە جیاكانی ئاسایی بەكاردێ، بۆیە كۆمەڵەی ڕاناوەكانی ڕێككەوتن هەردەم لەگەڵ كاری تێنە پەڕدا ڕێكەكەون. بەڵام لە كارە تێپەڕەكاندا، ئەگەر ڕانەبوردو بن، كۆمەڵەی ڕاناوە لكاوەكانی ڕێككەوتن لەگەڵ بكەر ڕێكەكەون، چونكە كۆمەڵەی ڕاناوە جیاكانی ئاسایی ڕۆڵی بكەر ئەبینن. كەچی لە ڕابوردودا لەگەڵ بەركار ڕێكەكەون، چونكە كۆمەڵەی ڕاناوە جیاكانی ئاسایی ڕۆڵی بەركار ئەبینن.

٣ــ لە شێوەزاری خۆشناوەتیدا:- لەم شێوەزارەدا دو كۆمەڵە ڕاناوی سەربەخۆ هەن:

كۆمەڵەی یەكەم (كەمەڵەی ئاسایی): (ئەمن، ئەتو، ئەو، ئەمە، ئەنگۆ، ئەوان). تەنیا لە دۆخی خاوەنی نەبێ، هەمو كاتێ ئەم كۆمەڵەیە بەكاردێ:-

تێنە پەڕی ڕانەبوردو و ڕاوردو	تێپەڕی ڕانەبوردو و ڕابوردە
ئەمنەچم ــ ئەمن چوم	ئەمنــەخۆم ــ ئەمن خوارد
ئەتو دێی ــ ئەتو هاتی	ئەتو دیــنی ــ ئەتو هینات
ئــەوەنــوی ــ ئەو نوست	ئەوەنوسی ــ ئەو نوسی
ئەمە ناشكێین ــ ئەمە شكاین	ئەمە نایانشكێنین ــ ئەمەیان شكاند
ئەنگۆ بڕۆن ــ ئەنگۆ ڕۆیشتن	ئەنگــۆنــێــرین ــ ئەنگۆن نارد
ئەوان هەرەســتن ــ ئەوان هەرســتان	ئەوانەكــرین ــ ئەوان كران

كۆمەڵەی دوەم (كۆمەڵەی خاوەنی)٢٣: {(من، تو، وی، مە، نگۆ، وا(ن)}، ئەگەر سەرنجی ئەم كۆمەڵەیە بدەین، هەمان كۆمەڵەی ئاساییە، تەنیا پێشگری (ئە)یان لــێ كرتاوە. ئەم كۆمەڵەیە تەنیا لە دۆخی خاوەنیدا بۆ نیشاندانی خاوەنێتی بەكاردێن:-

---

٢٣- هەردو كۆمەڵەی ئاسایی و خاوەنی لە بنەڕەتدا یەك كۆمەڵەن، بەڵام لە ئاساییدا پێشگری (ئە)ی لەگەڵ بەكاردێ. وەك:

ئەمن ناچمە بازاڕی. (من ناچم بۆ بازاڕ.) ئەتو بڕۆ. (تۆ بڕۆ.)

كەچی لە خاوەنیدا، ئەم پێشگری (ئە)یە بەكارنایێ. وەك:

كوڕێ من. (كوڕی من.) كیژا تو. (كژی تۆ.)

هەروەها لە كەسی سێیەمی تاكدا (ئەو) ئەگۆڕێ بۆ (وی):

ئەو چوە مارێ وی. (ئەو چو بۆ ماڵی ئەو.)

ئەوی گۆتە من، بە وی برێ.... (ئەو بە منی وت: بە ئەو بڵێ.....)

داکا من ــ باوێ وی   خوشکا مە ــ برایێ مە

پلکا تو ــ مامێ تو   مریشکانگـۆ ــ کەرەبابێ‌نگۆ

گەڕەکا وی ــ مارێ وی   دا پیرا وا(ن) ــ با پیرێ وا(ن)

لەم شێوەزارەدا چەند تێبینیەك ئەکرێ :-

١ــ لە دۆخی خاوەنیدا، ئامرازەکانی پەیوەندی بۆ نێر و مێ جیاواز بوبن، ئامرازی (ا) بۆ مێ و ئامرازی (ێ) بۆ نێر، بەلام ئێستا ئەو دیاردەیە بەرەو کزی ئەچێ و ئەشێ ئامرازی (ێ) بۆ هەردو ڕەگەزەکە بەکاربێ :-

داکێ من ــ بابێ من   خوشکێ مە ــ برایێ مە

پلکێ تو ــ مامێ تو   دا پیرێ نگۆ ــ نەنێ نگۆ

مامۆژنێ وی ــ خارۆژنێ وی   بزنێ وا(ن) ــ چێرێ وا(ن)

٢ــ وەکو دیالێکتی ژورو (شێوەزاری بادینی)، دەنگی (ن) لە کۆتایی ڕاناوی کەسی سێیەمی (وا-ن)، کەم بەکاردێ و بەرەو سوان ئەچێ :-

دایکا وی ــ بابێ وا   داکا وا ــ باوێ وا

٣ــ کاتێ مۆرفیمی (ە)ی کاتی ئێستا بکەوێتە سەرەتای کار {وەك لە ڕانەبوردو (٦-١١٨) و ڕابوردوی بەردەوام (٦-١٢١)} و فۆنێمێکی تری (ە) بکەوێتە پێش ئەو مۆرفیمە هەردو دەنگی (ە)یە، کە بە پێی دیاردەی (وێکچون - Assimilation) لێك ئەدەن و ئەبن بە (ا):

(ە+ە⟵ا)٢٤، وەك لە :-

أ ــ ڕاناوی سەربەخۆی یەکەمی کۆ (ئەمە) + کاری تێنە پەڕی ڕانەبوردو یا ڕابوردوی بەردەوام :-

ئەمە + ئەچین/ ئەمرین/ ئەسۆتێین/... ⟵ ئەما + چین/ مرین/ سۆتێین....

٢٤- هەرچەندە ئەم دیاردەیە دەنگسازیە، بەلام بە پێویستم زانی لێرەدا باسبکرێ، تاکو سەر لەوانە نەشێوێنێ کە شارەزای ئەو شێوەزارە نین.

لە بنەڕەتدا، هەمزەیەك (ئـ) لەسەرەتای (ە)ی دوەمدا هەیە، واتە، یاسایەکە بەم شێوەیە (ە+ئـ+ە)، بەلام ئەم هەمزە – ئەگەرچی فۆنێم نیە- لە هەمو بزوێنێکدا دروستەبێ، ئەگەر بکەوێتە سەرەتای بڕگە، چونکە لە بزوێندا دەم بەردەوام کراوەیە و هەوا بە سەربەستی و بەبێ بەربەست لە دەمدا دێتە دەرەوە. بۆیە کاتێ بزوێنێك دەکەوێتە سەرەتای بڕگە، ئەگەر بەربەستێکی دەنگی (صمام صوتی) نەبێ دەستبەسەر هەوایەکەدا بگرێ، ئەوا پێش ئەوەی دەست بە وشەکە بکرێ، هەوا لە سیەکان نامێنێ و بەتاڵ دەبێ، وەك لە وشەکانی (ەستێرە، ەوان، ۆکتۆبەر، ۆخەی، ازاد، اشتی، ێوارە، ێوە، ینگلیزی، یش.....). ئەم دیاردەیە دیاردەیەکی فۆنەتیکی گشتیە و لە هەمو زمانەکانی هیندۆ-ئەوروپی بەدی ئەکرێ. ئەگەر ئەم وشانەش بە پیتی لاتینی بنوسین، پێویست بەم هەمزەیە (ئـ) ناکا. کوردیش وەکو هاوپۆلەکانی دەنگێکە (Phone) و نکوڵی لە بونی ناکرێ، بەلام فۆنیم (Phoneme) نیە. واتە، لە نوسیندا نرخی بۆ دانانرێ و بە هەڵە بە پیت دانراوە، چونکە بون و نەبونی نابێتە هۆی واتاگۆڕین.

ئەمە + ئەچوین/ ئەمردین/ ئەسۆتاین/... ⟵ ئەما + چوین/ مردین/ سۆتاین...

ب ــ ئامرازی نەرێ (نە) + کاری تێنە پەڕی ڕانەبوردو یا ڕابوردوی بەردەوام:-

نە + ئەچین/ ئەخۆین/ ئەنوستین.... ⟵ نا + چین/ خۆین/ نوستین...

نە + ئەچوین/ ئەمردین/ ئەسۆتاین..... ⟵ نا + چوین/ مردین/ سۆتاین.....

ج ــ ئامرازی نیشانە (ئەوە)[25] + کاری تێنە پەڕی ڕانەبوردو یا ڕابوردوی بەردەوام:-

ئەوە + ئەچین/ ئەمرین/ ئەسوتێین... ⟵ ئەوا چین/ مرین/ سۆتێین.....

ئەوە + ئەچوین/ ئەمردین/ ئەسۆتاین... ⟵ ئەوا چوین/ مردین/ سۆتاین.....

بەشی دوەم ــ ڕاناوە لکاوەکانی ڕێککەوتن

دو هۆی سەرەکی هەن، وای لەم کۆمەڵەیە کردوە، لە کۆمەڵەکانی تر بایەخدارتر بێ:-

١ــ هەمو دیالێکتە کوردیەکان، بەتایبەتی (باکور، ناوەڕاست و باشور) تیایدا هاوبەشن و ئەگەر گۆڕانیشیان تیادا هەبێ، زۆر کەمن و پتر شێوازی دەربڕینە.

٢ــ هەردەم لە کەس و ژمارەدا لەگەڵ بکەر و بەرکار بە پێی یاسای (ڕێککەوتن- Agreement-Concord) ڕیکەکەون و لە هەمو ڕستەیەکی کوردیدا دێن، تەنیا لە کاتێکدا نەبێ ــ کارەکە ڕابوردوی تێپەڕ بێ و بکەر و بەرکار، بە ناو، یان ڕاناوی سەربەخۆ دەرکەوتبن. واتە، ڕاناوی لکاو نەبن[26]. ئەمەش پتر لە ناوەڕاستدا ئەبینرێ، هەر لەبەر ئەمەشە، ناونراون، کۆمەڵەی ڕێککەوتن. وەك لەم نمونانەی خوارەوەدا دەرکەون:-

---

٢٥- لە بنەڕەتدا ئامرازی نیشانە پێکهاتوە لە ڕاناوی سەربەخۆی کەسی سێیەمی تاك (ئەو) لەگەڵ مۆڕفیمی (ە)ی نیشانە، کە لە بنچینەدا واتای نزیکی دەگەیێنێ: (ئەو – بۆ دور، ئەوە – بۆ نزیك).

٢٦- بۆ نمونە، کە ئەڵێین:-

من زەویەکەم کێڵا	ئێمە زەویەکانمان کێڵا.
تۆ زەویەکەت کێڵا	ئێوە زەویەکانتان کێڵا.
ئەو زەویەکەی کێڵا	ئەوان زەویەکانیان کێڵا.

ئەبینین، لە کاری (کێڵا)دا ڕاناوی لکاوی بکەر و بەرکار لە کۆتایی کارەکە دەرنەکەوتون، چونکە:

١ــ ڕابوردوە.

٢ــ بکەرەکان (من ـ ئێمە، تۆ ـ ئێوە، ئەو ـ ئەوان) بە ئاشکرا دەرکەوتون.

٣ــ بەرکارەکان (زەوی) بە ئاشکرا دەرکەوتون.

دیالێکتی باکور	دیالێکتی ناوەڕاست	شێوەزاری خۆشناوەتی	دیالێکتی باشور
چوم- دØچØم	چوم- دەچØم	چوم- ئەچØم	چیم- Øچ Øم
تە شۆل کرØ -Ø دØ کەی	کارت کرد-دەØکەØ ی	کردØت-ئە Øکەی	کار کردی- Ø. Ø کەی
سۆتØ- دØ سۆژØ ت	سوتاØ - دەسوتێØ	سۆتاØ - ئەسۆتێØ	سوزیاØ -Ø سوزێØ
مامۆستاØ Ø ین	مامۆستا Ø Ø ین	مامۆستا Ø Øین	ماموساØØ ین
بØنڤیسØ ن	بØنوسØ ن	بØنوسØ ن	بØنوسØن
ڕونیشتینە	دانیشتون	دانیشتینە	نیشتنە

وەك لە نمونانەی سەرەوەدا دیارە، ئەم كۆمەڵە ڕاناوە، كۆمەڵەیەكی داخراوە و لە شەش ڕاناو پێكهاتوە (م، ی، Ø، ین، ن، ن). ئەگەرچی زمانەكان – بەبێ دەستنیشانكردن- ژمارەی ئەلۆمۆرفەكانی ئەم كۆمەڵەیان بەتایبەتی بۆ كەسی دوەم و سێیەم زۆركردوە (٧-٢٦)، وەك: (م، ی/یت، Ø/ ا/ ات/ ێ/ ێت/ ت/ ە، ین، ن، ن)، بەڵام ئەگەر لە بنجی هەر یەكەیان بكۆڵینەوە، دەبینین، بناغە و بۆنەی هاتنی هەریەكەیان جیاوازە و زۆربەی شێوە جیاوازەكان كاریگەریی دەنگسازین، نەك وشەسازی، بەڵام لەبەرئەوەی ئەم دیاردە دەنگسازیانە لە شێوەزاری خۆشناوەتیدا ڕوئەدەن، بۆیە بە پێویست زانرا، كە لێرەدا باسبكرێن. بۆ نمونە:-

١ـ كەسی دوەمی تاك (ی/یت): لە بنجدا تەنیا مۆرفیمی (ی) ڕاناوی لكاوە بۆ كەسی دوەمی تاك و دەنگی /ت/ ئەركەكەی وشەسازی نیە، چونكە بون و نەبونی، كار لە واتا ناكا، بەڵام لە ڕوی دەنگسازیەوە، ئەركی لەو كاتانەدا دەردەكەوێ، كە ئەبێتە ناوبڕ و مۆرفیمێكی بە دوادا دێ، كە بە بزوێن دەست پێ بكا. لە هەمان كاتیشدا، لەبەرئەوەی دەنگی (ی)ی ڕاناوی لكاو نیمچە بزوێنە٢٧. واتە، ئەشێ بزوێن بێ، یا نەبزوێن، بۆیە ئەشێ، پێویستی بە (ت)ی هەبێ، یا نەبێ. واتە، دیسان ئەتوانرێ، دابنرێ، یا دانەنرێ:-

چوی بۆ بازاڕ ← چویە بازاڕ ← چویتە بازاڕ

ئەچی بۆ شار ← ئەچیە شار ← ئەچیتە شار

دەرگاكە ئەكەیەوە ← دەگاكە ئەكەیتەوە

كەواتە، دەنگی (ت) لە بنەڕەتدا ناوبڕە و ماوەتەوە. واتە، پەیوەندی بە (ی)ی ڕاناوەكەوە نیە و بە بەشێك لە ڕاناوەكە دانانرێ.

لێرەدا پێویستە ئاگاداری ئەوە بین، لە چاوگە تێنەپەڕە (ی)یەكاندا، ئەگەر كارەكە ڕابوردو بو، ئەبێ، لە نوسیندا، بۆ كەسی دوەمی تاك بە دو (ی) بنوسرێ. ئەگەرچی لە ئاخاوتندا دەرخستنی ئەم جیاوازیە ئاسان نیە، چونكە یەك شێوە دەنگن (التماثل) و توشی

٢٧- دەنگی (و، ی) نیمچە بزوێنن. ئەگەر لە بڕگەیەكدا بزوێنیان لەگەڵدا هات، دەبن بە نەبزوێن. وەك (وای، ئاو، ئەو، سێو، كەی،....). ئەگەر بزوێنیان لەگەڵدا نەهات، دەبن بە بزوێن. وەك (دو، مو، تو، بی، سی، چی.....).

دیاردەی توانەوە ئەبن و لە ڕەوتی ئاخاوتندا بە هۆی هێز و ئاواز دەرەکەوێ، بۆیەش تا ئێستا بە زۆری بە یەك (ی) ئەنوسرێن :-

کەسی یەکەمی تاك : فڕیم – ئەفڕیم، خزیم – ئەخزیم، تەزیم – ئەتەزیم

کەسی دوەمی تاك : فڕیی – ئەفڕیی، خزیی – ئەخزیی، تەزیی – ئەتەزیی

کەسی سێیەمی تاك : فڕیØ ئەفڕیØ، خزیØ – ئەخزیØ، تەزیØ – ئەتەزیØ

کەسی یەکەمی کۆ : فڕیین – ئەفڕیین، خزیین – ئەخزیین، تەزیین – ئەتەزیین

کەسی دوەمی کۆ : فڕین – ئەفڕین، خزین – ئەخزین، تەزین – ئەتەزین

کەسی سێیەمی کۆ : فڕین – ئەفڕین، خزین – ئەخزین، تەزین – ئەتەزین

لە شێوەزاری خۆشناوەتیدا ، مۆڕفیمی (ێ)ی کاتی داهاتو (جگە لە چاوگە تێنە پەڕە ئەلفیەکان) ئەبێ بە (ی). ئەمەش هەندێ جار، لێڵواتاییەك دروستەکا و کەسی دوەم و سێیەم هاوشێوە ئەبن و لە ڕەوتی ئاخاوتن بە هۆی ڕاناوە سەربەخۆکان جیا ئەکرێنەوە، لەم بارەشدا لە دیالێکتی باکور نزیك ئەبێتەوە :-

دیالێکتی باکور	شێوەزاری خۆشناوەتی	دیالێکتی ناوەڕاست
ئەز دسۆژییێم	ئەمنە سۆتێم	من دەسوتێم
تو..Ø..دکێلی	ئەتوەØ...کێرØی	تۆ دەیکێلØی
ئەو..Ø..دکێلت	ئەوەØ... کێری	ئەو دەیکێلێØ

هەروەها لە ڕابوردوی سادە و ڕابوردوی تەواویش لێڵییەك دروستەبێ، چونکە ڕابوردوی تەواو پێکدێ لە :-

ئاوەڵناوی کراو+(Ø) ڕەگی چاوگی (بون) دەرنەکەوتوە+(ە)ی مۆڕفیمی کاتی ئێستا+ڕاناو

ئاوەڵناوی کراویش پێکدێ لە :-

ڕەگی کار + مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (و)ی مۆڕفیمی ئاوەڵناوی کراو

بەلام لە شێوەزاری خۆشناوەتیدا ، وەکو دیالێکتی باکور (و)ی مۆڕفیمی ئاوەڵناوی کراو ئەبێتە (ی) :-

دیالێکتی باکور		شێوەزاری خۆشناوەتی		دیالێکتی ناوەڕاست	
ڕابوردوی تەواو	ڕابوردوی سادە	ڕابوردوی تەواو	ڕابوردوی سادە	ڕابوردوی تەواو	ڕابوردوی سادە
ئەز مرØیØمە	ئەز مرØم	ئەمن مردیØمە	ئەمن مردم	من مردوØØم	من مردم
تۆ سۆژیایی	تۆ سۆژیای	ئەتو سۆتایØØی	ئەتۆ سۆتای	تۆ سوتاوØØی	تۆ سوتای
ئەو هاتیØەØ	ئەو هاتØ	ئەو هاتیØەØ	ئەو هاتØ	ئەو هاتوØەØ	ئەو هاتØ
ئەم نڤستیØینە	ئەم نڤستین	ئەمە نوستیØینە	ئەمە نوستین	ئێمە نوستوØین	ئێمە نوستین
هنگ چویØنە	هنگ چون	ئەنگۆ چویØنە	ئەنگۆ چون	ئێوە چووØØن	ئێوە چون

٢ــ کەسی سێیەمی تاك (Ø/ ا/ ات/ ێ/ ێت/ ت/ ە): لە بنجدا تەنیا مۆرفیمی سفر (Ø) ڕاناوی لکاوە و دەنگەکانی تر پەیوەندییان بە ڕاناوەکەوە نیە :-

(ا): ئەم دەنگە ڕاناو (٧-٢٦) نیە، بەڵکو لە بنەڕەتدا درێژبونەوەی دەنگی (ە)یە، کە کەوتۆتە کۆتایی ڕەگی هەندێ چاوگی وەك (خواردن/ خوەردەن، بردن/ بەردەن، دان/ دادەن، کردن/ کەردەن، شوشتن/ شوەردەن، ڕۆیشتن/ ڕەفتەن، هاژۆشتن، گەیشتن، خستن)(٨-٢٣٦). وەك لەم تۆ چاوگەدا دەرەکەوێ:-

خواردن	ئەخومم ⟵ ئەخۆم	ئەخوەی ⟵ ئەخۆی	ئەخوەØ ⟵ ئەخواØ
بردن	ئەبەم ⟵ ئەبەم	ئەبەی ⟵ ئەبەی	ئەبەØ ⟵ ئەباØ
دان	ئەدەم ⟵ ئەدەم	ئەدەی ⟵ ئەدەی	ئەدەØ ⟵ ئەداØ
کردن	ئەکەم ⟵ ئەکەم	ئەکەی ⟵ ئەکەی	ئەکەØ ⟵ ئەکاØ
شوشتن	ئەشومم ⟵ ئەشۆم	ئەشوەی ⟵ ئەشۆی	ئەشوەØ ⟵ ئەشواØ
ڕۆیشتن	ئەڕومم ⟵ ئەڕۆم	ئەڕوەی ⟵ ئەڕۆی	ئەڕوەØ ⟵ ئەڕواØ
هاژۆشتن	ئەهاژومم ⟵ ئەهاژۆم	ئەهاژوەی ⟵ ئەهاژۆی	ئەهاژوەØ ⟵ ئەهاژواØ
گەیشتن	ئەگەم ⟵ ئەگەم	ئەگەی ⟵ ئەگەی	ئەگەØ ⟵ ئەگاØ
خستن	ئەخەم ⟵ ئەخەم	ئەخەی ⟵ ئەخەی	ئەخەØ ⟵ ئەخاØ

هەواڵنامەی کتێب

لەم نمونانەدا دیارە، کە دەنگی (ا) تەنیا لە کەسی سێیەمی تاکدا دەرەکەوێ، چونکە ڕاناو سفرە (Ø) و دەرناکەوێ. دەنگی (ە) لە کۆتاییدا درێژ ئەبێتەوە. ئەوەی جێی سەرنجە، تا ئێستا لە هەندێ ناوچەی باکوردا (زاخۆ، دیاربەکر....) هەر وەکو خۆی گۆئەکرێ: (دخوە، دبە، ددە، دکە، دشوە، دهاژوە، دگە).

(ات): ئەم فۆرمەش ڕاناوی لکاو نیە، {ئەگەر (ات) وەیا (ت) کە لە کۆتایی فعلی ئایندەی کەسی سێیەمی تاکدا دێت ڕاناو با، دەبو ئەویش وەك ئەوانی تر دەرکەوتبایە} (٩-١٢٦) و شێوەکەشی وەکو ڕاناوەکانی تر نەگۆڕابایە. لە برگەی پێشتردا بنجی (ا)مان ڕونکردەوە، بەڵام دەنگی (ت) لە بنەڕەتدا ناوبڕە و ماوەتەوە. واتە، کەوتۆتە نێوان دو دەنگی بزوێن: دەنگی (ا) لە پێشەوە و دەنگی (ە) لە دواوە. جێی سەرنجە، کە لەم بارەدا (ێ)ی مۆرفیمی کاتی داهاتو ڕاستەوخۆ دەکەوێتە دوای دەنگی (ا)، بەڵام ئەبێتەسفر (Ø) و دەرناکەوێ، چونکە هەردوکیان بزوێنن. وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	شێوەزاری خۆشناوەتی	دیالێکتی ناوەڕاست	شێوەزاری خۆشناوەتی
ئەخواØتەوە ←	ئەخواØتۆ	ئەشواØتەوە ←	ئەشواØتۆ
ئەباØتەوە ماڵ ←	ئەباØتۆ ماڵ	ئەڕواØتە بازاڕ ←	ئەڕواØتە بازاڕ
ئەداØتە هەژاران ←	ئەداØتە هەژارا	ئەهاژواØتە پارك ←	داژواØتە گەراجی
ئەکاØتە خانو ←	ئەکاØتە خانی	ناگاØتە من ←	ناگاØتە من
ئەخاØتە چاڵ ←	دێخیتە چاڵ		

لێرەدا کە فۆڕمەکانی دواوەی (ت) نەمان، دەنگی (ت) بەبێ ئەرك مایەوە، بۆیە لادانی پەسەندترە لە مانەوەی.

(ێ): ئەم دەنگەش ئەگەرچی بە ڕاناو دانراوە (١٠-٤١)، بەڵام ڕاناو نیە و مۆرفیمی کاتی داهاتوە (المستقبل)، لە کاتی ڕانەبوردودا، ئەگەر کارەکە تێنە پەڕی بەرکاریی (ا)یی بو (برژان، بڕان، بۆرژان، پسان، تاسان، ترسان، ترشان، خنکان، خوسان، دڕان، ڕژان، ڕشانەوە، زڕان، ژیان، سوتان، شکان، قڵیشان....) (٦-١٣٢). هەروەها لە چاوگی (تۆران، جولان، پاڕانەوە، دوان، گەڕان، خولانەوە، سوڕان، هاتن، ویستن، .....)، لەگەڵ کارەکانی ڕانەبوردوی بکەرناديار و هەمو ئەو چاوگانەی تێپەڕێنراون لە هەمو کەسەکان دەردەکەوێ، بەڵام لە چاوگەکانی تر (جگە لەوانەی لە خشتەی سەرەوە – کۆمەڵەی ا/ات – هاتون) تەنیا لە کەسی سێیەم دەردەکەوێ، چونکە لەو کەسەدا ڕاناو دەرناکەوێ.

لە شێوەزاری خۆشناوەتیدا، تێبینی ئەوە ئەکرێ، ئەم مۆرفیمی کاتی داهاتوە لە کاتی ڕانەبوردو لە چاوگە تێنە پەڕە (ا)ییەکاندا دەردەکەوێ و وەکو دیالێکتی ناوەڕاست هەر (ێ)یە، بەڵام لە چاوگەکانی تردا ئەبێتە (ی)، وەك لەم نمونانەدا دەردەکەوێ:-

دیالێکتی ناوەڕاست	شێوەزاری خۆشناوەتی	دیالێکتی ناوەڕاست	شێوەزاری خۆشناوەتی
ئەسوتێم ←	ئەسۆتێم	ئەØخوێنØم ←	ئەØخوینØم
ئەخنکێی ←	ئەخنکێی	ئەØنوسØی ←	ئەØنوسØی
ئەشکێØ ←	ئەشکێØ	ئەیانکرێØ ←	ئەیانکریØ
ئەترسێین ←	ئەترسێین	ئەتانبینØن ←	ئەتانبینØن
ئەخوسێن ←	ئەخوسێن	ئەیکوژØن ←	ئەیکوژØن
دØێن ←	دØێن	ئەتناسØن ←	ئەتناسØن
ئەمانەوێی ←	ئەنەوێی	ئەوەستØم ←	ئەوەستØم
ئەبینرێین ←	ئەبینرێین	ئەچØی ←	ئەچØی
ئەسوتێنێ ←	ئەسۆتینی	ئەڕۆØین ←	ئەڕۆØین
ئەقیژێنØن ←	ئەقیژینØن	ئەبØن ←	ئەبØن

بەڵام لە دیالێکتی باکور و ناوەڕاستدا بەتایبەتی لەشێوەزاری حۆشناوەتی ڕاناوێکمان لە شێوەی (ێ) هەیە (١١-١٤٠)، کە لە بنچینەدا لە ئە نجامی لێکدانی مۆڕفیمی بەستنی (ە) لەگەڵ ڕاناوی لکاوی خاوەنیی کەسی سێیەمی تاك (ی)، کە ئەویش لە پێشاندا (هی) بوە. ئەم (ە)ی مۆڕفیمی بەستنەش لە کۆتایی هەندێ لەو ئامرازانەی پەیوەندی هەیە. وەك:-

لـ(ـە + هی + ئەو) ئەدەم/ ئەگری/ ئەکڕی/ ئەبڕین/ ئەستێنن/........

لـ(ـــە + ــی) + ــی ئەدەم/ ئەگری/ ئەکڕی/ ئەبڕین/ ئەستێنن/........

لـ(ـــــــێ) ــی ئەدەم/ ئەگری/ ئەکڕی/ ئەبڕین/ ئەستێنن/........

لـــــــــێـــــــی ئەدەم/ ئەگری/ ئەکڕی/ ئەبڕین/ ئەستێنن/........

بە هەمان شێوە، ئەم دیاردەیە لەگەڵ ئامرازەکانی پەیوەندی:-

بە ← پێـم/ پێت/ پێی/ پێمان/ پێتان/ پێیان/.... ئەدەن/ ئەگرن/ ئەکڕن/ ئەڵێن/...

دە ← تێـم/ تێت/ تێی/ تێمان/ تێتان/ تێیان/... ئەگەن/ ئەگری/ ئەخورێ/ ئەبەین/..

وە ← وێـم/ وێت/ وێی/ وێمان/ وێتان/ وێیان/.... دان/ داهێنان/ ڕاهێنان/ ڕاگەیاند/...

ئامرازی (وە) پتر تایبەتە بە شێوەزاری خۆشناوەتی و (وێ) لەبری (پێ) بەکاردێ.

دیاردەی دروستبونی ئەم ڕاناوە لە دیالێکتی باکوریشدا هەیە. وەك:-

هەسپەکی بگرە و لـێ سـیار بـە.

دهوك خوشـە و زانکۆ تـێ هەیە.

بابێ خـۆ ببینە و پارا ژێ بســتینە.

هەندێ جار دیاردەی دروستبونی ئەم ڕاناوە ئەکەوێتە کۆتایی هەندێ لە چاوگەکان، بەتایبەتی دوای ئەوەی بەرکاری ناڕاستەوخۆ لە پێش کارەکە نامێنێ و بە هۆی مۆڕفیمی (ە)ی بەستن ئەچێتە دواوەی کارەکە:-

بەردێك دە تۆ ئەگرم← بەردێك ئەگرمە تۆ← بەردێکت تێ ئەگرم← تێت ئەگرم← ئەتگرمێ

دیاری بە ئەو ئەدەم← دیاریی پێ ئەدەم← دیاری ئەدەمە ئەو← پـێـی ئەدەم← ئەیدەمێ

بە هەمان شێوە لە باکوریشدا دروستەبێ. وەك:-

ژ ڤێرێ پسپۆڕەك هەیە، دبـێـژنـێ: مامۆتك.

من گۆتـێ: شـۆلـێ کرێت نەکە.

کەس نابێژێ: ئەڤە ئاگرە و خو پاڤێژێ.

جێی سەرنجە، کە ڕاناوی (ێ) تایبەتە بە بەرکاری ناڕاستەوخۆ و تەنیا لەبری ئەو بەکاردێ.

هەولێرنانی کتێب

(ێت): له بڕگەی ڕابوردودا ئەرکی (ێ)مان ڕونکردەوە، بەڵام دەنگی (ت) وەکو لە (ات)دا باسمانکرد، لێرەش هەر تەنیا ئەرکی ناوبڕ ئەبینێ، لێرەدا لە نێوان (ێ)ی مۆرفیمی کاتی داهاتو و دەنگی (ە)ی مۆرفیمی بەستن یا (ەوە)ی دوپاتی، بەڵام کاتێ ئەمانەش نەمێنن، هەندێ جار نوسەران هەر دەینوسن، کەچی لە ئاخاوتندا بەتایبەتی لەناو چینی نەخوێندەوار بەدەگمەن بەکاردێ. بەکارنەهێنانی پەسەندترە، چونکە بون و نەبونی، کار لە واتا ناکا. هەروەها بەفیڕۆنەدانی کات و وزەمان بۆ دەگێڕێتەوە. وەك لەم نمونانەدا دەرەکەوێ:-

دیالێکتی باکور	شێوەزاری خۆشناوەتی	دیالێکتی ناوەڕاست
د∅نڤیسمەڤە ← د∅نڤیسم	ئەنوس∅مۆ ← ئەنوس∅م	دەنوس∅مەوە ← دەنوس∅م
د∅نڤیسیەڤە ← د∅نڤیسی	ئەنوس∅یۆ ← ئەنوس∅ی	دەنوس∅یەوە ← دەنوس∅ی
د∅نڤیست∅ەڤە ← د∅نڤیست∅	ئەنوسی∅تۆ ← ئەنوسی∅(ت)	دەنوسێ∅تەوە ← دەنوسێ∅(ت)
د∅چمە دهۆکێ ← د∅چم	ئەچ∅مە دهۆکێ ← ئەچ∅م	دەچ∅مە دهۆك ← دەچ∅م
د∅چیە دهۆکێ ← د∅چی	ئەچ∅یە دهۆکێ ← ئەچ∅ی	دەچ∅یە دهۆك ← دەچ∅ی
د∅چتە دهۆکێ ← د∅چت	ئەچ∅یتە دهۆکێ ← ئەچی∅(ت)	دەچێ∅تە دهۆك ← دەچێ∅(ت)

(ت): ئەمەشیان ڕاناو نیە (٩-٢٢٨) و وەکو لە بڕگەکانی سەرەوە باسکرا، تەنیا دەنگێکی ناوبڕە و ماوەتەوە، بۆیەش بەتەنیا بە ڕاناو دانراوە، چونکە لە ــ کاری ڕانەبوردوی چاوگە تێنەپەڕە بەرکاریە (ا)بیەکانی وەك (برژان، بڕان، بۆرژان، پسان، تاسان، ترسان، ترشان، خنکان، خوسان، دڕان، ڕژان، ڕشانەوە، زڕان، ژیان، سوتان، شکان، قڵیشان.....)(٦-١٣٢). هەروەها لە چاوگی (تۆران، جوڵان، پاڕانەوە، دوان، گەڕان، خولانەوە، سوڕان، هاتن، ویستن....)، لەگەڵ کارەکانی ڕانەبوردوی بکەرنادیار ــ ڕاستەوخۆ بەرامبەر ڕاناوەکانی کۆمەڵەی ڕێککەوتن دێ، هۆیەکەشی ئەوەیە، ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەم لەم کۆمەڵەیە سفرە و دەرناکەوێ. وەك:-

دیالێکتی ناوەڕاست		شێوەزاری خۆشناوەتی	دیالێکتی ناوەڕاست		شێوەزاری خۆشناوەتی
ئەسوتێم	←	ئەسوتێم	ئەخوسێم	←	ئەخوسێم
ئەخنکێی	←	ئەخنکێی	د∅∅ێی	←	د∅∅ێی
ئەشکێ∅(ت)	←	ئەشکێ∅(ت)	ئەتۆرێ∅(ت)	←	ئەتۆرێ∅(ت)
ئەشکێنرێ∅(ت)	←	ئەشکێنرێ∅(ت)	ئەنوسرێ∅(ت)	←	ئەنوسرێ∅(ت)

(٥)٢٨: ئەم دەنگەش مۆرفیمی کاتی ئێستایە، نە کۆتایی کەسی کارە (١١-٢١٩) و نە فرمانی یارمەتیدەرە (١٢-٣٥)، بەڵام چونکە لە کەسی سێیەمی تاکدا کەوتۆتە بەرامبەر ڕاناوە لکاوەکانی کۆمەڵەی ڕێککەوتن، بەتایبەتی لەبەرئەوەی ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاك دەرناکەوێ، ئەم دەنگەشیان وەکو (ێ) بە ڕاناو داناوە:-

دیالێکتی باکور	شێوەزاری خۆشناوەتی	دیالێکتی ناوەڕاست
کورد+Ø+Ø+م ← کوردØØم	کورد+Ø+Ø+م ← کوردØØم	کورد+Ø+Ø+م ← کوردØØم
کورد+Ø+Ø+ی ← کوردØØی	کورد+Ø+Ø+ی ← کوردØØی	کورد+Ø+Ø+ی ← کوردØØی
کورد+Ø+ه+Ø ← کوردØهØ	کورد+Ø+ه+Ø ← کوردØهØ	کورد+Ø+ه+Ø ← کوردØهØ
کورد+Ø+Ø+ین←کوردØØین	کورد+Ø+Ø+ین←کوردØØین	کورد+Ø+Ø+ین←کوردØØین
کورد+Ø+Ø+ن ← کوردØØن	کورد+Ø+Ø+ن ← کوردØØن	کورد+Ø+Ø+ن ← کوردØØن
کورد+Ø+Ø+ن ← کوردØØن	کورد+Ø+Ø+ن ← کوردØØن	کورد+Ø+Ø+ن ← کوردØØن

لەم نمونانەدا، مۆرفیمی سفری (Ø)ی یەکەم، (ب)ی ڕەگی چاوگی (بون)ە و دەرنەکەوتوە، چونکە ئەگەر لە ئاستی سەرەوەدا دەرکەوێ، ڕستەکە لە کەسی سێیەمی تاکدا، لە هەواڵدان، دەگۆڕێ بۆ فەرماندان٢٩، بەڵام لە کەسەکانی تر، لە هەواڵدان، ئەگۆڕێ بۆ مەرجی٣٠. مۆرفیمی سفری (Ø)ی دوەم، (ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستایە و لە ئاستی سەرەوەدا دەرنەکەوتوە، چونکە دەنگێکی کورتی بێهێزە و لە پێش ڕاناوەکان سواوە، تەنیا لە کەسی سێیەمی تاکدا نەبێ، لێرەدا چونکە ڕاناو نیە ئەم مۆرفیمە دەرکەوتوە. هەروەها تێبینی ئەوەش ئەکرێ، لەم شێوازەدا هیچ جیاوازییەك لە نێوان هەر سێ ستونەکەدا نیە.

ئەم کۆمەڵە ڕاناوە لە شێوەزاری خۆشناوەتیدا، وەکو دیالێکتی باکور ئەتوانن، لەگەڵ کاری ڕابوردو و ڕانەبوردوی تێنە پەڕی بکەری (چون، هەستان، وەستان، دانیشتن، نوستن، ڕۆیشتن، گەڕانەوە، سوڕانەوە، خولانەوە، هاتن، تۆران، جولان، پاڕانەوە، دوان، چەقین، وەڕین، جەنگان، فڕین....) و ڕابوردوی تێپەڕدا، ڕۆڵی بکەر ببینن:-

---

٢٨- زمانەوانەکان بە هەڵە هەندێ جار بە ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاك و هەندێ جار بە کاری یاریدەدەر، یان بێهێزیان داناوە.

٢٩- کورد+Ø+ه+Ø←کوردØهØ (ڕستەی هەواڵدانی کاتی ئێستا، بۆ کەسی سێیەمی تاك).

کورد+بـ+ه+Ø←کوردبەØ (ڕستەی فەرماندان، بۆ کەسی دوەمی تاك).

٣٠- کورد+Ø+Ø+م←کوردØØم/ ی/ ین/ ن/ ن. (ڕستەی هەواڵدانی کاتی ئێستا، بۆ کەسەکانی تر).

کورد+بـ+Ø+م←کوردبـØم/ ی/ (ێ)+Ø/ ین/ ن/ ن. (ڕستەی مەرجی، بۆ هەمو کەسەکان).

ڕانەبوردوی تێنە پەڕی بکەری	ڕابوردوی تێنە پەڕی بکەری	ڕانەبوردوی تێپەڕ
ئەنوØم	نوستم	ئەتنوینØم
هەرەستØی	هەرستای	هەرمدەستینی
داØنیشیØ	دانیشتØ	دایدەنێØ

هەروەها لەگەڵ ڕابوردو و ڕانەبوردوی تێنە پەڕی بەرکاری (برژان، بڕان، بۆرژان، پسان، تاسان، ترسان، ترشان، خنکان، خوسان، دڕان، ڕژان، ڕشانەوە، زڕان، ژیان، سوتان، شکان، قلیشان، مردن، ڕزین، خزین، کەوتن، بون....) و ڕابوردوی تێپەڕدا ڕۆلی بەرکار ئەبینن:-

ڕانەبوردوی تێنە پەڕی بەرکاری	ڕابوردوی تێنە پەڕی بەرکاری	ڕابوردوی تێپەڕ
ئەبرژێم	برژام	برژاندØم
ئەترسێی	ترسای	ترساندمت
ئەترسێØ	ترساØ	ترساندنی

بەشی سێیەم ـ ڕاناوە لکاوەکانی خاوەنی:

وەکو لە بەشی یەکەمدا باسمانکرد، کۆمەڵە ڕاناوی لکاوی خاوەنی (Possessive) لە دیالێکتی باکوردا نیە. لەبری ئەو کۆمەڵە ڕاناوە لکاوە، کۆمەڵە ڕاناوێکی سەربەخۆ (جیا) هەیە: (من، تە، وی/ویٚ٣١، مە، وە، وان)(٥-٢٥٨)، جگە لە ڕۆلی خاوەنی، ڕۆلی بکەری ئەبینن، لەگەڵ کاری ڕابوردوی تێپەڕ و ڕۆلی بەرکاریش ئەبینن، لەگەڵ کاری ڕانەبوردوی تێپەڕ:-

ڕابوردوی تێپەڕ ـ بکەر	ڕانەبوردوی تێپەڕ ـ بەرکار	ڕۆلی خاوەنی
من تو ڤیای	تو من دبینی	کوڕێ من هۆزانڤانە
تە ئەز هنارتم	ئەز تە ناسدکەم	بابێ تە خوەش مرۆڤە
وی ئەو بر	ئەو وێ دخازیت	دایکا وی/وێ نە ل مالە؟
مە هون ئینان	هون مە دگرن	گەلێ مە ژارە
وە ئەو هژمارتن	کی گازی وە دکەØت؟	ئاخفتنێد وە ب کەلکن
وان ئەم کرینە هۆستا	ئەم وان دکەینە شاگر	مالا وان خرابویە

٣١- لە ڕاستیدا وەکو پێشتر ئاماژەمان پێکرد، لەم کۆمەڵەیەدا تەنیا (و) ڕاناوی لکاوە بۆ کەسی سێیەمی تاك. ئەم (ی) و (ێ)یە مۆرفیمی ڕەگەزن، (ی) مۆرفیمی ڕەگەزی نێرە و (ێ) مۆرفیمی ڕەگەزی مێیە.

وەکو ئاشکرایە، دیالێکتی ناوەڕاست یەك کۆمەڵە ڕاناوی خاوەنی هەیە(١٣-١٠٥)، (م، ت، ی، مان، تان، یان)، کە وەکو باکور، جگە لە ڕۆڵی خاوەنی، لەگەڵ کاری ڕابوردوی تێپەڕدا، ڕۆڵی بکەری ئەبینن و لەگەڵ کاری ڕانەبوردوی تێپەڕدا، ڕۆڵی بەرکاری ئەبینن:-

ڕابوردوی تێپەڕ ـ بکەر	ڕانەبوردوی تێپەڕ ـ بەرکار	ڕۆڵی خاوەنی
خواردØم	ئەمخواØ	وڵاتەکەم
گرتØت	ئەتگرن	ماڵەکەت
نوسØی	ئەینوسیØ	خێزانەکەی
بردØمان	ئەمانبەن	پێنوسمان
کوشتØتان	ئەتانکوژن	باوەڕتان
دزیØیان	ئەیاندزین	هیوایان

لە شێوەزاری خۆشناوەتیدا، یەك کۆمەڵە ڕاناوی خاوەنی هەیە، (م، ت، ی، ن، و، یان). بە هەمان شێوەی دیالێکتی ناوەڕاست، جگە لە ڕۆڵی خاوەنی، لەگەڵ کاری ڕابوردوی تێپەڕدا، ڕۆڵی بکەری ئەبینن و لەگەڵ کاری ڕانەبوردوی تێپەڕدا، ڕۆڵی بەرکاری ئەبینن:-

ڕابوردوی تێپەڕ-بکەر	ڕانەبوردوی تێپەڕ-بەرکار	ڕۆڵی خاوەنی	ڕۆڵی خاوەنی
خواردØم	ئەمخواØ	وڵاتەکەم خۆشەوێ	کوڕێ من
گرتØت	ئەتگرن	مارت لە ماڕێ مە خۆشترە	براێ تو
نوسیØی	ئەینوسیØ	خێزانەکەی زۆر بەڕێزە	خوشکا وی
بردØن	ئەنبەن	پێنوسن دانەنگۆ	مامێ مە
کوشتØو	ئەوکوژن	باوەڕو بە خوای هەبێ	خاڕێ نگۆ
دزیØیان	ئەیاندزن	هیوایان بە مەیە	داکا وا(ن)

لەم نمونانەدا بۆمان دەرەکەوێ، ئەم کۆمەڵە ڕاناوە ڕۆڵی خاوەنی نابینن و تەنیا جیاوازییان لەگەڵ دیالێکتی ناوەڕاست ئەوەیە، (مان) لە کەسی یەکەمی کۆ، بوەتە (ن) و (تان) لە کەسی دوەمی کۆ، بوەتە (و). هەرچەندە کاتێ ئەو ڕاناوانە لەگەڵ ئاوەڵناوی کراو دێن، واتە، کاتێ ڕۆنانەکە لە دۆخی ڕابوردوی تەواودا بێ، جیاوازیەکە پتر زەق ئەبێتەوە و ئەکەوێتەڕو:-

دیالێکتی باکور	دیالێکتی ناوەڕاست	شێوەزاری خۆشناوەتی
من خاریە	خواردومە	خواردیتم
تە کریە	کردوتە	کردیتت
وی/ویَ بریە	بردویە	بردیتی
مە نڤیسیە	نوسیومانە	نوسیتن
وە ئینایە	هێناوتانە	هینایتو
وان ئێخستیە	خستویانە	هێخستیتیان

﴿ئەنجامەکان﴾

١ــ هەرچەندە شێوەزاری خۆشناوەتی، شێوەزارێکی ناوچەیی شێوەزاری سۆرانیە لە دیالێکتی ناوەڕاست، بەڵام لە ڕاناوە کەسیەکاندا، تێکەڵیەکی لەگەڵ دیالێکتی باکوردا هەیە، (بەتایبەتی شێوەزاری بادینی لە دیالێکتی باکوردا). ئەمەش شتێکی سروشتیە، چونکە لەگەڵ ئەو دیالێکتەدا هاوسنورە.

٢ــ لە شێوەزاری خۆشناوەتیدا، دو دەستە ڕاناوی سەربەخۆ (جیا) هەن، ئاسایی: (ئەمن، ئەتو، ئەو، ئەمە، ئەنگۆ، ئەوان). خاوەنی: (م، ت، ی، مان، تان، یان).

٣ــ هەروەها لەم شێوەزارەدا دو کۆمەڵە ڕاناوی لکاو هەن، ڕێککەوتن: (م، ی، سفر/Ø، ین، ن، ن). خاوەنی: م، ت، ی، ن، و، یان).

٤ــ لە کەسی دوەمی تاکی کۆمەڵەی ڕێککەوتندا، ئەگەر فۆڕمی (یت)یش هەبێ، تەنیا (ی) ڕاناوی ڕاستەقینەیە و (ت) دەنگێکی ناوبڕە و ماوەتەوە.

٥ــ لە کەسی سێیەمی تاکی کۆمەڵەی ڕێککەوتندا، ئەگەر فۆڕمی تری وەك (ێت، ێ، ات، ا، ت، ە)ش هەبن، تەنیا (سفر/Ø) ڕاناوی ڕاستەقینەیە و (ێ) مۆرفیمی کاتی داهاتوە، (ت) دەنگێکی ناوبڕە و ماوەتەوە. (ا) دەنگی کورتە بزوێنی (ە)ی کۆتایی ڕەگی هەندێ لە کارەکانە و درێژبوەتەوە. (ە)ش مۆرفیمی کاتی ئێستایە و لەگەڵ کەس سێیەمی تاکدا دەرەکەوێ، چونکە ڕاناوی لکاو (سفر/Ø)ە.

٦ــ لەم شێوەزارەشدا، وەکو دیالێکتەکانی باکور و ناوەڕاست، ڕاناوی لکاوی (ێ) هەیە، بەڵام ئەمەیان تایبەتە بە بەرکاری بەیاریدە.٦ــ لەم شێوەزارەشدا، وەکو دیالێکتەکانی باکور و ناوەڕاست، ڕاناوی لکاوی (ێ) هەیە، بەڵام ئەمەیان تایبەتە بە بەرکاری بەیاریدە.

﴿سەرچاوەکان﴾

١) ڕاناو لە کرمانجی خوارووداد، وریا عمر امین، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٦١٦)، ڕۆژی (١٩٨١/١٢/١٧).

٢) ڕاناو لە کرمانجی ژووروودا، وریا عمر امین، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٦١٥)، ڕۆژی (١٩٨١/١٢/١٠).

٣) ڕێزمانا کوردی کرمانجیا ژۆری و ژێریا هەڤبەرکری، صادق بهاءالدین ئامێدی، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٨٧.

٤) آواو دەستورا زمانی کوردی، جگر خوین، بەغدا، ١٩٦١.

٥) ڕێزمانی ڕاناو لە کرمانجی ژووروودا، وریا عمر امین، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ((دەستەی کورد))، بەرگی بیست و بیست و یەك، ١٩٩٠.

٦) مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار، عەبدوللا حوسێن ڕەسول، نامەی دکتۆرا، بەشی کوردی، کۆلێجی پەروەردە، زانکۆی بەغدا، ١٩٩٥.

٧) ڕێزمانی زمانی کوردی، ئیبراهیم عەزیز ئیبراهیم، کتێبی پرۆگرامی خوێندنی بەشی کوردی، پۆلی یەکەم، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ١٩٨٣.

٨) تأریخ زبان فارسی، جلد أول، چاپ دوم، پرویز ناتل خانلری، انتشارات بنیاد، فرهنگ ایران، (٢٤)، ١٣٤٩ ایرانی / ١٩٧٠ میلادی.

٩) ئەرك و شوێنی ڕاناوە کەسی یەکان لە ((ئاخاوتنی کوردی))دا، نوری عەلی ئەمین، دەزگای ڕۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردی، زنجیرەی ١مارە (١٤١)، بەغدا، ١٩٨٦.

١٠) ڕێزمانی ئاخاوتنی کوردی بە پێی لێکۆڵینەوەی لیژنەی زمان و زانستەکان، کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٦.

١١) ڕێزمانی کوردی، بە کەرەسەی دیالێکتی کرمانجی و سۆرانی، ك.ك.کوردۆیێف، وەرگێڕانی کوردستان موکریانی، ئەمینداریێتی گشتی ڕۆشنبیری و لاوان – ناوچەی کوردستان، زنجیرە (٤)، هەولێر، ١٩٨٤.

١٢) فەرمانی یارمەتیدەر چی یە و؟ بۆچی و کەی و؟ چی دەگەیێنێت لە زمانی کوردیدا؟، نسرین محمد فخری، ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٣٦)ی ساڵی ١٩٩٥.

١٣) ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم (وشەسازی)، بەشی دوەم –جێناو–، ئەوڕەحمانی حاجی مارف، بەغدا، ١٩٨٧.

﴿ملخص البحث﴾

يتناول هذا البحث موضوع الضمائر الشخصية في لهجة محلية الـ(خوشناو) و مقارنتها مع اللهجة الكوردية الشمالية واللهجة الوسطى. و تتضمن لهجة محلية خوشناو السكان الذين يتكلمون بهذه اللهجة في أقضية (شقلاوة، راوندوز، سوران) التابعين لمحافظة أربيل بجميع نواحيها (بيرمام، هيران، حرير، خليفان، ديانا) و جميع القرى التابعة لها.

بما أن هذه المنطقة شريط حدودي ممتد بين منطقتي اللهجة الشمالية و اللهجة الوسطى. لذا نجد لهجة محلية خوشناو كخليط مشترك بين لهجتي الشمال والوسط، و يظهر هذا الخلط والإشتراك خاصة في الضمائر الشخصية. لذا تم مقارنة الضمائر الشخصية في لهجة محلية خوشناو مع الضمائر الشخصية في كل من لهجتي الشمال والوسط، و لتغطية كافة جوانب الموضوع و توضيحها تم تقسيم الدراسة الى ثلاثة فصول:-

يتضمن الفصل الأول دراسة الضمائر المنفصلة في هذه اللهجة المحلية، ثم مقارنتها مع الضمائر نفسها في اللهجة الشمالية واللهجة الوسطى.

في الفصلين الثاني والثالث تم دراسة و مقارنة الضمائر المتصلة بالأسلوب نفسه، و كما يلي: مجموعة التنسيق (ڕێككەوتن-Agreement-Concord) و مجموعة التملك (خاوەنی - Possessive) في الفصل الثالث.

و أخيرا تم تقديم أهم النتائج التي توصل اليها الباحث. ثم قدم قائمة بأسماء المصادر على حسب أسبقية إستخدامها، إضافة الى ملخص البحث باللغة العربية و الإنكليزية.

{Research Summary}

This research includes the subject of Personal Pronouns of the Khoshnaw's dialect in comparing it with the Northern Kurdish dialect and mid Kurdish dialect.

It includes the colloquial dialect of Khoshnaw, who speak in different dialect as in the districts of Shaqlawa and Soran which belong to Erbil governorate with all its districts as: Pearmam, Hiran, Hareer, Khalifan, Dyana.... and all the countryside that belong to it.

As this area is a boundary band which is extended between the northern and middle dialect, therefore, we find a dialect like (Khoshnaw) which is a joint mixture between the northern and middle dialect, and it reveals in the personal

pronouns, therefore, the researcher compared the personal pronouns in Khoshnaw's dialect with personal pronouns the northern and middle dialect.

More often to cover all the sides of the subject and to express it more clearly, the researcher divided his study into three chapters:

The first chapter deals with the study of the irrelative pronouns in a colloquial dialect, then comparing it with the same way, the researcher starts in the second and the third chapters studying and comparing the relative pronouns as to follow: group of regulation in the second chapter and group of possession in the third chapter.

Finally, the researcher has exhibited the most important results, and then he introduced a list by the name of the sources according to its previous usage. In addition to a research summary in the Arabic language.

کتێبخانەی کتێب

مێژوی شێوەزاری گەرمیانیی

لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانیی مێژوییە

پرۆفیسۆر دکتۆر

عەبدوللا حوسێن ڕەسول

ئەم توێژینەوەیە لە گۆڤاری زانکۆی دهۆک

بەرگی (٥)، ژمارە (١)، ئەیلولی (٢٠٠٢)

لا پەڕە (١-٢٨) بڵاوکراوەتەوە.

تیایدا نەخشەکان پەڕێنراون.

بەرواری نوسین (١٦ / ١١ / ٢٠٠٠)

﴿ مێژوی شێوەزاری گەرمیانی ﴾

شێوەزاری گەرمیانی، ئەو ناوچانە دەگرێتەوە، کە لە کەرکوك بە خوارەوە قسەی پــێ دەکەن، تـا دوا ئاوایی زاری ناوەڕاست لە کوردستانی عێـراق، وەك لــە نەخشــەی ژمــارە (١) دەستنیشانکراوە.

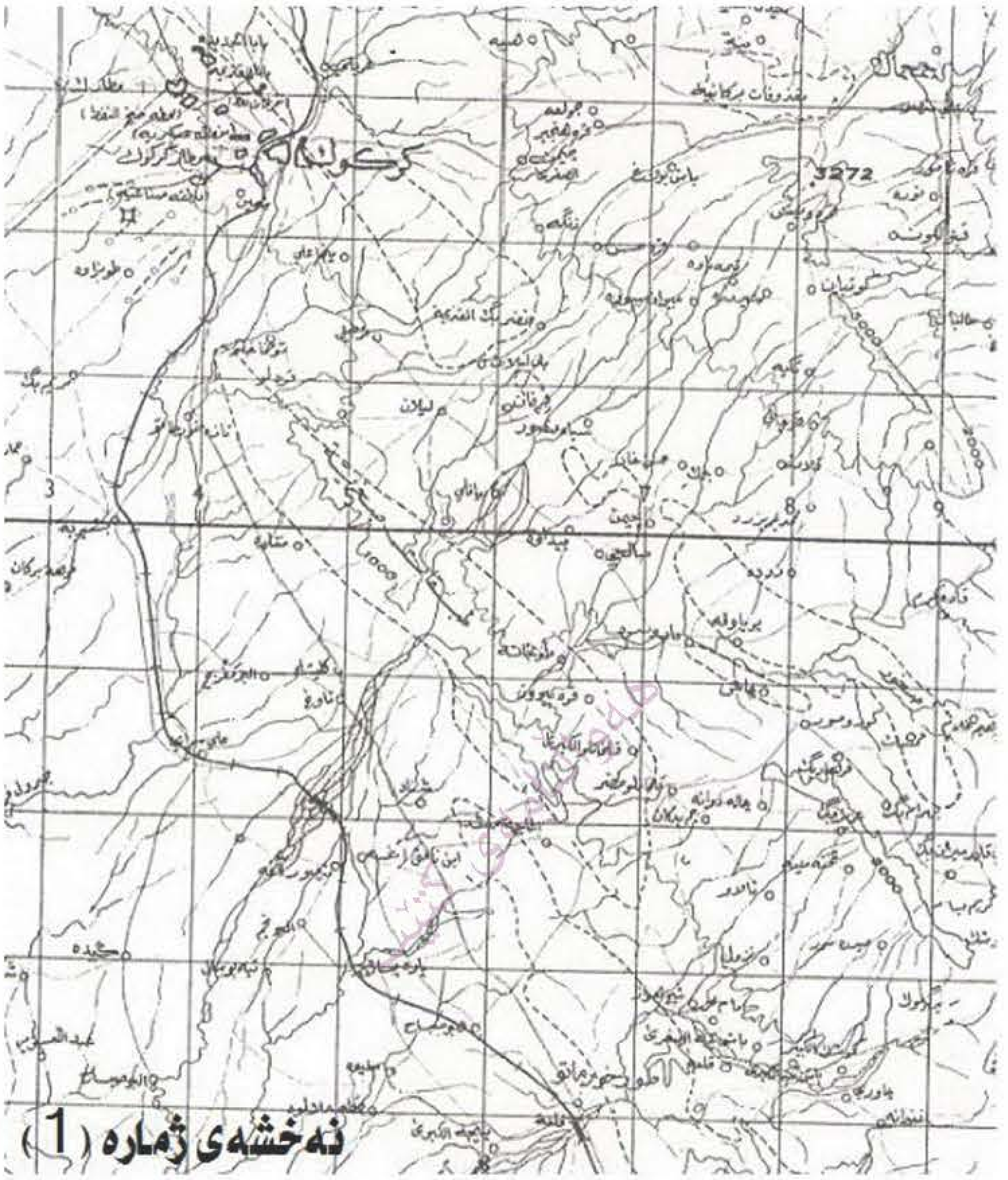

نەخشەی ژمارە (1)

{شارەزابونی مێژوی زمان زاڵبونە بەسـەر زۆر لـە زرەندێشـەکانی (أوهـام) کـە لـە ناوەندە زمانزانیەکان دو پاتدەبێتەوە و خودی زمان بە تەمێکی لێڵ گەمارۆ دەدا و دەیکـا بـە دیاردەیەکی میتافیزیکی یاخی لە یاسا سروشتیەکان، دەبێتە هۆی نەزانینی بارودۆخەکانی و قوڵنەبونەوە لە زانینی پێکهاتەی ڕاستەقینەیی. گومان لەوەدا نیە، هەر زمانە مێژوی خـۆی هەیـە، بـە پێـی بایـەخی زمانەکـە لـە ڕوی سـامان و ڕێکخسـتنی و بەشـداریکردنی لـە شارستانیەتیی مرۆڤایەتی، گرنگی مێژوی و زانینی هۆکارەکانی ئەو مێـژوە دەردەکـەوێ.} ٣٢ ئاشکرا دەرکەوتوە کە (مێژو، زانستی ڕابوردوی مرۆڤ نیە، بەڵکو زانستی پەرەسەندنی مرۆڤە

---

(٣٢)حسن عون، دراسات في اللغة والنحو العربي، معهد البحوث والدراسات العربية، ١٩٦٩، ص١٨.

بە درێژایی ڕۆژگار و بێ پسانەوە)٣٣ و (مێژو ناتواندرێ بە تەنیا بە شێوەیەکی سەربەخۆ دور لە زانست و زانیاری دی لێ ی بکۆڵدرێتەوە، بەڵکو بۆ لێکۆڵینەوەی هێندێك زانستی دی یارمەتی دەری هەن، وەك زانستی زمان (فیلۆلۆژیا)...)٣٤، هەروەها (لە مەیدانی لێکۆڵینەوەکانی زمانەوانی نوێدا ئاشکرا دەرکەوتوە، کە شارەزابونی مێژوی زمان بە یەکێك لە گرنگترین لقەکانی لێکۆڵینەوە زمانیەکان دادەنرێ، ئەگەر لە هەمویان بایەخدارتر نەبێ، زمانەوانەکان وەك بنچینەیەك سەیری دەکەن بۆ دۆزینەوەی لایەنی جۆراوجۆر لە لێکۆڵینەوە زمانیەکانی تردا)٣٥. بڕوانە نەخشەی ژمارە (٢):

نەخشەی ژمارە (2)

دیسان (ئاشکرایە زمانەکان بە پێی کات دەگۆڕێن)٣٦. لەم لێکۆڵینەوەیەدا بەهۆی ئەو گۆڕانکاریانەی بە سەر شێوەزاری گەرمیانیدا هاتوە و لەبەر ئەوەی (بۆ هەر کۆمەڵگایەکی

(٣٣) محمد الطالبي، التأريخ ومشاكل اليوم والغد، مجلة عالم الفكر، المجلد الخامس، العدد الأول، كويت، ١٩٧٤، ص ١٤.

(٣٤) د. جمال رشيد أحمد، لێ کۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، بەغدا، ١٩٩٨، ل ٥٩.

(٣٥) حسن عون، دراسات في اللغة والنحو العربي، معهد البحوث والدراسات العربية، ١٩٦٩، ص ١٧.

(٣٦) JOHN LYONS , Language and Linguistics , New York , ١٩٨٥ , P ١٧٩ .

مرۆڤایەتی، زمان گرنگترین ڕوخسارە لە ڕوخسارەکانی سەربەخۆیی کەسێتی نەتەوەیی)٣٧، تۆژەر لە ڕوی زمانەوانیی مێژوییەوە Historical Linguistics دەیسەلمێنێ کە هەر لە دێریندا، زمانی کوردی لە ناوچەی گەرمیاندا بە کارهاتوە، ئەمەش بە بەراوردکرنی ئەو شێوەزارە لەگەڵ شێوەزارەکانی (لهجات محلیه) یا زارەکانی (لهجات) تری زمانی کوردی، (لە زمان شوناسیدا، ئەگەر ووشەی جۆربەجۆر لەگەڵ یەکتردا بەراورد بکرێت و گوێ بە جۆری گۆڕانی ووشەو جۆری داڕشتنی رستەکان و بەکارهێنانی لەرووی زمانەوە نەدرێت ئەوا بەراورد کردن و بەرامبەری کردنی ووشەکان و نێوە کەسی یەکان بە تەواوی لە ناو دەچن و ئەهمیەتی زانستانەیان نامێنێت.)٣٨، ئەمەش بە ڕەچاوکردنی هۆیەکانی گۆڕانی زمان و ڕێژەی کارتێکەرەکان و ڕادەی گۆڕانی زارەکان بەگشتی و شێوەزاری گەرمیانی بەتایبەتی، چونکە (پێشکەوتنی زمان بە شێوەییێکی یەکجار توند و تۆڵ بە مێژووی کۆمەڵەوە بەندە، بەو بارودۆخە کۆمەڵایەتی‌یەوەی تێیدا زمان بەکاردێنرێ و هەروەها بەو ئەرکە کۆمەڵایەتی یەوەی زمان بە جێ یان دێنێ. ف. پ. فیلین نوسیوێتی: "ئەرکە کۆمەڵایەتی یەکانی زمان تەنیا بریتی نین لە پێکهاتنی نیسبی دەرەکی و پێوەندیی سیستەمی و ڕێك و ڕەوانیی پێشکەوتنی. پێویستە ئەوە بزانین، کە زمان وەك پێکهاتن شتێکە و بەکارهێنانی لە کۆمەڵدا بە تەواوی شتێکی دی یە")٣٩.

بۆ ئەم مەبەستەش بابەتەکە کراوەتە چەند بەندێك و لە سەرەتای هەر بەندێکدا بەگشتی باسی بابەتی بەندەکە کراوە، ئینجا پڕاکتیکی تایبەتی لە سەر شێوەزاری گەرمیانی کراوە. لە بەندی یەکەمدا: گۆڕانی زمان بەگشتی و بەدەرنەبونی زمانی کوردیش بەتاییەتی باسکراوە. لە بەندی دوەمدا: هۆیەکانی گۆڕانی زمانان و زمانی کوردی بەگشتی و شێوەزاری گەرمیانی بەتاییەتی دەرخراوە. لە بەندی سێیەمدا: ئەنجامەکانی گۆڕانی زمانان و زمانی کوردی بەگشتی و شێوەزاری گەرمیانی بەتاییەتی خراونەتە ڕو. لە بەندی چوارەمدا: هەوڵی خستنەڕوی گۆڕانی زمانی کوردی لە هەر چوار زارەکە دراوە، بەتاییەتی ئەو گۆڕانانەی بە سەر ڕاناوە کەسیەکاندا هاتون. لە بەندی پێنجەمیشدا: لە ژێر تیشکی ڕاستیە

---

(٣٧) الدکتور حسین نصار، دراسات لغویة، قاهرة، ١٩٨١، ص ١٣.

(٣٨) د. جمال رشید أحمد، لێ کۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، بەغدا، ١٩٩٨، ل ٩.

(٣٩) ڤ.ی.کۆدۆخۆڤ و ئا.ئا.ڕیفۆرماتسکی، سەرەتاییێکی زماننناسی، وەرگێڕانی میدیا، سلێمانی، ١٩٩٨، ل ١٧٦.

زانستیەکانی بەندەکانی تر، لە سەر شێوەزاری گەرمیانی بەگشتی و کەرکوك بەتایبەتی پڕاکتیك و پاسادان کراوە. لەم بەندەدا ڕاناوە کەسیەکانمان کرد بە کەرەسەی سەرەکیی پڕاکتیزەکردن، چونکە لە کەرەسەکانی زماندا، ڕاناوەکان یەکەم توخمن کە خزمایەتی و نزیکی نیشاندەدەن.٤٠ لە کۆتاییشدا جگە لە ئەنجامەکان لیستی سەرچاوەکان و پوختەیەکی عەرەبی و ئینگلیزی پێشکەشکراون.

بەندی یەکەم

﴿گۆڕانی زمان﴾

هەر لە سەرەتای مێژوی نوسراوەوە دەرکەوتوە کە (هەر زمانێك لە هەر کاتێکدا بێ، لە دۆخی گۆڕاندایە)٤١. بەڵام ئەم گۆڕانکاریە، پەیتا پەیتا هەستی پێ دەکرێ، چونکە (زمانیش وەك مرۆڤ - وەردەگرێ و دەداتەوە و پەیدادەبێ و دەژێ و گەشە دەکاو پێش دەکەوێ و فراوان دەبێ و دەمرێ)٤٢. یۆنانیەکان گۆڕانی زمانیان بە دیاردەیەکی خراپ و شێوێنەری زمان دادەنا، (لە ڕوانگەی یۆنانیەکان، هەرکەسێ هاوشێوەی کەڵە پیاوانیان بدوێ، ئەوا بە ڕاست و ڕەوان و پاراو دەژمێررێ و هەرکەسێ پێچەوانەی ئەوان بدوێ، ئەوا بە هەڵە و ڕەمەکی دەژمێررێ)٤٣. بەڵام لە ڕاستیدا، لە بەرئەوەی زمان پابەندی بیرە {ناتوانرێ، زمانی گەلێکی دیارکراو لە بیرکردنەوەی جیابکرێتەوە. (هەمبۆڵت)یش بیرۆکەی (هیردەر)ی دەربارەی هاوشانیی پەرەسەندنی بیر و زمانی بەرەو مەودایەکی دورتر برد، لای ئەویش (زمانی خەڵك گیانی خەڵکە و گیانی خەڵکیش زمانی خەڵکە). هەر زمانێك بەرهەمی ڕابوردویەتی} ٤٤ و بیریش پابەندی ڕادەی شارستانیەتە. کەواتە هەرسێکیان پابەندی یەکترن و بە تێپەڕ بونی کات گۆڕانیان بە سەردادێ و هاوشان بەرەو پێشەوە دەچن و پەرەدەسێنن. (ئاستی هەر زمانێك و ڕادەی پەرەسەندنی پەیوەندییەکی پتەویان لەگەڵ

---

(٤٠) دکتور عبدالصبور شاهین، في علم اللغة العام، بیروت، ١٩٨٠، ص ٢٢٥ ـ ٢٢٦.

(٤١) دکتر برویز ناتل خانلري ، تأریخ زبان فارسي ، جلد أول ، انتشارات بنیاد فرهنك ایران ، ١٣٤٩ایراني ، ص١٠٢ .

(٤٢) الدکتور رشید العبیدي ، أبحاث و نصوص في فقه اللغة العربیة ، بغداد ، ١٩٨٨ ، ص ٢٩٠ .

(٤٣)دکتر برویز ناتل خانلري ، تأریخ زبان فارسي ، جلد أول ، انتشارات بنیاد فرهنك ایران ، ١٣٤٩ایراني ، ص٩٧ .

(٤٤) ر.هـ.روبنز،موجز تاریخ علم اللغة (في الغرب)،ترجمة د.أحمد عوض،مجلة عالم المعرفة،عدد ٢٧،کویت،١٩٩٧،ص٢٨٦.

ئاستی ڕۆشنبیری و پەرەسەندنی هەیـە)٤٥، چـونکە (فەرهـەنگی زمـانی هـەر نەتەوەیـەك خەزینەیەکی سەیرە کە پڕە لە کـۆکترین بـیر و بۆچـونەکانی ئـەو گەلـە و لـە خسـتنەڕو و دەربڕینی ژیانی خۆی)٤٦.

هەڵبەتە کوردیش وەکو نەتەوەیەك و زمانی کوردی وەك هـەر زمانێـك لـە دیـاردەی گۆڕان بەدەرنەبوە (لە مێژووی کورددا وەکو مێژووی هەر میللـەتێك ئـەم دیاردانـە رووی داوەو بەهەمان پلانەشدا تێ پەریون و زمانی کوردیش بە پێ ی ئەو دیاردانە هەمیشە لە گـۆڕین دا بووە)٤٧ و ڕێژەی ئەم گۆڕانکاریانەش لە ناوچە جۆراوجۆرەکانی کوردستان جیاوازیی هەیـە، بە پێی بڕ و ڕادەی کارتێکردنی فاکتەرەکانی گۆڕان و هۆی سەرەکیی جیاوازیی ناوچـەکانیش لە بڕ و ڕادەی کارتێکردنی ئەو فاکتەرانە، جیـاوازیی تۆبۆگرافیـایی ناوچـەکانە، چـونکە (گۆڕین یاساییکی ئەزەلیی ئەم سروشتەیە، باری ئێستەی هـەر شـتێ جیایـە لـە هـی هـەر سەردەمێکی تری، بیئە Envronment دەورێکی بـالا ئەگێڕێت لە ئاڕاستەکردنی شێوەی گـۆڕین.. واتـا گەر هەمان سیستەم خرایە دو بیئەی جیاواز، پاش ماوەییێك شێوەی جیاواز ئەگرنە خۆ و ئەبێ بە دو سیستەمی جیاواز. زمانیش وەك دیاردەییێکی سروشتی لەم یاسا گشتی یـە بـەدەر نی یە ئەگۆڕێ بە تێپەڕینی کات، بـاری جـوغرافی و ئـابوری و کۆمەلایـەتی و کەلچـەری و پەیوەندی لەگەڵ زمانانی تر دەور ئەگێڕن لە چۆنیەتی شێوەگرتنی ئـەم گۆڕینـە)٤٨. ئـەم گۆڕانەشە دەبێتە هۆی دروستبونی شێوەزارەکان لە هەر زمانێکدا و شێوەزارەکانیش دەکا بە زار و زارەکانیش دەکاتە زمانی تری سەربەخۆ. هەر گۆڕانی زمانە بوەتە هۆی پەیدابونی ئـەم زار و شێوەزارانەی خوارەوە لە زمانی کوردیدا :

ژ	زارەکانی زمانی کوردی	شێوەزاری زارەکان
١-	کوردیی باکور	بایەزیدی، هەکاری، بۆتانی، شەمدینانی، بادینانی، ڕۆژئاوایی
٢-	کوردیی ناوەڕاست	موکریانی، سۆرانی، ئەردەلانی، سلێمانی، گەرمیانی

---

(٤٥) الدكتور حسين نصار ، دراسـات لغوية ، قاهرة ، ١٩٨١ ، ص١١ .

(٤٦) الدكتور عبدالكريم الأشتر ، النثر المهجري ، معهد الدراسات العربية العالية ، ١٩٦١ ، ص١٩٢ .

(٤٧) د. جمال رشيد أحمد، لێ کۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری ، بەغدا، ١٩٩٨، ل ٣٨.

(٤٨) دکتۆر وریا عمر امين ، خزمایەتی لە زمانا ... ، ڕۆشنبیری نوێ ، ژمارە ٩٤ی تەمووزی ١٩٨٢ ،ل٢٧ .

٣ـ کوردیی باشور لوڕی، بەختیاری، مامەسەنی، کۆهلۆ، لەك، کەلهوڕ

٤ـ کوردیی ڕۆژهەلأت گۆرانی، هەورامانی، باجەلانی، زازا

شایانی باسە، ناتوانرێ، سنورێکی دابڕ (حد قطعي) لە نێوان شێوەزارەکان یا زارەکان دابنرێ، چونکە گۆڕانەکان وردە وردەن و لە نێوان ئاواییە هاوسێکان کەمتر هەست پێ دەکرێ، ئەگەر بەراورد بکرێ لەگەڵ ئاواییە دور و دورترەکان، وەك لە نەخشەی ژمارە (٣)دا٤٩ دەرەکەوێ.

نەخشـــەی ژمارە (3)

دابەشـــکردنی دیالێکتەکانی زمانی کوردی

بەندی دوەم

«قۆناغ و مەرجەکانی گۆڕانی شێوەزاری گەرمیانی»

بەر لە هەمو شتێك دەبێ، بزانین، ڕادەی تێکەڵبونی هەر ئاواییەك لەگەڵ ئاواییەکی تر هاوکێشەیەکی ڕاستەوانە (عملية طردية) لەگەڵ ڕادەی ئاڵوگۆڕ بونی کەرەسـەکانی زمـان پەیدا دەکا، بەتایبەتی وشە و دەنگ، ئینجا ڕستە. واتە، تاکو ڕادەی تێکەڵبونی دو ئـاوایی زۆرتر بێ، ڕادەی جیاوازیی نێوانیان کەمتر دەبێتەوە. ئەمەش ئـەوە دەگـەیێنێ، تـاکو ڕادەی

---

(٤٩)فوئاد حەمە خورشید، زمانی کوردی دابەشبوونی جوگرافیـایی دیالێکتـەکانی، وەرگێڕانی حەمەکەریمی هەورامی، بەغدا، ١٩٨٥، ل٤١.

تێکەڵی لە نێوان زار و شێوەزارەکانی هەر زمانێك زۆرتر بێ، ڕادەی گۆڕانیان کەمتر دەبێ، چونکە زۆرتر لە یەك نزیکدەبنەوە و کەمتر لە یەك دوردەکەونەوە و پتر یەکگرتویی ئەو زمانە پەیدا دەبێ. بە پێچەوانەش، تاکو ڕادەی تێکەڵی لە نێوان زمانێك و زمانێکی تری بێگانە (بەتایبەتی ئەگەر ئەو دو زمانە لە ڕوی خزمایەتی لە دو گروپی جیاواز بن) زۆرتر بێ، ئەوا ڕادەی گۆڕانیان زۆرتر دەبێ. چونکە بە پێی هەمان هاوکێشەی سەرەوە، زۆرتر لە یەکتر نزیکدەبنەوە. واتە، پتر کەرەسەکانیان ئاڵوگۆڕ دەبن. ئەمەش دەبێتە هۆی تێکەڵاوبونی هەردو زمانەکە و کەمبونەوەی ڕادەی پاراوییان. لە بەر ئەمەشە، ئەو ئاوایانەی دەکەونە سنوری نێوان دو زمان، (بە مەرجێ هیچ بەربەستێ لە نێوانیان نەبێ)، ڕادەی پاراوییان کەمترە (واتە، گۆڕان زۆرترە)، لەو ئاوایانەی لە ناوەڕاستی زمانەکانن.

ئەم کرداری کارلێککردنی زمانە هاوسنورەکان لە زمانەوانیدا پێی دەوترێ: ململانێی زمانەکان (صراع اللغات). هەڵبەتە، کام زمان پتر کەرەسە ببەخشێ، ئەوە بە زمانی (زاڵ) دادەنرێ و کام زمانیش پتر وشە و کەرەسەی زمانی تر وەربگرێ، ئەوە بە زمانی (بەزیو) دادەنرێ. زمانەوانانیش چەند مەرجێکیان بۆ ئەم ڕادەی تێکەڵی و کارلێکە داناوە. واتە، (ئەگەر ئەم مەرجانە لە ئارادا نەبن، زمانێك بە سەر زمانێکی تردا زاڵ نابێ:-

١- دەبێ زمانە زاڵەکە لە ڕوی شارستانی و ڕۆشنبیری و دەسەڵات و فراوانیدا، لە زمانە بەزیوەکە پێشکەوتوتر بێ.

٢- دەبێ، ماوە و کاتێکی زۆر و پێویست زمانە زاڵەکە بە پێشکەوتویی لە سەر زمانە بەزیوەکە بمێنێتەوە.

٣- دەبێ، خەڵکێکی زۆر لە هەردولا لە ناو یەکتری بژین و تێکەڵی و هاتوچۆی زۆر، لە نێوان هاوزمانەکانی هەردولا ڕوبدا.

٤- دەبێ، هەردو زمانەکە، واتە، زاڵەکە و بەزیوەکە، لە هەمان خێزانی (گروپی) زمان بن، یا لە دو خێزانی خزم بن)٥٠.

لەگەڵ لە ئارادابونی سێ مەرجی یەکەم، لە نێوان شێوەزاری گەرمیانی و زمانی عەرەبی، بەڵام (مەرجی چوارەم) وەك فاکتەرێکی سەرەکی، بوەتە هۆی ئەوەی بە درێژایی مێژو زمانی کوردی بەگشتی و زاری خوارو و شێوەزاری گەرمیانی بەتایبەتی، بتوانێ، خۆی

---

(٥٠) د. رمضان عبدالتواب ، المدخل الى علم اللغة ، القاهرة ، ١٩٨٢ ، ص١٧١-١٧٧.

بەرامبەر زمانی عەرەبی ڕاگریٚ٥١. ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ کە کەرەسەیان لە زمانی عەرەبی قەرز نەکردوە، چونکە (هیچ زمانێك پەرەناسێنێ، بەبێ تێکەڵبون لەگەڵ زمانانی تر)٥٢، بەتایبەتی هاوبەشی ئایینی هۆیەکی کاریگەر بوە، بۆ خواستنی وشەی عەرەبی.

جگە لەمە زمانەوانان چەند قۆناغێك بۆ ململانێی دو زمان دادەنێن، کە ئەمانەن:

---

(٥١) ئەمەش بە تایبەتی لە مێژوی هاوچەرخدا، ململانێی کوردی و عەرەبی لەو ناوچەیەدا بە گشتی و لە شاری کەرکوك بە تایبەتی لە دیاردەیەکی سروشتی دەرچو و شێوەیەکی زۆرەملێ و ئەنقەستی گرتەوە، کە ڕەگەزپەرستانە هەوڵ دەدرا، زمانی عەرەبی زاڵ بکرێ بە سەر زمانی کوردی، بە تایبەتی دوای دۆزینەوەی نەوت لەو ناوچەیە و سەرهەڵدانی بیری نەتەوایەتی، چونکە مانەوەی هەر نەتەوەیەك بەندە بە مانەوەی زمانەکەی. کاتێ ئەمەش بۆ داگیرکەران نەچوە سەر، دەستیانکرد بە دەرکردن و ڕاگوێزانی کوردەکان و عەرەبیان لە جێیان دانان. لە دواییشدا ئەم پلانە ناونرا: ڕامیاریی بە عەرەب کردن (سیاسەتی تەعریب). ئێستاش بۆ قەدەغەکردنی ئاخاوتن بە کوردی، دەسەڵاتدارانی بەعس لە کەرکوك ڕامیاریی (ڕاستکردنەوەی نەتەوەیی) یان (تصحيح القومية)یان گرتۆتە بەر. واتە، دەبێ کوردەکان نەتەوەی خۆیان بگۆڕن و بیکەن بە عەرەب، ئەگەرنا بە خەڵکی ئەو شارە دانانرێن و هیچ کاروبارێکیان بۆ ئە نجام نادەن. بەڕێز فەیسەڵ دێهاتی لە لاپەڕە (٢)ی ژمارە (٩٦)ی ڕۆژنامەی (ڕزگاری) ڕۆژی دوشەممەی ڕێکەوتی ٢٠٠٠/١٠/١٦ وتارێکی بە ناوی (دەرهاوێشتەکانی تەعریب بۆ ئایندە) نوسیوە و تیایدا هاتوە: (باری سیاسی کوردستان دوای ڕاپەڕین کەوتە قۆناغێکی دیکەوە، دەستەبەربونی پارێزگاری نێودەوڵەتی و دانانی هێڵی (٣٦)، دو ڕوکاری لێك جیاواز بون، لە لایەك کوردستان کەوتە ژێر پارێزگاریەوە، لە لایەکی دیکە بەشێکی زۆری خاکی کوردستان کەوتە دەرەوەی سنوری حوکمڕانێتی حکومەتی کوردستان، ئەم جارەشیان حکومەتی عێراق کەڵکی لەم دەرفەتە وەرگرت و کەوتەوە تەرحیل و تەعریبکردنی ئەو بەشە کوردستانیەی ژێر دەسەڵاتی خۆی جگە لەمەش یاسای (تصحيح القومية)شی داهێنا، بەڵام لەم هەلومەرجە تازەدا هاوپەیمانان و ڕۆژئاوا وUN هیچ کاردانەوەیەکیان بەرامبەر بەم سیاسەتی ((پاکتاو کردنە)) ئەتنیکیەی حکومەتی عێراق نیە، هەڵبەت گومانیش ناکرێت ئەمە جۆرە ڕێککەوتنێك بێت و کوردستانی تیادا دابەش کرابێت ...).

(٥٢) فندريس، اللغة، ترجمة عبدالحميد الدواخلي و د. محمد القصاص، القاهرة، ١٩٥٠، ص٣٤٩.

١ـ قۆناغی یەکەم٥٣ «هەنگاوی وشە»:

لە میانی ئەو قۆناغانەدا ژمارەیەکی زۆر لە وشە و زاراوە لە زمانە زاڵەکـە دەچـێتە زمانە بەزیوەکە و پەیتا پەیتا ژمارەیان پتر دەکا. وەك لە زمانەکانی (بەربـەری) بەرامبـەر زمانی عەرەبی، ڕوی دا. لێرەدا ئەگەر ماوەکە کەمی خایاند، زمانە زاڵەکە کەم وشە لە زمانە بەزیوەکە وەردەگرێ، بەڵام ئەگەر ماوەیەکی زۆری خایاند، ئەوا ئەویش وشەی زۆر لـە زمانـە بەزیوەکە وەردەگرێ. هەروەك تاکو زمانی فەڕەنسی بە سەر زمانی نۆڕماندی زاڵ بو، نزیکـەی نیوەی وشەکانی ئاڵوگۆڕ بو. ئینجا ئەگەر ئێمەش بەراوردێکی وشە عەرەبیەکان بکـەین، لـە ناو زمانی کوردی بەگشتی و شێوەزاری گەرمیانی بەتایبەتی، لەگەڵ وشە کوردیەکان لە نـاو زمانی عەرەبیدا، دەبینین، ژمارەیەکی باش وشەی عەرەبی لە ناو زمانی کوردی بەگشتی هەیە و تاکو بەرەو باشوری کوردستان بچین، ڕێژەی وشە عەرەبیەکان پتر دەبێ. بـەم جـۆرە ڕێـژەی وشە عەرەبیەکانی ناو شێوەزاری گەرمیانی زۆرترە، لە شێوەزارەکانی باکوری خـۆی. ئەمـەش ئەوە دەگەیێنێ کە شێوەزاری گەرمیانی وەك سەرجەم زمانی کوردی سـەردەمێکی دور و درێـژە، بەربینگی زمانی عەرەبی گرتوە و لـە مێژویـەکی زودا شـێوەزاری گـەرمیانی لـەو ناوچـەیە نیشتەجێ بوە، بەڵام لەبەر ئەوەی لێککەوتی (تماس) ڕاستەوخۆی لەگـەڵ زمـانی عـەرەبی هەبوە، پتر وشەی عەرەبی وەرگرتوە. (بڕوانە نەخشەی ژمارە (٤)):

نەخشـەی ژمارە (4)

---

(٥٣) الدکتور حاتم صالح الضامن، علم اللغة، بغداد، ١٩٨٩، ص١٢١ـ١٢٢.

جگە لەمە دەبینین: زمانی عەرەبی (وەکو زمانێکی زاڵ) کەمتر وشەی لە زمانی کوردی (وەکو زمانێکی بەزیو) وەرگرتوە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ، کە زمانی عەرەبی سەردەمێکی زۆر نیە لەو ناوچانەیە و دوای زمانی کوردی هاتۆتە ئەو ناوچانە. بەڵام گرفتەکە لەوەدایە، تا ئێستا لێکۆڵینەوە زمانەوانیەکان تەنیا ڕاستیەکان دەرەخەن و ناتوانن زۆر بە وردی سەردەمەکان و ژمارەیساڵەکان لەم بارەیەوە دەستنیشان بکەن، هەروەك {ئەکادیمی ڤلادیمێر گێورگییێڤ کە ڕابەری ئەم چەشنە تێگەیشتنانە ئەکات بە ڕەخنەوە لەو سەردەم دانانە ئەدوێت کە دەربارەی زمانی جیاواز هەن... (لە باری سەرنجی گەشەسەندنیانەوە زمان زۆرتر دەخرێتە بەردەمی ڕێکەوتی - درێژ یا کورتتری - بەشێك لە سەردەمەوە. لە بەر ئەوە هەمو کاتێ ناتوانین سنوور بۆ سەردەمە بنەڕەتی یەکانی گەشەسەندنیان دابنێین. بەگشتی هەندێ زمان بە هێزی خاسیەتی گەشەسەندنیان و زۆر خایاندنی مێژووی بینراوی نووسینیان سەردەم بۆ دانانیان تاقی ئەکرێتەوە و لە زمانی تریشدا سنووردانان لە سەر بناغەی سەردەم زۆر گرانە) لە بەر ئەوە دەربارەی زمانێکی کۆنکریتی، کە گەشەسەندنی بە پێی بەشێکی کەمی سەردەم، بە بەراورد لەگەڵ سەردەمی تردا سنووری بۆ دانراوە، دابەشکردنی سەردەمە بنەڕەتیەکانی مێژووی یا لە تواناداﻧﻰیە، یا گرانە)٥٤.

٢ـ قۆناغی دوەم «قۆناغی دەنگ»:

لەم قۆناغەدا ماسولکەکانی دەم و قوڕگ و ژێیەدەنگیەکان لە سەر دەربڕینی دەنگە نوێیەکان ڕادێن و فێری گۆکردنیان دەبن، تا وای لێ دێ، وەکو زمانە زاڵەکە دەریاندەبڕن. بەم جۆرە دەنگەکانی زمانە زاڵەکە دەخزێنە ناو زمانە بەزیوەکە. وەکو خزینی دەنگی (ح، ع، ق...)ی زمانی عەرەبی بۆ ناو زمانی کوردی. بە بەڵگەی ئەوەی ئەم دەنگانە لە زمانە هیندۆئۆڕوپیەکاندا نین و کوردیش یەکێکە لەو زمانانە و لە سەرەتادا ئەم دەنگانەی نەبوە، بەڵام لە دواییدا بە کاریگەری زمانی عەرەبی ئەم دەنگانە هاتونەتە ناوەوە. لێرەشدا کاریگەریی ڕادەی تێکەڵی وایکردوە، شێوەزاری گەرمیانی باشتر لە شێوەزارەکانی باکوری خۆیان دەتوانن، هەردو دەنگی (ح) و (ع) گۆبکەن و لە یەکیان جیابکەنەوە، بەڵام ئەم دو دەنگە لە شێوەزاری هەولێر و خۆشناوەتی... تێکەڵدەکرێن و نابنە هۆی واتا گۆڕین. ئەمەش بەڵگەیەکی ترە کە شێوەزاری گەرمیانی هەر لە سەرەتاوە، لەو ناوچەیە هاوسێی زمانی عەرەبی بوە. هەڵبەتە لە مەیدانی ململانێی زمانەکاندا، ئەم قۆناغە «قۆناغی دەنگ»، بە

---

(٥٤) ڤ.ڤ.ڤینوگرادوۆڤ، مەسەلەکانی زمانی ئەدەبی و یاسای دروستبوونی و گەشەسەندنی، وەرگێڕانی دوکتور:عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، بەغدا، ١٩٩١، ل٥٠.

ترسناکترین قۆناغەکانی گۆڕانی زمان دادەنرێ، چونکە پتر سیمای زمانە بەزیوەکە دەسڕێتەوە و زمانەکە دەتوێنێتەوە.

٣ـ قۆناغی سێیەم «قۆناغی ڕێزمان»:

لەم قۆناغەشدا، زمانە زاڵەکە ڕێزمان و دەستور و یاساکانی دەسە پێنێتە سەر زمانە بەزیوەکە و چۆنیەتی داڕشتنی وشە و ڕستەکانی پێ دەگۆڕێ و ئینجا بەرە بەرە واتاکانی ڕەوانبێژی و ئیدیۆمەکانی سەقامگیر دەکا.

ئەگەر لەم بارەیەوە سەرنجی زمانی کوردی بەگشتی و شێوەزاری گەرمیانی بەتایبەتی بدەین، دەبینین، یاساکانی زمان نەگۆڕاوە، تەنیا ئەوە نەبێ:

أ - لە زاری خوارو (لوڕی)دا: ڕاناوە کەسیە لکاوەکان لە کرداری نوسانیان (عملیە اللصق) تا ڕادەیەك هاوشێوەی عەرەبییان وەرگرتوە:

زمانی عەرەبی	زاری خوارو	زاری ناوەڕاست
أكلـ+(ت) *الطعام*	*نان* خوارد+(م)	*نانـ*+(م) خوارد

لەم نمونەیەی سەرەوەدا، بۆمان دەردەکەوێ، لە کاری ڕابوردوی تێپەڕدا، ڕاناوی لکاوی بکەر (ت) لە عەرەبی و (م) لە زاری خوارو، بە کارەکە (أكل/ خوارد)ـەوە لکاون٥٥، بەڵام لە سەرجەم زارە کوردیەکانی تر بە بەرکار (نان)ـەوە دەلکێ.

ب - لە شێوەزاری گەرمیانیدا، وەکو عەرەبی یەك دەستە ڕاناوی کەسی لکاو بۆ کاری تێپەڕ و تێنەپەڕ بەکاردێ. کەچی لە شێوەزارەکانی تری ناوەڕاستدا، ڕاناوە لکاوەکانی تێپەڕ و تێنەپەڕ جیان:

	زمانی عەرەبی	شێوەزاری گەرمیانی	شێوەزارەکانی تر
تێپەڕ	أكلـ+(نا)	خوارد+(مان)	خوارد+(مان)
تێنەپەڕ	ذهبـ+(نا)	چو+(مان)	چو+(ین)

ئەگەرچی سنورێك لە نێوان قۆناغەکاندا نیە و چونەتە ناو یەکتر، بەڵام گومان لەوەدا نیە، چەندین سەدە تێپەڕیون، تا گۆڕانەکان ئەنجامدراون. ئەوەی شایانی باسە،

---

(٥٥) تارا عەبدوڵڵا سەعید، هەندێك لایەنی ڕێزمانی زاری فەیلی، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٩٨، ل٦٩.

کاریگەریی زمانەکانی هەمان خێزان، خێراتر ڕوودەدا لە زمانەکانی دو خێزانی جیاواز٥٦، ئەمەش سەردەمی بونی شێوەزاری گەرمیانی لە ناوچەکەدا درێژتر دەکاتەوە.

بەندی سێیەم

«هۆیەکانی گۆڕانی زمان بەگشتی و شێوەزاری گەرمیانی بەتایبەتی»

(ئاشکرایە کە زمان لە دۆخێکی سڕبەستو نامێنێ و لە سنورێکی دیارکراودا ناوەستێ، بەڵکو ڕووەو پێشکەوتنە، پێشکەوتنەکەشی کارێکی شروشتیە و بەربەستێك نیە بە ڕویا بوەستێ و پێشی پێ بگرێ، چونکە بە توندی پابەندە بە ژیانی قسەپێکەرانی و لە بەر ئەوەی ژیان لە پێشکەوتن و گۆڕانی بەردەوام دایە، کەواتە زمانیش لەم بارەیەوە هاوپای ژیانە و بە پێشکەوتنی پێشەکەوێ و بە دواکەوتنی دوادەکەوێ)٥٧. بەڵام (بۆ زمانەکان بە تێپەڕ بونی کات دەگۆڕێن؟ وەڵامێکی دیارکراو بۆ ئەم پرسیارە نیە. چەندین بیردۆزە دەربارەی گۆڕانی زمان دانراون، بەڵام هیچیان هەمو هۆیەکانی نەگرتە خۆی)٥٨. هەندێکیان هۆیەکانی گۆڕان دەگێڕنەوە بۆ هۆیە کۆمەڵایەتیەکان، وەك دکتۆر پەرویز ناتل خانلری لەو باوەڕەدایە: بۆ گۆڕانی زمان دو فاکتەری سەرەکی لە ئارادان: یەکێکیان هۆی کۆمەڵایەتیە و گۆڕانکاریەکانی هەر کۆمەڵێك لە زماندا ڕەنگ دەداتەوە. ئەوەی تریان، کە پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان بە (ئاخاوتن) ئەنجام بدرێن و کرداری ئاخاوتنیش ماندوبونێکی مێشکی و ماسولکەیی دەوێ، سروشتی مرۆڤیش ئارەزو دەکا، تا بۆی بلوێ، کەمتر وزە بەکاربیا، بۆیە کەرەسەکانی زمان کورتدەکاتەوە و دیاردەی کورتبونەوەی زمان سەر هەڵدەدا و گۆڕانی زمان دێتە ئارا٥٩. هەندێکی تر گۆڕانی زمان دەگێڕنەوە بۆ پێشکەوتنی ڕادەی شارستانیەتی، وەك: (زمان وەك بیر، لە سەرەتاوە بە شێواوی و تەسکی دەستی پێ کردوە.. بە پێگەیشتن و گەشانەوەی زانیاری و دامەزراندنی شارستانێتی، پەرەی سەندوە. گەیشتنی زمان بە ئاستی

---

(٥٦)الدكتور حاتم صالح الضامن، علم اللغة، بغداد، ١٩٨٩، ص١٢٢.

(٥٧) الدكتور نعمة رحيم العزاوي،النقد اللغوي بين التحرر والجمود، مجلة الموسوعة الصغيرة (١٤١)،بغداد،١٩٨٤،ص٢٤.

(٥٨) JOHN LYONS , Language and Linguistics , New York , ١٩٨٥ , P ٢٠٧ .

(٥٩) دكتر برويز ناتل خانلري، تأريخ زبان فارسي، جلد أول، انتشارات بنياد فرهنك ايران، ١٣٤٩ايراني، ص١٠٣-١٠٤

ئێستای، ئەنجامی پێگەیشتنی ژیری مرۆڤ و ئامرازی وتنەکەیەتی.. بەر و کاریگەری پێوەندی یە کۆمەڵایەتیەکانە، گەشانەوەی ڕۆشنبیری یە و کارپێکردنی زمانانیشە لە یەکتری. بێجگە لە ئەوانەش، پێشکەوتنی باری ئابوری و کۆمەڵایەتی وەهای کردوە وشە و زاراوەی نوێ، لێکۆڵینەوەی زمانەوانی، دانەری و وەرگێڕان و چاپەمەنی بەشداریی پێشخستنی بکەن)٦٠. کەسێکی وەك (ن. ی. تۆلستۆی دەڵێ: زمانی گشتی لە سروشتی کۆمەڵایەتیی خۆیدا لە بنەڕەت دا شاری بو، بەسترا بو بە جەرگەیەکی گەورەی بازرگانی یەوە (یا بە چەند جەرگەیەکەوە، ڕۆڵی لەگەڵ پەرەسەندنی دەوڵەت و شارەکان و بازرگانیدا پەرەی سەند)٦١. یان گۆڕانی زمان دەدەنە پاڵ داهێنانی نوێ: (گۆڕینی بەرهەم و داهێنانی نوێش خۆی لە خۆیدا یەکێکە لە هۆیە گرنگەکانی هاتنە کایەی چەندان زاراوەی تازە لە ڕۆژێکدا)٦٢. یان ئابوری: (چون یەك نەبونی گەشەکردنی زمانان لە جیهانی ئەمڕۆدا، ئەنجامی جیاوازیی پێشکەوتنی ئابوری و ڕامیاری وڵاتانی جیاوازە. ئەمەش جارێکی دی نیشانی پێوەندیی هەمیشەیی زمان و میللەت، زمان و کۆمەڵ دەدات. ئەم یاسا گشتییەی دروستبون و گەشەسەندنی زمانی میللەت و زمانی نەتەوایەتی لە تایبەتێتی گشتی دی و گەڵاڵە بونیدا ڕەنگ دەداتەوە)٦٣. هەندێکیش گۆڕانی زمان، بە هاوشانی ژیانی نەتەوە دادەنێن، وەك: (زمانەکان هاوشانی نەتەوەکانن لە بەرزبونەوە و نزمبونەوەیان و لە پەرەسەندن و گۆڕانیان. هیچ زمانێك بێ ئاخێوەرانی لە ئارادا نیە و بە بێ ژیانی ڕۆڵەکانی ناژیێ. هەر پەرەسەندنێکی نەتەوە کاریگەریەکی ئاشکرا لە زمانەکەی جێدەهێڵێ. لێرەدا مەبەستمان ئەو کاریگەریە ئەنقەستەیە کە ڕواڵەتەکانی ژیان پێویستی پێ هەیە و داوای دەکا. وا باوە نەتەوەکانیش وەڵامی ڕواڵەتەکانی ژیان دەدەنەوە و واتای هەندێ وشەکان دەگۆڕێ، تاکو هاوپای سەردەم بڕوا. لە چاخە دێرینەکاندا، ژیانی ماڵ وەکو سەردەمی ئێستا نەبو و سیستەمی بازاڕ وەکو پەیڕەوی هاوچەرخ نەبو، ئامرازەکان ئەم ئامرازانە نەبون و هۆیەکانی گەیاندن و جل وبەرگ و خانوبەرە ئەمانە نەبون، بە کورتی لە جیهانی کۆندا، تەنیا

---

(٦٠) فوئاد تاهیر سادق ، هۆشیاریی زمانەوانی ، سلێمانی ، ١٩٩٩ ، ل ١٠ .

(٦١) ڤ.ڤ.ڤینۆگرادۆف، مەسەلەکانی زمانی ئەدەبی و یاسای دروستبوونی و گەشەسەندنی، وەرگێڕانی د.عیزەدین مستەفا.بەغدا.١٩٩١.ل٥٠ـ٥١

(٦٢) برهان قانع ، فەرهەنگی نوێ ، بەغدا ، ١٩٨٥ ، ل ٥ .

(٦٣) ڤ.ی.کۆدۆخۆڤ و ئا.ئا.ڕیفۆرماتسکی، سەرەتاییکی زماننـاسی ، وەرگێڕانی میدیا ، سلێمانی ، ١٩٩٨ ، ل١٦٩ .

دیمەنە سروشتیەکانمان بۆ ماوەتەوە لە ئاسمان و ئەستێرەکان و خۆر و مانگ و زەوی و ڕوبارەکان و دەریا و گڕکانەکان و ڕەشەبا و زریانەکان، ئینجا هەمو جۆرە گیانەوەرەکان و باڵندەکان و ماسیەکان و زیندەوەرەکان و هەوا. جگە لەمانە هەمو شتێك گۆڕا و هەمو شتێك لە سەر زەوی بۆ مرۆڤ پەرەی سەند. مرۆڤ بینی، خویشی ناچارە لە ڕوی وتەکانی دەربڕینی و ئامرازەکانی و پیشەسازیەکانی و جل و بەرگەکانی و خانوبەرەکانی پەرەبسێنێ)٦٤.

لینینیش گەشەسەندنی زمان دەبەستێتەوە بە سەرمایەداریی جوڵەی بازرگانی (دەڵێ: زمان گرنگترین هۆی تێکەڵیی نێوان مرۆڤە، یەکێتی زمان و بێ کۆسپی گەشەسەندن یەکێکە لە مەرجە هەرە گرنگەکانی بە ڕاستی ئازاد و فراوانی لەگەڵ سەرمایەداریی هاوچەرخدا گونجاوی خولی بازرگانی و گردبونەوەی سەربەست و فراوانی دانیشتوانی سەر بە هەمو چینەکان، لە کۆتاییشدا هەل و مەرجی پێوەندیی نزیکی بازاڕ لەگەڵ هەمو خاوەن و کارگێڕێکدا و کڕیار و فرۆشیارێکدا)٦٥. بەگشتی دەتوانرێ، هۆیەکانی گۆڕانی زمانی کوردی لەم دو هۆیەی خوارەوە کۆبکرێنەوە:

<u>یەکەم ـ هۆی دەرەکی:</u>

ئەو فاکتەرانە دەگرێتەوە کە لە دەرەوەی زمانی کوردی کار لە زمانی کوردی دەکەن و دەیگۆڕن. مەبەست لەم فاکتەرانە بە زۆری پڕبونی کەرەسەی بێگانە٦٦ (لە دەنگ و وشە و ئیدیۆم و...هتد) لە ناو زمانی خانەخوێی زگماکی دەگرێتەوە. ئینجا هاتنی ئەم کەرەسە بێگانانە لە دو ڕێگەوە دەبێ: یان بێگانەکان خۆیان دەیانهێنن و دایدەسەپێنن بەسەر زمانی بەزیو و خانەخوێ، یان خانەخوێیەکان خۆیان کەرەسەکان دەهێننە ناو زمانەکەیان بە ڕێگەی وەرگرتن و قەرزکردن. بەڵام لە یەك جیاکردنەوەی کەرەسە بێگانەکان، کە لە کام

---

(٦٤) دكتور ابراهيم أنيس ، دلالة الألفاظ ، القاهرة ، ١٩٧٦ ، ص١٤٦.

(٦٥) ڤ.ڤ.ڤینۆگرادۆڤ، مەسەلەکانی زمانی ئەدەبی و یاسای دروستبوونی و گەشەسەندنی، وەرگێڕانی د.عیزەدین مستەفا.بەغدا.١٩٩١.ل١٨ .

(٦٦) لێرەدا مەبەست لە (کەرەسەی بێگانە) کەرەسەکانی زمانی عەرەبیە و هاتنیان بۆ ناو زمانی کوردی بە گشتی و شێوەزاری گەرمیان بە تایبەتی، چونکە کاتێ باسی ئەو شێوەزارە دەکەین، هاوتەریب و ڕاستەوخۆ نوساوە بە زمانی عەرەبی . ئەگەرنا هەمان شتیش ڕاستە، بەرامبەر کارتێکردنی زمانی تورکی لە باکوری کوردستان و فارسی لە ڕۆژهەڵات، بەڵام لەگەڵ فارسیدا جیاوازیی لەوەدایە کە هاوگروپین و بەشدارین لە میراتی زمانی مردوی ئێرانی کۆن، یا هیندۆئێرانی.

ڕێگەوە هاتون، کارێکی ئاسان نیە. بەگشتی، ئەمە هەندێ لەو ڕێگایانەن کە وشەی عەرەبی پیادا هاتۆتە ناو زمانی کوردی:

ـــ هاموشۆی ئاشتیانە و دۆستانە، وەك هاتنی دەیان وشەی عەرەبی لە مەیدانی ڕۆشـنبیری (وەکو شیعر، شاعیر، ئەدەب، کتاب، قەلەم، دەفتەر، مەکتەب، مەتعەم، فندق و....هتد).

ـــ یا تێکەڵی زۆرەکی و هێرشی سەربازی و داگیرکردن، وەك هاتنی دەیان وشەی عەرەبی لەم مەیدانەوە (وەکو: عەسکەر، عـەریف، نایبعـەریف، ڕەبیـە، دەبابـە، پۆسـتاڵ، تەسـریح و....هتد).

ـــ ڕێگەی ئایینی (هاتنی دەیان وشـەی وەکـو ئیسـلام، حـەج، زەکـات، کـافر، شـەیتان، ڕەحمان، غەزەب، لەعنەت/نەعلەت، شەرع، مارەیی، تەڵاق و....هتد).

ـــ چەندین ڕێگەی تری کۆمەڵایەتی (وەك: سفور، محجبـە، هـەمو جنێـوە سـادەکان)(٦٧) و بازرگانی و ڕامیاری....هتد. هەڵبەتـە سـەرجەمی ئـەم لایەنانـەش، بەتایبـەتی لایەنـە ئایەکیەکانی (الجوانب الایجابیه) ڕواڵەتی شارستانیت دەخەنەڕو.

بەم جۆرە دەبینین، هەرچەند ڕێـژەی تێکـەڵبون لـە نێـوان دانیشـتوانی دو ئـاوایی (کۆمەڵگە) زۆرتربێ، ڕێژەی ئاڵوگۆڕی وشـە و کەرەسـەکانی تـری زمـان زۆرتـر دەبـێ. بـە پێچەوانەش، هەرچەند ڕێژەی تێکەڵبون لە نێوان دانیشتوانی دو ئاوایی کەمتر بـێ، ڕێـژەی ئاڵوگۆڕی وشە و کەرەسەکانی تری زمان کەمتر دەبێ. واتـە، هاوکێشـەی نێـوان تێکـەڵبون و ئاڵوگۆڕی کەرەسەکانی زمان ڕاستەوانەیە. ئینجا ئەگەر ئەم دو ئاواییە لە یـەك زمـان بـن، (ئەگەر لە شێوەزار یا زاری جیاوازیش بن، گرفت نیە)، ئەوا، تاکو ڕادەی تێکەڵبون پتر بـێ، جیاوازیی نێوانیان کەمتر دەبێتەوە و گۆڕان نامێنێ. کەواتە، ڕێژەی تێکەڵبون و ڕێژەی گۆڕان لە نێوان ئاواییەکانی هەمان زماندا هاوکێشەیەکی پێچەوانەییە: تا تێکەڵبون زۆرتـر بـێ،

---

(٦٧) ئەگەر بە وردی سەیری زمانی کوردی بکەین ، هیچ جنێوێکی سادەی (وشەی سادە) تیادا نابینینەوە، بەڵکو زۆربەیان لە زمانی عەرەبیەوە وەرگیراون، ئەمەش پتر بەڵگـەی ئەوەیـە: ئەم دیاردە ناپەسەندانە لە وڵاتـی کوردەواریـدا نـەبون و دیاردەکـە و ناوەکـەی لەوانـەوە هاتونەتە ناو کورد. کۆمەڵناسـە کوردەکـان بەڵگـەی بەرجەسـتەییان بـۆ ئـەم ڕاسـتیە بـە دەستەوەیە کە لێرەدا جێگەی باس نیە. ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ کە کورد جنێوی هەر نەبووە ، بەڵکو ئەگەر سەرنج بدەین، ئەو زاراوە کوردیانەی بۆ جنێـو بـەکار دێـن، زۆربـەیان وشـەی لێکدراون. ئەمەش بەڵگەی ئەوەیـە، زاراوەکـان خـۆکردن و دواتـر و درەنگـتر لـە سـادەکان دروستکراون .

گۆڕان کەمتر دەبێ. بەڵام ئەگەر ئەم دو ئاواییە لە دو زمانی جیاواز بن، ئەوا تاکو ڕادەی تێکەڵبون پتر بێ، جیاوازی نێوانیان کەمتر دەبێتەوە و گۆڕان زۆرتر دەبێ. چونکە هەر یەکەیان بە ئاڕاستەی دوەمیان دەگۆڕێ. کەواتە، ڕێژەی تێکەڵبون و ڕێژەی گۆڕان لە نێوان ئاواییەکانی دو زماندا هاوکێشەیەکی ڕاستەوانەیە: تا تێکەڵبون زۆرتر بێ، گۆڕانیش زۆرتر دەبێ. بۆیەش دەبینین، ئەگەرچی شێوەزاری گەرمیانی زۆربەی سیما تایبەتیەکانی زاری کوردی ناوەڕاستی پاراستوە، بەڵام لە شێوەزارەکانی تری ناوەڕاست (موکری و سۆرانی و سلێمانی....) پتر گۆڕانی بەسەرداهاتوە. (وەکو لە دواییدا باسی هەندێ لە گۆڕانکاریەکان دەکرێ).

بەگشتی چەند فاکتەرێکیش هەن، کار لە هۆی دەرەکی دەکەن. واتە، ڕادەی ئەم تێکەڵبونە سنوردار دەکەن و ڕێژەی زۆربونی کەرەسەی عەرەبی لە ناو زمانی کوردی مەرجدار و پابەند دەکەن، کە ئەمانەن:

١ـ هۆی ڕامیاری:

لە ڕاستیدا هۆی ڕامیاری (فاکتەری سیاسی) کاریگەریەکی زۆری هەبوە لە سەر ڕادەی تێکەڵنەبونی ناوچەکانی کوردستان و ئەمەش بوەتە هۆی لێکدابڕان و پتر زەقکردنەوەی زار و شێوەزارە کوردیەکان. دەتوانین، ئەم هۆیە بکەین بە دو بەش:

أ ـ ڕامیاری دەرەوە: ئەویش پتر لەو سنورە ڕامیاریانە خۆی دەنوێنێ کە لە دوای دابەشکردنی کوردستان بەسەر وڵاتانی هاوسنوری کوردستاندا، وڵاتی کوردەواری و زمانی کوردی لێکدابڕی و پتر بەش بەشی کرد. ئەمەش دو زیانی گەورەی لە زمانی کوردی دا:

یەکەم: بە هۆی لێکدابڕانی پارچەکانی کوردستان، ڕادەی تێکەڵی لە نێوان پارچەکان کەمکردەوە، بەمەش پەیتا پەیتا جیاوازی دەکەوێتە نێوان پارچەکان و ئەگەر بەردەوام بێ، شێوەزارێك دەبێتە دو شێوەزار و زارێك دەبێتە دو زار.....

دوەم: لە بەر ئەوەی ئەو وڵاتانەی کوردیان بە سەردا دابەشکراوە، هەریەکە بە زمانێکی جیاواز قسە دەکا (ڕوسی، تورکی، فارسی، عەرەبی) و هەر پارچەیەك ڕوەو زمانی فەرمانڕەواکەی دەگۆڕێ، لە ئە نجامدا ئاخاوتنی پارچەکانی کوردستان پتر لێکدادەبڕێن. جگە لەمەش، هەوڵی هەریەك لەم کەلە دەسەڵاتدارانە بۆ تواندنەوە و جینۆسایدی کورد بە ڕێژەی جیاواز و هەوڵی تواندنەوەی زمانی کوردی بە پیلانی جۆراوجۆر، وەك (ڕێککەوتنی نێوانیان بۆ ڕاگواستنی ٣٠کم سنورەکان و دروستکردنی پشتێنەی ئاسایش – حزام أمني، و ڕامیاری بە تورك و فارس و عەرەبکردن و گۆڕینی ڕەگەزنامە و....هتد)، ئەمانە هەموی کاری

لە گۆڕانی زمانی کوردی بەگشتی و ناوچە لێککەوتەکان (منـاطق التماس) بەتایبـەتی، وەك شێوەزاری گەرمیانی و زاری کوردی خوارو (لوڕی) کردوە.

ب ـ ڕامیاری ناوەوە: ڕامیاری ناوەوەش، چ لە کۆنـدا و چ لـە ئێسـتادا، سـودی بـۆ لایـەنی یەکگرتنەوەی زمان نەبوە. هەر لە کۆندا میرنشینە کوردیەکان بیریان لـە یەکخسـتنی زمـان نەکردوەتەوە و هەر میرنشینەی زاری ناوچەکەی خۆی پەرە پێـداوە و کردویـەتی بـە زمـانی ئەدەبی وڵات، ئەمەش زارەکانی پتر زەقکردوەتەوە و لە یەکتری ترازاندون. ڕامیاری ئێسـتا و هاوچەرخیش بەگشتی، بیری لە یەکخستنەوەی زمانی کوردی نەکردوەتەوە و بە پێچەوانەوە، دەرچونی گۆڤار و ڕۆژنامەکان بە زاری جیا جیا و بونی بەرنامەکانی ڕادیۆ و تەلـەفزیۆن بـە زاری جیا جیا و هەوڵدانی هەر زارێك بۆ بەکارنەهێنانی وشـە و زاراوەکـانی زارەکـانی تـر و سـەرباری ئەمـەش، تـەنیا گرنگـی دان بـە زاری ژورو و ناوەڕاسـت و تـا ڕادەیـەکی زۆر فەرامۆشکردنی زارەکانی تری وەك خوارو و ڕۆژهـەڵات. دیسـان هەوڵـدانی هەرلایـەنێك بـۆ بەکارنەهێنانی زاراوەکانی لایەنـەکانی تـر و دروسـتکردنی وشـەی سرك و نارێـك، وەك: قوتابی و خوێندکار و فێرخواز ، ژن و ئافرەت و خوشك....... بۆ هەمان واتا.

٢ـ هۆی دەرونی:

(هۆیە کۆمەڵایەتی و دەرونیەکان کە لە جیاوازیەکانی سیستەمی کۆمەڵایـەتی و داب و نەریت و ڕادەی ڕۆشنبیری و لایەنەکانی بیرکردنـەوە و ویـژدان.... هتـد خۆیـان دەنـوێنن. هەڵبەتە جیاوازیش لەم بابەتانە لە ئامرازی دەربڕین دەنگ دەداتەوە)٦٨. مەبەست لە هۆی دەرونی، ئەو کاردانەوە دەرونیەیە کە لای هـەڵگرانی زمانێـك (نەتەوەیـەك) دروسـتدەبێ، ئە نجامی ڕوداوەکانی ڕۆژگار، چ ئایەکی (ایجابی) بن، چ نایەکی (سلبی). چونکە ئەگەر لـە ڕوی دەرونیـەوە سـەیری زمـان بکـەین، (ڕسـتە: بریتیـە لـەو کاردانەوەیـەی لای گـوێگر دروستدەبێ)٦٩. کەواتە، ئەگەر دەرو نمان بەرامبەر شێوەزارێك، زارێك یـا زمانێـك ئاسـودە بێ، تێکەڵی دەبینەوە و لە بەکارهێنانی سل ناکەینەوە. بەڵام بە پێچـەوانە ئەگـەر لەبـەر هەر هۆیەکی مێژویی، ڕامیـاری، کۆمەڵایـەتی یـا ئـایینی.... هەڵوێسـت لـە نەتەوەیـەك وەرگرین و ڕقمـان لێـی ببێتـەوە، ئـەوا حـەز لـە زمانەکەشـی ناکـەین و ئـارەزو دەکـەین کەرەسەکانی زمانەکەیان لە ناو زمانی خۆمان بەکارنەهێنین و ئەوەی بەکاریشـمان هێنـاوە،

---

(٦٨) الدكتور علي عبدالواحد الوافي ، فقه اللغة ، القاهرة ، ١٩٧٢ ، ص١٣٣ .

(٦٩) J . Lyons , New Horizons In Linguistics , Penguin , ١٩٧٠ , P ١٣ .

پاكسازی بكەین و وشەی خۆماڵی یان وشەكانی زمانێكی دۆست یا خزمیان لە جێگا دادەنێین. لە لاییێكی تریش هەوڵدەدەین، زمانەكەمان بەرامبەر ئەو زمانە پتەوبكەین و زمانەكەمان دەپارێزین لە تێكەڵبون لەگەڵی و نزیكبونەوە لێی. ئاڕاستەی گۆڕان لەگەڵیدا پێچەوانە دەكەینەوە. هەروەك ململانێی زمانی كوردی و عەرەبی. هەروەك (فندریس) دەڵێ: (لە پاڵ فاكتەرەكانی ئابوری و ڕامیاری، فاكتەری سۆزداری (عاطفي)ش هەیە كە كاریگەریی خۆی هەیە لەسەر پاراستن و هێشتنەوەی زۆر لە زمانەكان. ئەمەش فاكتەرێكی شكۆداریە و بە زۆری لە بەهای كەسایەتی زمانەكە هەڵقوڵاوە)٧٠. ئەگەر بەراوردێكی گۆڤار و ڕۆژنامەكانی كۆن بكەین لەگەڵ ئێستا، دەبینین: كۆنەكان پڕن لە وشە و زاراوەی عەرەبی، بەڵام ئێستا ڕێژەی وشە عەرەبییەكان زۆر كەمبۆتەوە و بەردەوام بەرەو كەمبونەوە دەچێ. ئەگەر ئامارێكی ورد بۆ كرداری كەمبونەوەی ڕێژەی وشە عەرەبییەكان لە ناو زمانی كوردی بكەین، بۆمان دەردەكەوێ، لە سەرەتادا، دوای ئەوەی كوردستان كەوتە ژێر ئالای ئیسلام و بەهۆی بیری ئاینی، بیری نەتەوایەتی لە ئارادا نەبو، ئەوكاتە دەسەڵاتدارانی عەرەب ڕەگەزپەرستییان كەمتر نواندوە و كەمتر ستەمیان لە كورد كردوە، كوردیش ڕێزی گرتون و نەك هەر وشە و زاراوەی لێ قەرز كردون، بگرە زۆربەی زانا كوردەكانیش بە عەرەبییان نوسیوە و تەنانەت گرنگییان بە زمانی خۆیان نەداوە. بەڵام دوای سەرهەڵدانی بیری نەتەوایەتی و سەرهەڵدانی ڕەگەزپەرستیی عەرەبی، كوردیش كاردانەوەی لا دروستبوە و ئەم كاردانەوە دەرونیەش لە ناوچەیەكەوە بۆ ناوچەیەكی تر دەگۆڕێ. ئەو ناوچانەی نەكەوتنە ژێر دەسەڵاتی عەرەب، كاردانەوەكەیان تا ڕادەیەك كەمتر بو، هەروەها ئەو ناوچانەی هاوسنور بون و لێككەوتنی (تماس) ڕاستەوخۆیان لەگەڵ دەسەڵاتی عەرەب هەبو، كاردانەوەكەیان پتر بو. ئەمەش بوە هۆی مانەوەی زمانەكەیان بەگشتی و زار و شێوەزارەكانیان بەتایبەتی. یەكێ لە نمونە بەرزەكانی ئەو شێوەزارە پتەو و خۆڕاگرانە، شێوەزاری گەرمیانیە، كە سەرباری ئەو هەمو جەور و ستەمی بەردەوام و هەوڵی سڕینەوە و پاكتاوكردنی ئەو شێوەزارە بە هەمو شێوازێكی تواندنەوە: بە عەرەبكردن و ڕاگواستن و خاپوركردن و...... هتد، سەرباری نەبونی پارێزگاریكەرێكی

---

(٧٠) فندريس ، اللغة ، ترجمة عبدالحميد الدواخلي و د. محمد القصاص، القاهرة ، ١٩٥٠ ، ص٣٥٠ .

ڕاستەوخۆ و مانەوەیان بە بێکەسی لە ژێر دەسەڵاتی دوژمن، بەڵام بە پێچەوانە زمانەکەیان لە بری لە ناوچون پتر پەرەیسەندوە٧١.

٣ـ هۆی جوگرافی:

(هەندێکیان ئەم پەرەسەندنی زمانە، دەگێڕنەوە بۆ جیاوازیی بارودۆخی جوگرافی و ئاوهەوای ئەو کۆمەڵانە و بەم پێیە زنجیرەیەك ڕوداو ڕیز دەکەن، کە گەلە جیاوازەکان دوچاری بونە، لە پەرەسەندنی مێژووییان. بۆ لێکدانەوەی ئەم پەرەسەندنەش چەندین ڕێباز دەگرنە بەر. بەڵام ئەم لێکدانەوە جیاوازانە، هەرچەند ڕێك بن، لە توانج دەربازیان نابێ، چونکە ڕەسەنایەتی و سەرا پایی پتریان پێویستە، تاکو بکرێن بە بیردۆزەی چەسپاو)٧٢. زۆربەی زمانەوانەکان لەو باوەڕەدان کە (- هۆیە جوگرافیەکان، کە لە جیاوازیەکانی ئاوهەوا و سروشتی وڵاتەکە و شێوە و ژینگە و کەوتگەی ناوچەکە و.... هتد خۆیان دەنوێنن، هەروەها لە ڕوی دابڕانی ناوچەکان لە یەکتر بە هۆی چیاکان و ڕوبارەکان و دەریاچەکان....

---

(٧١) لەم بارەیەوە (فریاد معروف) وتارێکی لە لاپەڕە (٦)ی ڕۆژنامەی (حەمرین)ی ژمارە (١٦)ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٠ لە ژێر ناوی (لە بەرامبەر درێژەدان بە پرۆسەی بە عەرەب کردن و ڕاگواستنی خەڵکی ناوچەکانی کەرکوك و گەرمیان) نوسیوە و لە بەشێکی دەڵێ: (حکوومەتە مەرکەزییەکانی عیراق سیاسەتی دژ بە ئاما نجەکانی خەڵکی کوردستان بە گشتی و ناوچەی کەرکوك و گەرمیان بە تایبەتی پیادەکردووە و دەکات .... ئێستاش بە پێی بەرنامەیەکی نەخشە بۆ داڕێژراو درێژە بە سیاسەتی ناڕەوای خۆی دەدات لە بە عەرەب کردن و ڕاگواستنی هاووڵاتیانی کوردی سنوورییەکەی ناوچەی گەرمیان .... هەڵبەت شێواندنی واقیعی نەتەوایەتی و جوگرافی سنووری کەرکوك و دەوروبەری چەندین شێوە و شێوازی بە خۆوە گرتووەو هەر جارەی بە بیانوویەکی پوچەڵەوە خەڵك لە سەر زێدی باو و باپیرانیان دەردەکەن و دەست بە سەر زەوی و زار و ماڵ و موڵکیاندا دەگرن و دەربەدەر و ئاوارەی باشوری عێراق و سنوری ئیدارەی حکومەتی کوردستانیان دەکەن و بە کۆمەڵ (عەرەب) لە شوێنەکانیانی دیکەی باشوور و ناوەڕاستی عێراقەوە دەهێنن و لەو ناوچە کوردنشینانەدا نیشتەجێیان دەکەن....... هاوکات لەم چەند ڕۆژەی دواییشدا زیاتر لە ((٨٠)) گوندی کوردنشینی لە دەڤەری گەرمیان و سنوری یەکەی ئیداری پارێزگای کەرکوك بە مەبەستی ڕاگواستن و وەرگرتنی پارەی زەوی و زار و موڵکەکانیان ئاگادار کراونەتەوە کە بە زووترین کات سەر لە کارگێڕی خۆجێیەتی پارێزگای کەرکوك بدەن ....).

(٧٢) الدكتور ابراهيم السامرائي ، مباحث لغوية ، النجف ، ١٩٧١ ، ص١٤٨ .

هتد. شارراوه نیه كه ئەم جیاوازی و بەربەسته شروشتیانه - زو یا درەنگ - دەبنه هۆی جیاوازی و دابڕانی زمانەكان)٧٣. بەڵام لە ڕاستیدا هیچ پەیوەندییەكی ژیربێژی لە نێوان جوگرافیا و زماندا نیه. ئەگەر هیچ پەیوەندییەكی لەو بابەته هەبوایه، دەبوایه خەڵكی هەمو چیاكانی جیهان كه هەمان ئاوهەوایان هەبێ، وەكو یەك و بە هەمان زمان بدوێن، بە هەمان شێوەش خەڵكی بانەكان و دەشتەكان و....هتد. بەڵام پەیوەندیی جوگرافیا بە زمانەوە ئەوەیه كه دیاردە جوگرافیەكان كار لە ڕادەی تێكەڵبونی ئاواییەكان دەكەن و ڕێژەی گۆڕانیان سنوردار دەكەن. بۆیه لێرەدا مەبەست لە هۆی جوگرافی، تەنیا تەك یەكی كەوتگەی جوگرافی٧٤ و هاوسێیەتی زمانی كوردی و عەرەبی نیه، بەڵكو جگە لەمە، پتر مەبەستمان تۆبۆگرافیای كوردستان و كاریگەریی بەرزی و نزمی و سەختی و ئاسانی ئەو خاكەیه، سەرباری جۆراوجۆری ئاوهەوا٧٥ لە سەر ڕادەی تێكەڵبون و گۆڕانی زمانی كوردی بەگشتی و دەرخستنی ڕێژەی گۆڕان بە پێی ڕێژەی سەختی ژینگەكەی. چونكه ڕاستیەكی بەڵگە نەویسته، تاكو ڕێژەی سەختیی خاك زۆرتر بێ، ڕێژەی تێكەڵبون و هاتوچۆ كەمتر دەبێ، تاكو هاتوچۆش كەمتر بێ، ڕێژەی گۆڕان كەمتر دەبێ. ئەمەش وایكردوە، ناوچە شاخاویه سەختەكان پتر پاراویی زمانی خۆیان بپارێزن و كەمتر بگۆڕێن، بە پێچەوانەش ناوچە دەشتاییه ساناكان پتر تێكەڵاو بن و كەمتر پاراویی زمانی خۆیان بپارێزن. بەم پێیه ئەگەر سەیری نەخشەی كوردستان ژمارە (٥) بكەین، دەبینین: تاكو بەرەو باكوری كوردستان بچین، ڕادەی سەختیی سروشتی جوگرافی لە هەمو بارێكەوە: بەرزونزمی (تۆبۆگرافی)، ئاوهەوا، چەم و ڕوبار... سەختتر و توندتر دەبێ و بە پێچەوانەش تا بەرەو باشوری كوردستان بچین سەختیی باری جوگرافی كەمتر و ئاسانتر دەبێ. بۆیه دەبینین، تا لە باشور بەرەو باكور بچین، توانای هاتوچۆ كەمتر دەبێتەوە و ڕادەی تێكەڵبون و گۆڕانی زمانیش كەمتر دەبێتەوە. هەڵبەته، تا ناوچەكه شاخاوی تر و سەختتر بێ، گۆڕانی زمان لەو ناوچەیه كەمتر ڕویداوە و پتر زمانەكه بە پاك و پاراوی ماوەتەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ، ڕادەی پاراویی زمان لەگەڵ سەختیی باری جەگرافی هاوڕێژەیه و هاوكێشەكەیان ڕاستەوانەیه: تا باری جوگرافی ناوچەكان سەختتر بێ، ڕادەی پاراویی زمانەكەیان زۆرتره و بە پێچەوانەش تا باری جوگرافی ناوچەكان ئاسانتر بێ، پاراویی زمانیان كەمتره و ڕادەی تێكەڵبونیان زۆرتره.

---

(٧٣) الدكتور علي عبدالواحد الوافي، فقه اللغة، القاهرة، ١٩٧٢.

(٧٤). Leonard Bloomfild , LANGUAGE , LONDON , ١٩٦٩ , P ٣٢١- ٣٤٥

(٧٥) فوآد حمه خورشيد، اللغة الكردية التوزيع الجغرافي للهجاتها، بغداد، ١٩٨٣، ص٢٧.

چونکە ئاسانی هاتوچۆ و زۆری تێکەڵبون، دەبنە هۆی ئەوەی زوتر شارستانیەت (بە هەمو وشە و زاراوە و بیرۆکەکانیەوە) بگاتە ناوچە ئاسانەکان پێش ئەستەمەکان و بەم جۆرە گۆڕانی زمان، لەو ناوچە ئاسانانە زوتر و خێراتر و فراوانتر دەبێ.

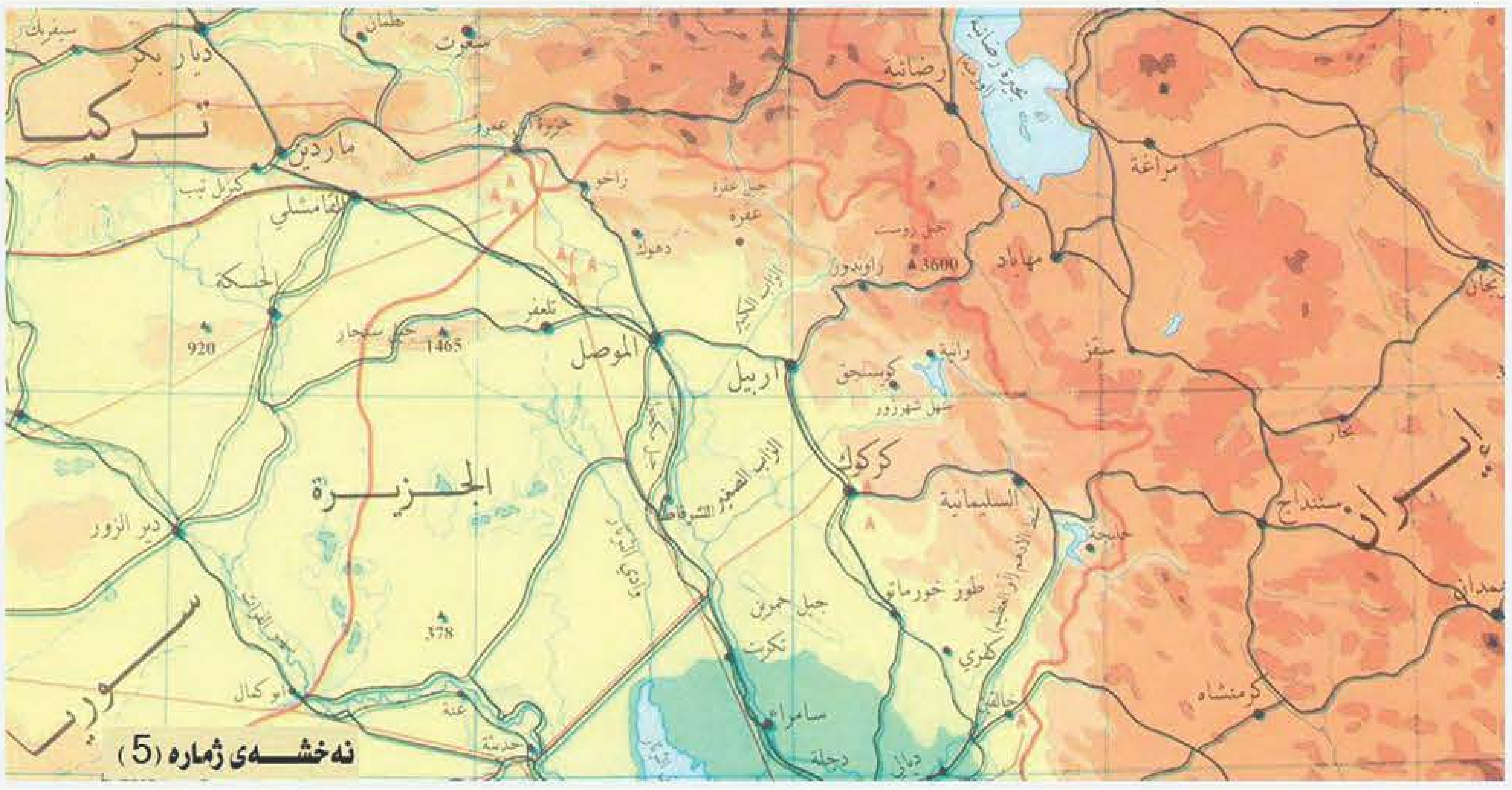

نەخشــەی ژمارە (5)

کەواتە، ڕادەی شارستانیەتی و ڕادەی گۆڕانی زمان ڕاستەوانەن، چونکە (بێگومان بە پێی پێویستیەکانی شارستانیەتە نوێیەکان وشەی نوێش پەیدا بون)٧٦، بەڵام هاوکێشەی شارستانیەت و پاراویی زمان پێچەوانەن. چونکە هیچ شارستانیەتییێك بەبێ وەرگرتنی بیروڕای شارستانیەتیەکانی تر بنیات نانرێ و بیروڕاش بە بێ زمان و زاراوەکانی وەرناگیرێ. کەواتە، هیچ شارستانیەتییێکی پاراو و بێگەرد نیە و بەم پێیەش زمانی پاراو و بێگەرد نیە، چونکە (زمانیش، هەر زمانێك بێت، بەشێکە لە شارستانێتی ئەو میللەتەو، لێی جیاناکرێتەوە. بگرە وەکو شارستانێتیش وایە، بە پێی کەڵەکەبونی بەری هەمو دەستکەوتن و سەرکەوتنێکی مەزن، کە ئەو میللەتە بە تاقیکردنەوەیەکی دوورودرێژ دەزگیری کردوە، نەك هەر کار لە شارستانێتی ی ئەو میللەتە دەکات، بگرە تینی بۆ زمانەکەشی دێت و جۆرە گۆڕران و پێشکەوتن و پەرەسەندنێکی بۆ ساز دەدات..... زمان بە درێژایی تەمەنی چاخ بە گۆڕرانی بە سەردا دێت و، بە گوێرەی هەلومەرجی جوگرافیایی ناوچەکانی، ناونیشانەکانیشی جۆراوجۆر دەکەن. واتا ئەم جۆرە زمانە لە پێشکەوتندایە)٧٧. ئینجا ئەگەر هۆی شارستانی بە هەمو لایەنەکانیەوە فاکتەری زۆربونی زاراوە و گۆڕینی زمان بێ،

---

(٧٦) دکتور محمود فهمي حجازي، علم اللغة العربية، الكويت، ١٩٧٣، ص ٣٠٢.

(٧٧) فوئاد حەمە خورشید، زمانی کوردی - دابەشبوونی جوگرافیایی دیالێکتەکانی، وەرگێڕانی حەمەکەریمی هەورامی، بەغدا، ١٩٨٥، ل٨٥

ئـەوا هۆیـە جوگرافیـەکان بەربەسـتێکن لـە ڕێگـەی زو و درەنگـی هاتنـە نـاوەوەی ڕادەی شارستانیەت، بەتاییەتی لە کۆمەڵگای کوردەواریدا، چونکە بە زۆری ئێمـە شارسـتانیە تمان وەرگرتوە و کەمتر بنیا تمان ناوە.

دومم – هۆی ناوەکی:

هۆیە ناوەکیەکان، ئەو فاکتەرانە دەگرێتەوە، کە لە ناوەوە دەبنە هۆی گۆڕینی زمان. واتە، پەیوەندییان بە خودی زمانەوە هەیە و کارتێکەرەکانی دەرەوە، ڕۆل لە ڕێژەی کاریگەرییان نابینن. بەگشتی، هۆیە ناوەکیەکان لە دو فاکتەر کۆدەبنەوە: کات و وزە.

مەبەست لە کات، ماوەی خایاندنی زنجیرە دەنگەکانە، بۆ گەیاندنی واتاکان. مەبەستیش لە وزە، ئەرك و ماندوبونی قسەکەرە، تاکو دەنگەکان دروستدەکا و واتاکانی لیٚ باردەکا، هەروەها ماندوبونی گوێگریشە، تاکو دەنگەکان شیدەکاتەوە و واتاکانیان لیٚ دادەگریٚ. لە سەر ئەم بنچینەیەش ڕێسایەك دیٚتە ئارا: هەرچەند واتای زۆرتر لە سەر زنجیرە دەنگی کورتر بار بکریٚ، قسەکەر قازانج دەکا و وزە و کاتی بۆ دەگەڕێتەوە.

هەڵبەتە ئێمە زنجیرە دەنگەکان بەکار دێنین، بۆ گواستنەوەی ئەو واتایانەی (بیرۆکانەی) لە مێشکماندا هەن٧٨ بۆ مێشکی بەرامبەرەکەمان (گوێگر). مرۆڤ هەر لە سەرەتاوە پێویستی بەوە بوە کە ئەو بیرۆکانەی لە ئەنجامی تاقیکردنەوەکانی ژیانی ڕۆژانەی فێریان بوە و ئەو بەهرانەی بە درێژایی تەمەن فێریان بوە، بیگەیێنێتە مناڵەکانی خۆی، بۆ ئەوەی مناڵەکەی توشی ئەو هەڵانە نەبێتەوە کە خۆی پێیاندا تێپەڕیوە و لە سەر زەمینەی سەرکەوتنەکانی خۆی، بناغە بۆ سەرکەوتنی زۆرتری مناڵەکانی دابنیٚ. بەم جۆرە نەوەی دوەمیش بەهرەکانی تەمەنی خۆی و ئەو بەهرانەی لە نەوەی یەکەم فێری ببو، دەیداتە نەوەی سێیەم و ئیتر نەوە دوای نەوە و پشتاوپشت بەهرەکان

---

(٧٨) ئێمە چۆن بۆ گواستنەوەی ماڵەکەمان لە خانویەکەوە بۆ خانوێکی تر، پێویستیمان بـە پیکابێکە، ئاواش بۆ گواستنەوەی واتا لە مێشکێکەوە بۆ مێشـکێکی تـر، پێویسـتیمان بـە زنجیرەی دەنگە، تاکو واتاکانمان بۆ هەڵگرن و بیگوازنەوە.

بەردەوام کەلەکەیان کردوە و زۆرتر بون و هاتنە خوارەوە، تاکو گەیشتە ئەم ڕادەی پێشکەوتنەی ئەمڕۆ. گومانیش لەوەدا نیە کە ئەم هەمو زانیاریانە، بە هۆی زمانەوە، لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر گوازراونەتەوە. (ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤ لە بنەڕەتدا لە سەر بنچینەی زانیاری هاوبەش - شارستانیەتی Culture - دامەزراوە و زمان ئامێری سەرەکیە بۆ گونجاندنی ئەو هاوبەشی زانیاریە. بە هۆی زمانەوە دەتوانرێ، لە مێشکی یەکتردا فۆتۆکۆپی بیرۆکەکان بکرێ، قسەی ئاڕاستەکراو Guided Imitation هەروەك ئەوەی لە میانی بەکارهێنانی زمان پیادە دەکرێ، بەو ئامرازە دادەنرێ کە شارستانیەتی دروستدەکا و ئەو هۆیەیە کە شارستانیەتی لە کەسێکەوە دەگەیێنێتە کەسێکی تر و لە نەوەیەکەوە دەیگوازێتەوە بۆ نەوەی دواتر)٧٩. نکوڵی لەوە ناکرێ، بیر و زمان یارمەتیدەر و هاوشانی یەکتر بون بۆ پێشکەوتن، چونکە (زمان دەفری بیرە، دەیپارێزێ و دەریدەبڕێ و بە پەرەسەندنی، پەرەدار دەبێ، لە خستنەڕوی پەیوەندیی پتەوی نێوان بیر و زمان دەبینین، کاتێ بیر گەشەدەکا و پەرەدەسێنێ، ئەوا پەرەش بە زمان دەدا و گەشەی پێ دەکا، تاکو شیاوی دەربڕینی ئەو بیرە بەرزەفڕە بێ.. بیر، ئەو نهێنیە مرۆڤایەتیە پێشکەوتوەیە کە هەمیشە چاوی بڕیوەتە بێخەوشی. ئەم بیرە لەو کاروانەیدا پێویستی بە زمانێکە پەیامەکەی بگەیێنێ. کەواتە، دەبێ، ئەم زمانەش ڕو لە بەرزی و پێشکەوتن بێ، بەڕادەیەك بتوانێ، لەگەڵ پەیامی بیر یەکانگیر بێ. قسەکردنیش دیاردەیەکە، پابەندی بیرە. نمونەش زۆرە، لەو واژانەی بە پێی پەرەسەندنی بیر گەشەیان کردوە و پێشکەوتون)٨٠. کەواتە، ئەگەر مرۆڤی سەرەتایی چەند بیرۆکەیەکی سادە و ساکاری لا بوبێ دەربارەی ڕاوشکار و ئاژەڵداری و کشتوکاڵ... ئەوا پێویستی بە چەند زنجیرە دەنگێکی کورت و سادە و ساکاریش بوە بۆ دەربڕینیان، ئەمەش بە کاتێکی کەم و وزەیەکی کەم

---

(٧٩) بروفسور.روي.سي.هجمان، اللغة والحياة والطبيعة البشرية، ترجمة دكتور داود حامي أحمد السيد، الكويت، ١٩٨٩، ص١٧٧.

(٨٠) الدكتور حاتم صالح الضامن، علم اللغة، بغداد، ١٩٨٩، ص١٤٥.

ئه نجام دەدرێ. بەلام بە تێپەڕبونی ڕۆژگار و زۆربون و فراوان بونی بەهرەکان، بیرۆکەکانیش زۆرتر و فراوانتر بون و پێویستییان بە زنجیرە دەنگی درێژتر و هەلگری واتای زۆرتر بون، هەلبەتە ئەمەش وزە و کاتی زۆرتری دەوێ. چونکە (گۆڕانی ڕێبازی ژیان، دەبێتە هۆی پەیدابونی بیرۆکە و بۆچونی نوێ، بیرۆکە و کەرەسە نوێیەکانیش زاراوەی نوێ و شێوەی نوێی ئاخاوتن دروست دەکەن)٨١.

لەمەدا ئەوەمان بۆ دەرەکەوێ، هەرچەند ڕۆژگار تێپەڕێ، ژیانی کۆمەلگای مرۆڤایەتی بەرەو پێش دەچێ و بیر و زمانیش هاوشانن و پەرەدەسێنن. چونکە (لە نێوان هەر زمانێك و شێوەی بیرکردنەوەی ئەو کۆمەلە، کە پێی دەدوێت، پێوەندییەکی بەهێز هەیە و بەم جۆرەش ئەو ڕێکبونە زمانەوانی یە پێوەندی بە بینای بیر و دیاردەکانی، هەروەها لەگەلْ فەلسەفەی ژیانی ئەو کۆمەلەدا هەیە، وە ئەو زمانە دەبێتە ئاوێنەی پلەی شارستانیەتی و کولتوری کۆمەلەکە و هەستی لە سەردەمێکی تایبەتی دا دەردەبڕێت، لە بەر ئەمەیشە جیاوازی یەك لە پلەکانی کۆچەرایەتی و نیشتەجێ یی (پلەی کشتوکالْ) و پلەی پیشەسازی بلنددا لە هەمان زماندا بەدی دەکرێت، ئەمیش لە بەر هۆی بەجێ هێنانی پێویستیەکانی ئەو شێوە ژیانانەن، وە بە پێ ی وشەو رستە تۆمارکراوەکان دەتوانین لە شێوەی بیرکردنەوەی کۆمەلە کۆنەکانی ڕۆژهەلاتی نێوەراست تێ بگەین و پلەی بینای ئابوری و کۆمەلایەتیان بزانین. لە مێژوی کورددا وەکو مێژوی هەر میللەتێك ئەم دیاردانە روی داوەو بەهەمان پلانەشدا تێ پەڕیون و زمانی کوردیش بە پێ ی ئەو دیاردانە هەمیشە لە گۆڕین دا بوە)٨٢. ئینجا دوای ئەو هەمو پێشکەوتنە شارستانیەتەی لە هەمو بوارەکانی ژیان هاتۆتە ئارا، تۆ بلێی، ژمارەی بیرۆکەکان گەیشتبێتە چەند؟ و هەر بیرۆکەیەکیش بە چەند وشە دەربڕێ؟. ڕۆژێ لە ڕۆژان

---

(٨١) HENRY CECIL WYLD , THE GROWTH OF ENGLISH , LONDON ., ١٩٤٢ , P ١١١ .

(٨٢) د. جمال رشيد أحمد ، لێ کۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی ولاتی کوردەواری ، بەغدا ، ١٩٩٨ ، ل ٦.

ئەگەر فەلسەفە زانستی تاقانە بوبێ! ئێستا دەبێ، چەند هەزار زانست و لق و پۆپی لێ بوبێتەوە ؟ بۆ نمونە، وردتر سەیری نەخشەی ژمارە (٢) بکە کە بە هێڵکاری هەندێ لقەکانی زمانەوانی و پەیوەندیی نێوان زمانەوانی و هەندێ لە زانستەکانی تر پیشاندەدا٨٣. بێ گومان نکوڵی لەوە ناکرێ کە سەرباری ئەو لێشاوە بەردەوامەی پەیدابونی وشە، هەندێ وشەش لەناودەچێ، چونکە (واژەکان –الألفاظ– وەکو گیانلەبەرەکان، ڕەنگە هەندێکیان لە ناو بچن و هەندێکیان بمێنن و بە پێی بەکارهێنانیان لە ساتە جیاوازەکان بارگەی واتاییان لە بەهێزی بۆ بێهێزی، یا بە پێچەوانە بگۆڕێ)٨٤. هەروەها (پەرەسەندنی واتایی لە زماندا ئەوە دەگرێتەوە، کە هەندێ وشە پەیدادەبن کە لە پێشتردا نەبون و هەندێ وشەش جێگۆڕکێ دەکەن کە پێشتر بەکاردەهاتن، یا بە یەکجاری لە ناو دەچن)٨٥. بەڵام ژمارەی ئەو وشانەی لەناودەچن، زۆر کەمترە بەرامبەر ئەو لێشاوی وشانەی کە بەردەوام پەیدادەبن، چونکە ئەگەرچی (ژمارەی وشەکانی هەر زمانێ هەمیشە لە گۆڕاندایە. هەر ڕۆژەی دەیەها وشەی تازەی دێتە ناو و دەیەهای لێ لە بەکارهێنان دەکەوێ)٨٦، بەڵام (لە زۆربەی زمانەکاندا، وشە کەرەسەیەکی زیندوە کە ڕۆژگار کاری تێ دەکا و پەرەی پێ دەدا و دەیگۆڕێ و تایبەتمەندیی واتایی نوێ پەیدا دەکا و کەم یا زۆر بەکاربردن لە بنچینەکەی دوری دەخاتەوە)٨٧. کەواتە، ئێستا ژمارەی وشە و بیرۆکەکان بێپایانە و مرۆڤیش وەکو جاران پێویستی بەوەیە، ئەو هەمو زانیاریانەی فێری بوە، بیگەیێنێتە نەوەی نوێ. ئایا بۆ گەیاندنی ئەو

---

(٨٣) د.نبيل علي، نحو نظرة أشمل للغة،العدد السابع والثامن عشر من سلسلة كتاب قضايا فكرية، القاهرة، مايو١٩٧٧، ص٣١٤.

(٨٤) حسن عون ، دراسات في اللغة والنحو العربي ، معهد البحوث والدراسات العربية ، ١٩٦٩ ، ص١٨ .

(٨٥) الدكتور علي عبدالواحد الوافي ، فقه اللغة ، القاهرة ، ١٩٧٢ ، ص٣٢٥ .

(٨٦) د.وريا عمر امين ، چەن ووشە لە زمانا هەیە ؟ ، ڕۆژنامەی العراق ، چوارشەممە ، ١٩٨٤/٣/١٤ .

(٨٧) الدكتور ابراهيم السامرائي ، مباحث لغوية ، النجف ، ١٩٧١ ، ص١٤٩ .

زانیاریانە چەند کاتی پێویستە؟ ئایا مرۆڤی هاوچەرخ بۆ گواستنەوەی زانیاریەکانی بۆ نەوەی دوای خۆی هەمان کاتی مرۆڤی سەرەتایی پێویستە؟.

هەڵبەتە، چۆن بیرۆکە و وشەکان هەزاران جار بونەتەوە، بە هەمان شێوەش، کاتی پێویستیش بۆ ئەم کردارە هەزاران جار دەبێتەوە. بەڵام ئەگەر سەرنجێکی ورد لە کات بدەین، دەبینین: کاتی ڕەخساو نەگۆڕاوە. واتە، مرۆڤی هاوچەرخیش هەمان کاتی بە دەستە کە مرۆڤی سەرەتایی بۆی ڕەخسا بو. مەبەستمان، هەمان شەو و ڕۆژەکەیە و هەمان (٢٤) کاتژمێرەکەیە. بۆیە ئەگەر مرۆڤی سەرەتایی کاتی زیادی هەبوبێ، ئەوا مرۆڤی هاوچەرخ بە هیچ شێوەیەك کاتی بەش ناکا، ئەگەر بەردەوامیش قسە بکا. بۆیە ناچارە، خێراتر قسە بکا، تاکو سەرجەم مەبەستەکانی بگەیێنێ. بەڵام خێرایی قسەکردنیش پێویستی بە وزە و توانایە و وزە و توانای مرۆڤیش چ لە قسەکردن و چ لە بیستن سنوردارە. چونکە ئاخاوتن و بیستن، دو کرداری پێچەوانەن و پێویستییان بە چەند هەنگاوێکی گشتی هەیە، کە ئەمانەن[88]:

هەنگاوەکانی کرداری ئاخاوتن	هەنگاوەکانی کرداری بیستن
١ـ بیرۆکە دەکاتە وێنە.	١ـ هێما دەنگیەکان دەکاتەوە وێنە.
٢ـ وێنەکان دەکاتە هێمای دەنگی.	٢ـ وێنەکان دەکاتەوە بیرۆکە.

ئەوەی شایانی باسە، هەمو وشەیەك لە مێشکی مرۆڤدا پێکدێ لە وێنەیەك و هێمایەکی دەنگی کە پەیوەندییێکی هۆشەکی توند دەیانبەستێتەوە[89]. ئینجا ئەگەر نەتوانرێ، کات درێژتر بکرێتەوە (چ کاتی تەمەن و چ کاتی شەو و ڕۆژ) و نەشتوانرێ، لەمە خێراتر قسەبکرێ و ببیسرێ، کەواتە، مرۆڤ ناچارە و نابەدەست (لا ارادی) زمانی بگۆڕێ و کورتبێتەوە، تاکو فریای گەیاندنی ئەو هەمو

---

(٨٨) فردينان دي سوسور ، علم اللغة العام ، ترجمة الدكتور يوئيل يوسف عزيز ، موصل ، ١٩٨٨ ، ص٣٠ .

(٨٩) ستيفن أولمان ، دور الكلمة في اللغة ، ترجمة دكتور كمال محمد بشير ، مكتبة الشباب ، ١٩٧٣ ، ص ٦٢ .

پێشکەوتنە بکەوێ کە لە هەمو بورێکدا ڕویداوە و لە مێشکدا ڕەنگرێژ بوە و بە زمان دەردەبڕێ. (کورت کردنەوەش لە کوردیدا دەستورە، هەر مامڵەتێکیش بەر دەستور کەوت پەسندە)٩٠. کورتبونەوەی زمان واتە، گەیاندنی واتای زۆر بە زنجیرە دەنگی کورت. ئەمەش لە کورتبونەوەی وشە و ڕستەکان خۆی دەنوێنێ. لە زمانی کوردیدا کورتبونەوە و گۆڕانی زمان زۆر بە زەقی هەستی پێ دەکرێ، بەتایبەتی چونکە زمانی کوردی لە مێژ نیە، دەستی بە نوسین کردوە و زمانێکی ستاندەری سەرا پای نیە. کورتبونەوەی زمانی کوردی، لە سێ ڕواڵەتدا بەرچاو دەکەوێ:

١ـ کرتانی وشە:

لەم کردارەدا، یەکێ لە وشەکانی ڕستە، یان پتر دەکرتێ و نامێنێ. (هەندێ لە وشەکان لەناوچون لە بەر گرانی دەربڕینیان... هەندێکیشیان لە بەر وردی ناوەرۆکەکەی یان نەمانی پێویستی پێیان لە دیالێکتە ئاساییەکان، یان کەمی خولانەوەی بەکارهێنانی، یان بونی واژەیەکی هاواتای. بۆیە وا باوە زارەکانی ئاخاوتن زۆر پێویستە کە کورت ببنەوە و لەناوچونی هەزاران وشەی زمان و نەهێشتنی هاواتای زۆر)٩١. بۆ نمونە لە دیالێکتی ناوەڕاستدا بەردەوام ڕاناوە جیاکان لە کاتی قسەکردندا دەکرتێن، مەگەر بۆ داکۆکی (تأیید) یا وەڵامی پرس بەکاربێن. وەك:

من دەچم بۆ بازاڕ ← دەچمە بازاڕ. لەم کورتبونەوەیەدا ڕاناوی سەربەخۆی (من) و ئامڕازی پەیوەندی (بۆ) کرتان، چونکە ڕاناوی لکاوی (م) و مۆرفیمی بەستنی (ە) واتای ئەوان دەگەیێنن.

٢ـ لێکدانی وشە:

لێکدانی وشەش، کردارێکی ترە بۆ کورتبونەوەی زمان. واتە، لە بری دو وشە، کە دەکاتە دو زنجیرە دەنگ و پچڕان لە نێوانیان هەیە، لێکدەدرێن و دەبن

---

(٩٠) مسعود محمد، ورد بوونەوە لە چەند باسێکی ڕێزمانی کوردی، بەغدا، ١٩٧٤، ل ٢١.
(٩١) الدکتور علي عبدالواحد الوافي، فقه اللغة، القاهرة، ١٩٧٢، ص ١٤٧.

به یەك زنجیرە دەنگ. وەك: برای باوك ← مام ، ژنی مام ← مامۆژن/ ئامۆژن، ئەم ڕۆژ ← ئەمڕۆ، لە ئێرە ← لێرە، من بەردێکم لە ئەو دا ← لێمدا ، من لە تۆ دەگرم ← دەتگرمێ....

٣ـ کرتانی دەنگ:

لە کاتی قسەکردندا، زۆر جار دەنگێك یا پتر دەکرتێن و دەرنابڕڕێن. وەك: کارم کرد ← کارم کر، بارت برد ← بارت بر، نانی خوارد ← نانی خوار،.....
دەهێم ← دێم، دەهاوێم ← داوێم ، دەهێڵن ← دێڵن....

٤ـ لێکدانی دەنگ:

کرداری لێکدانی دەنگیش شێوازێکی تری کورتبونەوەی وشەکانە. چونکە (هەرگیز ناکرێ، واژەکان لە دۆخێکدا بمێننەوە و هیچ چارەیەك نیە و هەر دەبێ بە پێی سەردەمە جیاوازەکان پێشکەوتنێکی زۆر بە خۆیانەوە ببینن)٩٢. وەك:
و × ە ← ۆ: بوەتە مام وەستا ← بۆتە مامۆستا، ئەو شەو چوەتەوە ← ئەوشۆ چۆتۆ
ە × ی ← ێ: سەیرکە ئەم پەیڕەوە ← سێرکە ئەم پێڕەوە، چواریەکی سولە یمانی ← چارێکی سولێمانی. زیادەڕەوی تیادا ← زێدەڕۆی تێدا....

شایانی باسە، کە لە کاتی ئاخاوتندا کورتبونەوەی ئەوتۆ ڕودەدا کە تۆمارکردنی بە نوسین کارێکی ئاسان نیە و جۆر و ڕێژەی کورتبونەوەکانیش لە شێوەزارێك بۆ شێوەزارێکی تر و تەنانەت لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر دەگۆڕێ.

بەندی چوارەم

«گۆڕانی ڕاناوە کەسیەکان لە شێوەزارەکاندا»

لێرەدا بۆ سەلماندن و پراکتیزە (تطبیق) کردنی ئەم ڕاستیانەی لە بەندەکانی سەرەوەدا هاتون، گۆڕانی یەکێ لە بەشە گرنگەکانی ئاخاوتن وەردەگرین کە (ڕاناوە

(٩٢) هەمان سەرچاوەی پێشو، ل١٣٥.

کەسیەکان)ن. ئەمەش واتای ئەوە نیە، لە بەشەکانی تر گۆڕان ڕوینەداوە، یا پڕاکتیک ناکرێ، کە لەم تۆژینەوەدا بواری بەراوردکردنی گۆڕانی کەرەسەکانی تری زمان نیە.

(زمان بە پێی کات دەگۆڕێ و بەم پێ یە کوردی سەدەی هەژدە و حەڤدە دەبێ لە کوردی ئەمڕۆ جیاواز بو بێت. دەربارەی گۆڕان بە شێوەیەکی گشتی دەبێ، سێ ڕاستی لە بیرنەکەین:

١ـ هەمو زمانەکانی جیهان هەمیشە لە گۆڕاندان و لە توانای کەسدا نی یە ئەم گۆڕانە ڕاگرێ یان کەمی بکاتەوە یان بە تەواوی نەیهێڵێ، چونکە گۆڕان لەگەڵ هەڵکەوتی زمان خۆیدایە.

٢ـ مەرج نی یە گۆڕان زمان بەرەو تێکدان و هەڵوەشاندن و لە ناوچون بەرێ وەك هەندێ کەسی ساویلکە باوەڕیان وابو بەڵکو گۆڕان لەوانەشە زمانەکە ئاسانتر بکات و وزەپارێز بێ.

٣ـ گۆڕان بە پێ ی یاسا و دەستور ڕو دەدات و لە خۆوە و بێ سەر و شوێن نابێت. هەر لەبەر ئەمەشە کە تەنیا چەند جۆرێك لە گۆڕان لە لە زمانی مرۆڤدا دەبینرێت و هەر ئەمانەش بە گۆڕانی ئاسایی دادەنرێن.

ئاشکرایە کە گۆڕان لە هەمو ئاستەکانی زماندا ڕو دەدات و (ئاستی فۆنۆلۆجی و فۆنەتیك، ئاستی مۆرفۆلۆجی، سینتاکس و سیمانتیکس) لە هەر ئاستێکدا چەند شێوەیەکی گۆڕان بە دی دەکرێ)[٩٣]. گۆڕانی ڕاناوە کەسیەکان لە ئاستی ڕێزمانە (وشەسازی و ڕستەسازی) و بە زۆری لە ئاستی ڕستەسازی دەردەکەوێ.

بە پێی بەندەکانی سەرەوە، دەگەینە ئەوەی، لە وڵاتی کوردەواریدا، هەرچەندە ڕادەی شارستانیەت لە ناوچەیەك پێشکەوتوتربێ، ڕێژەی گۆڕانی زمان زۆرترە. بەڵام ڕادەی پێشکەوتنی شارستانیەتیش پابەندە بە سەختی باری جوگرافیا. واتە، هەرچەند باری جوگرافیای ناوچەکە سەختتر بێ، هاموشۆ و تێکەڵبونی گرانترە و بەم پێیە، شارستانیەتی درەنگتر دەگاتێ و لەم ڕووەوە دواکەوتوترە. بەتایبەتی لە کوردستان، چونکە ڕێگاوبانی ناوچە شاخاویەکان تا ئێستاش بە پێی پێویست نیە. بۆیە، بە شێوەیەکی گشتی، تاکو بەرەو ناوچە شاخاویەکان (باکور) بچین، ڕادەی پاراویی زمانی کوردی زۆرترە و ڕادەی گۆڕان کەمترە، بە پێچەوانەش، تاکو بەرەو ناوچەی دەشتەکان (باشور) بچین، ڕادەی گۆڕان زۆرترە. لە هەر ناوچەیەکیشدا، ئەو ئاواییانەی کەوتونەتە سەر ڕێگا گشتیەکانی هاتوچۆ، پتر گۆڕانیان بەسەرردادێ، بە بەراوردکردن لەگەڵ ئاواییە لاپەرگەکانی هەمان ناوچە. بەم پێیە دەبینین، لەبەرئەوەی زاری ڕۆژهەڵات (هەورامانی)، کەوتۆتە ناوچەیەکی شاخاوی سەخت و لاپەرگە، لە زارەکانی تر کەمتر گۆڕانی بەسەرداهاتوە و لە دوای ئەو، زاری باکور (بادینی)

---

(٩٣) محمد معروف فتاح، زمانەوانی، زانکۆی سەلاحەدین، ١٩٩٠، ل١١٤.

دێ، کە لە ناوچەیەکی سەختی شاخاویە، بەڵام سەرەڕێگا و کـەمتر لا پەڕگەیـە. ئینجـا زاری ناوەڕاست (سۆرانی) دێ، کە لە زاری باکور و ڕۆژهەڵات پتر گۆڕانی بەسەردا هاتوە و لـە دوای ئەویش زاری خوارو (لوڕی) دێ، کـە لـە دیالێکتـەکانی تـر پـتر گـۆڕانی بەسـەردا هـاتوە. هەڵبەتە، لە هەر یەکێکیش لەم زارانە، شێوەزاری لای خوارەوەیـان پـتر گۆڕانیـان بەسـەردا هاتوە، ئەگەر بەراوردیان بکەین، لەگەڵ شێوەزارەکانی سەرەوەیان. هـەروەك لـە نەخشـەی ژمارە (٦)دا دیارە.

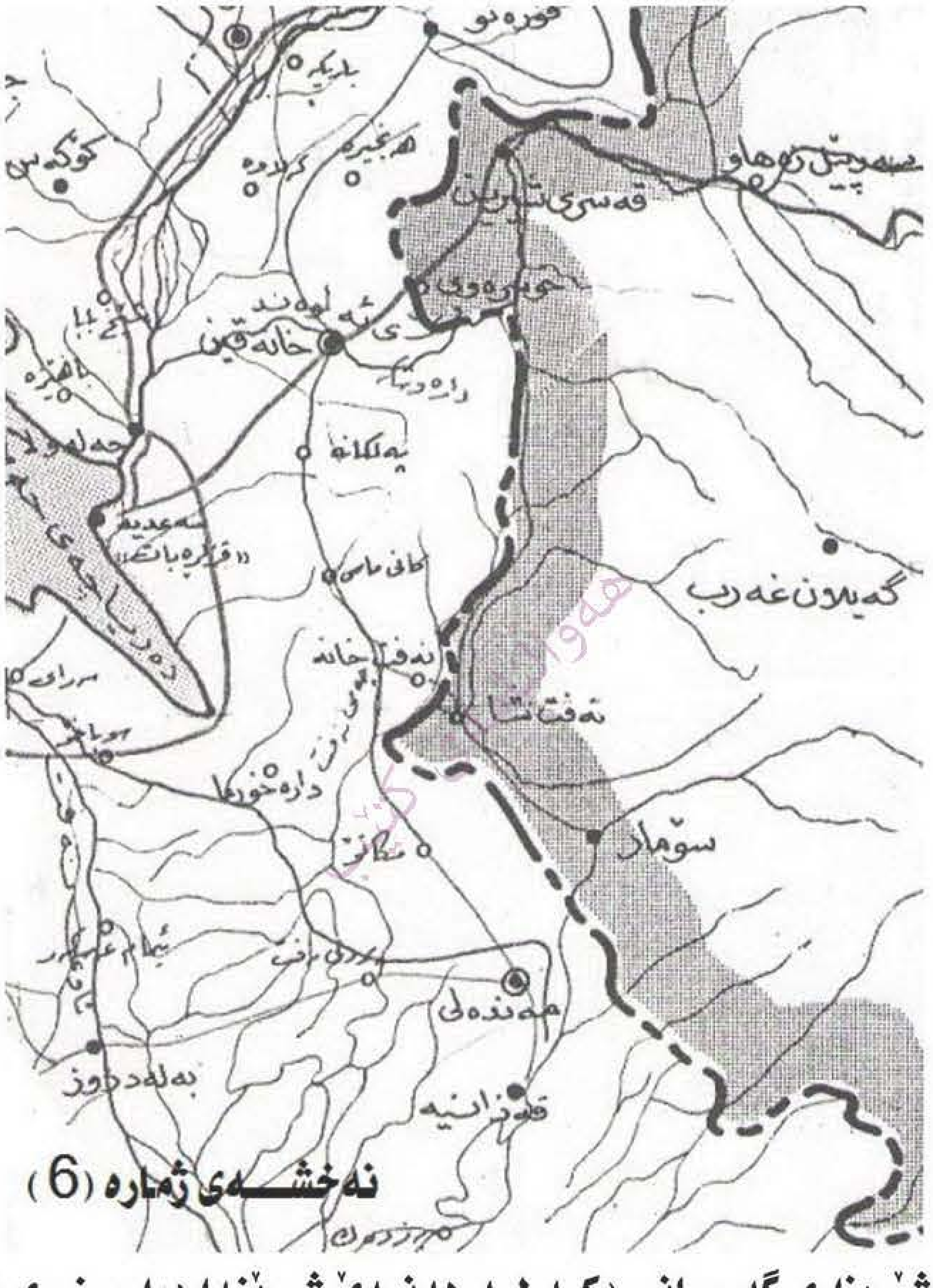

نەخشـــەی ژمارە (6)

بۆیەش شێوەزاری گەرمیانی (کـە لـە هەنـدێ شـوێندا دوا سـنوری خـواروی زمـانی کوردیە)، لە شێوەزارەکانی تری ناوەڕاست (سۆرانی، سلێمانی، ئـەردەلانی، مـوکری)[٩٤] پـتر گۆڕانی بە سەردا هاتوە. کەواتە، هەروەك مێجەر نۆئێـل لـە یاداشـتنامەکانی سـەردانی بـۆ ڕۆژئاوای کوردستان، دەڵێ: (گۆڕانەکان پەیتا پەیتان و ئەوەی شارەزای زمانەکە بێ، تـەنیا

---

(٩٤) فوآد حمه خورشید، اللغة الكردية التوزيع الجغرافي للهجاتها، بغداد، ١٩٨٣، ص٢٧.

پێویستی بە ئامادەکردنی لیستێکە بۆ وشە گۆڕاوەکان)٩٥. بەڵام لە هیچ شوێنێك گۆڕانـەکان بە ڕادەیەك نین، زارەکـان لـە یـەك بترازێـن، چـونکە (هـەمو شـێوەزارە کوردیـەکان سـیما بنەڕەتیەکانی خۆیان پاراستوە)٩٦.

ئەگـەر لـە زارەکـانی زمـانی کوردیـدا، بـەراوردێکی ڕانـاوە کەسـیەکان بکـەین و ئامارێکیان بۆ بکەین، دەبینین، تـاکو بەرەو خوار بڕۆین، ژمارەیان بەرەو خوار دادەبەزێ. وەك لە خوارەوەدا دەرەکەوێ:

١- زاری ڕۆژهەڵات (شێوەزاری هەورامی):

لە زاری ڕۆژهەڵات (هەورامی)دا، کەرەسەکان کەمتر گۆڕانیان بە سەردا هـاتوە و پـتر ڕەسەنایەتی خۆیان پاراستوە و توخمەکان تا ڕادەیەك وەکو خۆیان ماوەنەتەوە، چونکە جگە لە سەختیی ناوچە شاخاویەکەی، دەڤەرێکی لا پەڕگەشە و ناوچەیەکی ستراتیژی ئەوتۆ نیـە کە هاتوچۆی دەوڵەتانی دەرەوە و ناوەوەی بە سەرەوە بێ، جگە لەمەش تا ئێستا ڕێگاوبـانی هاوچەرخ پـەی بـە زۆربـەی ناوچـەکانی ئـەو دەڤـەرە نـەبردوە. (ئاشـکرایە کـە ناوچـە شاخاویەکانی کوردستانی هەورامان زۆر هەڵەت و سەختن، وە پتر لە شەش مانگ بـەفراوین و ڕێگاوبانیان بە زۆربـەی وەخـت بەسـتراون، وە بـە دەگمـەن شـارێك یـاخود دێیـەك ڕێگـای ئوتومبێلی بە خۆیەوە دیـوە، ئەمـە جگـە لـەوەی کـە ناوچـەیەکی دارسـتانیە و هەمـەجۆر میوەهاتی تێدایە، بە تەڕی و بە وشکی لە سەری دەژین. دانیشتوانی ناوچەکانی هەورامان بە پیشەسازی دەستیەوە خەریکن و هەندێکیشیان مەڕوماڵات دارن. لام وایە سـەرت سـوڕ بمـێنێ ئەگەر بڵێن تا سەرەتای چەرخی بیستەمیش، وە ئێسـتەش لـە زۆر ناوچـەدا، شـتی بێگانـە ناکڕێت و ناخورێت و لە بەر ناکرێت، وە تاکو ئێستاش، جگە لە هەورامانی عیراق، بە تاك و تەرا قوتا بخانە دەبینی لە هەورامانی ئێراندا. بێ گومان لەگەڵمایت، ئەگـەر بڵـێم ئـەم جۆرە دورە پەرێزیە سروشتی یە پارێزگاری زمانی کردوە، وە زۆر زۆر کەم وشەی بێگانەی قەرز کردوە)٩٧. ئەمانەش هەموی وایکردوە ڕادەی تێکەڵی لەگەڵ دەوروبەر کـەمتر بـێ و تـەوژمی

---

(٩٥) Noel,E.M.,Diary of Major E.M. Noel on special duty in Kurdistan from June.١٤th toSeptember ٢١st ١٩١٩,Basrah , ١٩١٩,P٩.

(٩٦) C.J. Edmonds. Kurs, Turks and Arabes. London. ١٩٥٧. P ٧.

(٩٧) محەمەد ئەمین هەورامانی ، تەماشاکردنێکی سەرپێیی زاری سۆرانی و زاری هـەورامی ، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ، بەشی دوهەمی بەرگی دوهەم ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ١٢٤ .

شارستانیەتی کەم پێ گەیشتبێ و دەرەنجام زارەکەیان بە ڕەسەنی و پاراوی مابێتەوە. ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ، هیچ گۆڕانێك لەو زارەدا ڕوینەداوە، چونکە (ئەگەر ئێستا بتوانین، تێبینی ئەو گۆڕانانە بکەین کە لە ماوەی پتر یا کەمتر لە شێست یا هەشتا ساڵی ڕابوردو لە زمان ڕویانداوە و کە ئێستاش بەردەوام لە گۆڕاندایە، پێویست ناکا، وا دابنێین، ئەو شتانەی لە کۆندا لە زمان هەبون، دەبێ ئێستاش هەبن. بەڵام چۆن دەتوانین، بزانین کە لە دێریندا چی گۆڕاوە ؟)٩٨. ئەگەر بەراوردی کەرەسە زمانیەکانی ئەو زارە بکەین، لەگەڵ زارەکانی تر دەبینین، لەم زارەدا لە هەمو زارەکانی تر کەمتر کەرەسە گۆڕاون. تەنانەت لە دابونەریتە کۆمەڵایەتیەکانیش، ئەم ناوچەیە پتر مۆرکی ڕەسەنایەتیی کوردەواریان پاراستوە و شێوازی خۆپارێزیەکەش لە زمان و دەربڕیندا ڕەنگی داوەتەوە، چونکە (زمان و وشەی زمان، ئاوێنەی ڕاستەقینەی کۆمەڵ و مرۆڤن، بە هەمو هەست و نەستێکەوە)٩٩.

هەرچەندە لە زاری ڕۆژهەڵاتدا، بیروڕای جیاواز دەربارەی ژمارەی ڕاناوە کەسیەکان هەن، بەڵام هەمویان لە سەر ئەوە کۆکن، کە ژمارەیان لەم زارەدا١٠٠ لە هەمو زارەکانی تر زۆرترن و لە هەمو زارەکانی تر کەمتر گۆڕانیان بە سەردا هاتوە، تەنانەت لە هەندێکیان ڕەگەزی نێر و مێ جیا کراونەتەوە. وەك لەم خشتەیەی خوارەوەدا دیارە١٠١:

هەزارنامەی کتێب

---

(٩٨) HENRY CECIL WYLD , THE GROWTH OF ENGLISH , LONDON , ١٩٤٢ , P ١١ .

(٩٩) د. نەسرین فەخری ، پەرەسەندنی واتای وشە و دەوری لە دەوڵەمەندکردنی زماندا ، گۆڤاری کۆلێجی پەروەردە ، زانکۆی بەغدا ، ژمارە ـ ٢ ـ ، ١٩٧٨ـ١٩٧٩ ، ل٦٤٤ .

(١٠٠) مهاباد کامل عبدالله ، کار لە کرمانجی ی خواروو هەورامی دا ، نامەی ماجستێر ، بەشی کوردی ، کۆلێجی ئاداب ، زانکۆی سەلاحەددین ، ١٩٩٦ ، ل٥٢ .

(١٠١) فەرەیدوون عەبدول محەمەد ، چەند لایەنێکی ڕستەسازی زاری هەورامی ، نامەی دکتۆرا ، بەشی کوردی ، کۆلێجی ئاداب ، زانکۆی سەلاحەددین ، ١٩٩٨ ، ل١٣ـ١٤ .

ژمارەی کەس	ڕاناوەکان	ڕەگەز	دەستەی ١	دەستەی ٢	دەستەی ٣	دەستەی ٤	دەستەی ٥
ڕاناوە کەسیە جیاکان			ڕاناوە کەسیە لکاوەکان لکاوەکان				
یەکەمی تاک	من	هەردو	م	نێ	ا/نێ/انێ	ا	و/و
دوەمی تاک	تو	هەردو	ت	نی	ی	ی	ی
سێیەمی تاک	ئاد ئادە	نێر مێ	ش	ø	ø	ø	و
یەکەمی کۆ	ئیمە	هەردو	ما	نمێ	یمێ	مێ	مێ/یمێ
دوەمی کۆ	شمە	هەردو	تا	ندێ	یدێ	دێ	دێ/یدێ
سێیەمی کۆ	ئادێ ئادیشا	هەردو هەردو	شا	نێ	ێ	ێ	ا

لەم ڕستانەی خوارەوەدا، هەندێ لەو ڕاناوانە بەکارهاتون:

ئاد منش نویستە بێنێ. ئەو(نێر) منی نوسیبو.

جە هیزیۆن هەرمانە مەکەرۆ. لە دوێنێوە کارناکات.

ئادە بە شمەش وات کتێبەکە نەورەشیێبێ. ئەو(مێ) بە ئێوەی وت کتێبەکە نەفرۆشابو.

وەشڵەی ئاد ئیمە و ئادیش نویستیبیێنێ خۆزگە ئەو(نێر) ئێمە و ئەوانی نوسیبا.

موسای موسا. ئێستە ئەوان دەنون.

ئادشا (نە)بیەن بە تەلەبێ. ئەویان (نە)بوە بە قوتابی١٠٢.

بەم پێیە دەبینین، لە زاری هەورامیدا هەشت ڕاناوی کەسی سەربەخۆ (جیا)مان هەیە و پێنج دەستە ڕاناوی کەسی لکاومان هەیە. ئەمەش لە هەمو زارەکانی تر زۆرترە.

٢ـ زاری باکور (بادینی١٠٣):

ئەگەرچی ناوچەی باکور، باری جوگرافی لە ڕۆژهەڵات زۆر ئاسانتر نیە، بەڵام هۆی پتر گۆڕانی زارەکە دەگەڕێتەوە بۆ - زۆرتری ڕادەی تێکەڵبون و کەمتر دورەپەرێزی لەگەڵ دەوروبەر، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ستراتیژیەتی کەوتگەی جوگرافی ئەو دەڤەرە.

---

(١٠٢) عەبدولوەهاب خالد موسا ، ڕێزمانی بون و هەبون لە کوردیدا ، نامەی ماجستێر ، بەشی کوردی ، کۆلێجی ئاداب ، زانکۆی سەلاحەددین ، ٢٠٠٠ ، ل١٣٠ .

(١٠٣) زۆرجار بە هەڵە بە هەمو دیالێکتی/ زاری باکور (ژورو) دەوترێ (بادینی). هەڵەکە لەوەدایە (بادینی) تەنیا شێوەزارێکە لە زاری باکور، کە پارێزگای دهۆك دەگرێتەوە، جگە لە شێوەزارە ناوچەییەکانی گۆران، لەگەڵ قەزای مێرگەسور.

(کوردناسەکان بۆیان ڕون بۆتەوە زمانی کوردی زۆر شێوەی ڕێزمانی پاراستوە، ئەگەرچی لە ڕوی ئەو مێژوە درێژەی پێیدا تێپەڕیوە زۆر گۆڕانی بە سەردا هاتوە)١٠٤. ئەگەر ژمارەی ڕاناوە کەسیەکانی زاری باکوریش بەراوردبکەین، لەگەڵ زارەکانی خواروتر، وەك زارەکانی ناوەڕاست و خوارو، دەبینین: ژمارەیان لەم دیالێکتە زۆرترە. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ سەختیی خاکەکەی لە ڕوی جوگرافیەوە، کە بۆتە هۆی ئەوەی درەنگتر و کەمتر شاڵاوی شارستانیەت بگاتە ئەو ناوچەیە و دەرەنجام پاراویی خۆی پتر پاراستوە و کەمتر گۆڕانی بە سەرداهاتوە.
(زمان پڕ بە پێستی واتاکەی و بە پێ ی ڕەویە و ڕەوشت و پێویستی چەرخ و باو و برەوی، شان بە شانی دۆخەکانی پێشکەوتنی ئەو خەڵکەی کە بە کاری دەهێنن و گفت و گۆی پێ دەکەن، دەبێ لە ئاڵ و گۆڕدا بێ و زمانێکی زیندو و نەمەییو بێ... وەختێ زمان، لە دۆخی خۆی مایەوە و گەشەی نەکرد و پەرەی نەسەند و لەگەڵ چەرخ و پێویستی یەکانی ڕۆژانەی ژیان نەسوڕا، بێ گومان ئەو زمانە مردوە، مەییوە، وەستاوە،... چونکە خەڵکی نی یە بەو زمانە قسە و گفت و گۆ بکەن)١٠٥. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ، کە هیچ زار و زمانێك نیە، لە گۆڕانێکی بەردەوامدا نەبێ، بەڵام ڕێژەی ئەو گۆڕانە پابەندە بە ڕادەی پێشکەوتنی شارستانی و ئەویش لە کوردەواریدا پابەندە بە باری سەختی جوگرافی و زۆر هۆکاری تر.
کەواتە، دەرەنجام ناوچەیەك لە ناوچەیەکی تر پتر گۆڕانی زمان بە خۆیانەوە دەبینن. بەم جۆرە دەبینین: لە زاری باکوردا ژمارەیەکی زۆر لە ڕاناوە کەسیە لکاوەکان نەماون و تەنانەت لە پێنج دەستە، یەك دەستە ماوە، بەڵام لە لایەکی تر ژمارەی ڕاناوە سەربەخۆکان (جیاکان)ی زۆرترە و لە بری دەستەیەك دو دەستە ڕاناوی جیا هەیە و دیسان لە کەسی سێیەمی تاکدا مۆرفیمی نێر و مێی لەگەڵ ڕاناوەکە پاراستوە. وەك لەم خشتەیەی خوارەوە دەرەکەوێ١٠٦:

---

(١٠٤) پرۆفیسۆر ك.ك.کوردۆییێف ، ڕێزمانی کوردی ، وەرگێڕانی دکتۆر کوردستان موکریانی ، هەولێر ، ١٩٨٤ ، ل٣١ .

(١٠٥) محەمەد ئەمین هەورامانی ، کوردواتەنی ، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ ، ژمارە ٦٤ ، بەغدا ، ١٩٧٧ ، ل١٨ .

(١٠٦) د.وریا عمر أمین ، ڕێزمانی ڕاناو لە کرمانجی ژووروودا ، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ((دەستەی کورد)) ، بەرگی بیست و یەکەم و بیست و دووەم ، بەغدا ، ١٩٩٠ ، ل٢٥٢ .

ژمارە	کەس	راناوی جودا		راناوی لکاو
		دەستەی یەکەم	دەستەی دوەم	
تاك	١	من	ئەز	م
	٢	تە	تو	ی
	٣	و(ی/یێ)	ئەو	Ø
کۆ	١	مە	ئەم	ین
	٢	وە	هون	ن
	٣	وان	ئەو	ن

لەم نمونانەی خوارەوەدا هەندێ لەو راناوانە دەردەکەون:

من شۆل کر.

تە ئەز ژ بۆ وان کوشتم.

وی ئەو ژ بۆ مە کرِی.

مە هۆزانەك بۆ جڤاتا راگەهاندێ ب رێ کری.

وە مالێ میللەتی بری.

وان گۆتە تو: هش بە.

ئەز تە دبینم.

تو من ژ بۆ وان دکوژی.

ئەو وێ دخازت.

ئەم پێشمەرگێ وەڵتین، بو سەرفرازیێ هاتین.

هون مرۆڤێد خودان هزر و تێگەهشتین.

ئەو زەڤیا خو دکێلن.

٣ـ زاری ناوەڕاست (سۆرانی١٠٧):

زاری ناوەڕاست (کوردەکانی عیراق لە رۆژهەڵاتی (دیجلە) و باکوری رۆژهەڵاتی چیای (حەمرین) لە نێوان (زێی گەورە)و (سیروان)و کوردەکانی ئێران لە باشوری شاری (ورمێ) تا سنە قسەی پێ ئەکەن)١٠٨ و لە ڕوی جوگرافیەوە لە زارەکانی ژور خۆی (ڕۆژهەڵات و باکور) ئاسانترە، واتە، بەرز و نزمی کەمترە و کەشەکەی هێمنترە، هەروەها تۆڕی ڕێگاوبانی لە ژورو زۆرتر و باشتر و ئاسانترە،

(١٠٧) زۆرجار بە هەڵە بە هەمو دیالێکتی ناوەڕاست دەوترێ (سۆرانی). هەڵەکە لەوەدایە (سۆرانی) تەنیا شێوەزارێکە لە زاری ناوەڕاست، کە پارێزگای هەولێر دەگرێتەوە، جگە لە قەزای مێرگەسور. شارۆچکەی ڕواندز مەڵبەندی ئەو شێوەزارەیە.

(١٠٨) کمال فوئاد، زاراوەکانی زمانی کوردی و زمانی ئەدەبی و نووسینیان، گۆڤاری زانیاری، ژمارە(٤)، بەغدا، ١٩٧١، ل١٨ .

هەواڵنامەی کتێب

ئەمەش وایکردوە، کاروانی شارستانیەت زوتر و زۆرتر بگاتە ئەو ناوچانە و لە ئە نجامدا ڕێژەی گۆڕانی زارەکە لە زارەکانی سەرەوە زۆرترە و بڕی کورتبونەوە لە هەرسێ ئاستە سەرەکیەکەی زمان (دەنگ و وشە و ڕستە) پترە. زاری ناوەڕاستیش لە سەرەوە بەرەو خوارەوە لەم شێوەزارانە پێکهاتوە: (موکری، سۆرانی، ئەردەلانی، سلێمانی، گەرمیانی)١٠٩. گومان لەوەدا نیە، ڕێژەی گۆڕانیش لەنێوان ئەم شێوەزارانەدا دیسان سەربەرەوخوار بە پێی سەختیی جوگرافی و ڕادەی شارستانی دەگۆڕێ. بۆیە دەبینین، زمانەکە لەو دەڤەرەدا پتر کورتبۆتەوە (مرۆڤ د کێشا پێش ڤەچونا خوەدە گاڤ بۆ گاڤێ ژ بۆ سڤککرنا بارێ دنیاداریێ خوە ل بزاڤا دەستەسەکرن و نخاندنا دەوروبەرێ خوە گرێددت. وەناکت چ ژ بەر لە پان ڤورتال بت بلا حەرکی زمانژی بت. زمانژی وەك ئاشکەرایە خاسیەتەکا شارستانیە، رەوشت و تیتال و راڤێژێن جڤاکی و پێکا شارستانیەت و هشمەندی یا مللەت کارەکی مەزن لێ دکن. چ پێشکەڤتن و گوهۆرینا بسەر دەراڤێن ژێ گۆتێ دە بێت ل زمانێ مللەتی ب خوەژی دەردکەڤت. ئەڤە ژی هندێ دگەهینت کو ساخلەمی یا زمانی و شەنگە دارێتن ب هندێ نایێ ل دو پەیڤێن کێم ل کار و باڤ مری بگەرن. شێوازێ ئەردگر و دارێتنا چێتر ئەدە کو یا پەیڤ سڤك و کورت ڤەبڕ و تێر ڕامان بگرت، چونکو زمان مینا هەر خاسیەتەکا شارستانی بەربەر سڤکی یێ ل خوە وەرد پێچت)١١٠. بەم جۆرە ڕاناوە کەسیەکان ژمارەیان کەمتر بۆتەوە و تا ڕادەیەکی زۆر ڕاناوە جیاکان (سەربەخۆکان) بە کار نایێن١١١، مەگەر بۆ وەلامی پرس و جەختکردن نەبێ، وەك:

(١٠٩) فؤاد حمه خورشيد، التوزيع الجغرافي للهجات اللغة الكردية، المجلد(٣) العدد(٢) مجلة المجمع العلمي الكردي، بغداد، ١٩٧٥، ص٦٢٣

(١١٠) ئیسماعیل تاها شاهین، رەوشا هەر زمانەکی سڤکی یە، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە(١٠٦)، بەغدا، ١٩٨٥، ل١١٦.

(١١١) عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول، پێناسەی ڕستەی سادە، گۆڤارا زانکۆیا دهۆك، پەربەندا(٢)، هژمار(٦)، دهۆك، ١٩٩٩، ل٧٥٦.

من دەچم بۆ بازاڕ ← دەچمە بازاڕ.

پ: کێ دەچێ بۆ بازاڕ ؟

و: من دەچم بۆ بازاڕ.

پ: تۆ دەچیە بازاڕ ؟!!

و: بەڵێ من دەچمە بازاڕ.

بەکارنەهێنانی ڕاناوە جیاکانیش دەگەڕێتەوە بۆ بونی ڕاناوێکی لکاوی دەستەی ڕێککەوتن کە لە کەس و ژمارەدا لەگەڵ ڕاناوە جیاکان ڕێك دەکەوێ١١٢.

ژمارەی ڕاناوە کەسیەکان لە زاری ناوەڕاستدا لەم خشتەیەی خوارەوە دەرەکەوێ١١٣:

ژ	کەسەکان	ڕاناوی جیا	ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتن	ڕاناوی لکاوی خاوەنی
١	یەکەمی تاك	من	م	م
٢	دوەمی تاك	تۆ	ی	ت
٣	سێیەمی تاك	ئەو	سفر(Ø)	ی
٤	یەکەمی کۆ	ئێمە	ین	مان
٥	دوەمی کۆ	ئێوە	ن	تان
٦	سێیەمی کۆ	ئەوان	ن	یان

هەواڵنامەی کتێب

لەم نمونانەی خوارەوەدا هەندێ لەو ڕاناوانە دەردەکەون:

منم منم من منۆکێ، کێ خواردویە کاریلەی من،

دو چاوم هەیە بز بزۆکێ بێتە شەڕە جەنگی من

ئەی ئەو کەسەی دەتــپەرستم و لێـم ونـی تۆ خودا نـیـی، تۆ خۆشەویستی منی

ئەو کوڕ بوØ ،سەرەڕای ئەوەش دەسدار بوØ نا پاکی کردەوەی دور لە پرسیار بوØ

بە دەستوری گەل بەلاّم ئاخ ئەجەل

ئازادی خوای کوردین ئێمە شورای پۆڵو بەردین ئێمە

سڵوتان لێ ئەکەن هەمو لە ئێوە و لە گردی سەیوان

---

(١١٢) دکتۆر وریا عمر أمین،ڕێکەوتن لە زماندا،گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ،ژمارە(٩١)،بەغدا، ١٩٨٢، ل١٦.

(١١٣) عەبدوڵلا حوسێن ڕەسول،مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار،نامەی دکتۆرا،بەشی کوردی،کۆلێجی پەروەردە،زانکۆی بەغدا، ١٩٩٥، ل١٨٩، ١٩٨.

لە ئێوە و لە کێڵ و مردو لە گزنگ و لە ئەرخەوان
هاتن شەهیدان بە جلی سوری خوێنەوە دایکی وەتەن،دەهەڵسە∅ سڵویان بسێن∅ ەوە

٤- زاری باشور (لوڕی١١٤):

ئەم زارەش (لە باکورەوە، هەر لە ڕێگا گشتی یەکەی نێوان قەسری شیرین و - کرمانشا و - مەلایەرەوە، بیگرە، بەرەو باشور کشاوە تا دەگاتە کەناراوەکانی باکوری خۆرهەڵاتی کەنداوی عەرەب)١١٥ و دوا زاری خواروی کوردستانە و لە ڕوی جوگرافیەوە١١٦ دەڤەری ئەم زارە لە ناوچەکانی تری کوردستان تەختترە و لە هەموشیان پتر تێکەڵن لەگەڵ عەرەب، لە ڕۆژهەڵات و لەگەڵ عەجەم، لە ڕۆژاوا. ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ کە بەرز و نزمی هەر نیە، چونکە (تا سەدەی سیازدەهەم، بەشێك بو لەو ناوچەیەی کە عەرەب بە ناوچەی شاخاوی ناو دەبرد)١١٧. بەڵام بە هۆی دۆڵ و دەشتە وشك و برینگەکانی و کەمی ڕێگاکانی هاتوچۆ تا ڕادەیەکی زۆر نیمچە دابڕاون (حکومەتی ئێران لە ساڵی ١٩٣٦دا بڕیاری دا کە یەکەم ڤیرتاو بە ناو لوڕستاندا بکاتەوە، تا مەرامی سەربازیی خۆی لە دژی کوردەکان جێ بە جێ بکات)١١٨ و ڕێژەی شارستانییان ناگاتە ڕێژەی ناوەڕاست، بەتایبەتیش چونکە بەردەوام ناوەڕاست، مەڵبەندی شارستانی و کارگێڕیی کوردستانی خوارو بوە و کەمتر فشاری داگیرکەرانی کۆن و نوێی لە سەر بوە و بەردەوام بە درێژایی مێژو لە هەردو دیوی ئێران و عێراق هەوڵی جینۆسایدیان داون. وەك مارتن مارتینۆس لە نامەی دکتۆراکەی بە ناوی (باری

١١٤ زۆرجار بە هەڵە بە هەمو دیالێکتی خوارو یا باشور دەوترێ (لوڕی). هەڵەکە لەوەدایە (لوڕی) تەنیا شێوەزارێکە لە زاری خوارو، کە قەزای خانەقین دەگرێتەوە، تەنانەت ناحیەی سەعدیە کەلهوڕیە.

(١١٥) فوئاد حەمە خورشید،زمانی کوردی - دابەشبوونی جوگرافیایی دیالێکتەکانی،وەرگێڕانی حەمەکەریمی هەورامی، بەغدا، ١٩٨٥،ل٦٣.
(١١٦) فؤاد حمە خورشيد،لرستان الاقليم الجنوبي من كردستان ايران، مجلة(رۆژی کوردستان) العدد(٦٦)، بةغداد، ١٩٨٤، ص٩-١٤.
(١١٧) زبير بلال اسماعيل،مێژووی زمانی کوردی،وەرگێڕانی یوسف رووف علی، بەغدا،١٩٨٤،ل١٠٩.
(١١٨) فوئاد حەمە خورشید،زمانی کوردی - دابەشبوونی جوگرافیایی دیالێکتەکانی،وەرگێڕانی حەمەکەریمی هەورامی، بەغدا، ١٩٨٥، ل٤٩.

شێخ و ئاغاکان) دەڵێ: (عەباس شای ئێران لە ساڵی ١٦٢٩ کۆمەڵێکی زۆری لە خێڵە کوردەکانی ناوچەی لوڕستان دەربەدەر و ئاوارە کرد و شا نادریش لە ساڵی ١٧٤٧ مەرگەساتەکەی دوبارە کردەوە)١١٩، هەروەها ڕەزاشا و شاهنشا محەممەدی کوڕی، لەم بارەیەوە درێغیان نەکرد. لە دیوی عێراقیش دۆخیان باشتر نەبو. جگە لە چەوساندنەوە و بە عێراقی دانەنانیان، هەر لەگەڵ هەڵگیرسانی جەنگی شومی قادسیە لە ساڵی ١٩٨٠ زۆربەی کوردە فەیلیەکانیان ئاوارەی ئێران کرد و تائێستاش ئاواییە لوڕنشینەکان دوچاری ڕاگواستن و بەعەرەبکردن و گۆڕینی ڕەگەزنامەی نەتەوەیی خۆیان دەبن. ئەمەش کارێکی وایکردوە جگە لە بەردەوامیی تەسکبونەوەی سنوری کوردنشینەکان، گۆڕانی پترى زارەکە ڕوەو عەرەبی لە عێراق و ڕوەو فارسی لە ئێران بەردەوامە. بۆ نمونە، جگە لەوەی تەنیا دەستەی ڕێککەوتن (م، ی، Ø، من، ن، ن) لەگەڵ کاردا بەکاردێ، بەکارهێنانەکەش شێوەی عەرەبی وەرگرتوە. وەك لەم نمونانەدا دیارە١٢٠:

زاری باشور	زاری ناوەڕاست	زمانی عەرەبی
مەلیچگێ داشتم	چۆلەکەیەکم هەبو	كان لدي عصفورة
فرە دۆسی داشتم	زۆر خۆشم دەویستØ	كنت أحبها كثيرا
سەری بڕیم، نامەی چاڵ	سەرم بڕیØ، نامە چاڵ	قطعت رأسها، وضعتها في الحفرة

لەم زارەدا ڕاناوە جیاکان بە دەگمەن بەکاردێن، مەگەر وەکو ناوەڕاست تەنیا بۆ وەڵامی پرس یان جەخت کردن بەکاربێن. ڕاناوە لکاوەکانیش تەنیا دەستەی ڕێککەوتن لەگەڵ کار بەکاردێن و دەستەی خاوەنیش تەنیا ڕۆڵی خاوەنی دەبینن. وەك لەم خشتەیەدا دەردەکەوێ:

---

(١١٩) M.M.Van Bruinessen , Agha, Shikh & State , ١٩٦٨ , P ٢١٥-٢٢٠.

(١٢٠) د.کامیل حەسەن بەسیر.د.کوردستان موکریانی.سادق بهائەددین ئامێدی.حەمەئەمین هەورامی.کتێبی پرۆگرامی زارە کوردی یەکان. پۆلی یەکەم، بەشیکوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٨٧،ل٨٢.

ژ	کەسەکان	ڕاناوی جیا	ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتن	ڕاناوی لکاوی خاوەنی
١	یەکەمی تاك	مە / م	م	م
٢	دووەمی تاك	تن / تو	ی (د)	د
٣	سێیەمی تاك	ئەو	سفر(Ø)	ی
٤	یەکەمی کۆ	ئیمە	ی(مە)ن	مان
٥	دووەمی کۆ	ئیوە	ن	دان
٦	سێیەمی کۆ	وان	ن	یان

لەم نمونانەی خوارەوەدا هەندێ لەو ڕاناوانە دەردەکەون:

زاری باشور	زاری ناوەڕاست
نان خواردم	نانم خوارد
کار کردی	کارت کرد
پوڵەگە بداشتاین،ماڵەگە ئەسەنین	پارەمان هەبوایە، خانوەکەمان دەکڕی

ئەرای ڕیش هاتیمن، سوێلمان نایمن وەبانی   بۆ ڕیش هاتین، سمێلمان لە سەر دانا

ماڵ ماڵیانە و مەردم جەنگ وەلیان کەن ماڵ ماڵی خۆیانە و خەڵك شەڕیان پێ ئەفرۆشن

سەرد نەچێ کڵاو فریەسەØ   سەرت نەچێ کڵاو زۆرەØ

بەندی پێنجەم

«گۆڕانی ڕاناوە کەسیەکان لە شێوەزاری گەرمیانیدا»

بۆمان ڕون بووەوە، کە (زمان هۆی پەیوەندیی ڕاستەوخۆیە، لە نێوان مرۆڤان لە ڕێگەی واژە و دەنگە دانراوە باوەکان، کە واتا دەگەیێنن و دەگۆڕێن بە گۆڕانی سەردەم و گەلەکان. زمان، بە شارستانیەتی نەتەوەکەی و سیستەمەکانی و نەریتەکانی و باوەڕ و لایەنەکانی کاریگەر دەبێ. هەر پەرەسەندنێك لەم لایەنانە ڕوبدا، لە زمانیش ڕەنگدەداتەوە)[١٢١]. ئینجا بە پێی زانستی زمانی مێژوویی، ئەو گۆڕانانەی بە سەر شێوەزاری گەرمیانیدا هاتون، دەریدەخەن کە سەردەمێکی زۆرە، کورد لەو ناوچەیە نیشتەجێ بوە و بونی کورد لەو ناوچەیە لە ڕوی مێژووییەوە جیاوازیی نیە لەگەڵ بونی کورد لە سەرجەم ناوچەکانی تری کوردستان. چونکە (زانستی زمانی مێژوویی Historical Linguistics

(١٢١) احمد خورشيد النورةضي ، مفاهيم في الفلسفة والاجتماع ، بغداد ، ١٩٩٠ ، ص٢١٥.

لێکۆڵینەوەیە لە پەرەسەندن و گۆڕینی زمان بە تێپەڕینی کات و ڕێگە و هۆی ئـەم گۆڕینانـە لە کاتێکەوە بۆ کاتێ و دۆزینەوە و دەس نیشان کردنی ئەو هۆیانەی کار ئەکەنە سەر زمـان و ئەیگۆڕن. ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە ئەبێ لە سەر بیناغەی پێشاندانی لایەنە لـە یـەك چـو و جیاوازەکانی هەمان زمان یا شێوە لە دو یان چەن قۆناغێکی جیاواز دامـەزرابێ)١٢٢. گومـان لەوەدا نیە، دانانی سەردەمێکی دیارکراو بۆ گۆڕانی زمان، کارێکی زۆر ئەستەمە، بەتایبەتی بۆ زمانێکی وەك کوردی، چونکە سەرچاوەکانی پێش هاتنی ئایینی ئیسلام گشتی لەناوچون، دوای ئەوەش، تا یەك دو سەدە لەمەوبەر، هیچ نوسراوی کوردیمـان بەدەسـتەوە نیـە، تـاکو بتوانین، قۆناغەکانی گـۆڕان دەستنیشـان بکـەین. (وا دەردەکـەوێ لـە ڕێـی (استقراء)ەوە مانەوەی زمانی کوردی بە بێ نوسین بۆ ماوەی هەزاران ساڵ وای کـردوە ئـەو دەسـتورانەی لـە یەکدی نزیکن تێکەڵ بە یەکدی بن و یەکیان لە جێی ئەوی دی بـەکاربێ. هەڵبـەت ئەمـەش شتێکی سەیر نیە بەڵکو ڕونەدانی سەیرە)١٢٣. بەڵام ئەم گۆڕانـە زۆرانـەی لـەم شێوەزارەدا ڕویداوە، بەڵگەی ئەوەن کە ڕۆژگارێکی زۆر بەسەر کوردی ئەو ناوچەیەدا تێپەڕیوە، تاکو ئەو هەمو گۆڕانانە هاتونەتە ئارا، وەك: (ئـەکادیمیك ڤلادیمێـر گێـورگیێڤ ئـەم پێڕەوانـەی دۆزینەوەی پلە بنەڕەتیەکانی مێژوی زمان ئەخاتە بەر چاو، کە سروشتی جاروبـار لـە پلـە دانانی مێژوی زمانە ئەدەبی یەکاندا ڕەنگ ئەدەنەوە.

١- سەردەمی بنەڕەتی یا (چۆنێتی)ی تازە لە مێژوی فلان زمانـدا ئـەبێ لـە سـەر بناغـەی ڕێکخستنی کاتی هەرە گۆڕینی سروشتی و جەوهەری سنوری بۆ دانرێن.

٢- سەردەمی بنەڕەتی لە ٣-٤ سەدە کەمتر ناگرێتەوە.

٣- لە نێوان سەردەمە بنەڕەتیەکاندا پلەی گواستنەوەی زمان لە مەودای ١-٢ سەدەدا جێگـەی خۆی هەیە.

٤- ئەو سەردەمانەی لە پلەی دوەمدان (لە ناو پلە دابەشکردن)دا لە سەر بناغـەی نیشـانەی جەوهەریی زمان دەست نیشان ئەکرێت.

---

(١٢٢) دکتۆر وریا عمر امین، زانستی زمان چی یە؟، ڤۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (٨٨)، بەغدا، ١٩٨١، ل٣١.

(١٢٣) مەسعوود محەمەد، وردبوونەوە لە چەند باسێکی ڕێزمانی کوردی، بەغـدا، ١٩٧٤، ل٤١-٤٢.

٥ـ گۆڕین لە ڕوی مەرفۆلۆژیاوە بایەخی زۆرتری هەیە لە گۆڕین لە مەیدانی فۆنەتیك و وشە دروستکردن و ڕێزماندا، ئەمەی دواییانیش گرنگترە لە وشەی فەرهەنگ، گۆڕینی بناغەی فەرهەنگ نەبێ.
٦ـ لە ڕێڕەوی هەمو زمانێك دا لەوانەیە گۆرین تابلێیت درێژە بکێشێت. سەرەتاکەی لە پلەی گواستنەوەش دا دەبینرێ تەنانەت زوتریش دیارە، بەلاّم ئە نجامی جەوهەری دەبێ ڕوبەڕو لە سەرەتای سەردەمی تازەدا بێت و گوڕینی لەگەڵ ئەودا گونجاویش بریتی یە لە یەکێك لەو نیشانانەی سروشتی ئەون و سەردەمی نوێش لە سەر بناغەی ئەو دەست نیشان ئەکرێت.
٧ـ ڕەنگە سەردەم دانان هەمو گەشەسەندنی زمانێك بگرێتەوە، یا ڕوخسارێکی ئەدەبیی گونجاو (زمانی ئەدەبی...) دەست نیشانی بکات.
٨ـ ئەبێ سەردەم دانان بە پێی ڕێو شوێنی گشتی نەبێت، بۆ هەر زمانەش جیاواز بێت، گوێ بدرێتە خاسیەتی، ئەمەش بە نزیکترین پێوەندی یەوە ببەسترێت بە مێژوی ئەو گەلەوە کە قسەی پێ دەکات)١٢٤. هەڵبەتە شێوەزاری گەرمیانیش وەکو سەرجەم شێوەزارەکانی تری زمانی کوردی بە هەمو ئەو قۆناغ و سەردەمانەدا تێپەڕیوە، کە گۆڕانکاریەکانیان هێناوەتە ئارا. ئەگەرچی شێوەزاری گەرمیانی یەکێکە لە شێوەزارەکانی ناوەڕاست، بەلاّم ئەو گۆڕانکاریانەی بە سەر ئەو شێوەزارەدا هاتون، لە هەمو شێوەزارەکانی تر تەنانەت لە هەمو زارەکانی تریش زۆرترن. (فۆڕمی بنەڕەتیی یاسای ناوەکیی پێشکەوتنی کەرەستەی زمان بریتی یە لە یاساکانی فۆنەتیك و پرۆتسێسەکانی وشەسازی. ئەم پێشکەوتنەی یاسا و دەستورەکانی زمان لە لێکۆڵینەوەی بەراوردیی مێژویی زماندا دۆزرایەوە و لە قاڵبی زانستی دا نیشان درا. گۆڕانی مێژویی پێوەندی بە گشت ڕوییەکی سیستەمی زمان، دەنگەکان، پێکهاتنی ڕێزمانی، وشەکانی زمانەوە هەیە. لەگەڵ تێ پەڕبونی ڕۆژگاردا ئەو گۆڕانانە جێیان دیار دەبێ)١٢٥. هەرچەندە (زمانی کوردی زێتر گۆڕانی بەسەردا هاتوە، وەك کورت بونەوەی وشە، تێکدانی بزوێن، کەم کردنەوەی گەردان کردن، زمانی پاشگوی وشە داڕێژەر،

---

(١٢٤) ڤ.ڤ.ڤینۆگرادۆف، مەسەلەکانی زمانی ئەدەبی و یاسای دروستبوونی و گەشەسەندنی، وەرگێڕانی د.عیزەدین مستەفا. بەغدا. ١٩٩١ .ل٤٩ـ٥٠.
(١٢٥) ڤ.ی.کۆدۆخۆڤ و ئا.ئا.ڕیفۆرماتسکی، سەرەتاییکی زمانناسی، وەرگێڕانی میدیا، سلێمانی، ١٩٩٨، ل ١٧٧.

نـەمانی کـاری سـادە و گۆڕینیـان بـە کـاری یارمـەتی دەری جۆراوجـۆر)١٢٦. زۆری ئـەم گۆڕانکاریـەکانی شـێوەزاری گـەرمیانیش بـۆ پـتری ڕادەی کـارتێکردنی هۆیـەکانی گـۆڕان دەگەڕێتەوە، کە لە بەندەکانی سەرەوە لەو ناوچەیەدا باسکران. (چونکە زمان و گەل، یاخود گەل و زمان هاوتەمەن و هاوبەخت و هاورۆح و هاوگیانن،هیچ کامیان لەوی تریان بەدەر نـی یە، لە بەر ئەمانە ڕواڵەتی مێژویی زمان و هینی گەل بە یەکەوە جۆش دراون ـ هەر لـە بـەر ئەوەشە، ئەگەر ویسترا بەسەرهات و دۆستایەتی و ئـاڵوگۆڕی بـاری ئـابوری کۆمەڵایـەتی گەلێ بزانی، یـەکێ لـەو ڕێگایانـەی کـە دەتگەیێنێتـە ئـاوات و ئامـانج گـرتنی ڕێگـای لێکۆڵینەوەی مێژویی وشەیە)١٢٧. ئاسانی باری جوگرافی ئەو ناوچەیە و زۆری ڕادەی تێکەڵی و ستراتیژی شـوێن کـە بۆتـە سـەرەڕێی هاموشـۆی کـورد و عـەرەب، سـەرباری ئەمانـەش، پێشکەوتنی ڕادەی شارستانیەتی ئەو دەڤەرە پێش دەڤەرەکانی تر (هەرچـەندە لـە مێـژوی هاوچاخدا نەك هەر فەرامۆشکراوە، بەڵکو هەوڵی وێرانکردنیشی دراوە)، وایکردوە، سەرباری ئەو گۆڕانکاریانەی بەسەر زار و شێوەزارەکانی تردا هاتون، لەم شێوەزارەدا گـۆڕانی زۆرتـر و کورتبونەوەی پتر ڕوبدەن. چونکە (مرۆڤ بە تەبیعەتی حاڵ ئەیەوێ بە ئاسانترین شێوە و بـە کورترین ماوە ئەو بیرە بگەیێنێ. لە بەر ئەم هۆیـە لـە قسـەکردندا قسـەکەر ئـەو وشـانە بەکارئەهێنێ کە واتای بیرەکەی بە زۆری کەوتوەتە سەر وە ئەو وشانەی کە فرێ ئەدرێ هـیچ لە واتاکە ناگۆڕێ. واتە قسەکەر ئاگای لە بیسەرەکانی کەیە کاتێ قسە ئەکا. لێرەدا بیسەر و قسەکەر هەردوکیان ئەزانن کام وشە ئەگەر نەوترا ئەوا واتاکە هەر وەکو خـۆی ئـەمێنێ و بیرەکـە نائـاڵۆزێ (Encoding and Decoding system) لـە بـەر ئـەم هۆیـە زمـانی قسەکردن ڕێزمانی تایبەتی خۆی هەیـە (Discourse Grammar) و لەگـەڵ ڕێزمـانی نوسیندا جودایە)١٢٨. لەم گۆڕانانە وەك:

١ـ نەمانی (ی)ی ئامرازی پەیوەندی:

شێوەزاری ناوچەیی هەولێر	شێوەزاری ناوچەیی گەرمیان
ئاوی سارد ناخۆمەوە.	ئاو سارد ناخۆم.

---

(١٢٦) ك.ك.کوردۆییێف ،ڕێزمانی کوردی ، وەرگێڕانی د.کوردستان موکریانی ،هەولێر ١٩٨٤ ،ل٩.

(١٢٧) مەسعود محەمەد ، بەرەو ڕاستە شەقامی ئاخاوتنی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٨ ، ل٥٧ .

(٤) غازی فاتح وەیس، دەنگـەکانی (ل) وە (ڕ،ر)لـە ژێـر تیشکی فۆنـەتیك و فۆنۆلـۆژی دا،گۆڤاری زانکۆ، بەرگی(٨)، ژمارە(٢)، سلێمانی،١٩٨٢،ل٩٦.

دەچمە ماڵی خاڵم.	دەچمە ماڵ خاڵۆم.
داری وشك شین نابێتەوە.	دار وشك سەوزەوە نابێ.

٢ـ نەمانی نیشانەی نێر و مێ (یا دۆخ):

شێوەزاری ناوچەیی هەولێر	شێوەزاری ناوچەیی گەرمیانی
چومە ماڵی ئازادی خزمی ماڵی نەسرینێ.	چومە ماڵ ئازاد خزم ماڵ نەسرین.
سوێند دەخۆم بە خوای، بە قورئانێ.	سوێندەخۆم بە خوا، بە قورئان.
گۆڕەپانی تۆپانێ دەکەوێتە تەنشت مەکتەبێ	گۆڕەپان تۆپانە دەکەوێتە تەنشت مەکتەب.

جگە لەمانە، دیارترین گۆڕان کورتبونەوەی ڕاناوەکانە لەم شێوەزارەدا، چونکە سەرەڕای بەکارنەهێنانی ڕاناوە جیاکان وەکو شێوەزارەکانی تر، تەنیا بۆ جەختکردن نەبێ، ڕاناوە کەسیە لکاوەکانیش لە ڕابوردودا دەستەی ڕێککەوتنیان (م، ی، Ø، ین، ن، ن) نەماوە و لەناوچوە و لە بری هەردو دەستەکە (ڕێککەوتن و خاوەنی)، بە زۆری دەستەی خاوەنی (م، ت، ی، مان، تان، یان) بەکاردێ. واتە، دەستەی خاوەنی لەگەڵ ڕابوردوی کاری تێنەپەڕ و تێپەڕ بەکاردێ: بۆ نمونە بەراوردی ئەم ڕستانە بکە، لەگەڵ زارەکانی تری ناوەڕاست:

شێوەزاری گەرمیانی	شێوەزارەکانی تری ناوەڕاست
چومان بۆ گەرمیان	چوین بۆ گەرمیان
ئەم شەو باش خەوتتان ؟	ئەم شەو باش خەوتن ؟
کارەکەم بۆت کرد	کارەکەم بۆ کردی
نامەکەی بۆم نوسی	نامەکەی بۆ نوسیم
نهێنیەکەمان بۆتان پاراست	نهێنیەکەمان بۆ پاراستن
لێفەکەت پێماندا دا	لێفەکەت پێدا داین
پێیانم وت .... پێمیان وت	پێم وتن ...... پێیان وتم
دیاریەکانتان بۆیان نارد	دیاریەکانتان بۆ ناردن

هەرچەندە هەندێ نوسەران، ئەم دیاردەی نەمانی ڕاناوە لکاوەکانی ڕێککەوتن لە کاتی ڕابوردودا بە (ڤایرۆسێکی واتا سازیانە) یان (ڤایرۆسێکی ڕستەسازیانە)(١٢٩) دادەنێن، بەڵام ئەمە دیاردەیەکی پەرەسەندن و گۆڕانی زمانە، بەرەو کورتبونەوە و ئاسانی دەربڕین.

---

(١٢٩) د.شێرکۆ بابان، نەخشەی ڕۆنانی ڕێژەی کار، هەولێر، ١٩٩٩، ل٨٩ـ٩٤.

لە لایەکی تر، ئەم دیاردەی نەمانی دەستە ڕاناوی ڕێککەوتن لە ڕابـوردودا، زۆربـەی شێوەزاری گەرمیانی دەگرێتەوە، تەنیا گەڕەکی (ڕەحیماوە) و (ئازادی) نەبێ. ئەویش ڕەنگـە پتر هۆی ئەوە بێ مێژوی دروستبونی ئەم دو گەڕەکە هێنـدەی گەڕەکـەکانی تـر کـۆن نـەبێ و دانیشتوانیان بە زۆری لە دەرەوەی کەرکوکـەوە هـاتبن. بـۆ نمونـە: خـەڵکی ڕەحیمـاوە لـە بنەڕەتدا پتر لە نـاوچەی ساڵەیی و شوانەوە هاتون١٣٠، واتـە، لـە جـادەوە تـا دەم زێ تـا ناوچەی شوان. خەڵکی ئازادیش پتر لە دەوروبەری چەمچەماڵ و هەندێ خێڵی وەك هەمەوەنی هـاتبن١٣١. بڕوانە نەخشەی ژمارە (٧) دەربارەی دابەشبونی خێڵەکانی گەرمیان:

نەخشەی ژمارە (7)

جگە لەو هۆیانەی گۆڕان کە باس کران، گۆڕان پابەندە بە کاتی خایاندن و مانەوەی ئەو کۆمەڵە خەڵکە لەو ناوچەیە، (زمان لە ڕوی فەرهەنگەوە پەیوەندی بە بـاری مێـژویی و

(١٣٠) وەك دێیەکانی ناوچەی ساڵەیی: حەسار، بیبانی، یارنجـە، سـەربیر، بیرەسـپان، کارێزە،... دێیەکانی ناوچەی شوان: حاجی بێخان، شۆڕاو... و دێیەکانی لای وکاشە، قادر باغر...

(١٣١) وەك دێیەکانی چیمەن و هە نجیر و.....

کۆمەڵایەتی یەوە هەیە)١٣٢ و ئەو هەمو گۆڕانکاریانەی بە سەر شێوەزاری گەرمیانیدا هـاتون و بە سەر شێوەزارەکانی تردا نەهاتون، بەڵگەی زانستی و ژیربێژی ئەوەن، کە ئەو شـێوەزارە لە سەردەمێکی زۆر کۆنەوە لەم ناوچـەیە نیشـتەجێ بـوە و تیایـدا ماوەتـەوە. واتـە، ئـەو ناوچــەیە، نیشــتمانی دێــرین و ڕەســەنی خۆیــەتی. بەتاییــەتیش گۆڕانکاریــەکان، شێوەزارەکەیان بە شێوەیەکی زانستیانە و ڕێك و پێك بەرەو کورتبونەوە و ئـاسـانی دەربــڕین بردوە و ڕەسەنایەتی خۆی لەدەسـتنەداوە، (پێشـکەوتنی گرنگـی سروشـتیی مێـژویی زمـان بریتی یە لە درێژایی ماوەی پاراستنی بناغەی زمان، ڕێـك بـە دوا یـەکتردا هـاتنی هـەل و مەرجی مێژویی کۆن و نوێ لە دروست بونی زمانانی خزمدا. چون یەکی ڕەگی وشـە، مـۆرفێم و یاسای فۆنەتیکی نێوان زمانانی خزم لە هەل و مەرجی ئەمڕۆیاندا)١٣٣.

ئەگەر سەرنج بدەینە زمانی ئەو عەرەبانەی ئێستا لەو ناوچەیەدا دەژیـن، بـە هـیچ شێوەیەك شێوەزارێکی تایبەتی خۆیان نیە و شارەزایەکی شـێوەزارەکانی عـەرەبی دەتوانـێ، هەر خێزانێك جیا بکاتــەوە، کـە ئـایـا لـە چ پارێزگایەکـەوە هـاتوە، (موسـڵ، تکریـت، بەغدا، ...). ئەمەش بەڵگەیەکی زانستی زەق و ئاشکرایە کە ئەم عەرەبانە تازە و لەم چەند ساڵانەی دواییدا هاتونەتە ئەو ناوچەیە و نیشتەجێ کراون١٣٤.

«ئەنجامەکان»

(١٣٢) وریا عمر ئەمین، بنج و سیما و یاساکانی گوێزانەوە، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٢١)، بەغدا، ١٩٨٩، ل٧٢

(١٣٣) ڤ.ی.کۆدۆخۆڤ و ئا.ئا.ڕیفۆرماتسکی ، سەرەتاییکی زمانناسی ، وەرگێڕانی میدیا ، سلێمانی ، ١٩٩٨ ، ل ١٧٨ .

(١٣٤) تا ئێستا لە کەرکوك، بە هەندێ لەو خێزانە عەرەبانە دەڵێن (١٠ هەزاری). چـونکە حکومەتی بەعس پێش ڕاپەڕین، هەر خێزانێکی عەرەب بهاتایەتە کەرکوك دە هەزار دینار و پارچە زەویەك و پێشینەی (سلفە) خانوی پێ دەدا و چەند گەڕەکێکیان دروسـتکرد، وەك گەڕەکەکانی (مثنى ، عسكري ، قادسية الأولى والثانية ، دوميس ، ضباط ، خضراء ، عروبة ، تسعين ، بعث و......) و تـا ئێستاش بەردەوامە، جگە لە دروستکردنی چەندین گوند و ئاوایی تر کە ناوەکانیان لە ژمار دەرەچێ .

١- زمانی کوردیش وەك هەر زمانێکی تر، لە هەر سات و شوێنێکدا بوبێ، بەردەوام لە گۆڕاندا بوە و پەرەیسەندوە.

٢- گۆڕانی زمانی کوردیش وەك سەرجەم زمانەکانی تر، ڕوەو ئاسانی دەربڕین و کورتبونەوە چوە.

٣- کورتبونەوەی زمانی کوردی بە زۆری لە چوار ڕێگەوە بوە: کرتانی دەنگ و وشەکان و لێکدانی دەنگ و وشەکان.

٤ - ڕادەی کورتبونەوەی زمان لە هەر زار و شێوەزارێکدا، لەسەر ڕادەی ئاستی شارستانیەتی وەستاوە. ڕادەی شارستانیەتیش پتر پابەندی تێکەڵبونی ئەو ناوچەیەیە لەگەڵ دەوروبەری. تێکەڵیش پابەندی ڕادەی کاریگەریی هۆیەکانی دەرەوەیە، کە بریتین لە هۆی: جوگرافی، ڕامیاری و دەرونی.

٥ - جگە لە هۆیە دەرەکیەکان، هۆیە ناوەکیەکانیش ڕۆڵی کاریگەر دەبینن، لە کورتبونەوەی زمان، هۆیە دەرەکیەکانیش بریتین لە: سنورداری کات بەگشتی و سنورداری توانای مرۆڤ بۆ قسەکردن و بیستن (تێگەیشتن). بە تێپەڕبونی کاتیش پێویستیی قسەکردن زۆر دەبێ و لە ئەنجامدا، زمان بە ناچاری کورتدەبێتەوە. هۆیە ناوکیەکانیش لە هەمو زار و زمانێکدا نەگۆڕن.

٦ - لە ئەنجامی جیاوازیی ڕادەی کارتێکردنی هۆیە دەرەکیەکانی گۆڕان، ڕێژەی کورتبونەوە لە زاری ڕۆژهەڵات کەمترە و لە باکور زۆرترە، ئینجا ناوەڕاست و دوایش خوارو لە هەمویان زۆرترە.

٧ - ئەگەرچی شێوەزاری گەرمیانی، یەکێکە لە شێوەزارەکانی زاری ناوەڕاست، بەڵام لە هەمو شێوەزارەکانی تری زمانی کوردی پتر گۆڕانی بە سەردا هاتوە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ زۆرتری ڕادەی لەباری هۆیە دەرەکیەکانی گۆڕانی زمان.

٨ - ڕێژەی زۆری گۆڕانی شێوەزاری گەرمیانی، بە بەراوردکردن لەگەڵ ڕێژەی گۆڕانی زار و شێوەزارەکانی تر، بەڵگەی زانستی و زمانەوانی و ژیربێژیە کە کورد لە دێرزەمانەوە لە پارێزگای کەرکوك و ناوچەکە وەکو هەمو ناوچەکانی تر نیشتەجێ بوە و زێدی بنەڕەتی و ڕەسەنیی خۆیانە.

٩ - نەبونی شێوەزارێکی ناوچەیی زمانی عەرەبی لێ ئەو عەرەبانەی ئێستا لەو ناوچەیە دادەنیشن و هەرخێزانەی بە شێوەزاری ناوچەیی ئەو پارێزگایانەی لێیەوە هاتون (موسڵ، بەغدا......) قسە دەکەن، بەڵگەیەکی زانستی و زمانەوانی و ژیربێژیە بۆ ئەوەی کە ئەم عەرەبانە لەم زوانە هێنراونەتە ئەو ناوچەیە.

﴿سەرچاوەکان﴾

١ـ بە زمانی کوردی:

١ـ ئیسماعیل تاها شاهین، ڕەوشا هەر زمانەکی سڤکی یە، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە(١٠٦)، بەغدا، ١٩٨٥.

٢ـ برهان قانع، فەرهەنگی نوێ، بەغدا، ١٩٨٥

٣ـ تارا عەبدوللا سەعید، هەندێك لایەنی ڕێزمانی زاری فەیلی، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سەڵحەددین، ١٩٩٨

٤ـ د. جمال رشید أحمد، لێ کۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژوی وڵاتی کوردەواری، بەغدا، ١٩٩٨، ل ٥٩

٥ـ زبیر بلال اسماعیل، مێژوی زمانی کوردی، وەرگێڕانی یوسف رؤوف علی، بەغدا، ١٩٨٤

٦ـ د.شێرکۆ بابان، نەخشەی ڕۆنانی ڕێژەی کار، هەولێر، ١٩٩٩

٧ـ عەبدوللا حوسێن ڕەسول، مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار، نامەی دکتۆرا، بەشی کوردی، کۆلێجی پەروەردە، زانکۆی بەغدا، ١٩٩٥.

٨ـ عەبدوللا حوسێن ڕەسول، پێناسەی ڕستەی سادە، گۆڤارا زانکۆیا دهۆك، پەربەندا(٢)، هژمار(٦)، دهۆك، ١٩٩٩.

٩ـ عەبدولوەهاب خالد موسا، ڕێزمانی بون و هەبون لە کوردیدا، نامەی ماجستێر، بەشی کوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەڵحەددین، ٢٠٠٠.

١٠ـ غازی فاتح وەیس، دەنگەکانی (ل،ڵ)وە(ڕ،ر)لە ژێر تیشکی فۆنەتیك و فۆنۆلۆژی دا، گۆڤاری زانکۆ، بەرگی(٨)، ژمارە(٢)، سلێمانی، ١٩٨٢.

١١ـ فەرەیدون عەبدول محەمەد، چەند لایەنێکی ڕستەسازی زاری هەورامی، نامەی دکتۆرا، بەشی کوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەڵحەددین، ١٩٩٨

١٢ـ فوئاد تاهیر سادق، هۆشیاریی زمانەوانی، سلێمانی، ١٩٩٩

١٣ـ فوئاد حەمە خورشید، زمانی کوردی دابەشبونی جوگرافیایی دیالێکتەکانی، وەرگێڕانی حەمەکەریمی هەورامی، بەغدا، ١٩٨٥

١٤ـ ڤ.ڤ.ڤینوگرادوڤ، مەسەلەکانی زمانی ئەدەبی و یاسای دروستبونی و گەشەسەندنی، وەرگێڕانی دوکتور:عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ، بەغدا، ١٩٩١

١٥ـ ڤ.ی.کۆدۆخوڤ و ئا.ئا.ڕیفۆرماتسکی، سەرەتاییکی زمانناسی، وەرگێڕانی میدیا،

سلێمانی، ١٩٩٨.

١٦ـ د.کامیل حەسەن بەسیر.د.کوردستان موکریانی.سادق بهائەددین ئامێدی.حەمەئـەمین هەورامی. کتێبی پرۆگرامـی زارە کـوردی یـەکان. پۆلی یەکەم،بەشـیکوردی،کۆلێجی ئاداب،زانکۆی سەڵحەددین،١٩٨٧

١٧ـ کمال فوئاد، زاراوەکانی زمانی کوردی و زمانی ئەدەبی و نوسینیان،گۆڤاری زانیـاری، ژمارە(٤)، بەغدا،١٩٧١

١٨ـ پرۆفیسۆر ك.ك.کوردۆییێف، ڕێزمانی کوردی، وەرگێڕانی دکتۆر کوردستان موکریـانی، هەولێر، ١٩٨٤

١٩ـ محمد معروف فتاح، زمانەوانی، زانکۆی سەڵحەدین، ١٩٩٠

٢٠ـ محەمەد ئەمین هەورامانی، تەماشاکردنێکی سەرپێیی زاری سۆرانی و زاری هەورامی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەشی دوهەمی بەرگی دوهەم، بەغدا، ١٩٧٤

٢١ـ محەمەد ئەمین هەورامانی، کوردواتەنی، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ٦٤، بەغدا، ١٩٧٧.

٢٢ـ مەسعود محەمەد، بەرەو ڕاستە شەقامی ئاخاوتنی کوردی، بەغدا، ١٩٧٨.

٢٣ـ مسعود محمد، ورد بونەوە لە چەند باسێکی ڕێزمانی کوردی، بەغدا، ١٩٧٤.

٢٤ـ مهاباد کامل عبدالله، کار لە کرمانجی ی خوارو هەورامی دا، نامەی ماجستێر، بەشی کوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەڵحەددین، ١٩٩٦.

٢٥ـ د.نەسرین فەخری، پەرەسەندنی واتای وشە و دەوری لە دەوڵەمەندکردنی زماندا، گۆڤاری کۆلێجی پەروەردە، زانکۆی بەغدا، ژمارە ـ ٢ ـ، ١٩٧٨-١٩٧٩.

٢٦ـ وریا عمر ئەمین،بنج و سیما و یاساکانی گوێزانەوە،گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ،ژمارە (١٢١)،بەغدا، ١٩٨٩.

٢٧ـ د.وریا عمر امین، چەن وشە لـە زمانـا هەیـە ؟، ڕۆژنامـەی العـراق، چوارشـەممە، ١٩٨٤/٣/١٤.

٢٨ـ دکتۆر وریا عمر امین، خزمایەتی لە زمانا...، ڕۆشنبیری نوێ، ژمـارە ٩٤ی تـەمموزی ١٩٨٢.

٢٩ـ د.وریا عمر أمین، ڕێزمانی ڕاناو لە کرمانجی ژورودا، گۆڤاری کۆڕی زانیـاری عێـراق ((دەستەی کورد))، بەرگی ٢١ـ٢٢، بەغدا، ١٩٩٠

٣٠ـ دکتۆر وریا عمـر أمین،ڕێکـەوتن لـە زمانـدا،گۆڤاری ڕۆشـنبیری نـوێ، ژمـارە(٩١)، بەغدا، ١٩٨٢.

٣١ـ دکتۆر وریا عمر امین، زانستی زمان چی یە؟، ڤۆڤاری ڕۆشنبیری نـوێ، ژمـارە (٨٨)،

بەغدا، ١٩٨١.

٢ـ بە زمانی عەرەبی:

٣٢ـ دكتور ابراهيم أنيس، دلالة الالفاظ، القاهرة، ١٩٧٦

٣٣ـ احمد خورشيد النورةضي، مفاهيم في الفلسفة والاجتماع، بغداد، ١٩٩٠

٣٤ـ الدكتور حاتم صالح الضامن، علم اللغة، بغداد، ١٩٨٩

٣٥ـ حسن عون، دراسات في اللغة والنحو العربي، معهد البحوث والدراسات العربية، ١٩٦٩

٣٦ـ الدكتور حسين نصار، دراسات لغوية، قاهرة، ١٩٨١

٣٧ـ الدكتور رشيد العبيدي، أبحاث و نصوص في فقه اللغة العربية، بغداد، ١٩٨٨

٣٨ـ د. رمضان عبدالتواب، المدخل الرِ علم اللغة، القاهرة، ١٩٨٢

٣٩ـ ر.هـ.روبنز، موجز تاريخ علم اللغة (في الغرب)، ترجمة د.أحمد عوض، مجلة عالم المعرفة، عدد ٢٢٧، كويت، ١٩٩٧

٤٠ـ بروفسور.روي.سي.هجمان، اللغة والحياة والطبيعة البشرية، ترجمة دكتور داود حامي أحمد السيد، الكويت، ١٩٨٩

٤١ـ ستيفن أولمان، دور الكلمة في اللغة، ترجمة دكتور كمال محمد بشير، مكتبة الشباب، ١٩٧٣

٤٢ـ دكتور عبدالصبور شاهين، في علم اللغة العام، بيروت، ١٩٨٠

٤٣ـ الدكتور عبدالكريم الاشتر، النثر المهجري، معهد الدراسات العربية العالية، ١٩٦١

٤٤ـ الدكتور علي عبدالواحد الوافي، فقه اللغة، القاهرة، ١٩٧٢

٤٥ـ فردينان دي سوسور، علم اللغة العام، ترجمة الدكتور يوئيل يوسف عزيز، موصل، ١٩٨٨

٤٦ـ فندريس، اللغة، ترجمة عبدالحميد الدواخلي و د. محمد القصاص، القاهرة، ١٩٥٠

٤٧ـ فوآد حمه خورشيد، اللغة الكردية التوزيع الجغرافي للهجاتها، بغداد، ١٩٨٣

٤٨ـ فؤاد حمه خورشيد، لرستان الاقليم الجنوبي من كردستان ايران، مجلة (ڕۆژی كوردستان) العدد (٦٦)، بغداد، ١٩٨٤

٤٩ـ محمد الطالبي، التأريخ ومشاكل اليوم والغد، مجلة عالم الفكر، المجلد الخامس، العدد الاول، كويت، ١٩٧٤

٥٠ـ دكتور محمود فهمي حجازي، علم اللغة العربية، الكويت، ١٩٧٣

٥١ـ د.نبيل علي، نحو نظرة أشمل للغة، العدد السابع والثامن عشر من سلسلة كتاب قضايا فكرية، القاهرة، مايو١٩٧٧

٥٢- الـدكتور نعمـة رحـيم العزاوي، النقـد اللغـوي بـين التحـرر والجمود، مجلـة الموسـوعة الصغيرة (١٤١)، بغداد، ١٩٨٤

٣- به زمانی ئینگلیزی

٥٣- C.J. Edmonds. Kurs, turks and Arabes. London. ١٩٥٧

٥٤- HENRY CECIL WYLD , THE GROWTH OF ENGLISH , LONDON , ١٩٤٢

٥٥- J. Lyons , New Horizons In Linguistics , Penguin , ١٩٧٠

٥٦- JOHN LYONS , Language and Linguistics , New York , ١٩٨٥.

٥٧- Leonard Bloomfild , LANGUAGE , LONDON , ١٩٦٩

٥٨- M.M.Van Bruinessen , Agha, Shikh & State , ١٩٦٨

٥٩- Noel,E.M.,Diary of Major E.M. Noel on special duty in Kurdistan from June.١٤th toSeptember ٢١st ١٩١٩,Basrah , ١٩١٩

٤- به زمانی فارسی:

٦٠- دکتر برویز ناتل خانلری، تأریخ زبان فارسی، جلـد أول، انتشـارات بنيـاد فرهنـك ايران، ١٣٤٩ايرانى

﴿ملخص البحث﴾

ان اللغة الكوردية – مثل جميع اللغات البشرية – في تغير مستمر، وسبب هـذا الـتغير يعـود الى مـدى التطـور الحضـاري، و ازديـاد الافكـار والمفـاهيم وبالتـالي ازديـاد الالفـاظ وامفردات، وفي الوقت نفسه يبقى الوقت وطاقته للتحدث والفهم محـددين، لـذا فـان اللغـات البشرية تسير نحوالاختزال (التلخيص). و تختلف التغيرات التي تطرأ على اللغـات بحسـب مقاومة الاسباب الخارجية لوصول المستوى الحضاري الى المناطق المختلفـة. وتـتلخص الاسـباب الخارجية المهمة الى في العوامل (الجغرافية، السياسية والنفسية). بيد أن الاسباب الذاتيـة - كما أشرنا - هي محددية الوقت وطاقته للتحدث والفهم.

و بصورة عامة يكون اختزال اللغة باحدى الطرائق: اختزال الكلمات أو الاصوات و دمج الكلمات أو الاصوات.

ولبيان هذه الظواهر اللغوية والعوامل المتحكمة فيها والاسباب المؤثرة فيها ينقسم البحث على خمسة محاور، و قد حاول الباحث في جميعها الوصول الى أن التغيرات التي حدثت في اللهجة الكرميانية الكوردية هي بمثابة الوثائق العلمية واللغوية التي تؤكد أن الكورد كانت تقطن هذه المنطقة منذ عصور غابرة، وان هذه المنطقة مثل بقية مناطق كوردستان هي جزء من كوردستان.

و يجد القاريء الكريم في ختام البحث أهم النتائج التي توصل اليها البحث مع ثبت المصادر وخلاصة البحث باللغة الانكليزية.

(Summary)

Kurdish like any other language undergoes a constant chang. The change of any language is due to the development of civilization, the increase of ideas and words. The time and man's ability to speak and hear are stricted and unchangeable. So the languages always tend toword shortning. These changes that come from external obstacles differ according to the speed and the maturuty of civilization in certain areas. The most active external factors are: (geographical, political and psychological ones), while internal factors are the limitation of (time and ability) to speak and hear. Shortening in language is fulfilled through one of the following methods: (elision of words or sounds and combining words or sounds).

The study is divided into five parts through which the researcher tries to prove that the great changes of Gorani dialect concider as linguistic and scientific evidences that Kurds have settled down in this region from ancient times and that the Garmiyan region like any other Kurdish region is part of Kurdistan.

In the end, the conclusions, the list of references, and Arabic summary have been set down.

هەواڵنامەی کتێب

چەند پیتێکی کێشەدار لە نوسینی کوردیدا

لێکۆڵینەوەیەکی دەنگسازیە

پرۆفیسۆر دکتۆر

عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول

ئەم توێژینەوەیە لە گۆڤاری زانکۆی دهۆک
پەربەندا (٧)، هژمارا (١) تیرمەه(٢٠٠٤)
بەرگی (٧)، ژمارە (١) تەمموز(٢٠٠٤)
لا پەڕە (١-١٢) بڵاوکراوەتەوە.
بەرواری ناردن: شەممە ١١/ ١٠/ ٢٠٠٣

هەوالنامەی کتێب

چەند پیتێکی کێشەدار لە نوسینی کوردیدا

پوختە:

لەگەڵ بونی وتار و توژینەوەی زۆر دەربارەی بون و نەبونی هەندێ لە پیتە کوردیەکان و چۆنیەتی نوسینیان، بەلام لەم باسەدا، توژەر هەندێ بیروڕا و بۆچونی نوێی هەیە، دەربارەی هەندێ لە پیتە کوردیەکان، وەك ((ئـ)، (i)، (و/وو)، (ی/یی)، (ح/ع)، (خ/غ)). هەر یەکێ لەم دەنگانە، لە تەوەرەیەکی تایبەتی باسکراوە و لە کۆتایی هەر تەوەرەیەکدا، ئەنجام و پێشنیارەکان دەربارەی ئەو دەنگە خراوەتە ڕو. بە هیوای ئەوەی ببێتە خشتێك لە پڕۆژەی ڕاژەکردن و ڕێکنوسینی زمانی کوردی.

پێشەکی:

بەر لە هەمو شتێك، مەبەست لەم وتارە سەپاندنی ڕای تایبەتی دەستنیشانکراو نیە، بەڵکو خستنەڕوی چەند ڕایەکی زانستی و پێشکەشکردنی چەند ئەنجام و پێشنیارێکی گونجاوە کە ئاسانکاریەکی زۆر دەخاتە ڕێنوسی کوردی بە پیتیەکانی عەرەبی «١» و لە یەکتر نزیککردنەوەی ڕێنوسی کوردی «٢» بە پیتیەکانی عەرەبی و لاتینیە، کە دەشێ لە ئێستا و

داهاتودا، وەکو بۆچونی زمانەوانی سودی لێ وەربگیرێ و ببێتە دەنگێکی نەرم لە گفتوگۆکانی پێشتر﴿٣﴾ لەم بارەیەوە. هاندەرێك بێ، بۆ وروژاندنی پێنوسی زمانەوانە تاییە تمەندەکا نمان بۆ چارەسەرکردنی گرفتەکانی ڕێنوسی کوردی ﴿٤﴾، کە دەمێکە کاتی ئەوە هاتوە، بازوی کارامەیی لێ هەڵمالْن.

کێشەی ڕێنوسی هەر زمانێك ﴿٥﴾، ئەگەر لە پلەی یەکەمیشدا نەبێ، یەکێکە لە کێشە گرنگەکانی زمانەوانی ﴿٦﴾، چونکە تەنیا زمانەوانان و زانستەکە ﴿٧﴾ ناگرێتەوە، بەڵکو سەرجەم نوسەر و خوێنەرانی ئەو زمانە دەگرێتەوە. ئەگەرچی وتاری زۆر و چەندین کتێبیش لەم بابەتەیان کۆڵیوەتەوە و گەلێ کێشەیان چارەسەرکردون، بەڵام هێشتا هەندێ کێشەی ڕێنوسی ماون، (بە تاییەتی لە دیالێکتی ناوەڕاستدا) کە هۆیەکانیان پتر دەگەڕێنەوە، بۆ جیاوازی نەکردن، لە نێوان فۆن و فۆنێم و لاسایی کردنەوە ﴿٨﴾ و خۆبەستنەوە بە نوسینی عەرەبی ﴿٩﴾. ئەمەشە هۆی هەڵبژاردن و سنوری باسەکەیە، تۆژەر تەنیا باسی ئەو پیتانە دەکا کە کێشەدارن لە دیالێکتی ناوەڕاستدا و هەوڵدەدا بە پێی ڕادەی شارەزایی خۆی، هۆکار و ڕێگەچارەیان بخاتەڕو.

بۆ پێکانی ئەو مەبەستە، باسەکە کراوەتە دو بەش: لە بەشی یەکەمدا، کێشەی بزوێنەکان و لە بەشی دوەمدا، کێشەی نەبزوێنەکان، تاوتوێکراوە و لە هەر بەشێکدا، دەنگە کێشەدارەکان خراونەتە بەر تیشکی لێکۆڵینەوە و چارەسەریان پێشنیارکراوە.

لە کۆتایی باسەکەشدا، جگە لە ئەنجامەکان و کورتەی باسەکە بە عەرەبی و ئینگلیزی، لیستی سەرچاوەکانیش بە پێی زنجیرەی ڕیزبەندیی بەکارهێنانیان، پێشکەشکراون.

بەشی یەکەم ـــ گرفتەکانی دەنگە بزوێنەکان:

تەوەرەی یەکەم ـ دەنگی هەمزە (ئـ)﴿١٠﴾:

بەر لە هەمو شتێك دەنگی (ئـ) ﴿١١﴾ هەمزە، دەنگێکی بزوێن نیە ﴿١٢﴾، بەڵام هەر کاتێ بزوێن کەوتە سەرەتای وشە ﴿١٣﴾، دەنگی هەمزە (ئـ) ﴿١٤﴾ دروستەبێ، چونکە لە گۆکردنی بزوێندا، دەم کراوەیە و هەوا بەبێ بەربەست لە دەم دێتە دەرەوە ﴿١٥﴾. (ئەگەرچی بزوێنەکان گرن، واتە؛ تاڵە ژێیەکان ئەلەرێنەوە، بەڵام ئەمە نابێتە بەربەست)، بۆیە ئەگەر بزوێن کەوتە سەرەتای وشە، پێویستی بە بەربەستێك دەبێ تاکو هەواکە بگرێتەوە ﴿١٦﴾، ئەگەرنا پێش ئەوەی قسەکەر دەست بە گۆکردنی وشەکە بکا، زۆربەی هەوای پەنگ

خواردوی سیەکان ﴿١٧﴾ دێتە دەرەوە و کرداری تەواوکردنی وشەکە گران دەبێ. ئەم دیاردەیەش لە زمانەکانی تریش هەیە ﴿١٨﴾:

	بزوێن	نمونە بە پیتی عەرەبی	بە پیتی لاتینی	نمونەی ئینگلیزی
١	ا	(ئـ)او، (ئـ)اش، (ئـ)اوس	Aw, Aŝ, Aw(i)s	Are/ɑ:(r)/,Ash/æʃ/
٢	ۆ	(ئـ)ۆ، (ئـ)ۆمەر، (ئـ)ۆکتۆبەر	O,Omer,Oktober	O, October/Dkt∂Ub∂/
٣	ێ	(ئـ)ێرە، (ئـ)ێستە، (ئـ)ێش	Ĕre, Ĕste, Ĕŝ	Egg/eg/, earn/ɜ:n/,
٤	ە	(ئـ)ەو، (ئـ)ەنجام ، (ئـ)ەستور	Ew, Encam,Estûr	Abet/∂bet/, ago/∂g∂U/
٥	ی	(ئـ)یش، (ئـ)یدی، (ئـ)ینگلیز	Îs, Îdî, Înglîzî	Ear/I∂(r)/, English/IŋglIʃ
٦	و	(ئـ)وتی، (ئـ)ومێد ، (ئـ)وتێل	Utî, Umĕd, Utĕl	نمونەی ئینگلیزی لەم جۆرە نیە
	i	منن، کورند، جنوان	Min,Kurid,Ciwan	Texts/teksts/, Actions/ækʃns/

ڕێژەی کرانەوەی دەم، لە دەنگێك بۆ دەنگێکی تر دەگۆڕێ و ئەمەش وایکردوە، کە دەنگەکان دابەش بن بۆ بزوێن و نەبزوێن ﴿١٩﴾ ﴿٢٠﴾ و بە هۆی بە دوای یەکدا هاتنیان میکانیکیەتی ﴿٢١﴾ ئاخاوتن بەردەوام دەبێ. بۆ نمونە، دەتوانرێ، بە شێوەیەکی گشتی بەم شێوەیە دابەش بکرێن ﴿٢٢﴾:

هەوالنامەی کتێب

ڕێژەی کرانەوەی دەم	دەنگەکان	جۆری دەنگ
کرانەوەی زۆر	ا	بزوێنەکان
کرانەوەی ناوەندی	ۆ ێ	
کرانەوەی ئاسایی	ە	
نیمچەکراوە	ی و	نیمچەبزوێن
نیمچەداخراو	س، ش، ف، ڤ، م، ..	نەبزوێن
داخراو	ب، پ، د، ك، گ، ..	

بە وردەسەرنجێك لەم دەنگانەی سەرەوە، پتر دەردەکەوێ، کاتێ دەنگێکی بزوێن بکەوێتە سەرەتای وشە، لە بەر ئەوەی دەم کراوەیە ﴿٢٣﴾ و بۆ گرتنەوەی هەوا بەربەستێك لە ڕێی دەرچونی هەوا نیە، بە ناچاری بمانەوێ و نەمانەوێ، دەنگی هەمزە (ئـ) ﴿٢٤﴾ وەکو دەمگر(صمام/valve)ێك دروستەبێ و تاکو قسەکەر تانێکی تێ نەداو نەیکاتەوە، ڕێگەی هەوا نادا لە خۆیەوە و بێ سود بێتە دەرەوە ﴿٢٥﴾، بۆ ئەوەی هەواکە پاشەکەوت بێ بۆ گۆکردنی وشەکە و بەشی ئاخاوتنەکە بکا. چەند بەڵگەیەکی بەهێزیش هەیە بۆ سەلماندنی ئەم ڕاستیانە:

١ـ تەنیا لە کاتێکدا بزوێن لە سەرەتا بێ، ئەم (ئـ) ﴿٢٦﴾ هەمزەیە پەیدا دەبێ و ئەگەر بزوێنەکان لە سەرەتای وشە نەبون، پێویست بەم دەنگە ناکا ﴿٢٧﴾ و نەبزوێنەکان ڕۆلی ڕێکخستنی تەوژمی هەواکە دەبینن و چۆنیەتی دروستبون و گۆکردنی ئەوان، دەسەڵات بە سەر چاودێری کردنی ڕەوگەی هەواکە پەیدا دەکا، هەربۆیە کاتێ هەمان وشەی هەمزەدار فۆڕمێکی تری بکەوێتە پێش، بزوێنەکە پێویستی بە هەمزەکە نامێنێ ﴿٢٨﴾، بێ ئەوەی کار لە واتا بکا:

بزوێنی سەرەتای هەمزەدار	هەمان وشە لە دوای فۆڕمێك	بزوێنەکە دوای سەرەتا
ا (ئـ)او ، (ئـ)اش ، (ئـ)ا	ماستاو ، باراش ، نا	کارامە ، دارا ، چیا
ۆ (ئـ)ۆ ، (ئـ)ۆمەر	دۆ ، مامۆمەر	پاپۆڕ ، لۆکە ، پەمۆ
ێ (ئـ)ێرە ، (ئـ)ێش	لێرە ، سەرێشە	شێر ، بێشە ، نوێ
ە (ئـ)ەنجام ،(ئـ)ەستور	دەرەنجام ، ورگەستور	وەرەوە ، ڕەوڕەوە
یـ (ئـ)یش،(ئـ)یدی،(ئـ)یتر	پڕیش ، چیدی ، چیتر	شینایی ، کوردایەتی

٢ـ پەیدابونی هەمزە (ئـ) لە دەسپێکی بزوێنی سەرەتا، لە زمانەکانی تریشدا هەیە و دیاردەیەکی فۆنەتیکیە، نەك فۆنۆلۆجی، (بڕوانە نمونە ئینگلیزیەکانی خشتەی یەکەم) ﴿٢٩﴾. ئەگەر نمونە کوردیەکانیش بە پیتی لاتینی بنوسرێنەوە، پێویست بە هەمزە ناکا، (بڕوانە نمونە کوردیەکان بە پیتی لاتینی ﴿٣٠﴾، لە هەمان خشتەدا).

٣ـ دانان و دانەنانی ئەم هەمزەیە (ئـ) لە نوسیندا، کار لە چۆنیەتی دەربڕینی وشەکە و لە واتای وشەکەش ناکا، کەواتە؛ ئەم دەنگە فۆنیم نیە ﴿٣١﴾ و تەنیا ئەرکی فۆنەتیکی هەیە، چونکە فۆنیم کورتترین دەنگە کە واتا دەگۆڕێ ﴿٣٢﴾. بەم جۆرە ئەگەر فۆنیم نەبێ، ڕەوا نیە لە نوسیندا هێمایەکی ﴿٣٣﴾ وەکو پیتی بۆ دابنرێ ﴿٣٤﴾. ئەم دەنگە لەسەرەتادا نەدەنوسرا، لە نوسینەکانی پێش ساڵی ١٩١٩، نیگاری هەمزە (ئـ) نابینرێ، بەڵام لە دواییدا بە لاساییکردنەوەی سەر و ژێر و بۆر ﴿٣٥﴾ (فتحە، کسرە و ضمە ﴿٣٦﴾)ی عەرەبی ﴿٣٧﴾، یەکەمجار لە شێوەی (أ) و دواییش لە شێوەی (ئـ) لە نوسینی کوردیدا پەیدابوە. لە زمانی عەرەبیدا، هەمزە فۆنیمێکە و هەندێ جار دەبێتە مۆڕفیم و لادانی دەبێتە هۆی واتاگۆڕین ﴿٣٨﴾.

٤ـ ژمارەی ئەو وشانەی دەنگی (و) یان (یـ)ی نەبزوێنیان لە سەرەتا هاتبێ زۆرن، بەڵام ژمارەی ئەو وشانەی (و)، یان (یـ)ی بزوێنیان لە سەرەتا هاتبێ، زۆر دەگمەنن و ئەوانەش کە هەن، زۆربەی لە بنەڕەتدا کوردی نین. هەروەها وشەی ڕەسەنی کوردی، دەنگی (ۆ)ی لە پێشەوە بێ، دیسان زۆر کەمن ﴿٣٩﴾:

(و)ی نەبزوێن	(و)ی بزوێن	(یـ)ی نەبزوێن	(یـ)ی بزوێن	(ۆ)ی سەرەتا
وریـــــا، وڕە، ورچ، وشــــــە، وشـــتر، وازی، وێــران، وانــە، ویستن، وشك	ئـــوتی، ئوتێـــل، ئومێد، *(زۆر جار دەنگی (هـ) لە جیاتی دەنگی (ئـ) بـەکار دێ، دەشێ دەنگی (هـ) بنەرەت بێ).*	یـەزدان، یـار، یـاری، یــان، یــانزە، یــاد، یاسا، یاسـاخ، یانە، یەك،	ئــــیش *(عــــیش)*، ئینجـــا (ان جاه)،	ئـۆخ، ئۆخـەی، ئـۆغر، ئـۆقرە، ئۆبالْ

٥ ــ هەندێ جار دەنگی هەمزە (و) دەکەوێتە کۆتـایی ئـەو وشـانەی کۆتاییـان هـاتوە بـە بزوێنی (ە/ ا)، وەك لە وەڵامدانەوە بە نەرێ: (نەء)، ئەمەش دیسان بۆ گرتنـەوەی هەواکـە بەکاردێ.

ئە نجام و پێشنیار:

هەمو بەڵگەکان دەیسەلمێنن، کە لە زمانی کوردیدا، هـەمزە (ئـ) فـۆنیم نیـە﴿٤٠﴾. کەواتە؛ پێویست ناکا، نرخێکی بۆ دابنرێ و پیتێکی بۆ تەرخان بکرێ. بۆیە وا ڕاسـتترە لـە نوسیندا نەنوسرێ. ڕەنگە ڕاهاتن لە سـەر نەنوسـینی ئـاسـان نـەبێ، چـونکە بـە نوسـینی ڕاهاتوین، بەڵام نەنوسـینی گرفتێکـی ڕەنوسمـان چارەسـەر دەکـا. ئـەوەی کـە پـتر پێـی ڕانەهاتبین (ە)ی سەرەتایە، ئەویش ئەگەر وەکو خۆیشی نەنوسن، دەشێ، فۆڕمێکی وەك (و)ی سەرەوژێری بۆ هەڵبژێرین، وەك (ﻫ). جگە لەمەش دەبێ، بەو بڕیارەدا بچینەوە، کـە دەڵـێ: بڕگەمان نیە، بە بزوێن دەست پێ بکا﴿٤١﴾، یان بڕگەمان نیـە، تـەنیا بزوێنێـك بـێ﴿٤٢﴾. وەك:

(پرسیار): نانت خواردوە؟ (وەڵام): (ئـ)ـا.

(داخوازی): لە یادت نەچێ، ئەم کارە بکەی. (وەڵام): (ئـ)ێ، (ئـ)ێ، خەمت نەبێ.

تەوەرەی دوەم ـ دەنگی بزرۆکە (i)﴿٤٣﴾:

چەند سەرنجێکی گرنگ دەربارەی بزرۆکە تێبینی دەکرێن:

١ـ بزرۆکە (کسرة مختلسة) ئەو کورتە دەنگەیە﴿٤٤﴾، کە دەکەوێتە نێوان دو نـەبزوێن﴿٤٥﴾. واتە؛ لە ئە نجامی گواستنەوەی شوێنی دروستبونی نەبزوێنی یەکەم بـۆ نـەبزوێنی دوەم لـە ناو دەمدا، نەختێك هەوا دەرەچێ و ئەم بزرۆکەیە دروسـتەکا﴿٤٦﴾. بـۆ نمونـە، لـە وشـەی (من)دا، لە هەردو دەنگی (م) و (ن)دا هـەوا لــە لـوت دەرەچـێ، بـەڵام لـە (م)دا جوتبـونی لێوەکان، ڕێگە لە هەوای دەم دەگرێ و لە (ن)دا جوتبونی پێشەوەی زمان و پێشەوەی مەڵاشـو ڕێگەی هەوای دەم دەگرێ، بەڵام تـا قسەکەر لێوەکان لێکدەکاتەوە و پێشـەوەی زمـانی بـەرز دەکاتەوە بۆ پێشەوەی مەڵاشو، نەختێ هەوا لە میانی ئەو کرداری ڕاگوێزانە دزە دەکـا و لـە

دەم دەچێتە دەرەوە، بەم بڕە هەوایە بزرۆکە دروستەبێ. ئەم بڕە هەوایەش ئەگەر لە نێوان دو دەنگی﴿٤٧﴾ کپ بێ، وەك: (خت، کش، چك، پف، کپ ...) بە کپی دەرەچێ و ئەگەر لە نێـوان دو دەنگی گڕ بێ، بە گڕی دەرەچێ، وەك: (من، ژن، گڤ، بن، بڤ، گن ...)، بەڵام لە نێـوان گڕێك و کپێك یان بە پێچەوانە، ئەوا خۆیشـی بـە ڕێـژەی کاریگـەریی هـەر یـەکێك لـە دو دەنگەکە، گڕ و کپی تێدەکەوێ. ئەم سیمایەش لە دەنگەکانی تر بەو ڕێژەیە نیـە کـە کپـی و گڕیان بە تەواوی بگۆڕێ.

٢ـ دانان و دانەنانی، واتە؛ نوسین و نەنوسینی، نابێتە هۆی تێکدان، یـان گـۆڕینی واتـای وشەکە﴿٤٨﴾، وەك: (مـiـن، کورiد، جـiـوان... / مـن، کـورد، جـوان...)، کەواتـە؛ ئـەم دەنگەش پێناسەی فۆنیمی بە سەردا ناسە پێ و فۆنیم نیە و دیاردەیەکی فۆنەتیکیە﴿٤٩﴾.

٣ـ ئەم دیاردە فۆنەتیکیە لە زمانی تریشدا هەیە﴿٥٠﴾، وەك لە هەندێ وشەی ئینگلیزیدا پتر لە سێ کۆنسونانت بەدوا یەکدا دێن و دیاردەکـە بـە (هێشـوە کۆنسـونانت﴿٥١﴾/ Consonant Cluster ﴿٥٢﴾) ناو دەبەن. وەك لە (ئـ ـە)کشنس، Actions/æk□ns/، تێکستس Texts/teksts/، ستیودنتس Students/stju:dnts ...)﴿٥٣﴾. ئایا بۆ لە زمانێکی تری هیندۆ-ۆڕوپی ئەبێ چوار نەبزوێنن بە دوای یەکدا بێن و لە زمانی کوردی نابێ؟ جگە لەمە، بە پێوەری ئێمە بـێ، لـە نێوان هەمویان ئەم بزرۆکە هەیە، کە کورت و درێژیەکەی بە پێی کەوتگەی نێوانیان دەگۆڕێ.

٤ـ لـە بڕگەکاریـدا هەنـدێ جـار (i) دەنگێکـی ئارەزومەنـدە، واتـە؛ پەیـدا دەبـێ، یـان پەیدانابێ، بەتایبەتی لە پێش بڕگەی (وان)دا. بۆ نمونە: ئەگەر هـەر یـەك لـەم وشـانە (/شوان/، /جوان/، /ژوان/ ...) بە بڕگەیەك دابنێین، ئەوا بزرۆکە پەیدا نابێ، بەڵام ئەگەر بە دو بڕگەیان دابنێین، ئەوا بزرۆکە پەیدا دەبـێ (/شـiـ/وان/، /جـiـ/وان/، /ژi/وان/...). ئەمەش لە گەڵ سیمای فۆنیم ناگونجێ.

<u>ئە نجام و پێشنیار:</u>

ئەگەرچی بزرۆکەش وەکو هەمزە ناتوانرێ، نکوڵی لە بونی بکرێ، بەڵام پەیـدابونی دیاردەیەکی فۆنەتیکیە، نەك فۆنۆلۆجی و نوسینی و نەنوسینی، نە واتا دەگـۆڕێ﴿٥٤﴾ و نـە واتا تێك دەدا. کەواتە؛ فۆنیم نیە و پێویست ناکا، نرخێکی بۆ دابنرێ و پیتێکی بۆ تەرخان بکرێ. بەمەشدا دەبێ، بە یاساکانی بڕگەکاریدا بچینەوە﴿٥٥﴾ و بڕگەی فۆنەتیکی و بڕگـەی فۆنۆلۆجی لە یەك جیا بکەینەوە و دان بەوەدا بنێین، بڕگەی فۆنەتیکیمان هەیە، کە فـۆنیم یا پیتی بزوێنی لە نێواندا نیە، وەك: (من، ژن، گڤ، بن، بڤ، گن، خت، کش، چك، پف، کپ ...)، کە ڕەنگە دەنگی نێوانیان گڕ، یا کپ بێ. هەروەها دەبێ، لە زمانەکەماندا، دان بە بونی (هێشوە کۆنسونانت) بنێین.

تەوەرەی سێیەم ـ دەنگی (وو/و):

تا ئێستا زۆر لە نوسەران گرفتی نوسینی یەك (و) و دو (و)یان «٥٦» هەیە، تەنانەت هەندێ جار لە هەمان نوسیندا چەندین وشە بە هەردو شێوە دەبینرێن، وەك: (ولات/ وولات، وشە/ ووشە، نوسین/ نووسین، جوتیار/ جووت، چوون/ دەچوین، بووك/ بوكێنی، سووك/ سوكایەتی، پەرتووك/ پەرتوكخانە ....

هەردو دەنگی (و) و (ی)، نیمچە بزوێنن، چونکە لە کاتی گۆکردنیان ڕێژەی کرانەوەی دەم لە نێوان بزوێن و نەبزوێنەکاندایە، واتە؛ لە چوار بزوێنە سەرەکیەکە (ا، ێ، ۆ، ە) کەمتر کراوەیە و لە نەبزوێنەکان پتر کراوەیە، بۆیە ئەگەر لە برگەیەکدا یەکێ لەم چوار بزوێنە سەرەکیەیان لە پێش یا لە دوادا هات، خۆیان بە نەبزوێن دادەنرێن، بەلام ئەگەر یەکێ لەم بزوێنانەیان لە تەك نەهات، ئەوا خۆیان دەبن بە بزوێن. ئەم دو دەنگە لە نێوان خۆشیاندا کامەیان لە سەرەتای برگە بێ، نەبزوێنە (وی، یو).

ئەو سەرنجانەی دەربارەی دەنگی (و) یا (وو) تێبینی دەکرێن:

١ـ دەتوانرێ شوێنی (و)ە کورتەکان و (و)ە درێژەکان، بەم شێوەیەی خوارەوە، دەستنیشان بکرێ:

(و) لە سەرەتای برگە بێ	(و) لە ناوەراستی برگە بێ	(و) لە کۆتایی برگە بێ
کورتە: واتا، وازی، واژە، والا، وانە، وەچە، وەرین، وەرز، وەرگرتن، وەرد، وەرە، وەرزێر، وەستان، وەنەوشە، ورتە، وریا، ورچ، وردە، ورشە، وشك، ولات، وتار، ولاخ، وێران، وێنجە، وێژە، وێنە، ویستن، ...	**أـ کورتە**: جوان، چەوت، حەوت، خەوت، دوان، ڕوان، ژوان، شوان، گوان، لوان، ... خوڕ، دوڕ، شوڕ، کوڕ، گوڕ، لوڕ، هوڕ، .... **ب ـ درێژە**: ئەگەر یەکێ لەم سێ پیتەی (ر/ ك/ ن) بە دوادا هاتبێ، درێژ دەبێتەوە: پور، تور، دور، زور، ژور، سور، ... بوك، پوك، توك، سوك، نوك، ... بون، چون، ڕون، ...	**أـ کورتە**: ئەگەر نەبزوێن بێ، واتە؛ بزوێنێکی لە پێشدا هاتبێ، کورتە: ئاو، ئەو، چاو، جاو، خەو، خاو، خێو، دێو، ڕاو، زیو، سێو، شێو، شیو، لاو، لێو، مێو، ناو،..... **ب ـ درێژە**: ئەگەر بزوێن بێ، واتە؛ بزوێنێکی لە پێشدا نەهاتبێ، درێژە: بو، تو، جو، چو، خو، دو، ڕو، زو، شو، مو، ...

٢ـ دەنگی (و) بە پێی کەوتنگەی لە برگەدا کورتی و درێژیەکەی دەگۆڕێ، واتە؛ پتر لە ئەلۆفۆنێکی هەیە، هەرچەندە کورت و درێژیەکەشی بە دەم و بە ئەنقەست دەسکاری و ئالوگۆڕ بکرێ، واتای وشەکە ناگۆڕێ، جگە لە وشەی (کوڕ)، لە درێژ کردنەوەی (و)دا واتای دەگۆڕێ و دەبێتە (کووڕ)، واتە ئەم وشەیە لە

گریمانەکە ناوێزە دەرەچێ و دەشێ ئەم تاکە وشەیە بە دو (و) بنوسرێ، واتە؛ وشەی (کوڕ) سێ فۆنیمە: (ك + و + ڕ)، بەڵام وشەی (کووڕ) چوار فۆنیمە: (ك + و + و + ڕ).

٣ـ لە چاوگە (و)یەکاندا گرفتی یەك (و) و دو (و) پتر ئاشکرا دەبێ، چونکە لە هەشت چاوگە (و)یەکەی شێوەی نوسینی ناوەڕاستدا، دو چاوگ، یەك (و)یان هەیە، کە مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوە و شەش چاوگ، دو (و)یان هەیە: یەکێکیان لەگەڵ ڕەگی کارەکە دایە و یەکێکیان مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوە، وەك لەم خشتەیەدا دیارە:

چاوگ لە ستانداردا	چاوگ لە هەندێ شێوەزاری تردا	ڕەگی چاوگ	مۆڕفیمی ڕابوردو	(ن)ی چاوگ
بون	بین	بـ	و/ یـ	ن
چون	چین	چـ	و/ یـ	ن
جوون	جوین/جاوین	جو	و/ یـ	ن
دروون	دروین/دورین	درو	و/ یـ	ن
سوون	سوین/سوان	سو	و/ یـ/ ا	ن
فەرموون	فەرموین	فەرمو	و/ یـ	ن
گروون	گروین/گروان	گرو	و/ یـ/ ا	ن
هەنوون	هەنوین	هەنو	و/ یـ	ن

هەواڵنامەی کتێب

ئەنجام و پێشنیار:

لە کوردیدا دەنگی (و) کورت بێ، یا درێژ، یەك فۆنیمە و پێویست بەوە ناکا، بە دو شێوە بنوسرێ، چونکە واتا ناگۆڕێ. تەنیا وشەی (کووڕ)١٣٥ پێویستە بە دو (و) بنوسرێ، لەگەڵ ڕەچاوکردنی چاوگە (و)یەکان، وەك لە خشتەی سەرەوەدا دیارە.

تەوەرەی چوارەم ـ نوسینی یەك (ی) و دو (یی):

یەك (ی) بە تەنیا لە نوسیندا گرفت پەیدا ناکا، بەتایبەتی ئەگەر لە سەرەتای وشە بێ، بەڵام گرفتەکانی نوسینی (ی) لەم دۆخانەی خوارەوەدا پەیدا دەبێ:

١ـ کاتێ ناوێك کۆتایی بە پیتی (ی) هاتبێ و بەهۆی (ی) ئامرازی پەیوەندیەوە بە ناوێکی تر ببەسرێتەوە، پێویستە ڕەچاوی ئەوە بکرێ، کە سەرجەم دەبێتە دو (ی)﴿٥٦﴾. وەك:

ـــ ئازادیی کوردەکان، بە ڕادەی ڕۆشنبیریی گەلانی دەوروبەرەوە بەندە.

ـــ لە شانۆگەریی ـ یاریی منالان ـ پەریی خوشکم ئامادەی کردبو.

---

١٣٥ یان هەر وشەیەکی تری لەو بابەتە، ئەگەر هەبێ.

لە گۆکردندا ئەم دو (یی)ە، وەك یەك (ی) گۆ دەکرێن، چونکە دەکەونە یەك بڕگـە و دەنگی (ی)ـە بزوێنەکە دەنگی (ی)ـە نەبزوێنەکە خامۆش دەکا.

٢ـ کاتێ ناوێك کۆتـایی بە پیتی (ی) هاتبێ و ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تـاك، یـان کـۆی (دەستەی خاوەنی)ی بە دوادا بێ، دەبێ ڕەچاوی ئەوە بکرێ، دەبێتە دو (ی)، وەك:

ــــ کوردەکان ئاشتی خوازن، ئازادییان لـێ زەوت مەکەن.

ــــ ئەو قوتابیە زۆر زیرەکە، دیاریی پێ بدەن.

٣ـ کاتێ ناوێك کۆتـایی بە دو پیتی (یی) هاتبێ و بـەهۆی (ی) ئـامرازی پەیوەندیـەوە بـە ناوێکی تر ببەسرێتەوە، یان ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تـاك یان کۆی (دەستەی خاوەنی)ی بە دوادا بێ، پێویستە ڕەچاوی ئەوە بکرێ، کە لە ڕوی تیۆریەوە، کۆی سەرجەمیان دەبێتە سێ (ی)، وەك:

ــــ کۆتـاییـی هەمو بونەوەرێك، مردنە.

ــــ لە بۆشاییـی ئاسمان کێشی مرۆڤ کەم دەبێتەوە.

ــــ شاییـیـان لـێ مەکەن بە شین.

ــــ بەرانێکی زەنگولداریان لە بەراییـی کاروان دادەنا.

بەلام لە ڕوی پڕاکتیکیەوە، نوسینی سێ (ی) ئاسان نیە، لە ڕوی گۆکردنیشەوە، هـەروەك دو (ی) گۆ دەکرێن. بۆیە، وا پەسەند دەکرێ، کە هەربە دو (ی) بنوسرێن.

٤ـ لە کاتی نوسینی کاری ڕابوردو لە چاوگە (ی)یەکاندا، کارەکە کۆتـایی بە (ی)ی مـۆڕفیمی کاتی ڕابوردو دێ، بۆیە دەبێ، ڕەچاوی بە دواداهاتنی ئەو ڕاناوە لکاوانە بکرێ، کـە یەکـەم پیتیان (ی)یـە، وەك:

ــــ من فڕیم، تۆ فڕیـی، ئەو فڕیø، ئێمە فڕییـن، ئێوە فڕین، ئەوان فڕین.

ــــ من خزیم، تۆ خزیـی، ئەو خزیø، ئێمە خزییـن، ئێوە خزین، ئەوان خزین.

ــــ من کڕیم، تۆ کڕیت، ئەو کڕیـی، ئێمە کڕیمان، ئێوە کڕیتان، ئەوان کڕییـان.

ــــ نوسیم، نوسیت، نوسیـی، نوسیمان، نوسیتان، نوسییـان.

٥ ـ کاتێ دەنگێکی بزوێن بەتـایبەتی (ـە)، بە دوای دەنگی (ی)دا دێ، ئایا دەبێ بە دو (ی)؟ یان نا؟. لەم بارەدا لە بەر ئەوەی (ی) نیمچە «٥٧» بزوێنە، دەشـێ، بـە پێـی دابەشـکردنی بڕگەکان، بزوێن بێ، یا نەبزوێن. واتە؛ ئەگەر دەنگی (ی) و دەنگـی (ــە) هـەردوکیان بـە بزوێن دابنرێن و هەر یەکەیان لە یەك بڕگە دابنرێن، ئەوا پێویستییان بە (ی)ێکی نـاوبڕی نەبزوێن دەبێ، بەلام ئەگەر هەردوکیان لە یەك بڕگە کۆبکرێنەوە، ئەوا دەنگی (ی) دەبێتـە نەبزوێن و پێویست بە (ی) ناوبڕی نەبزوێن ناکا. وەك:

ئەگەر (ی) بە نەبزوێن دابنرێ (یەك برگە)	ئەگەر (ی) بە بزوێن دابنرێ (دو برگە)
ئەم بابەتە (دەنگ/سا/زیە)/ (دەنگ/ساز/یە).	ئەم بابەتە دەنگ/سا/زی/یە .
ئەم هەژارە پارەی/نیە /.	ئەم هەژارە پارەی/نی/یە /.
ئەم بۆ/شای/یا/نە پڕ بکەوە.	ئەم بۆ/شا/یی/یا/نە پڕ بکەوە.
دیار/یێ/کی بۆ بنێرە.	دیا/ری/یێ/کی بۆ بنێرە.

ئاشکرایە، جۆری یەکەم ئاسانتر و بێ گرفتترە، لە ڕوی پڕاکتیکیەوە.

ئە نجام و پێشنیار:

ئەو وشانەی کۆتاییان بە یەك پیتی (ی)، یان دو پیتی (یی) دێ و پاشگرێکیان بە دوادا دێ، کە بە پیتی (ی) دەستپێبکا، پێویستە لە نوسیندا فەرامۆشی هیچیان نەکرێ، ئەگەر لە گۆکردنیشدا دەرنەکەون. هەروەها ئەگەر دەنگی (ی) بزوێنێکی بە دوادا هات، وا ئاسانترە، هەردوکیان لە برگەیەکدا کۆ بکرێنەوە، تاکو پێویست بە (ی)ێکی تری ناوبڕ نەکا.

بەشی دوەم : گرفتەکانی دەنگە نەبزوێنەکان:

تەوەرەی یەکەم ـ دەنگی (ح) و دەنگی (ع)[٥٨]:

لە ڕاستیدا گرفتی تێکەڵکردنی هەردو دەنگی (ح) و (ع) لە نوسیندا، بە دەگمەن ڕودەدا، بەتایبەتی لای چینی ڕۆشنبیر، بەڵام گرفتەکە لە سێ لایەن دەبینرێ:

- لایەنی نەبونی ئەم پیتانە لە نوسین بە پیتی لاتینی. ئەمەش پرسیارێك دەوروژێنێ، کە ئایا ئەم دو دەنگە لە زمانی کوردیدا فۆنیمن، یان نا؟ [٥٩].
- لایەنی تێکەڵکردنیان لە هەندێ شێوەزاردا. ئەمەش پرسیاری ئەوە دەوروژێنێ، کە ئایا لە زمانی کوردیدا دو ئەلۆفۆنی هەمان فۆنێمن [٦٠]، یان دو فۆنێمی جیان؟.
- هەروەها ئایا وشەی کوردی ڕەسەنمان هەیە، ئەم دو دەنگەی تیادا بێ؟ [٦١].

چەند سەرنجێك دەربارەی دەنگی (ح) و دەنگی (ع):

١ـ لەوە دەچێ دەنگی (ح) ﴿٦٢﴾ و دەنگی (ع)، دو دەنگی ڕەسەنی كوردی نەبن و بە كاریگەریی زمانی عەرەبی لە سەر زمانی كوردی، هاتبنە ناو زمانی كوردیەوە، بە بەڵگەی ئـەوەی، لـەو زمانە هیندۆ-ئۆڕوپیانەدا بەدیناكرێن كە نەكەوتونەتە ژێر كاریگەریی زمانی عەرەبی، بـە تایبەتی گەلە هیندۆ- ئۆڕوپیە ناموسوڵمانەكان، جگە لەمەش ئەو وشـە كوردیانـەی یـەكێ لەم دو دەنگەیان تیادا بێ، زۆر دەگمەنن و ئەوانەش كە لە ئارادان، گومانی خۆماڵییان لـێ دەكرێ.

ئەو وشانەی دەنگی (ح)یان تیادا بێ، وەك: (حەفتـە/ هەفتـە، حـەوت/ حـەفت، حـەفتا، {دەشێ، لە هەفتەوە وەرگیرابن، واتە؛ (هـ) گـۆڕابێ بـۆ (حـ)}، حەوانـەوە، حەسـانەوە، {ئەمانەش لەوە دەچێ، لە (احتواء) و (أحسـن)ەی عەرەبیـەوە وەرگیرابـن}. ئـەو وشـانەی دەنگی (ع)یان تیادا بێ، وەك: (باعەبـاع) لاسایی دەنگـی گیانـەوەر و (عەلیشـیش) نـامۆ و وەرگیراو بێ. جگە لەمانە بە دەیان وشەی عەرەبی بە تایبەتی ناوەكان هاتونەتە ناو زمانی كوردی، بێگومان، بۆ زاڵبونی هەر زمانێك، قۆناغی هاتنی وشە، پێش قۆناغی دەنگە.

٢ـ ئاڵوگۆڕكردنی ئەم دو دەنگە لە زمانی كوردیدا، (بـە تایبـەتی لـە شـێوەزاری سـۆرانی)، نابێتە هۆی گۆڕانی واتـا، ئەمەش دەگەڕێتەوە بـۆ چـەند هۆیـەكی وەك: ناڕەسـەنی ئـەم دو دەنگە لە زمانی كوردیدا و دروسـتبونیان لـە هـەمان شـوێنگەی (دەرچـە) قوڕگـدا، (تـەنیا جیاوازییان: دەنگی (ح) كپە و دەنگی (ع) گڕە). هەروەها نەبونی چەند وشەیەكی ڕەسەن بـە هەر یەكێ لەم دو دەنگە، هەرچەندە تێكەڵكردنیان لە ناو چـینی ڕۆشـنبیران زۆر دەگمەنـە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ؛ لە زمانی كوردیدا دەتوانرێ، بە پێوەری زمانەوانی، بـە ئـەلۆفۆنی یەكتر دابنرێن.

٣ـ لە نوسینی كوردی بـە پـیتی لاتینیـدا، ئـەم دو دەنگـە نرخیـان بـۆ دانـەنراوە و هـیچ هێمایەكیان بۆ نەكراوە بە پیت، (هـ) لە بری (ح) دەنوسرێ و لە بری (ع)یش یا ئەو بزوێنە دەنوسرێ كە بە دوایەوە دێ، واتە؛ وەك هەمزە نرخی نەدراوەتێ، یان دەكرێتـە (هـ). وەك لەم خشتەیەدا:

دەنگی (ح)	بە پیتی لاتینی	دەنگی (ع)	بە پیتی لاتینی
حەوت	Hew(i)t	عەلەشیش	Eleŝîŝ/ Heleŝîŝ
حەوانەوە	Hewanewe	باعە باع	Bahe bah/ Bařebař
حەسانەوە	Hesanewe	عەرد	Her(i)d/ Er(i)d

بەم پێیە دەشێ ئەم دو دەنگە (ح، ع) بە دو ئەلۆفۆنی (هـ) دابنرێن.

ئەنجام و پێشنیار:

لە بنەڕەتدا هەردو دەنگی (ح، ع) کوردی ڕەسەن نین و لە عەرەبی هاتونەتە ناو زمانی کوردی و تا ئێستا وشەی ئەوتۆیان پێ دروست نەبووە، کە ئاڵوگۆڕیان ببێتە هۆی واتا گۆڕین. دەشێ، دەنگی (ھ) لە شوێنی هەردوکیان دابنرێ، بێ ئەوەی واتا بگۆڕێ. جگە لەمەش، بە پیتی لاتینی هێمایان بۆ نەکراوە. دەشێ، هەردوکیان بە ئەلۆفۆنی (ھ) دابنرێن.

تەوەرەی دوەم ـ دەنگی (خ) و دەنگی (غ):

ڕەنگە لە نوسیندا گرفتێکی ئەوتۆ لە ئارا نەبێ، شایانی تاوتوێکردن بێ. بەڵام تا ئێستا هەندێ وشە دەبینرێن کە هەرجارەی بە یەکێ لەو دو دەنگە دەنوسرێن، بێ ئەوەی کار لە واتایان بکا﴿٦٣﴾. بۆ نمونە وەك: (خەم/ غەم، خونچە/ غونچە، باخ/ باغ، داخ/ داغ، خیرەت/ غیرەت، دۆزەخ/ دۆزەغ، ....). ئایا کامەیان ڕاستە؟ یان ئایا کامەیان ڕەسەنە؟ ئایا ئەم دو دەنگەش ئەلۆفۆنن؟ یان نا؟.

چەند سەرنجێك دەربارەی دەنگی (خ) و دەنگی (غ):

١ـ ئەگەر سەیری دیوانە کۆنەکانی شاعیرە کلاسیکیەکان بکەین، دەبینین، زۆربەی ئەم جۆرە وشانە بە پیتی (غ) نوسراون، بەڵام بە تێپەڕبونی کات، بەرە بەرە تا بەرەو سەردەمی نوێ بێین، ڕێژەی بەکارهێنانی پیتی (خ) زۆرتر دەبێ، بەرامبەر پیتی (غ)﴿٦٤﴾. دەشێ، ئەمەش بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی دەنگی (خ) لە گۆکردندا، سوکترە لە دەنگی (غ)، چونکە دەنگی (خ) کپە و دەنگی (غ) گڕە، ئەگەرچی هەردوکیان لە هەمان شوێنگەی قوڕگ و بە هەمان چەشن دروستەبن.

٢ـ لە کۆمەڵێ وشەدا، لە شوێنی یەکتر بەکاردێن و کار لە واتای وشەکان ناکا، بە تایبەتی دەنگی (خ)، دەتوانێ، لە هەمو وشەیەك لە شوێنی دەنگی (غ) بە کاربێ. بەڵام دەنگی (غ) لە هەمو وشەیەك لە شوێنی (خ) بەکارنایێ. وەك لەم وشانە نەبینراوە (غ) لە شوێنی (خ) بەکاربێ: (خودا، خاڵ، خاوێن، خراپە، خوشك، خوێ، خێرا، ئۆخەی، خەون، خەو، خەریك، خانو، خەستەخانە، ......)، ئەگەرچی هەندێ وشەش هەیە، بە زۆری هەر (غ) بەکاردێ، بەڵام ئەم وشانە هەر لە بنەڕەتدا لە عەرەبیەوە بە (غ) دابەزیون بۆ کوردی، وەك: (غیرەت، غاردان١٣٦، غەریب ...).

٣ـ بە گەڕان بە ناو دیالێکتەکانی زمانی کوردیدا، دەتوانین، وشە بدۆزینەوە، بە ئاڵوگۆڕکردنی (خ) و (غ) واتایان بگۆڕێ، وەك: (خار = دڕك)، (غاردان = ڕاکردن)، بەڵام (خار) لە دیالێکتی خوارو (شێوەزاری لوڕی ..)، واتای (دڕك) دەبەخشێ و (غاردان) لە

---

١٣٦ چاوگی (غاردان) لە (غار، أغار)ەی عەرەبی هاتوە، بە واتای هێرشبردن، لەگەڵ چاوگی (دان)ی کوردی وەکو چاوگ.

دیالێکتی ناوەڕاست (شێوەزاری سۆرانی)دایە، هەروەها (غار) بە تەنیا بەکارنەهاتوە و لە گەڵ چاوگی (دان) لێکدراوە، دیسان لە دیالێکتی خوارو لە بری (غاردان) چاوگی (دەوکردن) بە کاردێ و لە دیالێکتی ناوەڕاستیش لە بری (خار) وشەی (دڕك) بەکاردێ. واتە؛ هەردو فۆڕمەکە لە هەمان دیالێکتدا نین.

ئەنجام و پێشنیار:

لەم سەرنجانەی سەرەوە دەرەکەوێ، دەتوانرێ، دەنگی (غ) بە ئەلۆفۆنێکی (خ) دابنرێ و دەشێ، پیتی (خ) لە بری (غ)یش بنوسرێ، ئەمەش نابێتە هۆی واتا گۆڕین، لەم بارەشدا ئارەزوی چۆنیەتی گۆکردنی، بۆ قسەکەر دەمێنێتەوە.

«سەرچاوەکان»

«١» دکتر محسن أبوالقاسمي، تاريخ زبان فارسي، تهران، ١٣٧٣ ايراني، ص٢٨٤.
«٢» د. محەمەدی مەحویی، زمان و زانستی زمان سەرەتایەك بۆ زانستی زمان، سلێمانی، ٢٠٠١، ل٦٥.
«٣» محەمەد حسێن عەلی زەهاوی، گیروگرفتی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، نامەی ماجستێر، بەشی کوردی کۆلێجی پەروەردە (ئیبن ڕوشد) زانکۆی بەغدا، ١٩٩٩.
«٤» دەستەی بنووسان، ئەم ژمارەیەی ئەم گۆڤارە، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی کورد، بەرگی نۆهەم، بەغدا، ١٩٨٢، ل٣.
«٥» Fred West, The way of language an introduction, Atlanta, ١٩٧٥, p ١٩٩.
«٦» دوکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف، نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، هەولێر، ١٩٨٥، ل٣.
«٧» David Crystal, What is linguistics, Great Britain, ١٩٨٥, p ٢٤.
«٨» الدکتور محمد حسن عبدالعزيز، مدخل الى علم اللغة، القاهرة، ١٩٨٣، ص٢٦٠.
«٩» محمد رضا باطني، توصيف ساختمان دستور زبان فارسى، تهران، ١٣٧٢ايراني، ص٥.
«١٠» لیژنەی دەستووری زمانی کوردی، هەندێ لە بابەتە کێشەدارەکان لە ڕێزمانی کوردیدا، کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٥، ل١١.
«١١» دوکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف، نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، هەولێر، ١٩٨٥، ل٣٨ ـ ٤١.
«١٢» الدکتور نايف خرما، أضواء على الدراسات اللغوية المعاصرة، مجلة عالم المعرفة، العدد ٩، الکويت، ١٩٧٨، ص٢٦٥.
«١٣» جورج مونين، تاريخ علم اللغة منذ نشأتها حتى القرن العشرين، ترجمة الدکتور بدرالدين القاسم، دمشق، ١٩٧٢، ص٦٣.
«١٤» دوکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف، کورتەیەکی مێژووی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق " دەستەی کورد"، بەرگی هەشتەم، بەغدا، ١٩٨١، ل٧٧ ـ ٧٩.
«١٥» A. C. Gimson, An introduction to the pronunciation of English, Bristol, ١٩٧٦, p٣٧.
«١٦» د. علي زوين، منهج البحث اللغوي بين التراث و علم اللغة الحديث، بغداد، ١٩٨٦، ص٧٠.
«١٧» عبدالرحمن أيوب، تحليل عملية التکلم و بعض نتائجه التطبيقية، مجلة عالم الفكر، المجلد العشرون، العدد الثالث،

الكويت، ١٩٨٩، ص٣١.

﴿١٨﴾ J. D. O, Connor, Better English pronunciation, London, ١٩٨٠, p٨٣.

﴿١٩﴾ وريا عمر امين، فۆنەتيك و فۆنۆلۆجى، گۆڤارى كۆڕى زانيارى عێراق " دەستەى كورد"، بەرگى بيستەم، بەغدا، ١٩٨٩، ل٢٤٨ ـ ٢٤٩.

﴿٢٠﴾ Henry Cecil Wyld, The growth of English, London, ١٩٤٢, p١٣.

﴿٢١﴾ Norman C. Stageberg, An introductory English grammar, New York, ١٩٧١, p٦.

﴿٢٢﴾ دوكتۆر ئەورەحمانى حاجى مارف، زمانى كوردى لە بەر ڕۆشنايى فۆنەتيكدا، بەغدا، ١٩٧٦، ل٢٤ ـ ٤٧.

﴿٢٣﴾ دكتور محمد علي الخولي، معجم علم الأصوات، الرياض، ١٩٨٢، ص١٧٩،١٠٤.

﴿٢٤﴾ دكتور محمد علي الخولي، الأصوات اللغوية، الرياض، ١٩٨٧، ص١٠٥،٤٦.

﴿٢٥﴾ د. جلوريا ج. بوردن، د. كاثرين س. هارس، د. لورانس ج. رافائيل، أساسيات علم الكلام، ترجمة د. محيي الدين، دمشق، ١٩٩٨، ص١٤٨.

﴿٢٦﴾ محمد معروف فتاح، ڕێنووسى كوردى لە ڕووانگەى فۆنەتيكەوە، گۆڤارى كۆڕى زانيارى عێراق، دەستەى كورد، بەرگى نۆهەم، ١٩٨٢، ل٢٥٥ ـ ٢٥٦.

﴿٢٧﴾ A. C. Gimson, An introduction to the pronunciation of English, London, ١٩٧٠, p٥٣.

﴿٢٨﴾ وريا عومەر ئەمين، ئيملاى كوردى و چەند تێبينى يەك، گۆڤارى كۆڕى زانيارى عێراق، دەستەى كورد، بەرگى نۆهەم، ١٩٨٢، ل٤٤٨.

﴿٢٩﴾ John Wright, Speaking English, London, ١٩٧٣, p٢٩.

﴿٣٠﴾ ڕێكێش ئامێدى (زكى محمد سعدالله)، فێركرنا كوردى ب پيتێن لاتينى، دهۆك، ٢٠٠٠.

﴿٣١﴾ Peter Roach, English Phonetics and Phonology, London, ١٩٨٥, p٣٢.

﴿٣٢﴾ ترنز هوكز، البنيوية وعلم الاشارة، ترجمة مجيد الماشطة، بغداد، ١٩٨٦، ص٧.

﴿٣٣﴾ دكتور تمام حسان، مناهج البحث في اللغة، دارالبيضاء، ١٩٧٩، ص٧١،١٥.

﴿٣٤﴾ Dwight Bolinger, Regarding Language, New York, ١٩٧٢, p١٧٦.

﴿٣٥﴾ الدكتور علي عبدالواحد وافي، نشأة اللغة عند الانسان والطفل، القاهرة، ١٩٧١، ص٩٧،٩٢.

﴿٣٦﴾ الدكتور حسام سعيد النعيمي، أصوات العربية بين التحول والثبات، بغداد، ١٩٨٩، ص٨١.

﴿٣٧﴾ دكتور ابراهيم أنيس، من أسرار اللغة، القاهرة، ١٩٨٥، ص٢١٨.

﴿٣٨﴾ د. محمد صابر مصطفر و لقمان مصطفر سعيد، همزة الاستفهام والتنغيم، مجلة زانكو، جامعة صلاح الدين، العدد ٥، أربيل، السنة الثالثة، ص١٤٣.

﴿٣٩﴾ دكتر ثرويز ناتل خانلري، تاريخ زبان فارسي، جلد أول، انتشارات بنياد فرهنك ايران، ١٣٤٩، ص٧٣.

﴿٤٠﴾ د. ميشال زكريا، الألسنية (علم اللغة الحديث) المباىء والأعلام، بيروت، ١٩٨٣، ص٢٧٥،٢٣٩،٢٣٧،١٩٩.

﴿٤١﴾ د. محەمەدى مەحوى، چەند لايەنێكى فۆنۆلۆژيى ڕێزمانى كورديى و ڕێزمانى عارەبيى، سلێمانى، ٢٠٠٠، ل٥٩،٢٢.

﴿٤٢﴾ Ernest N. McCarus, A Kurdish Grammar, New York, ١٩٥٨, p٢٣.

﴿٤٣﴾ الدكتور ابراهيم أنيس، الأصوات اللغوية، مكتبة الانجلو المصرية، ١٩٧٥، ص٣١.

﴿٤٤﴾ حسن عون، دراسات في اللغة والنحو العربي، معهد البحوث والدراسات العربية، ١٩٦٩، ص٧٠.

﴿٤٥﴾ غازى فاتح وەيس، فۆنەتيك، بەغدا، ١٩٨٤، ل٦٨.

﴿٤٦﴾ John Lyons, Language and Linguistics, London, ١٩٨٥, p٧٨-٨٢.

﴿٤٧﴾ نعيم علويه، بحوث لسانيه بين نحو اللسان ونحو الفكر، بيروت، ١٩٨٤، ص٧٧ ـ ٨٨.

﴿٤٨﴾ مەسعود محەمەد، چارەسەرکردنی گیروگرفتەکانی رێنوس و ئەلفوبێی کوردی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی کورد، بەرگی نۆهەم، ١٩٨٢، ل٢٩٣.

﴿٤٩﴾ نعوم جومسكي، جوانب من نظرية النحو، ترجمة مرتضى جواد باقر، البصرة، ١٩٨٥، ص١٠٧.

﴿٥٠﴾ محمد أمين هەورامانی، فۆنەتیکی زمانی کوردی، بەغدا، ١٩٧٤، ل٤٣.

﴿٥١﴾ محەمەد ئەمین هەورامانی، سەرەتایێك لە فیلۆلۆژی ی زمانی کوردی، بەغدا، ١٩٧٣، ل٨١.

﴿٥٢﴾ Leonard Bloomfield, Language, London, ١٩٦٩, p١٣٢.

﴿٥٣﴾ الدكتور موفق الحمداني، اللغة وعلم النفس، بغداد، ١٩٨٢، ص٧٩.

﴿٥٤﴾ فردينانـد دي سوسور، علم اللغة العام، ترجمة الدكتور يوئيل يوسف عزيز، الموصل، ١٩٨٨، ص٧٦.

﴿٥٥﴾ مێگفرِ نەریمان، رێنووسی کوردی لە رەگ و ریشەوە، دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، ١٩٨١، ل٣٧.

﴿٥٦﴾ نوری عەلی ئەمین، رابەرێ بۆ ئیملای کوردی، بەغدا، ١٩٦٦، ل٣٤.

﴿٥٧﴾ Khalil L. Al-Hamash, English Phonetics and Phonology, Baghdad, ١٩٨٤, p٢٤.

﴿٥٨﴾ دکتۆر نەسرین محەمەد فەخری، رێنووسی کوردی، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٧٨، ل٢٢،١٨.

﴿٥٩﴾ وریا عومەر ئەمین، ئیملای کوردی و چەند تێبینی یەك، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی کورد، بەرگی نۆهەم، ١٩٨٢، ل٤٣٤.

﴿٦٠﴾ Curtis W. Hayes, Jacob Ornstein, and William W. Gage, The ABC's of Languages and Linguistics, Tehran, ١٣٧٣, p٤٢.

﴿٦١﴾ دوکتۆر ئەورەحمانی حاجی مارف، زمانی کوردی لە بەر رۆشنایی فۆنەتیکدا، بەغدا، ١٩٧٦، ل٤٨.

﴿٦٢﴾ نوری عەلی ئەمین، رابەرێ بۆ ئیملای کوردی، بەغدا، ١٩٦٦، ل١٣.

﴿٦٣﴾ محمد معروف فتاح، رێنووسی کوردی لە رووانگەی فۆنەتیکەوە، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی کورد، بەرگی نۆهەم، ١٩٨٢، ل٢٣٤ ـ ٢٣٥.

﴿٦٤﴾ محمد معروف فتاح، زمانەوانی، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٩٠، ل٦٦.

(ملخص البحث)

رغم وجود العديد من المقالات والبحوث بخصوص الحروف الكوردية من حيث وجود بعضها أو عدمها إضافة إلى عدد الحروف وكيفية كتابتها. ولكن للباحث آراء مختلفة جديدة بخصوص بعض حروف العلّة، مثل: (i) الكسرة المختلسة، و (وو) الواو الطويلة. و بعض الحروف الصحيحة، مثل: (أ) الهمزة الكوردية، (ح، ع) الحاء والعين، (خ، غ) الخاء والغين. وتمت دراسة كل حرف من هذة الحروف في محور خاص، وفي نهاية كل محور يقدم الباحث استنتاجاته بخصوص ذلك الحرف مع الإقتراحات التي يراها صائبة لكتابة اللغة الكوردية

چەند پیتێکی کێشەدار لە نوسینی کوردیدا

لێکۆڵینەوەیەکی دەنگسـازیە

پرۆفیسۆر دکتۆر

عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول

هەواڵنامەی کتێب

ئەم توێژینەوەیە لە گۆڤاری زانکۆی دهۆك
پەربەندا (٧)، هژمارا (١) تیرمەه(٢٠٠٤)
بەرگی (٧)، ژمارە (١) تەمموز(٢٠٠٤)
لا پەڕە (١-١٢) بڵاوکراوەتەوە.
بەرواری ناردن: شەممە ١١/ ١٠/ ٢٠٠٣

هەواڵنامەی کتێب

چەند پیتێکی کێشەدار لە نوسینی کوردیدا

پوختە:

لەگەڵ بونی وتار و توێژینەوەی زۆر دەربارەی بون و نەبونی هەندێ لە پیتە کوردیەکان و چۆنیەتی نوسینیان، بەڵام لەم باسەدا، توێژەر هەندێ بیرورا و بۆچونی نوێی هەیە، دەربارەی هەندێ لە پیتە کوردیەکان، وەك ((ئـ)، (i)، (و/وو)، (ی/یـی)، (ح/ع)، (خ/غ)). هەر یەکێ لەم دەنگانە، لە تەوەرەیەکی تایبەتی باسکراوە و لە کۆتایی هەر تەوەرەیەکدا، ئەنجام و پێشنیارەکان دەربارەی ئەو دەنگە خراوەتە ڕو. بە هیوای ئەوەی ببێتە خشتێك لە پرۆژەی ڕاژەکردن و ڕێکنوسینی زمانی کوردی.

پێشەکی:

بەر لە هەمو شتێك، مەبەست لەم وتارە سەپاندنی ڕای تایبەتی دەستنیشانکراو نیە، بەڵکو خستنەڕوی چەند ڕایەکی زانستی و پێشکەشکردنی چەند ئەنجام و پێشنیارێکی گونجاوە کە ئاسانکاریەکی زۆر دەخاتە ڕێنوسی کوردی بە پیتیەکانی عەرەبی «١» و لە یەکتر نزیککردنەوەی ڕێنوسی کوردی «٢» بە پیتیەکانی عەرەبی و لاتینیە، کە دەشێ لە ئێستا و

داهاتودا، وەکو بۆچونی زمانەوانی سودی لێ وەربگیرێ و ببێتە دەنگێکی نەرم لە گفتوگۆکانی پێشتر﴿٣﴾ لەم بارەیەوە. هاندەرێك بێ، بۆ وروژاندنی پێنوسی زمانەوانە تایبە تمەندەکانمان بۆ چارەسەرکردنی گرفتەکانی ڕێنوسی کوردی ﴿٤﴾، کە دەمێکە کاتی ئەوە هاتوە، بازوی کارامەیی لێ هەڵماڵن.

کێشەی ڕێنوسی هەر زمانێك ﴿٥﴾، ئەگەر لە پلەی یەکەمیشدا نەبێ، یەکێکە لە کێشە گرنگەکانی زمانەوانی ﴿٦﴾، چونکە تەنیا زمانەوانان و زانستەکە ﴿٧﴾ ناگرێتەوە، بەڵکو سەرجەم نوسەر و خوێنەرانی ئەو زمانە دەگرێتەوە. ئەگەرچی وتاری زۆر و چەندین کتێبیش لەم بابەتەیان کۆڵیوەتەوە و گەلێ کێشەیان چارەسەرکردون، بەڵام هێشتا هەندێ کێشەی ڕێنوسی ماون، (بە تایبەتی لە دیالێکتی ناوەڕاستدا) کە هۆیەکانیان پتر دەگەڕێنەوە، بۆ جیاوازی نەکردن، لە نێوان فۆن و فۆنێم و لاسایی کردنەوە ﴿٨﴾ و خۆبەستنەوە بە نوسینی عەرەبی ﴿٩﴾. ئەمەشە هۆی هەڵبژاردن و سنوری باسەکەیە، توژەر تەنیا باسی ئەو پیتانە دەکا کە کێشەدارن لە دیالێکتی ناوەڕاستدا و هەوڵدەدا بە پێی ڕادەی شارەزایی خۆی، هۆکار و ڕێگەچارەیان بخاتەڕو.

بۆ پێکانی ئەو مەبەستە، باسەکە کراوەتە دو بەش: لە بەشی یەکەمدا، کێشەی بزوێنەکان و لە بەشی دوەمدا، کێشەی نەبزوێنەکان، تاوتوێکراوە و لە هەر بەشێکدا، دەنگە کێشەدارەکان خراونەتە بەر تیشکی لێکۆڵینەوە و چارەسەریان پێشنیارکراوە.

لە کۆتایی باسەکەشدا، جگە لە ئەنجامەکان و کورتەی باسەکە بە عەرەبی و ئینگلیزی، لیستی سەرچاوەکانیش بە پێی زنجیرەی ڕیزبەندیی بەکارهێنانیان، پێشکەشکراون.

بەشی یەکەم ــ گرفتەکانی دەنگە بزوێنەکان:

تەوەرەی یەکەم ـ دەنگی هەمزە (ئـ)﴿١٠﴾:

بەر لە هەمو شتێك دەنگی (ئـ) ﴿١١﴾ هەمزە، دەنگێکی بزوێن نیە ﴿١٢﴾، بەڵام هەر کاتێ بزوێن کەوتە سەرەتای وشە ﴿١٣﴾، دەنگی هەمزە (ئـ) ﴿١٤﴾ دروستەبێ، چونکە لە گۆکردنی بزوێندا، دەم کراوەیە و هەوا بەبێ بەربەست لە دەم دێتە دەرەوە ﴿١٥﴾. (ئەگەرچی بزوێنەکان گڕن، واتە؛ تاڵە ژێیەکان ئەلەرێنەوە، بەڵام ئەمە نابێتە بەربەست)، بۆیە ئەگەر بزوێن کەوتە سەرەتای وشە، پێویستی بە بەربەستێك دەبێ تاکو هەواکە بگرێتەوە ﴿١٦﴾، ئەگەرنا پێش ئەوەی قسەکەر دەست بە گۆکردنی وشەکە بکا، زۆربەی هەوای پەنگ

خواردوی سیەکان ﴿١٧﴾ دێتە دەرەوە و کرداری تەواوکردنی وشەکە گران دەبێ. ئەم دیاردەیەش لە زمانەکانی تریش هەیە ﴿١٨﴾:

	بزوێن	نمونە بە پیتی عەرەبی	بە پیتی لاتینی	نمونەی ئینگلیزی
١	ا	(ئـ)او، (ئـ)اش، (ئـ)اوس	Aw, Aŝ, Aw(i)s	Are/ɑ:(r)/,Ash/æʃ/
٢	ۆ	(ئـ)ۆ، (ئـ)ۆمەر، (ئـ)ۆکتۆبەر	O,Omer,Oktober	O, October/ɒkt∂Ub∂/
٣	ێ	(ئـ)ێرە، (ئـ)ێستە، (ئـ)ێش	Ěre, Ěste, Ěŝ	Egg/eg/, earn/ɜ:n/,
٤	ە	(ئـ)ەو، (ئـ)ەنجام، (ئـ)ەستور	Ew, Encam,Estûr	Abet/∂bet/, ago/∂g∂U/
٥	یـ	(ئـ)یش، (ئـ)یدی، (ئـ)ینگلیز	Îŝ, Îdî, Înglîzî	Ear/I∂(r)/, English/IŋglIʃ
٦	و	(ئـ)وتی، (ئـ)ومێد، (ئـ)وتێل	Utî, Uměd, Utěl	نمونەی ئینگلیزی لەم جۆرە نیە
	i	منن، کورند، جنوان	Min,Kurid,Ciwan	Texts/teksts/, Actions/ækʃns/

ڕێژەی کرانەوەی دەم، لە دەنگێك بۆ دەنگێکی تر دەگۆڕێ و ئەمەش وایکردوە، کە دەنگەکان دابەش بن بۆ بزوێن و نەبزوێن ﴿١٩﴾ ﴿٢٠﴾ و بە هۆی بە دوای یەکدا هاتنیان میکانیکیەتی ﴿٢١﴾ ئاخاوتن بەردەوام دەبێ. بۆ نمونە، دەتوانرێ، بە شێوەیەکی گشتی بەم شێوەیە دابەش بکرێن ﴿٢٢﴾:

ڕێژەی کرانەوەی دەم	دەنگەکان	جۆری دەنگ
کرانەوەی زۆر	ا	بزوێنەکان
کرانەوەی ناوەندی	ۆ ێ	
کرانەوەی ئاسایی	ە	
نیمچەکراوە	ی و	نیمچەبزوێن
نیمچەداخراو	س، ش، ف، ڤ، م، ..	نەبزوێن
داخراو	ب، پ، د، ك، گ، ..	

بە وردەسەرنجێك لەم دەنگانەی سەرەوە، پتر دەردەکەوێ، کاتێ دەنگێکی بزوێن بکەوێتە سەرەتای وشە، لە بەر ئەوەی دەم کراوەیە ﴿٢٣﴾ و بۆ گرتنەوەی هەوا بەربەستێك لە ڕێی دەرچونی هەوا نیە، بە ناچاری بمانەوێ و نەمانەوێ، دەنگی هەمزە (ئـ) ﴿٢٤﴾ وەکو دەمگر(صمام/valve)ێك دروستەبێ و تاکو قسەکەر تانێکی تێ نەداو نەیکاتەوە، ڕێگەی هەوا نادا لە خۆیەوە و بێ سود بێتە دەرەوە ﴿٢٥﴾، بۆ ئەوەی هەواکە پاشەکەوت بێ بۆ گۆکردنی وشەکە و بەشی ئاخاوتنەکە بکا. چەند بەڵگەیەکی بەهێزیش هەیە بۆ سەلماندنی ئەم ڕاستیانە:

١ــ تەنیا لە کاتێکدا بزوێن لە سەرەتا بێ، ئەم (ئـ) ﴿٢٦﴾ هەمزەیە پەیدا دەبـێ و ئەگـەر بزوێنەکان لە سەرەتای وشە نەبون، پێویست بەم دەنگـە ناکـا ﴿٢٧﴾ و نەبزوێنـەکان ڕۆڵـی ڕێکخستنی تەوژمی هەواکە دەبینن و چۆنیەتی دروستبون و گۆکردنی ئەوان، دەسەڵات بە سەر چاودێری کردنی ڕەوگەی هەواکە پەیدا دەکا، هەربۆیە کاتێ هەمان وشەی هەمزەدار فۆڕمێکی تری بکەوێتە پێش، بزوێنەکە پێویستی بە هەمزەکە نامێنێ ﴿٢٨﴾، بێ ئەوەی کار لـە واتـا بکا:

بزوێنی سەرەتای هەمزەدار	هەمان وشە لە دوای فۆڕمێك	بزوێنەکە دوای سەرەتا
ا (ئـ)او، (ئـ)اش، (ئـ)ا	ماستاو، باراش، نا	کارامە، دارا، چیا
ۆ (ئـ)ۆ، (ئـ)ۆمەر	دۆ، مامۆمەر	پاپۆڕ، لۆکە، پەمۆ
ێ (ئـ)ێرە، (ئـ)ێش	لێرە، سەرێشە	شێر، بێشە، نوێ
ە (ئـ)ەنجام، (ئـ)ەستور	دەرەنجام، ورگەستور	وەرەوە، ڕەوڕەوە
ی (ئـ)یش، (ئـ)یدی، (ئـ)یتر	پرِیش، چیدی، چیتر	شینایی، کوردایەتی

٢ــ پەیدابونی هەمزە (ئـ) لە دەسپێکی بزوێنی سەرەتا، لـە زمانـەکانی تریشـدا هەیـە و دیاردەیەکی فۆنەتیکیە، نەك فۆنۆلۆجی، (بڕوانە نمونە ئینگلیزیـەکانی خشـتەی یەکـەم) ﴿٢٩﴾. ئەگەر نمونە کوردیەکانیش بە پیتی لاتینی بنوسرێنەوە، پێویست بە هـەمزە ناکـا، (بڕوانە نمونە کوردیەکان بە پیتی لاتینی ﴿٣٠﴾، لە هەمان خشتەدا).

٣ــ دانان و دانەنانی ئەم هەمزەیە (ئـ) لە نوسیندا، کار لە چۆنیەتی دەربڕینی وشەکە و لە واتای وشەکەش ناکا، کەواتە؛ ئەم دەنگە فۆنیم نیە ﴿٣١﴾ و تەنیا ئەرکی فۆنەتیکی هەیـە، چونکە فۆنیم کورتترین دەنگە کە واتا دەگۆڕێ ﴿٣٢﴾. بەم جۆرە ئەگەر فۆنیم نەبێ، ڕەوا نیـە لە نوسیندا هێمایەکی ﴿٣٣﴾ وەکو پیتی بۆ دابنرێ ﴿٣٤﴾. ئەم دەنگە لەسەرەتادا نەدەنوسـرا، لە نوسینەکانی پێش ساڵی ١٩١٩، نیگـاری هـەمزە (ئــ) نـابینرێ، بـەڵام لـە دواییـدا بـە لاسـاییکردنەوەی سـەر و ژێـر و بـۆر ﴿٣٥﴾ (فتحـە، کسـرە و ضمە ﴿٣٦﴾)ی عـەرەبی ﴿٣٧﴾، یەکەمجار لە شێوەی (أ) و دواییش لە شێوەی (ئـ) لە نوسینی کوردیدا پەیدابوە. لـە زمـانی عەرەبیـدا، هـەمزە فۆنێمێکـە و هەنـدێ جـار دەبێتـە مۆڕفیم و لادانـی دەبێتـە هـۆی واتاگۆڕین ﴿٣٨﴾.

٤ــ ژمارەی ئەو وشانەی دەنگی (و) یان (یـ)ی نەبزوێنیان لە سـەرەتا هاتبـێ زۆرن، بـەڵام ژمارەی ئەو وشانەی (و)، یان (یـ)ی بزوێنیان لە سەرەتا هاتبێ، زۆر دەگمـەنن و ئەوانـەش کە هەن، زۆربەی لە بنەڕەتدا کوردی نین. هەروەها وشەی ڕەسەنی کـوردی، دەنگـی (ۆ)ی لـە پێشەوە بێ، دیسان زۆر کەمن ﴿٣٩﴾:

(و)ی نەبزوێن	(و)ی بزوێن	(یـ)ی نەبزوێن	(یـ)ی بزوێن	(ۆ)ی سەرەتا
وریـــــا، وەرە، ورچ، وشـــــە، وشـــتر، وازی، وێـــران، وانـــە، ویستن، وشك	ئـــوتی، ئوتێـــل، ئومێد، (زۆر جار دەنگی (هـ) لە جیاتی دەنگی (ئـ) بـەكار دێ، دەشێ دەنگی (هـ) بنەرەت بێ).	یـەزدان، یـار، یـاری، یـان، یـانزە، یـاد، یاسا، یاساخ، یانە، یەك،	ئـــیش (عـــیش)، ئینجـــا (ان جاء)،	ئـۆخ، ئۆخـەی، ئـۆغر، ئـۆقرە، ئۆبالٚ

٥ ــ هەندێ جار دەنگی هەمزە (و) دەكەوێتە كۆتـايی ئـەو وشـانەی كۆتـاييـان هـاتوە بـە بزوێنی (ە/ ا)، وەك لە وەڵامدانەوە بە نەرێ: (نەء)، ئەمەش دیسان بۆ گرتنـەوەی هەواكـە بەكاردێ.

ئە نجام و پێشنیار:

هەمو بەڵگەكان دەیسەلمێنن، كە لە زمانی كوردیدا، هـەمزە (ئــ) فـۆنیم نیـە[٤٠]. كەواتە؛ پێویست ناكا، نرخێكی بۆ دابنرێ و پیتێكی بۆ تەرخان بكرێ. بۆیە وا ڕاسـتترە لـە نوسیندا نەنوسرێ. ڕەنگە ڕاهاتن لە سـەر نەنوسـینی ئاسـان نـەبێ، چـونكە بـە نوسـینی ڕاهاتوین، بەڵام نەنوسـینی گرفتێكـی ڕەنوسمـان چارەسـەر دەكـا. ئـەوەی كـە پـتر پێـی ڕانەهاتبین (ە)ی سەرەتایە، ئەویش ئەگەر وەكو خۆیشی نەنوسن، دەشێ، فۆڕمێكی وەك (و)ی سەرەوژێری بۆ هەڵبژێرین، وەك (◆). جگە لەمەش دەبێ، بەو بڕیارەدا بچینەوە، كـە دەڵـێ: بڕگەمان نیە، بە بزوێن دەست پێ بكا [٤١]، یان بڕگەمان نیـە، تـەنیا بزوێنێـك بـێ[٤٢]. وەك:

(پرسیار): نانت خواردوە؟ (وەڵام): (ئـ)ـا .

(داخوازی): لە یادت نەچێ، ئەم كارە بكەی. (وەڵام): (ئـ)ێ، (ئـ)ێ، خەمت نەبێ.

تەوەرەی دوەم ـ دەنگی بزرۆكە (i)[٤٣]:

چەند سەرنجێكی گرنگ دەربارەی بزرۆكە تێبینی دەكرێن:

١ـ بزرۆكە (كسرة مختلسة) ئەو كورتە دەنگەیە [٤٤]، كە دەكەوێتە نێوان دو نـەبزوێن [٤٥]. واتە؛ لە ئە نجامی گواستنەوەی شوێنی دروستبونی نەبزوێنی یەكەم بـۆ نـەبزوێنی دوەم لـە ناو دەمدا، نەختێك هەوا دەرەچێ و ئەم بزرۆكەیە دروسـتەكا[٤٦]. بـۆ نمونـە، لـە وشـەی (من)دا، لە هەردو دەنگی (م) و (ن)دا هـەوا لـە لـوت دەرەچـێ، بـەڵام لـە (م)دا جوتبـونی لێوەكان، ڕێگە لە هەوای دەم دەگرێ و لە (ن)دا جوتبونی پێشەوەی زمان و پێشەوەی مەڵاشـو ڕێگەی هەوای دەم دەگرێ، بەڵام تـا قسەكەر لێوەكان لێكدەكاتەوە و پێشـەوەی زمـانی بـەرز دەكاتەوە بۆ پێشەوەی مەڵاشو، نەختێ هەوا لە میانی ئەو كرداری ڕاگوێزانە دزە دەكـا و لـە

دەم دەچێتە دەرەوە، بەم بڕە هەوایە بزرۆکە دروستەبێ. ئەم بڕە هەوایەش ئەگەر لە نێوان دو دەنگی﴿٤٧﴾ کپ بێ، وەك: (خت، کش، چك، پف، کپ ...) بە کپی دەرەچێ و ئەگەر لە نێوان دو دەنگی گڕ بێ، بە گڕی دەرەچێ، وەك: (من، ژن، گڤ، بن، بڤ، گن ...)، بەڵام لە نێوان گڕێك و کپێك یان بە پێچەوانە، ئەوا خۆیشی بە ڕێژەی کاریگەریی هەر یەکێك لە دو دەنگەکە، گڕ و کپی تێدەکەوێ. ئەم سیمایەش لە دەنگەکانی تر بەو ڕێژەیە نیە کە کپی و گڕیان بە تەواوی بگۆڕێ.

٢ـ دانان و دانەنانی، واتە؛ نوسین و نەنوسینی، نابێتە هۆی تێکدان، یان گۆڕینی واتای وشەکە﴿٤٨﴾، وەك: (مـiـن، کورiد، جـiـوان... / من، کورد، جوان...)، کەواتە؛ ئەم دەنگەش پێناسەی فۆنیمی بە سەردا ناسە پێ و فۆنیم نیە و دیاردەیەکی فۆنەتیکیە﴿٤٩﴾.

٣ـ ئەم دیاردە فۆنەتیکیە لە زمانی تریشدا هەیە﴿٥٠﴾، وەك لە هەندێ وشەی ئینگلیزیدا پتر لە سێ کۆنسونانت بەدوا یەکدا دێن و دیاردەکە بە (هێشوە کۆنسونانت﴿٥١﴾/ Consonant Cluster ﴿٥٢﴾) ناو دەبەن. وەك لە (ئـــ)ەکشنس، Actions/æk□ns/، تێکستس، Texts/teksts/، ستیودنتس Students/stju:dnts ...)﴿٥٣﴾. ئایا بۆ لە زمانێکی تری هیندۆ-ۆڕوپی ئەبێ چوار نەبزوێنن بە دوای یەکدا بێن و لە زمانی کوردی نابێ؟ جگە لەمە، بە پێوەری ئێمە بێ، لە نێوان هەمویان ئەم بزرۆکە هەیە، کە کورت و درێژیەکەی بە پێی کەوتگەی نێوانیان دەگۆڕێ.

٤ـ لە بڕگەکاریدا هەندێ جار (i) دەنگێکی ئارەزومەندە، واتە؛ پەیدا دەبێ، یان پەیدانابێ، بەتایبەتی لە پێش بڕگەی (وان)دا. بۆ نمونە: ئەگەر هەر یەك لەم وشانە (/شوان/، /جوان/، /ژوان/ ...) بە بڕگەیەك دابنێین، ئەوا بزرۆکە پەیدا نابێ، بەڵام ئەگەر بە دو بڕگەیان دابنێین، ئەوا بزرۆکە پەیدا دەبێ (/شـiـ/وان/، /جـiـ/وان/، /ژi/وان/...). ئەمەش لە گەڵ سیمای فۆنیم ناگونجێ.

<u>ئەنجام و پێشنیار:</u>

ئەگەرچی بزرۆکەش وەکو هەمزە ناتوانرێ، نکوڵی لە بونی بکرێ، بەڵام پەیدابونی دیاردەیەکی فۆنەتیکیە، نەك فۆنۆلۆجی و نوسینی و نەنوسینی، نە واتا دەگۆڕێ﴿٥٤﴾ و نە واتا تێك دەدا. کەواتە؛ فۆنیم نیە و پێویست ناکا، نرخێکی بۆ دابنرێ و پیتێکی بۆ تەرخان بکرێ. بەمەشدا دەبێ، بە یاساکانی بڕگەکاریدا بچینەوە﴿٥٥﴾ و بڕگەی فۆنەتیکی و بڕگەی فۆنۆلۆجی لە یەك جیا بکەینەوە و دان بەوەدا بنێین، بڕگەی فۆنەتیکیمان هەیە، کە فۆنیم یا پیتی بزوێنی لە نێواندا نیە، وەك: (من، ژن، گڤ، بن، بڤ، گن، خت، کش، چك، پف، کپ ...)، کە ڕەنگە دەنگی نێوانیان گڕ، یا کپ بێ. هەروەها دەبێ، لە زمانەکەماندا، دان بە بونی (هێشوە کۆنسونانت) بنێین.

تەوەرەی سێیەم ـ دەنگی (وو/و):

تا ئێستا زۆر لە نوسەران گرفتی نوسینی یەك (و) و دو (و)یان «٥٦» هەیە، تەنانەت هەندێ جار لە هەمان نوسیندا چەندین وشە بە هەردو شێوە دەبینرێن، وەك: (ولات/ وولات، وشە/ ووشە، نوسین/ نووسین، جوتیار/ جووت، چوون/ دەچوین، بووك/ بوكێنی، سووك/ سوكایەتی، پەڕتووك/ پەڕتوكخانە ....

هەردو دەنگی (و) و (ی)، نیمچە بزوێنن، چونکە لە کاتی گۆکردنیان ڕێژەی کرانەوەی دەم لە نێوان بزوێن و نەبزوێنەکاندایە، واتە؛ لە چوار بزوێنە سەرەکیەکە (ا، ێ، ۆ، ە) کەمتر کراوەیە و لە نەبزوێنەکان پتر کراوەیە، بۆیە ئەگەر لە بڕگەیەکدا یەکێ لەم چوار بزوێنە سەرەکیەیان لە پێش یا لە دوادا هات، خۆیان بە نەبزوێن دادەنرێن، بەلام ئەگەر یەکێ لەم بزوێنانەیان لە تەك نەهات، ئەوا خۆیان دەبن بە بزوێن. ئەم دو دەنگە لە نێوان خۆشیاندا کامەیان لە سەرەتای بڕگە بێ، نەبزوێنە (وی، یو).

ئەو سەرنجانەی دەربارەی دەنگی (و) یا (وو) تێبینی دەکرێن:

١ـ دەتوانرێ شوێنی (و)ە کورتەکان و (و)ە درێژەکان، بەم شێوەیەی خوارەوە، دەستنیشان بکرێ:

(و) لە سەرەتای بڕگە بێ

کورتە: واتا، وازی، واژە، والا، وانە، وەچە، وەرین، وەرز، وەرگرتن، وەرد، وەرە، وەرزێر، وەستان، وەنەوشە، ورتە، وریا، ورچ، وردە، ورشە، وشك، ولات، وتار، ولاخ، وێران، وێنجە، وێژە، وێنە، ویستن، ...

(و) لە ناوەڕاستی بڕگە بێ

أ ـ *کورتە*: جوان، چەوت، حەوت، خەوت، دوان، ڕوان، ژوان، شوان، گوان، لوان، ... خوڕ، دوڕ، شوڕ، کوڕ، گوڕ، لوڕ، هوڕ، ....

ب ـ *درێژە*: ئەگەر یەکێ لەم سێ پیتەی (ر/ ك/ ن) بە دوادا هاتبێ، درێژ دەبێتەوە: پور، تور، دور، زور، ژور، سور، ... بوك، پوك، توك، سوك، نوك، ... بون، چون، ڕون، ...

(و) لە کۆتایی بڕگە بێ

أ ـ *کورتە*: ئەگەر نەبزوێن بێ، واتە؛ بزوێنێکی لە پێشدا هاتبێ، کورتە: ئاو، ئەو، چاو، جاو، خەو، خاو، خێو، دێو، ڕاو، زیو، سێو، شێو، شیو، لاو، لێو، مێو، ناو، .....

ب ـ *درێژە*: ئەگەر بزوێن بێ، واتە؛ بزوێنێکی لە پێشدا نەهاتبێ، درێژە: بو، تو، جو، چو، خو، دو، ڕو، زو، شو، مو، ...

٢ـ دەنگی (و) بە پێی کەوتکەی لە بڕگەدا کورتی و درێژیەکەی دەگۆڕێ، واتە؛ پتر لە ئەلۆفۆنێکی هەیە، هەرچەندە کورت و درێژیەکەشی بە دەم و بە ئەنقەست دەسکاری و ئالوگۆڕ بکرێ، واتای وشەکە ناگۆڕێ، جگە لە وشەی (کوڕ)، لە درێژ کردنەوەی (و)دا واتای دەگۆڕێ و دەبێتە (کووڕ)، واتە ئەم وشەیە لە

گریمانەکە ناوێزە دەرەچێ و دەشێ ئەم تاکە وشەیە بە دو (و) بنوسرێ، واتە؛ وشەی (کوڕ) سێ فۆنیمە: (ك + و + ڕ)، بەڵام وشەی (کووڕ) چوار فۆنیمە: (ك + و + و + ڕ).

٣ـ لە چاوگە (و)یەکاندا گرفتی یەك (و) و دو (و) پتر ئاشکرا دەبێ، چونکە لە هەشت چاوگە (و)یەکەی شێوەی نوسینی ناوەڕاستدا، دو چاوگ، یەك (و)یان هەیە، کە مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوە و شەش چاوگ، دو (و)یان هەیە: یەکێکیان لەگەڵ ڕەگی کارەکە دایە و یەکێکیان مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوە، وەك لەم خشتەیەدا دیارە:

چاوگ لە ستانداردا	چاوگ لە هەندێ شێوەزاری تردا	ڕەگی چاوگ	مۆڕفیمی ڕابوردو	(ن)ی چاوگ
بون	بین	بـ	و/ یـ	ن
چون	چین	چـ	و/ یـ	ن
جوون	جوین/جاوین	جو	و/ یـ	ن
دروون	droوین/دورین	درو	و/ یـ	ن
سوون	سوین/سوان	سو	و/ یـ/ ا	ن
فەرموون	فەرموین	فەرمو	و/ یـ	ن
گروون	گروین/گروان	گرو	و/ یـ/ ا	ن
هەنوون	هەنوین	هەنو	و/ یـ	ن

ئەنجام و پێشنیار:

لە کوردیدا دەنگی (و) کورت بێ، یا درێژ، یەك فۆنیمە و پێویست بەوە ناکا، بە دو شێوە بنوسرێ، چونکە واتا ناگۆڕێ. تەنیا وشەی (کووڕ)١٣٥ پێویستە بە دو (و) بنوسرێ، لەگەڵ ڕەچاوکردنی چاوگە (و)یەکان، وەك لە خشتەی سەرەوەدا دیارە.

تەوەرەی چوارەم ـ نوسینی یەك (ی) و دو (یی):

یەك (ی) بە تەنیا لە نوسیندا گرفت پەیدا ناکا، بەتایبەتی ئەگەر لە سەرەتای وشە بێ، بەڵام گرفتەکانی نوسینی (ی) لەم دۆخانەی خوارەوەدا پەیدا دەبێ:

١ـ کاتێ ناوێك کۆتایی بە پیتی (ی) هاتبێ و بەهۆی (ی) ئامرازی پەیوەندیەوە بە ناوێکی تر ببەسرێتەوە، پێویستە ڕەچاوی ئەوە بکرێ، کە سەرجەم دەبێتە دو (ی)﴿٥٦﴾. وەك:

ـــ ئازادیی کوردەکان، بە ڕادەی ڕۆشنبیریی گەلانی دەوروبەرەوە بەندە.

ـــ لە شانۆگەریی ـ یاریی منالان ـ پەریی خوشکم ئامادەی کردبو.

١٣٥ یان هەر وشەیەکی تری لەو بابەتە، ئەگەر هەبێ.

لە گۆکردندا ئەم دو (یی)ە، وەك یەك (ی) گۆ دەکرێن، چونکە دەکەونە یەك بڕگـە و دەنگی (ی)ـە بزوێنەکە دەنگی (ی)ـە نەبزوێنەکە خامۆش دەکا.

٢ـ کاتێ ناوێك کۆتـایی بە پیتی (ی) هاتبێ و ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تـاك، یـان کـۆی (دەستەی خاوەنی)ی بە دوادا بێ، دەبێ ڕەچاوی ئەوە بکرێ، دەبێتە دو (ی)، وەك:

ـــ کوردەکان ئاشتی خوازن، ئازادییان لـێ زەوت مەکەن.

ـــ ئەو قوتابیە زۆر زیرەکە، دیاریی پێ بدەن.

٣ـ کاتێ ناوێك کۆتایی بە دو پیتی (یی) هاتبێ و بـەهۆی (ی) ئـامرازی پەیوەندیـەوە بـە ناوێکی تر ببەسرێتەوە، یان ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تـاك یان کۆی (دەستەی خاوەنی)ی بە دوادا بێ، پێویستە ڕەچاوی ئەوە بکرێ، کە لە ڕوی تیۆریەوە، کۆی سەرجەمیان دەبێتە سێ (ی)، وەك:

ـــ کۆتـاییـی هەمو بونەوەرێك، مردنە.

ـــ لە بۆشاییـی ئاسمان کێشی مرۆڤ کەم دەبێتەوە.

ـــ شاییـیـان لـێ مەکەن بە شین.

ـــ بەرانێکی زەنگولداریان لە بەراییـی کاروان دادەنا.

بەڵام لە ڕوی پڕاکتیکیەوە، نوسینی سێ (ی) ئاسان نیە، لە ڕوی گۆکردنیشەوە، هـەروەك دو (ی) گۆ دەکرێن. بۆیە، وا پەسەند دەکرێ، کە هەربە دو (ی) بنوسرێن.

٤ـ لە کاتی نوسینی کاری ڕابوردو لە چاوگە (ی)یەکاندا، کارەکە کۆتایی بە (ی)ی مـۆرفیمی کاتی ڕابوردو دێ، بۆیە دەبێ، ڕەچاوی بە دواداهاتنی ئەو ڕاناوە لکاوانە بکرێ، کـە یەکـەم پیتیان (ی)یـە، وەك:

ـــ من فڕیم، تۆ فڕیـی، ئەو فڕیø، ئێمە فڕیـیـن، ئێوە فڕین، ئەوان فڕین.

ـــ من خزیم، تۆ خزیـی، ئەو خزیø، ئێمە خزیـیـن، ئێوە خزین، ئەوان خزین.

ـــ من کڕیم، تۆ کڕیت، ئەو کڕیـی، ئێمە کڕیمان، ئێوە کڕیتان، ئەوان کڕیـیـان.

ـــ نوسیم، نوسیت، نوسیـی، نوسیمان، نوسیتان، نوسیـیـان.

٥ ـ کاتێ دەنگێکی بزوێن بەتـایبەتی (ـە)، بە دوای دەنگی (ی)دا دێ، ئـایا دەبێ بە دو (ی)؟ یان نا؟. لەم بارەدا لە بەر ئەوەی (ی) نیمچە ﴿٥٧﴾ بزوێنە، دەشـێ، بـە پێـی دابەشـکردنی بڕگەکان، بزوێن بێ، یا نەبزوێن. واتە؛ ئەگەر دەنگی (ی) و دەنگـی (ــە) هـەردوکیان بـە بزوێن دابنرێن و هەر یەکەیان لە یەك بڕگە دابنرێن، ئەوا پێویستییان بە (ی)ێکی نـاوبڕی نەبزوێن دەبێ، بەڵام ئەگەر هەردوکیان لە یەك بڕگە کۆبکرێنەوە، ئەوا دەنگی (ی) دەبێتـە نەبزوێن و پێویست بە (ی) ناوبڕی نەبزوێن ناکا. وەك:

ئەگەر (ی) بە نەبزوێن دابنرێ (یەك بڕگە)	ئەگەر (ی) بە بزوێن دابنرێ (دو بڕگە)
ئـــــەم بابەتـــــە (دەنگ/ســـــا/زیە)/ (دەنگ/ساز/یە).	ئەم بابەتە دەنگ/سا/زی/یـە .
ئەم هەژارە پارەی/نیە/.	ئەم هەژارە پارەی/نی/یـە/.
ئەم بۆ/شـاي/یا/نە پڕ بکەوە.	ئەم بۆ/شـا/یـی/یا/نە پڕ بکەوە.
دیـار/یێ/کی بۆ بنێرە.	دیا/ری/یێ/کی بۆ بنێرە.

ئاشکرایە، جۆری یەکەم ئاسانتر و بێ گرفتترە، لە ڕوی پڕاکتیکیەوە.

ئە نجام و پێشنیار:

ئەو وشانەی کۆتاییان بە یەك پیتی (ی)، یان دو پیتی (یی) دێ و پاشگرێکیان بـە دوادا دێ، کە بە پیتی (ی) دەستپێبکا، پێویستە لە نوسیندا فەرامۆشی هیچیان نـەکرێ، ئەگەر لە گۆکردنیشدا دەرنەکەون. هەروەها ئەگەر دەنگی (ی) بزوێنێکـی بـە دوادا هـات، وا ئاسانترە، هەردوکیان لە بڕگەیەکدا کۆ بکرێنەوە، تاکو پێویست بـە (ی)ێکـی تـری نـاوبڕ نەکا.

بەشی دوەم : گرفتەکانی دەنگە نەبزوێنەکان:

تەوەرەی یەکەم ـ دەنگی (ح) و دەنگی (ع)﴿٥٨﴾:

لە ڕاستیدا گرفتی تێکەڵکردنی هەردو دەنگی (ح) و (ع) لە نوسیندا، بە دەگمەن ڕودەدا، بەتاییەتی لای چینی ڕۆشنبیر، بەڵام گرفتەکە لە سێ لایەن دەبینرێ:

- لایەنی نەبونی ئەم پیتانە لە نوسین بە پیتی لاتینی. ئەمەش پرسیارێك دەوروژێنێ، کە ئایا ئەم دو دەنگە لە زمانی کوردیدا فۆنیمن، یان نا؟ ﴿٥٩﴾.
- لایەنی تێکەڵکردنیان لە هەندێ شێوەزاردا. ئەمەش پرسیاری ئەوە دەوروژێنێ، کە ئایا لە زمانی کوردیدا دو ئەلۆفۆنی هەمان فۆنێمن ﴿٦٠﴾، یان دو فۆنێمی جیان؟.
- هەروەها ئایا وشەی کوردی ڕەسە نمان هەیە، ئەم دو دەنگەی تیادا بێ؟ ﴿٦١﴾.

چەند سەرنجێك دەربارەی دەنگی (ح) و دەنگی (ع):

١ـ لەوە دەچێ دەنگی (ح) ﴿٦٢﴾ و دەنگی (ع)، دو دەنگی ڕەسەنی کوردی نەبن و بە کاریگەریی زمانی عەرەبی لە سەر زمانی کوردی، هاتبنە ناو زمانی کوردیەوە، بە بەڵگەی ئەوەی، لەو زمانە هیندۆ-ئۆروپییانەدا بەدیناکرێن کە نەکەوتونەتە ژێر کاریگەریی زمانی عەرەبی، بە تایبەتی گەلە هیندۆ- ئۆروپییە ناموسوڵمانەکان، جگە لەمەش ئەو وشە کوردیانەی یەکێ لەم دو دەنگەیان تیادا بێ، زۆر دەگمەنن و ئەوانەش کە لە ئارادان، گومانی خۆماڵییان لێ دەکرێ.

ئەو وشانەی دەنگی (ح)یان تیادا بێ، وەك: (حەفتە/ هەفتە، حەوت/ حەفت، حەفتا، {دەشێ، لە هەفتەوە وەرگیرابن، واتە؛ (هـ) گۆڕابێ بۆ (حـ)} ، حەوانەوە، حەسانەوە، {ئەمانەش لەوە دەچێ، لە (احتواء) و (أحسن)ەی عەرەبییەوە وەرگیرابن} . ئەو وشانەی دەنگی (ع)یان تیادا بێ، وەك: (باعەباع) لاسایی دەنگی گیانەوەر و (عەلیشیش) نامۆ و وەرگیراو بێ. جگە لەمانە بە دەیان وشەی عەرەبی بە تایبەتی ناوەکان هاتونەتە ناو زمانی کوردی، بێگومان، بۆ زاڵبونی هەر زمانێك، قۆناغی هاتنی وشە، پێش قۆناغی دەنگە.

٢ـ ئاڵوگۆڕکردنی ئەم دو دەنگە لە زمانی کوردیدا، (بە تایبەتی لە شێوەزاری سۆرانی)، نابێتە هۆی گۆڕانی واتا، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆیەکی وەك: ناڕەسەنی ئەم دو دەنگە لە زمانی کوردیدا و دروستبونیان لە هەمان شوێنگەی (دەرچە) قوڕگدا، (تەنیا جیاوازییان: دەنگی (ح) کپە و دەنگی (ع) گڕە). هەروەها نەبونی چەند وشەیەکی ڕەسەن بە هەر یەکێ لەم دو دەنگە، هەرچەندە تێکەڵکردنیان لە ناو چینی ڕۆشنبیران زۆر دەگمەنە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ؛ لە زمانی کوردیدا دەتوانرێ، بە پێوەری زمانەوانی، بە ئەلۆفۆنی یەکتر دابنرێن.

٣ـ لە نوسینی کوردی بە پیتی لاتینیدا، ئەم دو دەنگە نرخیان بۆ دانەنراوە و هیچ هێمایەکیان بۆ نەکراوە بە پیت، (هـ) لە بری (ح) دەنوسرێ و لە بری (ع)یش یا ئەو بزوێنە دەنوسرێ کە بە دوایەوە دێ، واتە؛ وەك هەمزە نرخی نەدراوەتێ، یان دەکرێتە (هـ). وەك لەم خشتەیەدا:

دەنگی (ح)	بە پیتی لاتینی	دەنگی (ع)	بە پیتی لاتینی
حەوت	Hew(i)t	عەلەشیش	Eleŝîŝ/ Heleŝîŝ
حەوانەوە	Hewanewe	باعە باع	Bahe bah/ Bařebař
حەسانەوە	Hesanewe	عەرد	Her(i)d/ Er(i)d

بەم پێیە دەشێ ئەم دو دەنگە (ح، ع) بە دو ئەلۆفۆنی (هـ) دابنرێن.

ئەنجام و پێشنیار:

له بنەڕەتدا هەردو دەنگی (ح، ع) کوردی ڕەسەن نین و لە عەرەبی هاتونەتە ناو زمانی کوردی و تا ئێستا وشەی ئەوتۆیان پێ دروست نەبووە، کە ئاڵوگۆڕیان ببێتە هۆی واتا گۆڕین. دەشێ، دەنگی (ە) لە شوێنی هەردوکیان دابنرێ، بێ ئەوەی واتا بگۆڕێ. جگە لەمەش، بە پیتی لاتینی هێمایان بۆ نەکراوە. دەشێ، هەردوکیان بە ئەلۆفۆنی (ە) دابنرێن.

تەوەرەی دوەم ـ دەنگی (خ) و دەنگی (غ):

ڕەنگە لە نوسیندا گرفتێکی ئەوتۆ لە ئارا نەبێ، شایانی تاوتوێکردن بێ. بەڵام تا ئێستا هەندێ وشە دەبینرێن کە هەرجارەی بە یەکێ لەو دو دەنگە دەنوسرێن، بێ ئەوەی کار لە واتایان بکا﴿٦٣﴾. بۆ نمونە وەك: (خەم/ غەم، خونچە/ غونچە، باخ/ باغ، داخ/ داغ، خیرەت/ غیرەت، دۆزەخ/ دۆزەغ، ....). ئایا کامەیان ڕاستە؟ یان ئایا کامەیان ڕەسەنە؟ ئایا ئەم دو دەنگەش ئەلۆفۆنن؟ یان نا؟.

چەند سەرنجێك دەربارەی دەنگی (خ) و دەنگی (غ):

١ـ ئەگەر سەیری دیوانە کۆنەکانی شاعیرە کلاسیکیەکان بکەین، دەبینین، زۆربەی ئەم جۆرە وشانە بە پیتی (غ) نوسراون، بەڵام بە تێپەڕبونی کات، بەرە بەرە تا بەرەو سەردەمی نوێ بێین، ڕێژەی بەکارهێنانی پیتی (خ) زۆرتر دەبێ، بەرامبەر پیتی (غ)﴿٦٤﴾. دەشێ، ئەمەش بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی دەنگی (خ) لە گۆکردندا، سوکترە لە دەنگی (غ)، چونکە دەنگی (خ) کپە و دەنگی (غ) گڕە، ئەگەرچی هەردوکیان لە هەمان شوێنگەی قوڕگ و بە هەمان چەشن دروستەبن.

٢ـ لە کۆمەڵێ وشەدا، لە شوێنی یەکتر بەکاردێن و کار لە واتای وشەکان ناکا، بە تایبەتی دەنگی (خ)، دەتوانێ، لە هەمو وشەیەك لە شوێنی دەنگی (غ) بە کاربێ. بەڵام دەنگی (غ) لە هەمو وشەیەك لە شوێنی (خ) بەکارنایێ. وەك لەم وشانە نەبینراوە (غ) لە شوێنی (خ) بەکاربێ: (خودا، خاڵ، خاوێن، خراپە، خوشك، خوێ، خێرا، ئۆخەی، خەون، خەو، خەریك، خانو، خەستەخانە، ......)، ئەگەرچی هەندێ وشەش هەیە، بە زۆری هەر (غ) بەکاردێ، بەڵام ئەم وشانە هەر لە بنەڕەتدا لە عەرەبیەوە بە (غ) دابەزیون بۆ کوردی، وەك: (غیرەت، غاردان١٣٦، غەریب ...).

٣ـ بە گەڕان بە ناو دیالێکتەکانی زمانی کوردیدا، دەتوانین، وشە بدۆزینەوە، بە ئاڵوگۆڕکردنی (خ) و (غ) واتایان بگۆڕێ، وەك: (خار = دڕك)، (غاردان = ڕاکردن)، بەڵام (خار) لە دیالێکتی خوارو (شێوەزاری لوڕی ..)، واتای (دڕك) دەبەخشێ و (غاردان) لە

---

١٣٦ چاوگی (غاردان) لە (غار، أغار)ەی عەرەبی هاتوە، بە واتای هێرشبردن، لەگەڵ چاوگی (دان)ی کوردی وەکو چاوگ.

دیالێكتی ناوەڕاست (شێوەزاری سۆرانی)دایە، هەروەها (غار) بە تەنیا بەكارنەهاتوە و لە گەڵ چاوگی (دان) لێكدراوە، دیسان لە دیالێكتی خوارو لە بری (غاردان) چاوگی (دەوكردن) بە كاردێ و لە دیالێكتی ناوەڕاستیش لە بری (خار) وشەی (دڕك) بەكاردێ. واتە؛ هەردو فۆرمەكە لە هەمان دیالێكتدا نین.

ئەنجام و پێشنیار:

لەم سەرنجانەی سەرەوە دەرەكەوێ، دەتوانرێ، دەنگی (غ) بە ئەلۆفۆنێكی (خ) دابنرێ و دەشێ، پیتی (خ) لە بری (غ)یش بنوسرێ، ئەمەش نابێتە هۆی واتا گۆڕین، لەم بارەشدا ئارەزوی چۆنیەتی گۆكردنی، بۆ قسەكەر دەمێنێتەوە.

«سەرچاوەكان»

«١» دكتر محسن أبوالقاسمي، تاريخ زبان فارسي، تهران، ١٣٧٣ ايراني، ص٢٨٤.

«٢» د. محەمەدی مەحویی، زمان و زانستی زمان سەرەتایەك بۆ زانستی زمان، سلێمانی، ٢٠٠١، ل٦٥.

«٣» محەمەد حسێن عەلی زەهاوی، گیروگرفتی نووسینی كوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، نامەی ماجستێر، بەشی كوردی كۆلێجی پەروەردە (ئیبن ڕوشد) زانكۆی بەغدا، ١٩٩٩.

«٤» دەستەی بنووسان، ئەم ژمارەیەی ئەم گۆڤارە، گۆڤاری كۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی كورد، بەرگی نۆهەم، بەغدا، ١٩٨٢، ل٣.

«٥» Fred West, The way of language an introduction, Atlanta, ١٩٧٥, p ١٩٩.

«٦» دوكتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف، نووسینی كوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، هەولێر، ١٩٨٥، ل٣.

«٧» David Crystal, What is linguistics, Great Britain, ١٩٨٥, p ٢٤.

«٨» الدكتور محمد حسن عبدالعزيز، مدخل الر علم اللغة، القاهرة، ١٩٨٣، ص٢٦٠.

«٩» محمد رضا باطني، توصيف ساختمان دستورر زبان فارسر، تهران، ١٣٧٢ايراني، ص٥.

«١٠» لیژنەی دەستووری زمانی كوردی، هەندێ لە بابەتە كێشەدارەكان لە ڕێزمانی كوردیدا، كۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٥، ل١١.

«١١» دوكتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف، نووسینی كوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، هەولێر، ١٩٨٥، ل٣٨ ـ ٤١.

«١٢» الدكتور نايف خرما، أضواء علر الدراسات اللغوية المعاصرة، مجلة عالم المعرفة، العدد ٩، الكويت، ١٩٧٨، ص٢٦٥.

«١٣» جورج مونين، تاريخ علم اللغة منذ نشأتها حتر القرن العشرين، ترجمة الدكتور بدرالدين القاسم، دمشق، ١٩٧٢، ص٦٣.

«١٤» دوكتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف، كورتەیەكی مێژووی نووسینی كوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، گۆڤاری كۆڕی زانیاری عێراق " دەستەی كورد"، بەرگی هەشتەم، بەغدا، ١٩٨١، ل٧٧ ـ ٧٩.

«١٥» A. C. Gimson, An introduction to the pronunciation of English, Bristol, ١٩٧٦, p٣٧.

«١٦» د. علي زوين، منهج البحث اللغوي بين التراث و علم اللغة الحديث، بغداد، ١٩٨٦، ص٧٠.

«١٧» عبدالرحمن أيوب، تحليل عملية التكلم و بعض نتائجه التطبيقية، مجلة عالم الفكر، المجلد العشرون، العدد الثالث،

الكويت، ١٩٨٩، ص٣١.

﴿١٨﴾ J. D. O, Connor, Better English pronunciation, London, ١٩٨٠, p٨٣.

﴿١٩﴾ وریا عمر امین، فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی، گۆڤاری كۆڕی زانیاری عێراق " دەستەی كورد"، بەرگی بیستەم، بەغدا، ١٩٨٩، ل٢٤٨ - ٢٤٩.

﴿٢٠﴾ Henry Cecil Wyld, The growth of English, London, ١٩٤٢, p١٣.

﴿٢١﴾ Norman C. Stageberg, An introductory English grammar, New York, ١٩٧١, p٦.

﴿٢٢﴾ دوكتۆر ئەورەحمانی حاجی مارف، زمانی كوردی لە بەر ڕۆشنایی فۆنەتیكدا، بەغدا، ١٩٧٦، ل٢٤ - ٤٧.

﴿٢٣﴾ دكتور محمد علي الخولي، معجم علم الأصوات، الرياض، ١٩٨٢، ص١٧٩،١٠٤.

﴿٢٤﴾ دكتور محمد علي الخولي، الأصوات اللغوية، الرياض، ١٩٨٧، ص١٠٥،٤٦.

﴿٢٥﴾ د. جلوريا ج. بوردن، د. كاثرين س. هارس، د. لورانس ج. رافائيل، أساسيات علم الكلام، ترجمة د. محيي الدين، دمشق، ١٩٩٨، ص١٤٨.

﴿٢٦﴾ محمد معروف فتاح، ڕێنووسی كوردی لە ڕووانگەی فۆنەتیكەوە، گۆڤاری كۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی كورد، بەرگی نۆهەم، ١٩٨٢، ل٢٥٥ - ٢٥٦.

﴿٢٧﴾ A. C. Gimson, An introduction to the pronunciation of English, London, ١٩٧٠, p٥٣.

﴿٢٨﴾ وریا عومەر ئەمین، ئیملای كوردی و چەند تێبینی یەك، گۆڤاری كۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی كورد، بەرگی نۆهەم، ١٩٨٢، ل٤٤٨.

﴿٢٩﴾ John Wright, Speaking English, London, ١٩٧٣, p٢٩.

﴿٣٠﴾ ڕێكێش ئامێدی (زكی محمد سعدالله)، فێركرنا كوردی ب پیتێن لاتینی، دهۆك، ٢٠٠٠.

﴿٣١﴾ Peter Roach, English Phonetics and Phonology, London, ١٩٨٥, p٣٢.

﴿٣٢﴾ ترنز هوكز، البنيوية وعلم الاشارة، ترجمة مجيد الماشطة، بغداد، ١٩٨٦، ص٧.

﴿٣٣﴾ دكتور تمام حسان، مناهج البحث في اللغة، دارالبيضاء، ١٩٧٩، ص٧١،١٥.

﴿٣٤﴾ Dwight Bolinger, Regarding Language, New York, ١٩٧٢, p١٧٦.

﴿٣٥﴾ الدكتور علي عبدالواحد وافي، نشأة اللغة عند الانسان والطفل، القاهرة، ١٩٧١، ص٩٧،٩٢.

﴿٣٦﴾ الدكتور حسام سعيد النعيمي، أصوات العربية بين التحول والثبات، بغداد، ١٩٨٩، ص٨١.

﴿٣٧﴾ دكتور ابراهيم أنيس، من أسرار اللغة، القاهرة، ١٩٨٥، ص٢١٨.

﴿٣٨﴾ د. محمد صابر مصطفر و لقمان مصطفر سعيد، همزة الاستفهام والتنغيم، مجلة زانكو، جامعة صلاح الدين، العدد ٥، أربيل، السنة الثالثة، ص١٤٣.

﴿٣٩﴾ دكتر ثرويز ناتل خانلري، تاريخ زبان فارسي، جلد أول، انتشارات بنياد فرهنك ايران، ١٣٤٩، ص٧٣.

﴿٤٠﴾ د. ميشال زكريا، الألسنية (علم اللغة الحديث) المباىء والأعلام، بيروت، ١٩٨٣، ص٢٧٥،٢٣٩،٢٣٧،١٩٩.

﴿٤١﴾ د. محەمەدی مەحوی، چەند لایەنێكی فۆنۆلۆژیی ڕێزمانی كوردیی و ڕێزمانی عارەبیی، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل٥٩،٢٢.

﴿٤٢﴾ Ernest N. McCarus, A Kurdish Grammar, New York, ١٩٥٨, p٢٣.

﴿٤٣﴾ الدكتور ابراهيم أنيس، الأصوات اللغوية، مكتبة الانجلو المصرية، ١٩٧٥، ص٣١.

﴿٤٤﴾ حسن عون، دراسات في اللغة والنحو العربي، معهد البحوث والدراسات العربية، ١٩٦٩، ص٧٠.

﴿٤٥﴾ غازی فاتح وەیس، فۆنەتیك، بەغدا، ١٩٨٤، ل٦٨.

﴿٤٦﴾ John Lyons, Language and Linguistics, London, ١٩٨٥, p٧٨-٨٢.

﴿٤٧﴾ نعيم علويه، بحوپ لسانيه بين نحو اللسان ونحو الفكر، بيروت، ١٩٨٤، ێ٧٧ ـ ٨٨.

﴿٤٨﴾ مەسعود محەمەد، چارەسەرکردنی گیروگرفتەکانی رێنوس و ئەلفوبێی کوردی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی کورد، بەرگی نۆهەم، ١٩٨٢، ل٢٩٣.

﴿٤٩﴾ نعوم جومسكي، جوانب من نظرية النحو، ترجمة مرتضِر جواد باقر، البصرة، ١٩٨٥، ص١٠٧.

﴿٥٠﴾ محمد أمين هەورامانی، فۆنەتیکی زمانی کوردی، بەغدا، ١٩٧٤، ل٤٣.

﴿٥١﴾ محەمەد ئەمین هەورامانی، سەرەتایێك لە فیلۆلۆژی ی زمانی کوردی، بەغدا، ١٩٧٣، ل٨١.

﴿٥٢﴾ Leonard Bloomfield, Language, London, ١٩٦٩, p١٣٢.

﴿٥٣﴾ الدكتور موفق الحمداني، اللغة وعلم النفس، بغداد، ١٩٨٢، ص٧٩.

﴿٥٤﴾ فردينالد دي سوسور، علم اللغة العام، ترجمة الدكتور يوئيل يوسف عزيز، الموصل، ١٩٨٨، ص٧٦.

﴿٥٥﴾ مێگفرِ نەریمان، رێنووسی کوردی لە رەگ و ریشەوە، دەزگای رۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، ١٩٨١، ل٣٧.

﴿٥٦﴾ نوری عەلی ئەمین، رابەرێ بۆ ئیملای کوردی، بەغدا، ١٩٦٦، ل٣٤.

﴿٥٧﴾ Khalil L. Al-Hamash, English Phonetics and Phonology, Baghdad, ١٩٨٤, p٢٤.

﴿٥٨﴾ دکتۆر نەسرین محەمەد فەخری، رێنووسی کوردی، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین،١٩٧٨، ل٢٢،١٨.

﴿٥٩﴾ وریا عومەر ئەمین، ئیملای کوردی و چەند تێبینی یەك، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی کورد، بەرگی نۆهەم، ١٩٨٢، ل٤٣٤.

﴿٦٠﴾ Curtis W. Hayes, Jacob Ornstein, and William W. Gage, The ABC's of Languages and Linguistics, Tehran, ١٣٧٣, p٤٢.

﴿٦١﴾ دوکتۆر ئەورەحمانی حاجی مارف، زمانی کوردی لە بەر رۆشنایی فۆنەتیکدا، بەغدا، ١٩٧٦، ل٤٨.

﴿٦٢﴾ نوری عەلی ئەمین، رابەرێ بۆ ئیملای کوردی، بەغدا، ١٩٦٦، ل١٣.

﴿٦٣﴾ محمد معروف فتاح، رێنووسی کوردی لە رووانگەی فۆنەتیکەوە، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی کورد، بەرگی نۆهەم، ١٩٨٢، ل٢٣٤ ـ ٢٣٥.

﴿٦٤﴾ محمد معروف فتاح، زمانەوانی، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٩٠، ل٦٦.

(ملخص البحث)

رغم وجود العديد من المقالات والبحوث بخصوص الحروف الكوردية من حيث وجود بعضها أو عدمها إضافة إلى عدد الحروف وكيفية كتابتها. ولكن للباحث آراء مختلفة جديدة بخصوص بعض حروف العلّة، مثل: (i) الكسرة المختلسة، و (وو) الواو الطويلة. و بعض الحروف الصحيحة، مثل: (أ) الهمزة الكوردية، (ح، ع) الحاء والعين، (خ، غ) الخاء والغين. وتمت دراسة كل حرف من هذة الحروف في محور خاص، وفي نهاية كل محور يقدم الباحث استنتاجاته بخصوص ذلك الحرف مع الإقتراحات التي يراها صائبة لكتابة اللغة الكوردية

بالحروف السائدة المشابهة للحروف العربية. وكذلك إضافة إلى المقدمة يتضمن البحث ملخصاً باللغة العربية والإنكليزية مع قائمة بأهم المصادر المستعملة في البحث.

﴾Abstract﴿

In spite of being many articles and researches about Kurdish letters, whence their existence or not, in addition to their numbers and direction for their writing. But the researcher has same new different opinions about some vowels, like: Short (i), double (وو), and some consonants, such as: (ئـ), (ح،ع), and (خ،غ). Every letter has been stadied in a particular section, and after every section, the researcher exhibits his deductions about that letter with his recommendations to Kurdish writing by these letters, which similar to Arabic alphabet.

هەواڵنامەی کتێب

ئایا زمانەوانی زانستێکی سروشتیە؟ یان وێژەییە؟

تۆژینەوەیەکی زمانەوانیە

پرۆفیسۆر دکتۆر

عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول

ئەم توێژینەوەیە لە گۆڤاری زانکۆی سەلاحەددین، ژمارە (٢٢)، ئابی (٢٠٠٤)، لاپەڕە (١٦١-١٧٥) بڵاوکراوەتەوە.

بەرواری نوسین: چوارشەممە ١/ ١٠/ ٢٠٠٣

پێشەکی:

ئەگەر لە کۆندا فەلسەفە(١) تاکە زانستێك(٢) بوبێ(٣)، ئەوا ئێستا لە سایەی کەڵەکەبونی میراتی بەهرەی مرۆڤایەتی(٤) و پێشکەوتنی شارستانی و فراوانبونی ڕادەی ڕۆشنبیری، بەردەوام ژمارەی زانستەکان و لقەکانی لە پتربوندایە، بە ڕادەیەك تۆژەر ناچاردەکەن، کە دەبێ بزانێ، بابەتی تۆژینەوەکەی لە کام ئاستی تایبەتمەندی؟ و کام لق؟ و کام زانست؟ و کام پۆلە(٥)؟. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کە زۆریی ژمارە و جۆری زانستەکان، تایبەتمەندانی ناچارکردوە، زانستەکان بژار و پۆلین بکەن، تا بتوانن: بەرهەمە ئەنجامدراوەکان بە جۆرێك ڕێکبخەن، تێکەڵ نەبن و بەردەستییان ئاسان بێ. هەروەها زەمینەش خۆشبکەن بۆ سنوردارکردنی هەر بابەتێك و پاراستنی تۆژەران، لە پەلەقاژێی گێژاوی دەریای زانست(٦). ئەم پۆلینکردنەش وانەی کۆلێجەکان، پەیمانگاکان، قوتابخانەکان، بەشەکان، پۆلەکان و سەرجەم دامودەزگا ئەکادیمیەکانی لە یەك جیاکردەوە، سەرباری جیاکردنەوەی دەلاقە و ڕەفەکانی سەرجەم پەڕتوکخانەکان و تەنانەت ناونیشانی فەرمانبەران و موچە و دەرماڵە و جیاوکەکانیان.

شایانی باسە، هەندێ لە زمانەوانان، سیما گشتی و تایبەتیەکانی جۆر و پۆلی زانستەکان لە یەك جیاناکەنەوە و کەمتر دەتوانن، شوێنی لق و تایبەتمەندیی وردی تۆژینەوەکەیان لە نەخشەی جوگرافی زانستەکان بدۆزنەوە(٧). ئەمەشە هۆی هەڵبژاردنی باسەکەیە، کە تیایدا تۆژەر هەوڵیداوە، لە ژێر تیشکی ڕاستیە زمانەوانیەکان، شوێنی زمانەوانی(٨) و هەر لقێك لە لقەکانی، لە نەخشەی زانستەکان دەستنیشان بکا(٩). بۆ ئەم مەبەستە، بابەتەکە دابەشی دو بەش کراوە:

بەشی یەکەم ـ زانستەکان: بە سەر چەند تەوەرەیەك دابەشکراوە: زانست چیە؟(١٠)، لێکۆڵینەوە چیە؟(١١)، جۆرەکانی زانستچین؟.

بەشی دوەم ـ زانستی زمان: بە سەر چەند تەوەرەیەك دابەشكراوە: زمانەوانی و زانست(١٢)، دەنگسازی، وشەسازی، ڕستەسازی، واتاسازی. ئینجا ئە نجامەكان، سەرچاوەكان، كورتـەی عەرەبی و ئینگلیزی پێشكەش كراون.

«بەشی یەكەم ـ زانستەكان»

تەوەرەی یەكەم ـ زانست چیە؟(١٣):

هەر زانستێك، بریتیە: لەو بابەتەی لە كەرەسەكانی خـۆی دەكۆڵێتـەوە(١٤). بـۆ نمونە، پێكهاتەی ناوەرۆكی ماددەكان، كەرەسەی كیمیایە. ڕوخساری ماددەكان، كەرەسـەی فیزیایە(١٥). ڕوداوەكان، كەرەسەی مێژوە. دیاردە سروشـتیەكان، كەرەسـەی جوگرافیایـە و..... هتد. لە ئە نجامی دۆزینەوەی كەرەسەی زۆرتر و وردتر، هەریەكێ لـەم زانسـتانەش دابەشی لقی تر بون و لقەكانیش بونە زانستی سەربەخۆ و لقی وردتریان لـێ كەوتـەوە و كاروانی ورددۆزی بەردەوامە(١٦). كەواتە؛ لێكۆڵینەوە لە چۆنیەتی پێكهاتن و كـاركردنی سیستەمی هەر گروپێكی هاویەك لە كەرەسەكان، زانستێك یا لقێكی زانستێك، بە پێی ورد و درشتی گروپەكە، پێكدەهێنێ.

تەوەرەی دوەم ـ لێكۆڵینەوە چیە(١٧)؟:

پێناسـەی هـەر شـتێك، بریتیـە: لـە پوختـەی دەرە نجـامی ئـەو لێكۆڵینـەوەی تۆژەرێك(١٨) دەربارەی ئەو شتە دەیگاتێ. بۆیە هەر وشەیەك لە وشەكانی پێناسە، ئامـاژە بۆ لایەنێكی گرنگی شتەكە دەكا. لە تەوەرەی یەكەم لـە پێناسـەی زانسـتدا، ئامـاژە بـۆ دو وشەی گرنگ كرا: كەرەسە و لێكۆڵینـەوە(١٩). پێویسـتە، لـە پێشـدا بـزانین، لێكۆڵینـەوە چیە(٢٠)؟.

لێكۆڵینەوە(٢١)، بریتیە: لە دۆزینەوەی، یان ڕاستكردنەوەی زانیاریەكان دەربـارەی بەشێك، یان هەمو لایەنەكانی كەرەسەیەك، یان زیاتر. دۆزینەوەی هـەر زانیـارییێكی نـوێ، یان ڕاستكردنەوەی زانیاریە هەڵەكان(٢٢)، هەنگاوێك زانستەكە بەرەو پێشـەوە دەبـا(٢٣)، بەم شێوەیە كاروانی زانست بەردەوام دەبێ(٢٤).

بە گشتی لێكۆڵینەوە دابەشی سێ جۆر دەبێ، كە هەرسێكیان بـە ڕیـزە تەواوكـەری یەكترن:

١ـ لێكۆڵینەوەی ئێستایی(٢٥): لـەم لێكۆڵینەوەیـەدا(٢٦)، كەرەسـەكە لـە كـات و شـوێن دادەبڕین، واتە؛ خاڵێك لە هێڵی ستونی كات و خاڵێك لە هێڵی ئاسۆیی شـوێن وەردەگـرین و كەرەسەكە وەك تەنێكی دابـڕاوی سـنوردار سـەیر دەكـرێ، بـەبێ گوێدانـە كـات و شـوێنی

هەواڵنامەی کتێب

دەوروبەری. بۆ نمونە، ئەگەر بمانەوێ، لە شێوەی ئاخاوتنی هەر ئاواییەك لە ئاواییەکانی کوردستان بکۆڵینەوە، سنوری ئاواییەکە دیاردەکەین و نابێ، لەو سنورە دەربچین کە دەستنیشانی دەکەین، لە گەڵ تۆمار کردنی ئەو کاتەی نمونەی کەرەسەکانی لێ وەردەگرین.
وەك لەم هێڵکاریەدا دیارە(٢٧):

{لەم هێڵکاریەدا دەرەکەوێ، کە لێکۆڵینەوەکە لە ساڵی (٢٠٠٠)دایە، لە سەر شێوەی ئاخاوتنی شاری (دیاربەکر)}.

٢ـ لێکۆڵینەوەی بەراوردی(٢٨): لەم لێکۆڵینەوەیەدا، بەراورد(٢٩) لە نێوان ئە نجامەکانی پتر لە یەك لێکۆڵینەوەی ئێستایی لە سەر هەمان جۆری کەرەسە دەکرێ، لە دو کاتی جیاواز(٣٠)، یان لە دو شوێنی جیاواز. بۆ نمونە: بەراوردکرنی شێوەی ئاخاوتنی(٣١) شاری (دیاربەکر) لە ساڵی ١٩٩٥ و ٢٠٠٥ یان شێوەی ئاخاوتنی شاری (دیاربەکر) لە گەڵ شێوەی ئاخاوتنی شاری (کرماشان) لە ساڵی ٢٠٠٠.

٣ـ لێکۆڵینەوەی مێژویی(٣٢): ئەم لێکۆڵینەوەیە، بریتیە لە ڕیزکردنی ئە نجامە جیاوازەکانی لێکۆڵینەوە بەراوردیەکان بە پێی زنجیرەی مێژویی(٣٣) و دەستنیشانکردنی ژینگەی هەر قۆناغێك و هۆکارەکانی گۆڕانەکان. بۆ نمونە: دەرخستنی ڕێژەی کەمبونەوەی وشەی عەرەبی لە ڕۆژنامە کوردیەکان، لە ساڵی ١٩٩٠ تاکو ٢٠٠٠.

تەوەرەی سێیەم ـ کەرەسە:

ئاشکرایە، کۆمەڵەی کەرەسەکانی(٣٤) هەر زانستێك هەرچەند زۆربێ، بە پێی ڕادەی وردبونەوەی هەر لقێك لە لقەکانی زانستەکە، ڕێژەی کەرەسەکان کەمتردەبێتەوە. لە ئە نجامی کاروانی لێکۆڵینەوە زانستیەکان دەربارەی چۆنیەتی کارکردن و پێکهاتەی ڕوخسار و ناوەرۆکی کەرەسەکان و بەراوردیان لە گەڵ کەرەسەکانی تر، توانرا کەرەسەکان دابەشبکرێن بە سەر دو کۆمەڵەی سەرەکی(٣٦):

١ـ کەرەسەی پێوراو: ئەو کەرەسانەن کە یەکەی پێوانیان هەیە و دەشێ، ماددەی بەرجەستەیی بن (کێش و قەبارەیان هەبێ)، یان پێکهاتەی بەرجەستەیی نەبن (کێش و قەبارەیان نەبێ). وەك لەم خشتەیەدا ئاماژە بە هەندێ نمونە کراوە:

نمونەی بەرجەستە		نمونەی نابەرجەستە	
کەرەسە	یەکەی پێوان	کەرەسە	یەکەی پێوان
درێژی	مەتر / میل...	کات	چرکە / کاتژمێر...
کێش	گرام / پاوەند...	هێز	داین / نیوتن...
مێشکی کۆمپیوتەر	بایت / کیلۆبایت...	تەزوی کارەبا	ئەمپێر...
پاڵەپەستۆ	باسکال	لەرینەوە	هێرتز/کیلۆهێرتز...

ئاشکرایە، هەریەك لەم کەرەسە پێوراوانەش سەرەتا نەپێوراو بون. بۆنمونە: رۆژە-رێ، دانە-رێ، گەز، هەنگاو، بەژن و ...هتد یەکەی پێوانی درێژی بون، ئەمانەش لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر بە پێی تەمەن و باڵا دەگۆڕێن. جگە لەمە زۆر یەکەی پێوانی ئاوێتە هەن، وەك: یەکەی پێوانی خێرایی، یەکسانە بە، یەکەی درێژی لە سەر یەکەی کات، یەکەی پێوانی قەبارە، یەکسانە بە، سێ جای یەکەی درێژیی لایە جیاوازەکان...هتد.

٢ـ کەرەسەی نەپێوراو: ئەو کەرەسانەن کە یەکەی پێوانیان نیە، یان هێشتا یەکەی پێوانیان بۆ نەدۆزراوەتەوە و پێوانەیان بە شێوەی رێژەیی و گشتیە و سنوردار نیە و لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر دەگۆڕێن. وەك: هۆش، بیر، توانای مێشك، جوانی، ئازایەتی، باشی، خۆشی، باوەڕ، ئاین، مێژو، پێشبینی، گیان، بون، مردن، ...هتد.

تێکرای ئەنجامی لێکۆڵینەوەکان لە سەر کەرەسە پێوراوەکان هاوڕێك دەرەچن، بەڵام تێکرای ئەنجامی لێکۆڵینەوەکان لە سەر کەرەسە نەپێوراوەکان هاوڕێك دەرناچن و بە زۆری هەر تۆژەرێك بۆچونێکی دەبێ.

تەوەرەی چوارەم ـ جۆری زانستەکان:

بە شێوەیەکی گشتی و بە پێی جۆری کەرەسەکان، زانستەکان دابەشی دو جۆری سەرەکی دەبن:

زانستە سروشتیەکان: ئەو زانستانەن کە کەرەسەکانیان، یەکەی پێوانیان هەیە. وەك: کیمیا، فیزیا، ماتماتیك، زەویناسی....هتد.

زانستە مرۆڤایەتیەکان (یان وێژەییەکان): ئەو زانستانەن کە کەرەسەکانیان، یەکەی پێوانیان نیە. وەك: مێژو، وێژە، کۆمەڵناسی....هتد.

زانسته پراكتيكيه‌كان(٣٧): جۆرێكی ناسه‌ره‌كیی زانسته‌كانه، ئه‌گه‌رچی له‌ ڕوی كاره‌كیه‌وه‌ له‌ هه‌مویان بایه‌خدارتره‌. ئه‌و زانستانه‌ن كه‌ زانسته‌ سروشتیه‌كان له‌ ڕاژه‌ی زانسته‌ مرۆڤایه‌تیه‌كان به‌كاردێنن. وه‌ك: پزیشكی، ئه‌ندازه‌گه‌ری، وه‌رزش...هتد. بۆنمونه‌: ئازار و ژانی نه‌خۆشێك نا پێوری، به‌ هۆی تیشكی ئێكس، پێوانی پله‌ی گه‌رمی له‌ش، پێوانی په‌ستانی خوێن و...هتد نه‌خۆشیه‌كه‌ ده‌ستنیشان ده‌كرێ و به‌ بڕی دیاركراو له‌ مادده‌ كیمیاییه‌كان چاره‌سه‌ر ده‌كرێ.

﴿به‌شی دوه‌م ـ زمانه‌وانی چ جۆره‌ زانستێكه‌؟﴾(٣٨)

دوای ئه‌وه‌ی له‌ به‌شی یه‌كه‌مدا، پوخته‌یه‌كی پۆلینكردنی زانست و كه‌ره‌سه‌كانمان زانی، ده‌مانه‌وێ، له‌م به‌شه‌دا بزانین، زمانه‌وانی چیه‌(٣٩)؟، كه‌ره‌سه‌كانی چین(٤٠)؟ و به‌ر كام جۆری زانست ده‌كه‌وێ(٤١)؟، ئایا زمانه‌وانی زانسته‌(٤٢)؟:

ته‌وه‌ره‌ی یه‌كه‌م ـ زمانه‌وانی چیه‌(٤٣)؟:

به‌ پێی ئه‌و پێناسه‌ گشتیه‌ی بۆ (زانست)مان هه‌ڵبژارد، زمانه‌وانی بریتیه‌: له‌و زانسته‌ی له‌ كه‌ره‌سه‌كانی خۆی ده‌كۆڵێته‌وه‌(٤٤). كه‌ره‌سه‌ی زمانه‌وانیش بریتیه‌ له‌ زمان (ئاخاوتن) (٤٥). كه‌واته‌؛ زمان چیه‌(٤٦)؟ و له‌ چی پێكدێ(٤٧)؟.

هه‌ڵبه‌ته‌، زمان بۆ ئه‌وه‌ هاتۆته‌ ئارا، تاكو ئه‌و بیرۆكه‌ یا چه‌مك یا واتایانه‌ی كه‌ له‌ مێشكی مرۆڤی قسه‌كه‌ردا هه‌ن، بگوازێته‌وه‌(٤٨)، بۆ مێشكی مرۆڤی گوێگر. ئه‌گه‌ر له‌ سه‌ره‌تای دروستبونی زمان، هه‌ر هێمایه‌ك به‌كارهاتبێ، بۆ گواستنه‌وه‌ی ئه‌و واتایانه‌، ئه‌وا ئێستا هێمای ده‌نگی بۆ ئه‌و مه‌به‌سته‌ به‌كاردێ(٤٩). كه‌واته‌؛ زمان پێكدێ له‌ ده‌نگ و واتا(٥٠). ده‌نگ، هۆی گواستنه‌وه‌ی واتایه‌ و واتاش په‌یامی مرۆڤێكه‌ بۆ مرۆڤێكی تر(٥١). په‌یوه‌ندی نێوان ده‌نگ و واتاش، په‌یوه‌ندییه‌كی له‌خۆوه‌یه‌(٥٢) و له‌ ئه‌نجامی زۆری دوباره‌بونه‌وه‌ و به‌كارهێنان، سیسته‌مێكی دروستكردوه‌ كه‌ له‌ ئه‌نجامدا بوه‌ته‌ یاسا و نه‌رێتێك بۆ ئه‌و زمانه‌.

كه‌واته‌؛ كه‌ره‌سه‌ سه‌ره‌كیه‌كانی زمانه‌وانی بریتین له‌ ده‌نگ و واتای زمان. ئایا ده‌نگ و واتا چین؟، ئایا یه‌كه‌ی پێوانیان هه‌یه‌؟، ئایا ده‌توانرێ پۆلین بكرێن؟(٥٣).

ته‌وه‌ره‌ی دوه‌م ـ ده‌نگ چیه‌(٥٤)؟:

به‌ پێی بنه‌مای (بۆ هه‌ر كارێك كاردانه‌وه‌یه‌ك هه‌یه‌، له‌ هێزدا یه‌كسان و له‌ ئاڕاسته‌دا پێچه‌وانه‌ن) (٥٥)، كاتێ گه‌ردیله‌كانی هه‌وا له‌ سیه‌كان فشاریان بۆ دێ و به‌ كارتێكردنی ئه‌ندامانی ئاخاوتن به‌ ته‌وژم له‌ ده‌می قسه‌كه‌ردا دێنه‌ ده‌ره‌وه‌، له‌گه‌ڵ گه‌ردیله‌كانی هه‌وای ده‌ره‌وه‌ به‌ریه‌ك ده‌كه‌ون، ده‌بنه‌ هۆی دروستبونی شه‌پۆلێكی(٥٦)

لەرینەوە(٥٧) و دەگوازرێنەوە بۆ گوێی بیسەر(٥٨). ڕادەی هێزی هەر شە پۆلێك، لەسەر سێ هۆكار بەندە: یەكەم - وزەی هێزی جوڵێنەر (فشار-Pressur)، دووەم - تێكڕای فراوانی لەرینەوەكان و سێیەم - ژمارەی لەرینەوەكان لە چركەیەكدا كە پێی دەوترێ (لەرەلەر- Frequency). بۆ نمونە: هەندێ لایەنی شە پۆلی دەنگ بەم شێوەیە دە پێورێن:

لەرەلەر: بە ژمارەی لەرینەوەكان لە چركەیەكدا دە پێورێ، كە پێی دەوترێ (هێرتز-Hz) (٥٩).

فراوانی: بە بەشەكانی یەك لە هەزارەی میللیمەتر لە زۆرترین بڕی لادانی جوڵە دە پێورێ.

فشار: بە ژمارەی داینەكان لەسەر سانتیمەترێكی دوجا دە پێورێ.

توندی دەنگ (Intensity): بە بەشەكانی یەك لە دە هەزار بلیۆنی واتێك لە سەنتیمەترێكی دوجا دە پێورێ. هەروەها پێوەرێكی كارەكی هەیە بۆ هێزی دەنگ، یا ڕادەی بیستن كە بە یەكەی(دیسیبیل) ناودەبرێ و هەر دیسیبیلێك یەكسانە بە، دەیەكی بیلێك و بیلیش كزترین دەنگە مرۆڤ تێیبگا. واتە؛ هەر دەنگێك لە دە دەیسبیل كەمتر بێ، گوێی مرۆڤ نایبیستێ، كە دەكاتە بەشێك لە دە هەزار ملیۆن ملیۆن وات لەسەر سانتیمەترێكی دوجا. بەهێزترین دەنگیش گوێی مرۆڤ بتوانێ بیبیستێ، بێ ئەوەی ئازاری پێ بگا، پێویستە لە سەدیەكی واتێك لە سانتیمەترێكی دوجا كەمتر بێ، كە دەكاتە، چل دیسیبیل(٦٠).

لە نایابترین دەنگی قسەكردنی پیاو، كردنەوە و داخستنی هەوا لە نێوان ١٠٠ تا ١٥٠ جار دوبارە دەبێتەوە لە چركەیەكدا، ژمارەی ئەو لەرینەوانە، بە خول لە خولەك (CPS = Cycles Per Second) دە پێورێ و بۆ ئافرەتیش ڕێژەكە دەگانە ٢٠٠ تا ٣٢٥ جار(٦١).

كەواتە، یەكێ لە پێكهاتەكانی زمان كە دەنگە، لایەنە فیزیكیەكەی(٦٢) كەرەسەیەكی پێوراوە و یەكەی پێوانی هەیە. لەم ڕووەوە زمانەوانی دەكەوێتە بە زانستە سروشتیەكان(٦٣).

تەوەرەی سێیەم ـ واتا چیە؟(٦٤):

تا ئێستا واتا ئاستەنگێكی گەورەیە لە زمانەوانیدا(٦٥)، چونكە كەرەسەیەكی هۆشەكیە و نا پێورێ. ئەمەش وەكو سەرجەم كەرەسە نە پێوراوەكان، بوەتە هۆی ئەوەی لە سەر پێناسەكەی ڕێكنەكەون(٦٦) و پێناسەیەكی وردی بۆ نەكرێ(٦٧). تەنانەت سركی و خۆبەدەستەوەنەدانی كەرەسەكە(٦٨) گەیشتۆتە ڕادەیەك، هەندێ لە زمانەوانان هەوڵی فەرامۆشكردنی بدەن. دیارترین پێناسە ئەوەیە، كە واتا دەكاتە پەیوەندیی لەخۆوەی نێوان وێنە هۆشەكیەكان و هێما دەنگیەكان(٦٩).

هەوڵە بەردەوامەکانی زمانەوانی بۆ پێوان، یان دۆزینەوەی یەکەیەکی پێوانە بۆ واتا(٧٠)، گەیشتە ئەو ئە نجامەی مۆڕفیم بدۆزرێتەوە، کە بچوکترین دانەی واتاداری زمانە(٧١). بەڵام مۆڕفیمیش گرفتەکەی چارەسەرنەکرد، چونکە ئەگەر مۆڕفیم بە سادەترین واتا دابنرێ(٧٢)، ئایا بڕ و نرخ و قەبارەی مۆڕفیمێکی هۆشەکی، وەك (خودا)، یەکسانە بە مۆڕفیمێکی بەرجەستەیی، وەك (دەرزی)؟!. کەواتە؛ مۆڕفیم یەکەی پێوانە نیە و خۆی پێویستیی بە یەکەیەکی پێوانە هەیە بۆ جیاکردنەوەی مۆڕفیمێك لە مۆڕفیمێکی تر.

کەواتە، زمانەوانی وەك دراوێکی دو ڕو، ڕوێکی، کە دەنگە، دەپێورێ و دەکەوێتە بەر زانستە سروشتیەکان و ڕوەکەی تری، کە واتایە، نا پێورێ و دەکەوێتە بەر زانستە مرۆڤایەتیەکان.

تەوەرەی چوارەم ـ لقەکانی زمانەوانی:

زمانەوانی وەك هەر زانستێکی تر(٧٣)، لە ئە نجامی فراوانبونی و وردبونەوەی کۆمەڵەی کەرەسەکانی و پەیوەندیی لەگەڵ کەرەسەی زانستێکی تر، کۆمەڵێك لقی سەرەکی و لاوەکی لێ بۆتەوە. بە شێوەیەکی گشتی ئەم لقانە دابەشی سێ بەش دەبن:

بەشی یەکەم: ئەوانەی دەکەونە بەر ئاستی دەنگ(٧٤)، وەك: دەنگسازی(فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی)(٧٥)، بڕگەسازی(٧٦) و...هتد، ئەمانە کەرەسەی سەرەکییان تەنیا دەنگە(٧٧) و دەنگیش یەکەی پێوانی هەیە. کەواتە؛ دەکەونە بەر زانستە سروشتیەکان. هەرچەندە بۆ دیار کردنی دەنگەکانی زمان ناچار دەبین، پشت بە واتا ببەستین، وەك ئەوەی دەوترێ: فۆنیم ـ کورترین دەنگە کە واتا دەگۆڕێ(٧٨). بەڵام سیمای ئەم ئاستە ئەوەیە، واتادار نیە.

بەشی دووەم: ئەوانەی دەکەونە بە ئاستی دەنگ و واتا، وەك: وشەسازی، ڕستەسازی، دەقسازی و...هتد(٧٩). هەریەك لەمانە پێکهاتون لە ڕوخسار، کە پێکهاتەی دەنگیە و ناوەڕۆکیان گرتۆتە خۆیان، کە پێکهاتەی واتاییە. واتە؛ ڕوێکیان کەرەسەی دەنگیە و یەکەی پێوانی هەیە و دەکەوێتە بە زانستە سروشتیەکان(٨٠)، بەڵام ڕوەکەی تریان، کەرەسەی واتاییە و یەکەی پێوانی نیە و دەکەوێتە بەر زانستە مرۆڤایەتیەکان.

بەشی سێیەم: ئەوانەی دەکەنە بەر ئاستی واتا، وەك(٨١) واتاسازی(٨٢) و...هتد. ئەمانە کەرەسەی سەرەکیان تەنیا واتایە و واتاش یەکەی پێوانی نیە(٨٣). کەواتە؛ دەکەونە بەر زانستە مرۆڤایەتیەکان. هەرچەندە بۆ دیارکردنی واتاکانی زمان ناچار دەبین، پشت بەدەنگەکان ببەستین، چونکە دەنگەکان هەڵگری واتاکانن(٨٤)، بەڵام لێرەدا مەبەست تەنیا ئەو ناوەڕۆکە واتاییەیە کە دەنگەکان هەڵیانگرتوە، واتە؛ مەبەست (بار)ەکەیە نەك (بارکراو)ەکە.

پوختەی پۆلینەکە لەم خشتەیەدا خراوەتەڕو:

زانستی ئاستەکە	جۆری کەرەسە	کەرەسە	جۆر	لق	ئاستی زمانەوانی(٨٤)
سروشتی	پێوراو	دەنگ	لاوەکی سەرەکی	فۆنەتیك(٨٦) فۆنۆلۆجی(٨٧)	دەنگسازی(٨٨)
سروشتی+مرۆڤیەتی	پێوراو+نەپێوراو	دەنگ+واتا	سەرەکی		وشەسازی
سروشتی+مرۆڤیەتی	پێوراو+نەپێوراو	دەنگ+واتا	سەرەکی		ڕستەسازی
مرۆڤایەتی	نەپێوراو	واتا	لاوەکی		واتاسازی

لێرەدا ئەگەینە ئەو ئەنجامەی، کە زمانەوانی(٨٩)، نە زانستێکی سروشتیە و نەزانستێکی مرۆڤایەتیە. یا ڕاستتر ئەوەیە، بڵێین: نیوەی سروشتیە و نیوەی مرۆڤایەتیە.

تەوەرەی پێنجەم ـ لێکەوتنەوە:

ئەو دو لایەنیەی زمان و زمانەوانی، لە نێوان زانستەکانی سروشتی و مرۆڤایەتی ئەگەری چەند ئەنجامێکی لێ دەکەوێتەوە، لەمانە:-

١- لێکۆڵینەوە دەنگسازیەکان، وردتر و هاویەك و بێ گرفتترن لە لێکۆڵینەوە واتاییەکان.

٢- لێکۆڵینەوە ڕێزمانیەکان(وشەسازی یان ڕستەسازی)، لەبەر دو هۆ هاویەك و هاوڕان:

یەکەم – لێکۆڵەرەکان پتر گرنگیان بە لایەنێك داوە، لەدەنگ و واتا. لە کوردیدا، پتر گرنگی بەلایەنی واتا دراوە.

دوەم – لەبەر ئەوەی واتا کەرەسەیەکی نەپێوراوە، خۆی دەبێتە هۆی ڕای جیا جیا و ڕێژەیی.

٣- جیابونەوەی بەشەکانی زمان لە کۆلێجەکانی وێژەیی(ئاداب)، کە تایبەتە بە زانستە مرۆڤایەتیەکان و دانەنانی لە کۆلێجەکانی زانست کە تایبەتە بە زانستە سروشتیەکان. ئێستا لە زۆربەی زانکۆکانی جیهان ڕا و پێشنیار بەو ئاڕاستە دەچێ، کە لە کۆلێجێکی تایبەت بە ناوی (کۆلێجی زمانەکان) دابنرێن.

٤- لەسەرجەم زمانەکاندا، لایەنی دەنگەکان، سیستەمی ڕیزکردنیان، کارلێککردنیان و...هتد فێربونیان ئاسانترە، لەلایەنی واتایی. چونکە دەنگەکان کەرەسەی پێوراون و یاسادارن، بەڵام واتاکان کەرەسەی نەپێوراون و پابەندی یاسا لۆجیکیەکان نابن. بۆ نمونە: دەربڕینی وشەی (سور) کارێکی گران نیە، بەڵام بۆ لە هەولێر واتای (سوێر = خوێدار) بدا، لە سلێمانی واتای ڕەنگی خوێن بدا، لە عەرەبی واتای شورە بدا، لە فەرەنسی واتای(لەسەر = Sur) بدا(٩٠) و...هتد.

٥- هەر کاتێ توانرا، واتا بپێورێ و یەکەیەکی پێوانەی بۆ دۆزرایەوە، زانستی زمانیش بە تەواوی دەچێتە ڕیزی زانستە سروشتیەکان.

١- بە شێوەیەکی گشتی کەرەسەی زانستەکان، دابەشی دو جۆر دەبن: پێوراو، کە یەکەی پێوانیان هەیە و نەپێوراو، کە یەکەی پێوانیان نیە.

٢- بەگشتی زانستەکان بە پێی جۆری کەرەسەکانیان، دابەشی دو جۆری سەرەکی دەبن: زانستی سروشتی و زانستی مرۆڤایەتی.

٣- زمانەوانی، لەبەر ئەوەی لە زمان دەکۆڵێتەوە و زمانیش پێکهاتوە لە دەنگ و واتا، دەنگ پێوراوە و واتا نە پێوراوە، کەواتە: زمانەوانی نیوەی زانستی سروشتیە و نیوەی زانستی مرۆڤایەتیە(ویژەییە).

٤- ئاستی دەنگسازی، بەبەر زانستی سروشتی دەکەوێ، چونکە کەرەسەکانی دەنگە و دەنگیش پێوراوە. ئاستی وشەسازی، بەبەر هەردو زانستی سروشتی و مرۆڤایەتی دەکەوێ، چونکە کەرەسەکانی بریتین لە: دەنگ و واتا، دەنگ دە پێورێ و واتا نا پێورێ.

٦- ئاستی ڕستەسازی، بە بەر هەردو زانستی سروشتی و مرۆڤایەتی دەکەوێ، چونکە کەرەسەکانی بریتین لە: دەنگ و واتا. دەنگ دە پێورێ و واتا نا پێورێ.

٧- ئاستی واتاسازی، بەبەر زانستی مرۆڤایەتی دەکەوێ، چونکە کەرەسەکانی واتایە و واتاش نە پێوراوە.

هەوالنامەی کتێب

﴿سەرچاوەکان﴾

١. ب.س ديفيز، المفهوم الحديث للمكان والزمان، ترجمة د. السيد عطاء، المصر، ١٩٩٦، ص١٥٩.

٢. ثامر مهدي، من الاسطورة الى الفلسفة والعلم، بغداد، ١٩٩٠، ص١٧٩.

٣. محمد عزيز الحبابي، تأملات في اللغو واللغة، ليبيا، ١٩٨٠، ص ١٤.

٤. د. عبدالله العمر، ظاهرة العلم الحديث دراسة تحليلية وتاريخية، مجلة عالم المعرفة، العدد ٦٩، الكويت ١٩٨٣، ص ١٠٩.

٥. الدكتور فؤاد زكريا، التفكير العلمي، مجلة عالم المعرفة، العدد ٣، الكويت ١٩٧٨، ص٦.

٦. دكتورة ناهد صالح، الرياضيات والنظرية الاجتماعية، مجلة عالم الفكر، المجلد الرابع، العدد الرابع، الكويت ١٩٧٤، ص١٠٠.

٧. د. عبدالقادر الفاسي الفهري، اللسانيات واللغة العربية، الكتاب الاول، بغداد، ١٩٨٥، ص١٤.

٨. Cf.C.A.Montegomery، Linguistics and information science، Journal of the American society for information science، No ٢٣، New York، ١٩٧٢، p ١٩٥ – ٢١٩.

٩. رولان بارت، مبادىء في علم الادلة، تعريب: محمد البكري، بغداد، ١٩٨٦، ص١٣.

١٠. جيمس ب. كونانت، مواقف حاسمة في تأريخ العلم، ترجمة الدكتور احمد زكي، المصر، ١٩٥١، ص٤٧.

١١. غازی فاتح وەیس، ڕێبازی لێکۆڵینەوە، هەولێر. ١٩٩٠، ل١٧

١٢. د. محمد مەحویی، زمان و زانستی زمان سەرەتایەك بۆ زانستی زمان، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ٥٦، ٦٤.

١٣. Lakatos I. ، the methodology of scientific research programmes، Cambirdge، ١٩٧٨

١٤. F. Sherwood Taylor، Science past and present، London، ١٩٦٢، p ٣٣٨.

١٥. رومن یاکوبسن، روندهای بنیادین در دانس زبان، برگردان کورش صفوی، تهران، ١٣٧٤، ص٨١.

١٦. د. سرتيب فتاح الكاكايي، الى من يعشق العلم، اربيل، ١٩٩٩، ص ٢٨.

١٧. دكتور محمد زيدان عمر، البحث العلمي مناهجة وتقنياته، جدة، ١٩٨٧، ص ٥٣.

١٨. لوبرانس رانغية، العلم وسعادة الانسان، ترجمة جميل انيس سعيد، دمشق، ١٩٩٥، ص١٨٤.

١٩. جان جاك سلمون، العلم والسياسة، ترجمة : هشام دياب، دمشق، ١٩٧٧، ص١٢٦.

٢٠. ليف سيمينوف فيجوتسكي، التفكير واللغة، ترجمة دكتور طلعت منصور، القاهرة، ١٩٧٦، ص٧١.

٢١. الدكتور محمد حسن عبدالعزيز، مدخل الى علم اللغة، القاهرة، ١٩٨٣، ص٢٥.

٢٢. نوری امین، چۆن لیّ کۆڵینەوە ئامادە ئەکەیت بە شێوەیەکی زانایانە؟، گۆڤاری زانیاری، ژمارە ٤، بەغدا، ١٩٧١، ل٧٦.

٢٣. Herbert Feigl and Grover Maxwell، Current issues in the philosophy of science، New York، ١٩٦١، p٢٠.

٢٤. الان ف. شالمرز، ما هو العلم، ترجمة لطيفة ديب عرنوق، دمشق، ١٩٩٧، ص١٦.

٢٥. فردينان دي سوسور، علم اللغة العام، ترجمة الدكتور يوئيل يوسف عزيز، الموصل، ١٩٨٨، ص١١٩، ١٦١.

٢٦. د. ميشال زكريا، الالسنية(علم اللغة الحديث) المبادئ والاعلام، بيروت، ١٩٨٣، ص١٤٥.

٢٧. د. التهامي الراجي الهاشمي، توطئة لدراسة علم اللغة – التعاريف، بغداد، ١٩٨٦، ص٩١.

٢٨. نعوم جومسكي، اللغة والعقل، ترجمة بيداء علي العلكاوي، بغداد، ١٩٩٦، ص٣٣.

٢٩. جورج مونين، تاريخ علم اللغة منذ نشأتها حتى القرن العشرين، ترجمة الدكتور بدرالدين القاسم، دمشق، ١٩٧٢، ص١٧١، ١٨٤.

٣٠. إلمار هولنشتاين، رومان ياكبسن او البنيوية الظاهرية، الدار البيضاء، ١٩٩٩، ص٢٦.

٣١. دكتور محمود فهمي الحجازي، علم اللغة العربية، الكويت، ١٩٧٣، ص٣٥.

٣٢. د. علي زوين، منهج البحث اللغوي بين التراث وعلم اللغة الحديث، بغداد، ١٩٨٦، ص٣٦.

٣٣. د. هـ. روبنز، تأريخ علم اللغة (في الغرب) ترجمة د. أحمد عوض، مجلة عالم المعرفة، العدد ٢٢٧، الكويت، ١٩٩٧، ص٢٦٧.

٣٤. ئیحسان تەبەری، فێرکردنی فەلسەفەی زانستی، وەرگێرانی د.حسن خەلیقی، بەغدا، ١٩٩٤، ل٣٤.

٣٥. تيرينس مور وكريستين كارانغ، فهم اللغة : نحو علم لغة لما بعد مرحلة جومسكي، ترجمة الدكتور حامد حسين الحجاج، بغداد، ١٩٩٨، ص٤٢.

٣٦. د. جون ب. ديكسون، العلم والمشتغلون بالبحث العلمي في المجتمع الحديث، مجلة عالم المعرفة، العدد ١١٢، الكويت، ١٩٨٧، ص٦٣.
٣٧. فؤاد صروف، العلم الحديث في المجتمع الحديث، بيروت، ١٩٦٦، ص٩٧-١٠١.
٣٨. Roman Jakobson، Main trends in the science of language، London، ١٩٧٣، p٤٤.
٣٩. J. K. Sparch، and M. Kay، Linguistics and information science، New York، ١٩٧٣.
٤٠. L. Bloomfield، Linguistic aspects of science، Chicago، ١٩٣٩.
٤١. John Lyons، Language and Linguistics، London، ١٩٨٥، p٣٧.
٤٢. د، ميشال زكريا، الالسنية(علم اللغة الحديث) قراءات تمهيدية، بيروت، ١٩٨٥، ص١٩٣.
٤٣. Winfred P. Lehmann، Descriptive Linguistics. New York، ١٩٧٦، p٣-١٢.
٤٤. حسن عون، دراسات في اللغة والنحو العربي، معهد البحوث والدراسات العربية، ١٩٦٩، ص٥٩، ٧.
٤٥. Edward Sapir، Language، New York، ١٩٤٩، p٢٤.
٤٦. Henry Cecil wyld، The growth of English، London، ١٩٤٢، p١.
٤٧. ستيفن أولمان، دور الكلمة في اللغة، ترجمة كمال محمد بشير، المنيرة، ١٩٧٣، ص٣١.
٤٨. كمال يوسف الحاج، في فلسفة اللغة، بيروت، ١٩٨٧، ص٦٤.
٤٩. دكتر برويز ناتل خانلري، تاريخ زبان فارسي، جلد اول، انتشارات بنياد، فرهنك ايران، ١٣٤٩، ص١٥.
٥٠. الدكتور موفق الحمداني، اللغة وعلم النفس، بغداد، ١٩٨٢، ص٧.
٥١. غازى فاتح وەيس و فاضل مجيد، زمان و ئەدەبى كوردى، زانكۆى سەلاّحەددين – هەولێر، ١٩٨٧، ل٨-٩.
٥٢. محمد معروف فتاح، زمانەوانى، زانكۆى سەلاّحەددين، ١٩٩٠، ل٧.
٥٣. يحيى احمد، الاتجاه الوظيفي ودوره في تحليل اللغة، مجلة عالم الفكر، المجلد العشرون، العدد الثالث، الكويت، ١٩٨٩، ص٨٧.
٥٤. J.D.O'Connor، Better English pronunciation، London، ١٩٨٠،p٩.
٥٥. الدكتور محمد جواد رضا، فلسفة التربية وأثرها في تفكير معلمي المستقبل، الكويت، ١٩٧٢، ص٢٩١.
٥٦. عبدالرحمن ايوب، تحليل عملية التكلم وبعض نتائجه التطبيقية، مجلة عالم الفكر، المجلد العشرون، العدد الثالث، الكويت، ١٩٨٩، ص٣٧.
٥٧. A. C. Gimson، An introduction to the pronunciation of English، Brristol، ١٩٧٦ p١٨.
٥٨. الدكتور ابراهيم انيس، الاصوات اللغوية، مكتبة الانجلو المصرية، ١٩٧٥، ص٩.

٥٩. د. جلوريا ج. بوردن، كاثرين س. هارس، د. لورانس ج. رافائيل، اساسيات علم الكلام، ترجمة د. محيي الدين، دمشق، ١٩٩٨، ص٣٥.

٦٠. الدكتور عبدالحمن ايوب، الكلام انتاجه و تحليله، الكويت، ١٩٨٤، ص٢٣١.

٦١. A. C. Gimson، An introduction to the pronunciation of English، London، ١٩٧٠، p١٠.

٦٢. محمد رضا باطني، توصيف ساختمان دستوري زبان فارسي، تهران، ١٣٧٢ ايراني، ص٢٩.

٦٣. جومسكي، محاضرات دون – تأملات في اللغة، ترجمة د. مرتضى جواد باقر و د.عبدالجبار محمد علي، بغداد، ١٩٩٠، ص٧٦.

٦٤. GilBert H. Harman، Three levels of meaning، The Journal of philosophy، LXV، Mew York، Columbia Universiry press، ١٩٦٨، p١٨٥-٢١٢.

٦٥. Charles E.Caton، Overview، p٣-١٣، from Semantics، book، edited by Danny D.Steinberg، and Leon A.Jalobovits. Cambridge، ١٩٧٢.

٦٦. عادل فاخوري، علم الدلالة عند العرب، بيروت، ١٩٨٥، ص١٣.

٦٧. جون لاينز، علم الدلالة، ترجمة مجيد عبدالحليم الماشطة، حليم حسين فالح وكاظم حسين باقر، جامعة البصرة، ١٩٨٠، ص١٢.

٦٨. نعوم جومسكي، جوانب من نظرية النحو، ترجمة مرتضى جواد باقر، جامعة البصرة، ١٩٨٥، ص١٩٦.

٦٩. جون لاينز، علم الدلالة السلوكي، ترجمة مجيد الماشطة، الموسوعة الصغيرة، العدد ١٧٩، بغداد، ١٩٨٦، ص١٧.

٧٠. الدكتور نايف خرما، اضواء على الدراسات اللغوية المعاصرة، مجلة عالم المعرفة، العدد ٩، الكويت، ١٩٧٨، ص٣٤.

٧١. ترنز هوكز، البنيوية وعلم الاشارة، ترجمة مجيد الماشطة، بغداد، ١٩٨٦، ص٧.

٧٢. دكتور محمد علي الخولي، معجم علم الاصوات، الرياض، ١٩٨٢، ص١٦٥.

٧٣. سعيد الغانمي، اللغة علماً – مقالات في علم اللغة الحديث، الموسوعة الصغيرة، العدد ٢١٣، بغداد، ١٩٨٦، ص٥.

٧٤. J. P. B. Allen and Paul Van Buren، Chomsky: Selected Reading. London، ١٩٧٢، p٦٩.

٧٥. John Lyons، Introduction to theorection linguisticsm Cambridge، ١٩٧٢، p٩٩.

٧٦. Peter Roach، English phonetics and phonology، London، ١٩٨٥، p٥٦.

٧٧. د. غالب المطلبي، في علم اللغة، الموسوعة الصغيرة، العدد ٢٢٦، بغداد، ١٩٨٦، ص٤٧.

٧٨.Norman C. Stagederg، An introductory English grammar، New York، ١٩٧١، p١١.

٧٩. الدكتور محمد علي الخولي، الاصوات اللغوية، الرياض، ١٩٨٧، ص٦٥.

٨٠. Richard Y. Kain، Automata Theory: Machines and Language، ١٩٧٢، p٢٤.

٨١. الدكتور حاتم صالح الضامن، علم اللغة، بغداد، ١٩٨٩، ص٧٢.

٨٢. Geoffrey Leech، Semantics، Great Britain، ١٩٧٤،p٦٩.

٨٣. الدكتور احمد مختار عمر، علم الدلالة، الكويت، ١٩٨٢، ص٤٢.

٨٤. نعوم جومسكي، اللغة والعقل، ترجمة بيداء على العلكاوي، بغداد، ١٩٩٦، ص٥٥.

٨٥. Dwight Bolinger، Regarding Language، New York، ١٩٧٢، p ٥٢.

٨٦. د. محەمەد مەحوى، چەند لايەنێكى فۆنۆلۆژيى رێزمانى كورديى و رێزمانى عارەبيى، سلێمانى، ٢٠٠٠، ل٩.

٨٧. نعوم جومسكي، البنى النحوية، ترجمة: د. يؤيل يوسف عزيز، بغداد، ١٩٨٧، ص١٥٩.

٨٨. David Crystal، what is Linguistics، Great Britain، ١٩٨٥، p٣١.

٨٩. David Crystal، Linguistics، England، ١٩٨١، p٧٧.

٩٠. نعيم علوية، بحوث لسانية بين نحو اللسان ونحو الفكر، بيروت، ١٩٨٤، ص١٧.

﴿ملخص البحث﴾

((هل يعد علم اللغة من العلوم البحتة ام من العلوم الأدبية؟))

اذا كانت الفلسفة يوماً ما العلم الوحيد، او أم العلوم، فاليوم نتيجةً لتجارب الحضارات والأجيال وخبراتها تعددت العلوم وفروعها. وعلى اساس هذا التصنيف، تقسمت الشهادات وحامليها ومؤسسات العمل والهياكل الإدارية وحتى الرواتب وسبل المعيشة.

التقسيم الرئيسي للمناهج الأكاديمية، هي العلوم الأدبية(العلوم الإنسانية) والعلوم الطبيعية(العلوم الصرفة). تطرق الباحث الى أُسس هذا التصنيف، وأثار سؤالاً :(هل يعد علم اللغة من العلوم الطبيعية؟). تناول البحث الإجابة عن هذا السؤال. ولتلبية الغرض تم تقسيم البحث على فصلين: يتضمن الفصل الأول عدة محاور منها : ماهو العلم؟ ما الدراسة أو البحث؟ وأنواع البحوث، ماهي مواد البحث؟ ثم ماهي انواع العلوم؟. والفصل الثاني يتضمن عدة محاور أخرى: ماهي اللغة؟ وما هو علم اللغة؟ ما هو الصوت؟ ماهو المعنى؟ وعلم المعاني؟ ما هي فروع علم اللغة؟ وأين يقع كل فرع في حارطة العلوم؟، ماذا ترتّب على هذا التقسيم؟. ثم قدّم آلباحث ألنتائج والمتطلّبات الأخرى للبحث.

Abstract

If someday the philiosophy was unique science, in consequence of all these experiments and expertises of civilization and gererations we see numerous scinces and their embranchment. In the light of this classification, categorized the certificates and theirowners, business firms, and even the means of sustenance and salaries.

The fundamental reparititon of academic curriculum is – humanities and (pure) science. The researcher touched on the fundamentals of this classification, and he agitated this question: (Dose the linguistics regard as the humanities or a pure science?). The research encompassed the answer of this question. In consequence of that target, the research has been divided into two chapters: The first one includes many sections, par example: what is the scince? What is the study or research? What are the sorts or

پوختەیەکی وردی ڕستەسازیی کوردی

توێژینەوەیەکی ڕستەسازیە

هەواڵنامەی کتێب

پرۆفیسـۆر دکتۆر

عـەبدوڵڵا حوسـێن ڕەسـول

ئەم توێژینەوەیە یەکەم چاپی وەکو زنجیرە (٢)ی کتێبی گیرفان،

لە وەزارەتی ڕۆشنبیری، ساڵی (٢٠٠٥) بڵاوکراوەتەوە.

کتێبفرۆشی سۆران، ساڵی (٢٠٠٦)، چاپی دوەمی کردوە.
دواتر لە ژمارە (١٧)ی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی،
ساڵی ٢٠١١، لاپەڕە (٤١-١٠٨) بڵاوکراوەتەوە.
بەرواری نوسین: ٤/ ٤/ ٢٠٠٤

﴿پوختەیەکی وردی ڕستەسازیی کوردی﴾

﴿ڕســــــتە﴾

پێشەکی

لەگەڵ کورتیی مێژوی ڕێزمانی کوردی، بە بەراوردکردن لەگەڵ مێژوی ڕێزمانی زمانە ڕاژەکراوەکان، زمانەوانانی کاروانی ڕێزمانی کوردی، چالاکانە هەنگاوی درشتیان ناوە و خەرمانەیەکی بڕشتیان کۆکردوەتەوە، بەتایبەتی لە ئاستی ڕستەسازیدا. کەم زمانەوانی ڕێزمانی کوردی هەیە، خۆی لە تەنگەی نەدابێ. هەرچەندە هەندێ لە ڕابەران، شوێنپێیکەوتنی ڕێزمانی زمانەکانی تریان تا ڕادەیەك پێوە دیارە، بەڵام ئەو دیاردەیە پتر لە تەمەنی گاگۆڵەییە و هەر زو کاروانی ڕێزمانی کوردی سەرپێ کەوتوە. ئێستاش لە سایەی سوارچاکانی ئەو کاروانە و بە سود وەرگرتن لە بەهرەی نەتەوە پێشکەوتوەکان و زیرەکیی کارمەندانی ئەو ڕێبازە، خەریکە پێگەیەکی بەرایی لە هاوشانی ڕێزمانە پایەدارەکان دەگرێ.

لە ڕێزمانی سەرەتا، بەر لە باسە ئەکادیمیەکان زمانەوانان تیشکیان دەختە سەر هەمو ئاستەکانی زمانەوانی، بەڵام بە زۆری بەشی شێر بەر ئاستی ڕستەسازی کەوتوە و لەم ڕوەوە درێغییان نەکردوە. ئەگەرچی بۆچونەکانیان لە یەك نزیکن، بەڵام هەریەکەیان بە جیاوازییەکی هەستپێکراو، پێناسە و پۆلینی ڕستەی کوردییان کردوە. ئێمەش لەم هەنگاوەدا بە پێی توانا و بە سود وەرگرتن لە سەرجەم هەنگاوەکانی ئەم کاروانە، خشتێکی تر دەخەینە سەر کۆشکی ڕاژەی زمانەکەمان. بەو هیوایەی بتوانین، خشتێکی ڕێك و بێ خەوش دابنێین، ئەگەرنا درێغی مەکەن لە ڕەخنە و چەکوشکاری کردنی تا ڕاستیدەکەنەوە.

بۆ پێکانی مەبەست، لە سەرەتا وەك زەمینە خۆشکردنێك، پۆلینی ڕستەمان لە ڕوی دارشتنەوە، بە پۆلینێکی درەختی(محمد-١٥٤) خستوەتەڕو. لە بەشی یەکەمدا، ڕستەی سادەمان تاوتوێکردوە، کە پێکهاتوە لە سێ بەند: بەندی یەکەم، سادەترین ڕستەی کوردی و بەندی

دوەم، ڕستەی سادەی ئاسایی و بەندی سێیەم، ڕستەی سادەی فراوانکراوە. لە بەشی دوەمـدا، ڕستەی ناسادە خراوەتە ڕو، کە لە بەندی یەکەمـدا، باسـی ڕسـتەی لێکـدراو و لـە بەنـدی دوەمدا، باسی ڕستەی ئاوێتە (تێکەڵ) دەکا. لە بەشی سێیەمدا، پـۆلینی ڕسـتەمان لـە ڕوی گەیانـدنی واتـا (ئەرکـە زمانەوانیـەکانی ڕسـتە) گەڵاڵـە کـردوە. لـە کۆتاییـدا لیسـتی سەرچاوەکان خراوەتەڕو.

﴿پۆلینکردنی ڕستە﴾

سـەرەتا

باوترین پۆلینەکانی ڕستە، پۆلینکردنی ڕستەیە لە ڕوی دارِشتنەوە (ڕۆنـان)، کـە تیایدا بە پێی ڕادە و چۆنیەتی کەرەسە پێکهێنەرەکانیان، ڕستەکان پۆلین و دابەش دەکرێن. لەم ڕووەوە، زمانەوانان تا ڕادەیەکی زۆر ڕێکن، چ لە ڕوی چۆنیەتی پۆلینکردنی ڕستە بـێ، چ لە ڕوی زاراوەکاری بـێ. لـەم باسـەدا هـەوڵی ئـەوە دراوە، سـەرجەم پـۆلین و بۆچـونەکان کۆبکرێنەوە و یەکبخرێن و بەشە سەرەکی و لاوەکیەکان گەڵاڵە بکرێن. وەك لـەم خشـتەیەدا دیارە:

هەواڵنامەی کتێب

ڕســــــــتــــــــە

- (١) ڕستەی سادە
  - (أ) سادەترین ڕستە
  - (ب) ڕستەی سادەی ئاسایی
  - (ج) ڕستەی سادەی فراوانکراو
- (٢) ڕستەی ناسادە
  - (أ) ڕستەی لێکدراو
    - هاوڕێك
    - پێچەوانە
    - هەڵبژاردە
    - ئـەمری
  - (ب) ڕستەی ئاوێتە (تێکەڵ)
    - دیارخەری ناو
    - دیارخەری کار

خشتەی ژمارە (١)

﴿بەشی یەکەم﴾

ڕستەی سادە

ڕستەی سادە، ئەو ڕستەیە کە تەنیا کارێك و پێویستیەکانی ئەو کـارەی تیادایـە(١). جۆری کارەکە ژمارە و ئەرکی توخمەکان(٢) دەستنیشان دەکا. واتە؛ ئەگەر کارەکە تێپـەڕ بـو، دو توخم وەردەگرێ: بکەر و بەرکار. ئەگەر کارەکە تێنە پەڕ بو، یەك تـوخم وەردەگـرێ، کـە نیهادە، بەڵام بە پێی جۆری تێنە پەڕەکە ئەرکی توخمەکە (نیهادەکە) دەگۆڕێ(عەبدوللا{ب}-١٣٢): لە تێنە پەڕی بکەریدا توخمەکە بە ئارەزوی خۆی کارەکە ئەنجام دەدا و دەتوانێ، بیکـا، یـا

نەیکا، یا هەر نەبێ، پێش و دوای بخا، لێرەدا توخمەکە دەبێتە بکەر. لە تێنە پەڕی بەرکاریدا توخمەکە بە ئارەزوی خۆی کارەکە ئەنجام نادا و بەسەریدا دەسەپێ و نە دەتوانێ، خۆی لێ لادا و نە دەتوانێ، پێش و دوای بخا، لێرەدا توخمەکە دەبێتە بەرکار. جیاوازیی نێوان تێپەڕ و تپنە پەڕ ئەوەیە، تێنە پەڕ بکەرنادیاری لێ دروست ناکرێ. جیاوازیی نێوان تێنە پەڕی بکەری و بەرکاریش ئەوەیە، تپنە پەڕی بەرکاری (بە هەمان واتای ڕەگەکە) فەرماندانی لێ دروست ناکرێ(٣).

لە ڕستەی سادەدا دەشێ، پتر لە ناوێك، ڕاناوێك، ئاوەڵناوێك، ئاوەڵکارێك ...هتد هەبێ، بەڵام ناشێ، پتر لە کارێك هەبێ. بۆیە ڕەگی کار بە کۆڵەکەی سەرەکی ڕستە دادەنێین و ڕستە بەوە پێناسە دەکەین، کە بریتیە لە ڕەگی کار و پێویستیەکانی.

هەڵبەتە، ڕەگی کار مۆرفیمێکی بەندی(٤) تەوەرەییە (سەرە)، خۆی پێویستیەکانی خۆی هەڵدەبژێرێ. بۆ نمونە: ئەو توخمانەی ڕەگی چاوگی (شکان) هەڵیاندەبژێرێ، جیاوازن لە گەڵ ئەو توخمانەی ڕەگی چاوگی (دڕان) هەڵیاندەبژێرێ. وەك: (شوشە و دار و بەرد و پە نجەرە و پێنوس و ... دەشکێن.)، بەڵام (پەڕۆ و جل و کاغەز و نایلۆن و ... دەدڕێن). کەواتە، کەرەسەی (شکان) دەبێ، سیمای ڕەقی و ورد و خاش بون و دەنگی شکانی هەبێ، بەڵام کەرەسەی (دڕان) دەبێ، سیمای تەنکی و نەرمی و دو لەت بون و دەنگی دڕانی هەبێ. بۆیە ناتوانین، بڵێین: پەڕۆ شکا و شوشە دڕا.

پێویستیەکانی ڕەگی کاریش دو جۆرن:

١- پێویستیە سەرەکیەکان: ئەو پێویستیانەن، کە زۆرەکین (إجباری – Obligatory) و ناتوانرێ، لابدرێن. ڕەگی کار، تەنیا دو پێویستیی سەرەکیی هەیە: (مۆرفیمە بەندەکانی کات)، کە بە درشتی کاتی ڕودانی کارەکە دەردەخەن. (ڕاناوە لکاوەکان)، تەنیا ئەوانەی دەگەڕێنەوە بۆ بکەر و بەرکاری ڕستەکە.

ئەم خشتەیەی خوارەوە، سەرجەم پێویستیە سەرەکیەکان دەگرێتە خۆی:

پێویستیە سەرەکیەکانی ڕستە

تەنیا ڕاناوە لکاوەکانی توخمی بکەر، بەرکار		مۆرفیمەکانی کات		
دەستەی یەکەم ڕێککەوتن	دەستەی دوەم خاوەنی	مۆرفیمەکانی کاتی ڕابوردو	کاتی ڕانەبوردو	
			ئێستا	داهاتو
م، ی، Ø ، ین، ن، ن	م، ت،ی،مان،تان،یان	ا، د، ت، ی، و	ە / Ø	ێ / Ø

خشتەی ژمارە (٢)

٢ـ پێویستیە لاوەکیەکان: ئەو پێویستیانەن، کە خۆشەکین (إختیاری – Optional) و دەتوانرێ، لابدرێن. جگە لە پێویستیە سەرەکیەکان، هەمو بەشەکانی ئاخاوتن (ناو، ئاوەڵناو، ئاوەڵکار، ڕاناو، ...هتد)ی ناو ڕستە دەگرنەوە. بۆ نمونە، ئەگەر ڕستەی ژمارە (١)ی خوارەوە کورتبکەینەوە بۆ ڕستەی ژمارە (٢)، سیمای ڕستەی هەر دەمێنێ و لە ڕێزمانیی ڕستە دەرناچێ:

(١) تۆ دوێنێ بەم گەرمایە و لەو شوێنە قەڵەبالغەدا منت لە چاوەڕوانیدا کوشت.

(٢) کـوشــــتـمـــت.

ڕستەی دوەم بەم شێوەیە شیدەکرێتەوە، کە بە پێی یاساکانی گوێزانــەوە، فرێـزی کاریەکـە پێش فرێزە ناویەکە کەوتوە:

فرێزی ناوی		فرێزی کاری	
ڕاناوی لکاوی بکەر	ڕاناوی لکاوی بەرکار	مۆرفیمی کاتی ڕابوردو	ڕەگی کار
ت	م	ت	کوش

خشتەی ژمارە (٣)

جۆرەکانی ڕستەی ســـادە:

وەك لە خشتەی ژمارە (١)دا خراوەتەڕو، دەتوانرێ، ڕستەی سادە دابەشـی ئـەم سـێ جۆرەی خوارەوە بکرێ:

یەکەم – ســـادەترین ڕستە:

سادەترین ڕستەی کوردی، ئەو ڕستەیە، کە لە تاکە وشەیەك پێکهاتبێ. ئـەو تاکـە وشەیە، لە ئاستی وشەسازیدا، وشەیە. بەڵام لە ئاستی ڕستەسازیدا، دەبێتە ڕستە، چـونکە هەمو پێویستیەکانی ڕستەی تیادایە، وەك: ڕەگی کار و هەردو پێویستیە سـەرەکیەکەی، کـە مۆرفیمی کات و مـۆرفیمی تـوخمن (ڕانـاوی لکـاوی بکـەر، بـەرکار). مۆرفیمـەکانی کـات و توخمیش دەشێن، هەریەکەیان مۆرفیمێك بن یان پتر. دەتوانرێ، یاسای داڕشتنی سـادەترین ڕستە کوردیەکان، بە پێی جۆری ڕەگی کار و دەمکاتەکان، بەم شێوەیەی خوارەوە دەستنیشـان بکرێ:

لە کاری تێنە پەڕدا:

ئەگەرچی دو جۆر کاری تێنە پەڕمان هەیە: بکەری و بەرکاری، بەڵام یاسای داڕشـتنی ڕستەیان(کوردستان{ب}-٥١) وەکو یەکە، تەنیا جیاوازییان لەوەدایە، فرێزی نـاوی (نیهـاد)، لـە ڕستەی تێنە پەڕی بکەری، دەبێتە بکەر و لە ڕستەی تێنە پەڕی بەرکاری، دەبێتە بەرکار. لـە کاری تێنە پەڕیشدا، هەرگیز ڕستەی بکەرنادیار دروستناکرێ.

هەواڵنامەی کتێب

بە پێی دەمکاتەکان، یاسای داڕشتنی سادەترین ڕستە تێنە پەڕەکان، بەم شێوەیەی خوارەوەن:

١ ـ کاتی ڕابوردو: به پێی ژمارە و جۆری مۆڕفیمەکانی کات، چەند جۆرێکی هەیە:

ڕابوردی سادە: تەنیا یەك مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوی تیادایە(وریا-١٢٧). یاسای داڕشتنی بەم شێوەیە:

جۆر	ژمارەی کەس	ڕستە	ڕەگی کار	مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو	ڕاناوی لکاو (توخم)	
تێنەپەڕی بکەری	یەکەمی تاك	گەڕام	گەڕ	ا	م	بکەر
	دوومی تاك	هاتی	ها	ت	ی	
	سێیەمی تاك	فڕی	فڕ	ی	Ø	

خشتەی (٤)

جۆر	ژمارەی کەس	ڕستە	ڕەگی کار	مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو	ڕاناوی لکاو (توخم)	
تێنەپەڕی بەرکاری	یەکەمی کۆ	خزین	خز	ی	ین	بەرکار
	دوومی کۆ	مردن	مر	د	ن	
	سێیەمی کۆ	بون	ب	و	ن	

خشتەی (٥)

ڕابوردی بەردەوام: جگە لە مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو، مۆڕفیمێکی کاتی ئێستاشی وەکو پێشگر تیادایە. ئەوەی شایانی باسە، تەنیا مۆڕفیمی کاتی ئێستا لە مۆڕفیمەکانی کات دەتوانێ، ببێتە پێشگر (-ە)، کە ڕەنگە دەنگی (د)ی وەك دیاردەیەکی دەنگسازی کوردی، بکەوێتە پێش و ئەگەر ئەو دەنگە نەبو، وەك هەر دەنگە بزوێنێکی سەرەتا، دەنگی هەمزە (ئـ)ی لە پێش دروستەبێ. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیە:

جۆر	ژمارەی کەس	ڕستە	ئێستا	ڕەگی کار	ڕابوردو	ڕاناوی لکاو (توخم)	
تێنەپەڕی بکەری	یەکەمی تاك	دەسوڕاین	(د)ە	سوڕ	ا	ین	بکەر
	دوومی تاك	دەفڕیی	(د)ە	فڕ	یـ	ی	
	سێیەمی تاك	دەچو	(د)ە	چـ	و	Ø	

خشتەی (٦)

جۆر	ژمارەی کەس	ڕســـــتە	ئێستا	ڕەگی کار	ڕابوردو	ڕاناوی لکاو (توخم)	
تێنەپەڕی بەرکاری	یەکەمی کۆ	دەخنکاین	(د)ە	خنك	ا	ین	بەرکار
	دوەمی کۆ	دەکەوتن	(د)ە	کـەو	تـ	ن	
	سێیەمی کۆ	دەتۆپین	(د)ە	تـۆپ	یـ	ن	

خشتەی (٧)

ڕابوردوی تەواو: لە ڕابوردوی تەواودا، ئەگەرچی مۆرفیمی کاتی ڕابوردو و ئێستا، وەکو پاشگر بە دوای یەکدا دێن، بەڵام (و)ی مۆرفیمی ئاوەڵناوی کـراو (ە)، دەکەوێتـە نێوانیـان. یاسـای داڕشتنی بەم شێوەیە :

جۆر	ژمارەی کەس	ڕســـتە	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردو	مۆرفیمی ئاوەڵناو	مۆرفیمی ئێستا	ڕاناوی لکاو/ توخم	
تێنەپەڕی بکەری	(١) تاک	وەستاوم	وەســتـ	ا	و	Ø	م	بکەر
	(٢) تاک	هاتوی	هـــا	تـ	و	Ø	ی	
	(٣) تاک	دانیشتوە	دانیشـ	تـ	و	ە	Ø	

خشتەی (٨)

جۆر	ژمارەی کەس	ڕســـتە	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردو	مۆرفیمی ئاوەڵناو	مۆرفیمی ئێستا	ڕاناوی لکاو/توخم	
تێنەپەڕی بەرکاری	(١) کۆ	ماوین	مـــــ	ا	و	Ø	ین	بەرکار
	(٢) کۆ	گۆڕاون	گـــۆڕ	ا	و	Ø	ن	
	(٣) کۆ	مردون	مـــر	د	و	Ø	ن	

هەواڵنامەی کتێب

خشتەی (٩)

بەردەوام تێبینی ئەوە دەکرێ، (ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستا لە بەر ئـەوەی بزوێنێکـی کورت و ناسکە و دەرنەکەوتنی نابێتە هۆی واتا گۆڕین، ئەگەر ڕاناوی بە دوادا هات، دەسوێ. بەڵام لە کەسی سێیەمی تاکدا، لەبەر ئەوەی ڕاناو دەرناکەوێ، (ە)ی مۆرفیمی کـاتی ئێسـتا دەردەکەوێ. ئەم دیاردەیە بە هەمان شێوە لە ڕستەی کاتی ئێستا، فەرماندان، ... هەیە.

ڕابوردوی دور: لە ڕابوردوی دوردا، دو مۆرفیمی کاتی ڕابوردو، وەکو پاشگر بە دوای یەکدا دێن، بەڵام (بـ)ی ڕەگی کاری (بو)ی یاریدەدەر، دەکەوێتـە نێوانیـان. مـۆرفیمی کـاتی ڕابـوردوی یەکەم، دەگەڕێتەوە بۆ کاری سەرەکی و یەکێکە لەمانە : (ا/د/ت/ی/و)، بەڵام مۆرفیمی کـاتی ڕابوردوی دوەم، (و)ە و دەگەڕێتەوە بۆ کاری (بو)ی یاریدەدەر. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیە :

جۆر	ژمارەی کەس	ڕســـتە	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردو	ڕەگی (بون)	(و)ی ڕابوردو	ڕاناوی لکاو/ توخم	
تێنەپەڕی بکەری	(١) تاک	هەستابوم	هەست	ا	بـ	و	م	بکەر
	(٢) تاک	نوستبوی	نوس	ت	بـ	و	ی	
	(٣) تاک	سوڕابو	سوڕ	ا	بـ	و	Ø	

خشتەی (١٠)

جۆر	ژمارەی کەس	ڕستە	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردو	ڕەگی (بون)	(و)ی ڕابوردو	ڕاناوی لکاو/توخم	
تێنەپەڕی بەرکاری	(١) کۆ	شکابوین	شـــک	ا	بـــ	و	ین	بەرکار
	(٢) کۆ	کەوتبون	کـــەو	تـ	بـــ	و	ن	
	(٣) کۆ	بوبون	بـــ	و	بـــ	و	ن	

خشتەی (١١)

لێرەدا ئەگەرچی دو ڕەگی کار هەن، بەڵام لەبەر ئەوەی هەردوکیان یەک توخم/ (ڕاناوی لکاو) یان هەیە، بە یەک ڕستەی سادە دادەنرێ:

ـــ بوبوم (یەک ڕستەی سادەیە).

ـــ نەبوبوم (یەک ڕستەی سادەیە).

ـــ بوم و نەبوم (دو ڕستەی سادەن).

لە یەکەم و دوەمدا تەنیا یەک (م)ی ڕاناوی لکاویان هەیە، بەڵام لە سێیەمدا، دو (م)ی ڕاناو هەن.

ڕابوردوی خۆزگەیی: لە ڕابوردوی خۆزگەییدا دو مۆرفیمی کاتی ڕابوردو وەکو پاشگر بە دوای یەکدا دێن، بەڵام (بـ)ی ڕەگی کاری (بو)ی یاریدەدەر، دەکەوێتە نێوانیان. مۆرفیمی کاتی ڕابوردوی یەکەم، دەگەڕێتەوە بۆ کاری سەرەکی و یەکێکە لەمانە: (ا/د/ت/ی/و). بەڵام مۆرفیمی کاتی ڕابوردوی دوەم، هەردەم (ا)یە و لە بری ئەوەی وەکو ڕابوردوی دور بواری ڕودانی کارەکە دور بخاتەوە، چەمکی ڕونەدانی (خۆزگەیی) پێ دەبەخشێ. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیە:

جۆر	ژمارەی کەس	ڕستە	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردو	ڕەگی (بون)	(ا)ی ڕابوردو	ڕاناوی لکاو/توخم	
تێنەپەڕی بکەری	(١) تاک	خەوتبام	خـــەو	تـ	بـ	ا	م	بکەر
	(٢) تاک	هەستابای	هەستـ	ا	بـ	ا	ی	
	(٣) تاک	فڕیبا	فـــڕ	یـ	بـ	ا	Ø	

خشتەی (١٢)

جۆر	ژمارەی کەس	ڕستە	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردو	ڕەگی (بون)	(ا)ی ڕابوردو	ڕاناوی لکاو/توخم	
تێنەپەڕی بەرکاری	(١) کۆ	گریابایین	گریـ	ا	بـ	ا	ین	بەرکار
	(٢) کۆ	هەبوبان	هەبـ	و	بـ	ا	ن	
	(٣) کۆ	پسابان	پسـ	ا	بـ	ا	ن	

خشتەی (١٣)

لە ڕابوردوی خۆزگەییدا دەتوانرێ، چەند جۆرێکی دیکە دروستبکرێن، بە پێی پترکردنی مۆرفیمەکانی کات:

١- دوبارەکردنەوەی مۆرفیمی (ا)ی کاتی ڕابوردو و پتر کردنی مۆرفیمی (ە)ی کاتی ئێستا، کە ڕابوردوی نزیکی خۆزگەیی دروستەکا و بواری چالاکی کارەکە لە ڕابوردوی سادە درێژ دەکاتەوە تا ئێستا. لەم بارەدا پێویستیمان بە (بـ) ناوبڕ دەکا، لە نێوان دو بزوێنی (ا)ی مۆرفیمی کاتی ڕابوردو و (ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستا.

٢- کاتێ مۆرفیمی (و)ی کاتی ڕابوردو بخرێتە دوای (بـ)ی ڕەگی (هە)بون، واتە؛ فۆرمی خاڵی یەکەم لە ڕابوردوی نزیکی خۆزگەیی دەگۆڕێ بۆ ڕابوردوی دور و بواری چالاکی کارەکە لە ڕابوردوی دور درێژ دەکاتەوە تا ئێستا. لەم بارەشدا، پێویستیمان بە ناوبڕەکەی سەرەوە دەکا. ئەم جۆرەیان لە ڕوی کارەکیەوە، کەمتر بەکاردێ و ڕێژەی بەکارهێنانی هەر جۆرێکیان بە پێی ناوچە و شێوەزارەکان دەگۆڕێ و ڕەنگە لە هەندێ ناوچەدا، هەندێ هاوشێوەی تر جگە لەمانە بەکاربێن.

ڕابوردوی ئاسایی خۆزگەیی	ڕابوردوی نزیکی خۆزگەیی	ڕابوردوی دوری خۆزگەیی
خەوتبام	(بـ)خەوتبامایە	خەوتبو(ا)مایە
هەستابای	(بـ)هەستابایتایە	هەستابو(ا)یتایە
فڕیباØ	(بـ)فڕیباØیە	فڕیبواØیە
گریابایـن	(بـ)گریابایـنایە	گریابوایـنایە
هەبوبان	(بـ)هەبوبانایە	هەبوبوانایە
پسابان	(بـ)پسابانایە	پسابوانایە

خشتەی (١٤)

لە ڕستەی تێکەڵدا، ئەم جۆرەیان ڕۆڵی ڕستەی مەرجی دەگێڕێ. (بڕوانە بەشی چوارەم، ڕستەی ناوێتە).

<u>٢ ـ کاتی ئێستا</u>: مەبەست لە کاتی ئێستا ئەو ڕستانەن، کە تەنیا مۆرفیمی کاتی ئێستایان تیادایە. بواری ڕودانی ئەم جۆرە کارانە دەمی ئاخاوتنە(سعید-٣٩)، واتە؛ لە دەمی ئاخاوتندا ڕودانی کارەکە لە ئارادایە و ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ، کە پێشتر کارەکە ڕوینەداوە، یان دواتر ڕونادا، چونکە مەبەستی ڕستەکە تەنیا کاتی ئێستایە. ئەم جۆرە ڕستانە تەنیا لەگەڵ ڕەگی {هە(بون)} دروستدەبن. لەم بارەدا توخم (ڕاناو) دەبێتە بەرکار، چونکە ڕەگی {هە(بون)} تێنە پەڕێکی بەرکاریە. یاسای دارشتنی بەم شێوەیە:

ڕستە	فریێزی ناوی	ڕەگی (هە)بون	مۆرفیمی ئێستا	توخم (ڕاناو)
کوردم	کورد	Ø	Ø	م
پیاوی	پیاو	Ø	Ø	ی
زیرەکە	زیرەک	Ø	ە	Ø
هەین	Ø +(هە)ی ئەرێ	Ø	Ø	ین
ئێوەن	ئێوە	Ø	Ø	ن

خشتەی (١٥)

لەم جۆرە ڕستانەدا تێبینی ئەوە دەکرێ، کە ڕەگی (هە)بون دەرناکەوێ، چونکە ئەگەر دەرکەوێ، ڕستەکە لە ڕستەی هەواڵدان دەگۆڕێ بۆ ڕستەی داخوازی، یان لە کەسی سێیەمی تاکدا ڕستەکە دەبێتە ڕستەی فەرماندان(٣) بۆ کەسی دوەمی تاک.

دەشێ، لە (هەبون)دا، ڕاناوێکی خاوەنی دوای فریێزە ناویەکە بێ، بەڵام ئەم ڕاناوە ڕۆلی بکەری و بەرکاری نابینێ، بەڵکو تەنیا ڕۆلی دیارخەری (خاوەنێتی) دەبینێ. واتە؛ ئەو توخمەی لە ئارادا هەیە، خاوەنداره و لێرەدا کارەکە هەرگیز نابێتە تێپەڕ. ئەگەر فریێزە ناویەکە بە ئاشکرا دەرنەکەوت، ڕاناوەکە دەکەوێتە دوای پێشگری (هە)، کە فۆڕمی ئەرێیە نەك فریێزی ناوی(عەبدولوەهاب-٣٩-٤٣). وەك:

ڕستە	ف ن	پێشگر	دیارخەر	ڕەگ	مۆرفیمی ئێستا	توخم (ڕاناو)	
هەمە	Ø	هە	مـ	Ø	ە	Ø	
هەتانە	Ø	هە	تانـ	Ø	ە	Ø	
هەیە	ـ	هە	.....	Ø	(یـ) ناوبڕ + ە	Ø	
هەیەتی	ـ	هە	یـ	Ø	(یـ) ناوبڕ + ە	(تـ)ناوبڕ+Ø	ی

خشتەی (١٦)

٣ــ <u>کاتی داهاتو</u>: مەبەست لە کاتی داهاتو، ئەو ڕستانەن، کە تەنیا مۆرفیمی کاتی داهاتویان تیادایە. سادەترین ڕستە (ڕستەی یەك وشەیی)، لەم جۆرە ڕستانەدا بەوە دروستدەبێ، کە (بـ)ی ڕەگی (بون)، ببێتە پێشگری ڕەگی کارێکی سەرەکی و (ێ/Ø)ی مۆرفیمی کاتی داهاتو و مۆرفیمی توخم (ڕاناوی لکاو)، ببن بە پاشگر. لێرەدا ئەگەرچی (بـ)ی ڕەگی (بون)، واتای ئارایی خۆی هەر دەمێنێ، بەڵام سیمای ڕەگی کاری نامێنێ، چونکە مۆرفیمی کات و ڕاناوی بە دوادا نەهاتون. بۆیە لە بری ڕەگی (بون)، دەتوانرێ، پێی بوترێ: مۆرفیمی ئارایی. بواری چاڵاکی ئەم جۆرە ڕستانە، دوای کاتی ئێستایە، واتە؛ کاتی ئایندە، یان داهاتوە. وەك:

رستە	مۆرفیمی ئارایی	ڕەگی کار	مۆرفیمی داهاتو	توخم	
بگەڕێم	بـ	گەڕ	ێ	م	بکەر
بسوڕێی	بـ	سوڕ	ێ	ی	
بـ(هـ)ـێ	بـ	(هـ)	ێ	Ø	
بشلەژێین	بـ	شلەژ	ێ	ین	بەرکار
دا(بـ)وەشێن	(بـ)	دا-وەشـ	ێ	ن	
بمرØن	بـ	مر	Ø	ن	

خشتەی (١٧)

لەم فۆڕمەدا چەند تێبینیەك بەرچاو دەكەوێ:

أ- لە ڕوی یاسای دارشتنەوە، وەكو فۆڕمەكانی ڕابوردو، هیچ جیاوازییەك لە نێوان تێنە پەڕی بكەری و بەرکاریدا نابینرێ، تەنیا ئەوە نەبێ، توخمی تێنە پەڕی بكەری دەبن بە بكەر و توخمی تێنە پەڕی بەرکاری دەبن بە بەرکار.

ب- ئەگەر پێشگرێك لە پێش (بـ)ی مۆرفیمی ئارایی هات، بە زۆری مۆرفیمی ئارایی دەسوێ.

ج- مۆرفیمی (ێ)ی كاتی داهاتو، لە چاوگە تێنە پەڕە (ا)ییەكاندا، لـە هـەمو كەسـەكاندا دەردەكەوێ، بەڵام لە چاوگە تێنە پەڕەكانی تردا، مۆرفیمی (ێ)ی كـاتی داهـاتو، تـەنیا لـە كەسی سێیەمی تاكدا دەردەكەوێ، چونكە ڕاناوی لكاو سفرە/Ø.

٤- **كاتی ڕانەبوردو**: كاتی ڕانەبوردو، هەردو كاتی ئێستا و داهاتو دەگرێتەوە (بڕوانە خشتەی ژمارە -٢-). مۆرفیمی (ە)ی كاتی ئێستا، وەكو پێشگر دەكەوێتە پێش ڕەگی كار و لەبەر ئـەوەی بزوێنە و لە سەرەتای وشەیە، دەنگی (ئـ) هـەمزەی لـە پێش دروستدەبێ. لـە هەنـدێ ناوچەشدا دەنگی (د) شوێنی هەمزەكە دەگرێتەوە، بـەڵام مـۆڕفیمی (ێ/Ø)ی كـاتی داهـاتو وەكو پاشگر دەكەوێتە دوای ڕەگی كار. یاسای دارشتنی بەم شێوەیە:

لە فۆڕمی ئەم كاتەشدا ئەم تێبینیانە سەرنج ڕادەكێشن:

رستە	مۆرفیمی ئێستا		ڕەگی كار	مۆرفیمی داهاتو	توخم	
دەچم	(د/ئـ)	ە	چـ	Ø	م	بكەر
دەڕۆی	(د/ئـ)	ە	ڕۆ	Ø	ی	
دەنوێ	(د/ئـ)	ە	نو	ێ	Ø	
دەترسێین	(د/ئـ)	ە	ترس	ێ	ین	بەركار
دەدۆڕێن	(د/ئـ)	ە	دۆڕ	ێ	ن	
دەمرØن	(د/ئـ)	ە	مر	Ø	ن	

خشتەی (١٨)

أ- وەکو تێبینی سێیەم، لە کاتی داهاتو مۆڕفیمی (ێ)ی کاتی داهاتو، لە چاوگە تێنە پەڕە (ا)ییەکاندا لە هەمو کەسەکاندا دەرەکەوێ، بەڵام لە چاوگە تێنە پەڕەکانی تردا، مۆڕفیمی (ێ)ی کاتی داهاتو، تەنیا لە کەسی سێیەمی تاکدا دەرەکەوێ، چونکە ڕاناوی لکاو سفرە(Ø).

ب- چاوگی (ڕۆیشتن)، یەکێکە لەو چاوگانەی(٦) لە کەسی سێیەمی تاکیش مۆڕفیمی (ێ)ی کاتی داهاتو دەرناکەوێ.

ج- لە چاوگی (هاتن)دا، (ها)ی ڕەگی کار دەسوێ و لە هەمو کەسەکاندا، (ێ)ی مۆڕفیمی کاتی داهاتو دەرەکەوێ:

هاتن ⟵ دە(Ø)ێم ⟵ دە(Ø)ێی ⟵ دە(Ø)ێØ ⟵ دە(Ø)ێین ⟵ دە(Ø)ێن ⟵ دە(Ø)ێن

لە کاری تێپەڕدا :

تەنیا جیاوازی لە کاری تێپەڕدا ئەوەیە، کە کاری تێپەڕ دو توخم وەردەگرێ، کە بکەر و بەرکارن(یوسف-٥٧). لە ڕابوردودا، دەستەی خاوەنی دەبێتە بکەر و دەستەی ڕێککەوتن دەبێتە بەرکار، بەڵام لە ڕانەبوردودا بە پێچەوانە.

بە پێی دەمکاتەکان، یاسای داڕشتنی سادەترین ڕستە تێپەڕەکان، بەم شێوەیەی خوارەوەن:

<u>١- کاتی ڕابوردو</u>: بە پێی ژمارە و جۆری مۆڕفیمەکان چەند جۆرێکی هەیە :

ڕابوردوی سادە: تەنیا یەك مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوی تیادایە. لەم جۆرەدا، ڕاناوی بەرکار لە دەستەی ڕێککەوتنە و بە زۆری کەسی سێیەمی تاك وەردەگرێ، کە سفرە و دەرناکەوێ. هەندێ جاریش، ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك، یان سێیەمی کۆ دەبنە بەرکار. بەڵام ڕاناوەکانی تر لەم ئەرکەدا، ئاسایی نین و سرکن. ڕاناوی بەرکاریش دەکەوێتە پێش ڕاناوی بکەر، کە لە دەستەی خاوەنیە. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیە:

ڕستە	ڕەگی کار	مۆڕفیمی ڕابوردو	ڕاناوی بەرکار	ڕاناوی بکەر
کێڵام	کێڵ	ا	Ø	م
گرتمت	گر	ت	م	ت
خواردمی	خوار	د	م	ی

خشتەی (١٩)

ڕابوردوی بەردەوام: لەم جۆرەدا، تەنیا جیاوازی لەگەڵ تێنە پەڕی بەرکاریدا ئەوەیە، ڕاناوی خاوەنی دەبێتە بکەر و دەکەوێتە نێوان مۆڕفیمی کاتی ئێستا و ڕەگی کار، بە مەرجێ هیچ پێشگرێکی تر لە پێش مۆڕفیمی کاتی ئێستا نەبێ. ئەگەر هەر پێشگرێکی وەك (نە، هەڵ،

دا، ڕا، سەر، ژێر...) کەوتە پێشەوە، ڕاناوی بکەرەکە بازدەدا بۆ دوای ئەو. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیە :

ڕستە	مۆرفیمی ئێستا		ڕاناوی بکەر	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردو	ڕاناوی بەرکار
دەیناردین	(د/ئـ)	ە	یـ	نار	د	ین
دەمناشتن	(د/ئـ)	ە	مـ	ناشـ	تـ	ن
دەیاندزی	(د/ئـ)	ە	یانـ	دز	ی	Ø

خشتەی (٢٠)

ڕابوردوی تەواو: لە ڕابوردوی تەواودا، (و)ی مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو(٧) دوای مۆرفیمی کاتی ڕابوردو دێ، ئینجا ڕاناوی لکاوی بکەر دێ، کە لە دەستەی خاوەنیە و دوای ئەوە (ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستا دێ، دوای ئەویش ڕاناوی لکاوی بەرکار دێ، کە لە دەستەی ڕێککەوتنە و لەم جۆرەدا بە زۆری هەر کەسی سێیەمی تاك ئەم ڕۆڵە دەبینێ. مۆرفیمی کاتی ئێستاش وەك ڕەفتارە ئاساییەکەی خۆی، تەنیا کاتێ کەسی سێیەمی تاکی بە دوادا دێ، کە لە دەستەی ڕێککەوتن سفرە، دەرەکەوێ و لە ڕاناوەکانی تردا دەرناکەوێ. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیە :

ڕستە	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردو	مۆرفیمی ئاوەڵناو	ڕاناوی بکەر	مۆرفیمی ئێستا	ڕاناوی بەرکار
هێناومە	هێنـ	ا	و	مـ	ە	Ø
کوشتویانن	کوشـ	تـ	و	یانـ	Ø	ن
گرتویەتی	گر	تـ	و	یـ(ناوبڕ) ↓ ← ← ← ← ← ← ← ← ← ←	ە	Ø تـ(ناوبڕ) ی ↑

خشتەی (٢١)

هەواڵنامەی کتێب

لە (گرتویەتی)دا، تێبینی ئەوە دەکرێ، کە لە بنەڕەتدا دەبێ، (گرتویە) بێ(٨)، بەڵام لە بەر ئەوەی لە فۆڕمی (گرتویە)دا، ئەرکی (یـ) لە ڕاناوی بکەر دەگۆڕێ بۆ دەنگێکی ناوبڕی نێوان دو بزوێنی (و)ی ئاوەڵناوی کراو و (ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستا، بۆیە وەرچەرخانێك ڕودەدا و (ی)ی ڕاناوی بکەر، دەچێتە کۆتایی کارەکە، لەم بارەدا، دیسان پێویستی بە ناوبڕێکی تر دەبێ لە نێوان خۆی و (ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستای پێشی، چونکە گۆکردنی فۆڕمی (گرتویەی) ئاسان نیە، بە تایبەتی لە ڕەوتی ئاخاوتندا، ئەمجارە، لە بری دەنگی (ی)، دەنگی (تـ) دەبێتە ناوبڕی نێوان ئەم دو بزوێنە.

ڕابوردوی دور: لە ڕابوردوی دوردا، وەکو ڕابوردوی سادە، تەنیا جیاوازیی لە گەڵ تێنە پەڕی بەرکاریدا ئەوەیە، ڕاناوی بکەر لە دەستەی خاوەنی دەکەوێتە کۆتایی ڕستەکە. واتە؛ دەکەوێتە دوای ڕاناوی بەرکار لە دەستەی ڕێککەوتن. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیە :

ڕستـــــە	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردو	ڕەگی (بون)	(و)ی ڕابوردو	ڕاناوی بەرکار	ڕاناوی بکەر
نوسیبوم	نوسـ	یـ	بـ	و	Ø	م
ناردبونی	نار	د	بـ	و	نـ	ی
گرتبومیان	گر	ت	بـ	و	مـ	یان

خشتەی (٢٢)

ڕابوردوی خۆزگەیی: ئەگەر کارەکە تێپەڕ بێ، یاسای داڕشتنی سادەترین ڕستەی کوردی لە ڕابوردوی خۆزگەییدا بەم شێوەیە:

ڕستــــــە	مۆرفیمی ئارایی	بکەر	ڕەگی کار	مۆرفیمی ڕابوردو	دوبارەی ئارایی	(ا)ی ڕابوردو	بەرکار
بتگرتبام	بـ	تـ	گـر	تـ	بـ	ا	م
بیانناسیباین	بـ	یانـ	ناسـ	یـ	بـ	ا	ین
بمانخوێندبا	بـ	مانـ	خوێنـ	د	بـ	ا	Ø

خشتەی (٢٣)

لەم فۆڕمەدا تێبینی ئەوە دەکرێ، کە بواری ڕودانی کارەکە تەنیا لە ڕابوردودایە. بەڵام ئەگەر مۆڕفیمی کاتی ئێستا بخرێتە سەر، بواری ڕودانەکە لە ڕابوردودا درێژ دەبێتەوە بەرەو کاتی ئێستا، بەڵام بە زۆری مۆڕفیمی ئاراییەکە دوبارە نابێتەوە، بەم شێوەیەی خوارەوە:

هەواڵنامەی کتێب

ڕستــــــە	مۆرفیمی ئارایی	ڕاناوی بکەر	ڕەگی کار	م. ڕابوردو	بەرکار	(ا)ی ڕابوردو	ناوبر	م. ئێستا
بتگرتمایە	بـ	تـ	گـر	تـ	مـ	ا	یـ	ـە
بیانناسینایە	بـ	یانـ	ناسـ	یـ	ینـ	ا	یـ	ـە
بمانخوێندایە	بـ	مانـ	خوێنـ	د	Ø	ا	یـ	ـە

خشتەی (٢٤)

لەم فۆڕمەدا، شێوەی ڕابوردوی دوری خۆزگەیی (بتگرتبومایە، بمانخوێندبوایە ...) کەمتر بەکاردێ.

٢- کاتی ئێستا: لە کاری تێپەڕدا، ڕستەی کاتی ئێستای لێ دروستناکرێ، مەگەر بە شێوەی فەرماندان نەبێ، کە لە بەشی چوارەمدا باسی دەکەین.

٣- کاتی داهاتو: سادەترین ڕستەی کاتی داهاتو لە کاری تێپەڕدا، تا ڕادەیەك لە کاری تێنەپەڕی بکەری دەچێ، لەگەڵ جیاوازی ئەوەی ڕاناوی بەرکار لە دەستەی خاوەنی دەکەوێتە دوای (بـ)ی مۆڕفیمی ئارایی (ڕەگی بون). وەك:

ڕستــــە	مۆرفیمی ئارایی	ڕاناوی بەرکار	ڕەگی کار	مۆرفیمی داهاتو	ڕاناوی بکەر
بیگێڕØین	بـ	یـ	گێـڕ	Ø	ین
بیانسوتێنێ	بـ	یانـ	سوتێنـ	ێ	Ø
بتانبینـØم	بـ	تانـ	بینـ	Ø	م

لەم فۆڕمەدا تێبینی ئەوە دەکرێ، لەو چاوگانەی تێپەڕێنراون(٩)، دو مۆڕفیمی کاتی داهاتو هەن، یەکەمیان: مۆڕفیمە ڕەسەنەکەی پێش (ن)ی چاوگە تێنە پەڕەکە، کە ئێستا ناتوانێ، ڕۆلی کات بگێڕێ، چونکە (ن)ی چاوگی هەر بە دواوەیە و دوەمیان: ئەو مۆڕفیمەی کاتی داهاتو کە دەکەوێتە نێوان (ن)ی چاوگە ڕەسەنەکە و مۆڕفیمی ڕاناوی لکاو (توخم)، کە ئەمەیان چەمکی کاتی داهاتو دەبەخشێ.

هەروەها تێبینی ئەوەش دەکرێ، کە مۆڕفیمی (ێ)ی کاتی داهاتو، تەنیا لە کەسی سێیەمی تاکدا دەرەکەوێ، چونکە ڕاناوی لکاو سفرە(Ø). تەنیا مەگەر چاوگەکە ناوێزە بێ، وەك: (بڵێم/ی/Ø/ین.. ، بمەوێØ، بتەوێØ، بیەوێØ، بمانەوێØ...هتد)، تەنانەت لە چاوگی ویستندا، ڕۆلی دەستە ڕاناوەکانیش دەگۆڕێ.

ئەو چاوگانەش کە ڕەگەکانیان کۆتایی بە بزوێنە کورتەکەی (ە) دێ و لە کەسی سێیەمی تاکدا درێژدەبێتەوە بۆ بزوێنە درێژەکەی (ا)، لەبەر گرانیی دەربڕین، لە کەسی سێیەمیشدا (ێ)ی کاتی داهاتو دەرناکەوێ. وەك: (بکاØ، بخواØ، بداØ، بباØ، بشواØ، دابژواØ، بخاØ، بڕواØ).

هەندێ چاوگیش هەن، لە ئەنجامی گۆڕانکاریی کۆنی مێژویی، (ا)ییکی مۆڕفیمی ڕابوردوی کۆنیان لە چاوگەکاندا ماوەتەوە و ئەگەرچی ئێستا ڕۆلی نەماوە، چونکە زۆربەیان (د)ی مۆڕفیمی ڕابوردویان بۆ دروستبوە، بەلام لە ڕانەبوردودا دەبێتەوە (ێ)ی داهاتو و کە ئەم (ێ)یەش ئێستا چەمکی داهاتو نابەخشێ، بەلام ڕەفتاری کۆنی گۆڕانەکەی هەر دەنوێنێ، وەك: (ناردن ← دەنێرێØ، ژماردن ← دەژمێرێØ، سپاردن ← دەسپێرێØ، بژاردن ← دەبژێرێØ، چاندن ← دەچێنێØ، ..هتد.

<u>٤- کاتی ڕانەبوردو</u>: کاتی ڕانەبوردو هەروەکو لە تێنە پەڕدا، هەردوکاتی ئێستا و داهاتو دەگرێتەوە (بڕوانە خشتەی ژمارە دو). مۆڕفیمی (ە)ی کاتی ئێستا وەکو پێشگر دەکەوێتە پێش ڕەگی کار و لەبەر ئەوەی بزوێنە و لە سەرەتای وشەیە، دەنگی (ئـ) هەمزەی لە پێش دروستەبێ، لە هەندێ ناوچەشدا، دەنگی (د) شوێنی هەمزەکە دەگرێتەوە، بەلام مۆڕفیمی (ێ/Ø)ی کاتی داهاتو وەکو پاشگر دەکەوێتە دوای ڕەگی کار، بەلام جیاوازیی کارە تێپەڕەکان لەوەدایە، ڕاناوی لکاوی خاوەنی دەبێتە بەرکار و دەکەوێتە دوای مۆڕفیمی کاتی ئێستا و پێش ڕەگی کار، ئەگەر هیچ پێشگرێکی تری لە پێش نەبێ. یاسای داڕشتنی بەم شێوەیە:

ڕستــــــە	مۆڕفیمی ئێستا		بەرکار	ڕەگی کار	مۆڕفیمی داهاتو	بکەر
دەیــکــوژم	(د/ئـ)	ە	یـــ	کـــوژ	Ø	م
دەمــگـــری	(د/ئـ)	ە	مـــ	گـــر	Ø	ی
دەیانهێنێ	(د/ئـ)	ە	یانـ	هـێـنـ	ێ	Ø

خشتەی (٢٦)

لە فۆڕمی ئەم کاتەشدا وەکو تێبینیەکانی سەرەوەی کـاتی داهـاتو، مـۆڕفیمی (ێ)ی کاتی داهاتو بە هەمان شێوە ڕەفتار دەکا.

لە ڕاستیدا لە بچوکترین ڕستەی سادە (یا ڕستەی سادەی یـەك وشـەیی)دا، مۆڕفیمـە سەربەخۆکانی فرێزە ناویەکان لە ئاستی سەرەوە دەر ناکەون و تەنیا وشەیەك دەمێنێتـەوە و نوێنەرایەتی ڕستەکە دەکا. بۆیـە جگـە لـە جـۆری کـارە گـەردانکراوەکان، جـۆرێکی تـری بچوکترین ڕستەی سادەش دەبیسترێ، ئەویش ئـەو تاکـە وشـانەیە، کـە لـە وەڵامـی ڕستە پرسەکان بەکاردێن. وەك:

ڕستــەی پــرس	جـۆری پـرسـیـار	بچـوکـتـرین ڕسـتەی وەڵامی پرس
ئایا چوی بۆ بازاڕ؟	دەربارەی گشتی	بەڵێ. / نەخێر. / ئا. / نا. / م. / چ.
کێ چو بۆ بازاڕ؟	دەربارەی کەس	ئازاد. / خانزاد. / من. / ئەو.
ئازاد چی کرد؟	دەربارەی کار	ڕۆیشت. / گەڕایەوە. / حەپەسا.
خانزاد چو بۆ کوێ؟	دەربارەی شوێن	بازاڕ. / قوتابخانە. / ماڵ. / سەیران.
کەی چو بۆ بازاڕ؟	دەربارەی کات	دوێنێ. / پێرێ. / دەمێکە.
چۆن چو بۆ بازاڕ؟	دەربارەی چۆنیەتی	خێرا. / هەروا. / نازانم.

خشتەی (٢٧)

دووەم – ڕستەی سادەی ئاسایی:

مەبەست لە ڕستەی سادەی ئاسایی، ئەو ڕستانەن کە جگە لە ڕاناوی ڕێککەوتن، بکەر و بەرکارەکانیان بە ئاشکرا دەرەکەون. واتە؛ وەك مۆڕفیمی سەربەخۆ و بەبێ هـیچ وشـەیەکی دیارخەر دەردەکەون. بۆیە، ڕستەی سادەی ئاسایی لە کاری تێنە پـەڕدا، تـەنیا لـە دو وشـە پێکدێ، وشەیەکیان نیهادە، واتە؛ فرێزی ناویە، (بکەر بێ، یا بـەرکار) و وشـەی دووەمیـان گوزارەیە، واتە؛ فرێزی کاریە، (تێنە پـەڕی بکـەری بـێ، یـا بـەرکاری)، بـەڵام لـە کـاری تێنە پەڕدا، ڕستەی سادەی ئاسایی لە سێ وشـە پێکـدێ، دو وشـە لـە گروپـی نـاوی، کـە یەکەمیان ڕۆڵی بکەر دەگێڕێ و دووەمیان ڕۆڵی بەرکار، وشـەی سێیەمیش کـارە تێپەڕەکەیـە. وەك لەم خشتەیەدا دەرەکەوێ:

رستەی سادەی ئاسایی (لە بکەر دیاردا)

لە کاری تێنە پەڕدا	لە کاری تێپەڕدا
بکەر یان بەرکار + کار	بکەر و بەرکار + کار

خشتەی (٢٨)

مەبەست لە گروپی ناوی، دەشێ، ناو بێ، ئاوەڵناو بێ و لە جێی ناو هاتبێ، یان ڕاناوی سەربەخۆ بێ و لە جێی ناو هاتبێ، ... هتد. وەك لەم نمونانەدا دەرەکەوێ:

رستەی سادەی ئاسایی (لە بکەر دیاردا)

لە کاری تێنە پەڕدا			لە کاری تێپەڕدا		
بکەر یان بەرکار + کار			بکەر و بەرکار + کار		
بکەر	بەرکار	کار	بکەر	بەرکار	کار
من	....	هاتم	من	تۆم	هێنا
منداڵەکەت	....	خەوت	دایکەکە	منداڵەکەی	خەواند
شیرین	....	هەڵدەستێ	شیرین	تەشی	دەڕێسێ
....	ئێمە	شکاین	ئەوان	ئێمەیان	شکاند
....	ئێوە	دۆڕان	ئێوە	پارەتان	دۆڕاند
....	ئەوان	مردن	ئێمە	دوژمنمان	بەزاند

خشتەی (٢٩)

سێیەم - ڕستەی سادەی فراوانکراو:

ڕستەی سادەی فراوانکراو(عەبدوڵلا-٥٢)، ئەو ڕستانەن، کە لە کاری تێنە پەڕدا پتر لە دو وشە و لە کاری تێپەڕدا پتر لە سێ وشەن. واتە؛ جگە لە وشەکانی کار و بکەر و بەرکار، وشە سەربارەکانیش بەکار دێن. وەك:

أ ـ لە تێنە پەڕدا:

سادەترین ڕستە : وەرگەڕاØ.

ڕستەی سادەی ئاسایی: ئازاد وەرگەڕاØ.

ڕستەی سادەی فراوانکراو: **ئازادی کوڕی نەوزادی دراوسێی خۆمان دوێنێ ئێوارەیەکی درەنگ بە ئوتومبێلە سپیەکەی لە پێچەکانی ڕێگەی پیرمام وەرگەڕاØ.**

ب ـ لە تێپەڕدا:

سادەترین ڕستە : وەریگێڕاØ.

ڕستەی سادەی ئاسایی: ئازاد ئوتومبێلەکەی وەرگێڕا.

ڕستەی سادەی فراوانکراو: **ئازادی کوڕی نەوزادی دراوسێی خۆمان دوێنێ ئێوارەیەکی درەنگ ئوتومبێلە سپیەکەی لە پێچەکانی ڕێگەی پیرمام بە سەرخۆشی وەرگێڕا.**

لەم جۆرە ڕستە سادانەدا، بە زۆری هیچ وشەیەك لە ئاستی ناوەوە نامێنێتەوە و زۆربەی وشەکان لە ئاستی سەرەوەدا دەرەکەون، ئینجا وشەکان دیارخەری فرێزە ناویەکان بن، یان دەرخەرەکانی فرێزی کاری.

ڕێگاکانی فراوانکردنی ڕستەی سادەش زۆرن، لەوانە: هەندێ کەرەسەی پەیوەندی کە دەتوانن، ئەندامەکانی گروپە ناویەکان، لە ناو، ئاوەڵناو، ڕاناو، ... هتد بە یەکەوە ببەستنەوە. وەك:

١- بە هۆی (ی)ی مۆرفیمی پەیوەندی. وەك: ئازادی کوڕی نەوزادی، برای بەهزادی، مامۆستای قوتابخانەی گەڕەگی خۆمان، بە ئوتۆمبێلێکی سوری تاریکی جۆری کوپەیی، تامپۆنێکی خرا پی کرد.
٢- بە هۆی مۆرفیمی (ە)ی بەستن. وەك: کوڕە قوتابییە هەژارە زیرەکە باڵابەرزەکە، بە یەکەم دەرچو.
٣- بە هۆی ئامرازی (و)ی خستنەسەر: هۆزان و هۆنراو و هانا و هێلان، لە قوتابخانە و سەیران و یاریکردن وماڵەوە هەر بە یەکەوەن.

هەوالنامەی کتێب

((پەراوێزەکانی بەشی یەکەم))

١ــ لە زماندا هیچ ڕستەیەك بێ کار نابێ، چونکە ڕستە لە ڕوی واتاوە، بون و نەبونی ڕوداوێك دەگەیێنێ، لە کاتی ڕابوردو بێ، یا ڕانەبوردو (ئێستا + داهاتو). ڕوداویش واتە؛ گەیاندنی بارودۆخی تەنێك، وەستاو بێ یا جوڵاو. هەر بۆیەشە، ڕستە بەبێ توخمێك (فرێزی ناوی) و کارێك (فرێزی کاری) دروستنابێ. دۆخە وەستاوەکە (کە نیشاندانی باری ئێستای توخمەکەیە و تەنیا لە خستنە ڕوی کاتی ئێستای توخمەکە ڕودادەدا) و تەنیا لەم بارەدا ڕەگی چاوگی ئارایی (({هە} بون)) دەتوانێ، ئەم ڕۆڵە بگێڕێ، چونکە لە کاتی ئێستادا دەرناکەوێ، وای لە هەندێ زمانەوانە کوردەکان و ناکوردەکان کردوە باوەڕ بە بونی ڕستەی ناوی (ڕستەی بێ کار) بکەن. هەندێ زمانەوانی تر ڕێچکەی ئەوەیان گرتوە، مۆرفیمی (ە)ی کاتی ئێستا بە کار دابنێن و ناوی (کاری بێهێز)ی لێ بنێن. لە هەمو کارێکی زمانی کوردیدا، دوای ڕەگی کار مۆرفیمی کات دێ و ڕاناوە لکاوەکانیش پێشگر بن، یا پاشگر ڕۆڵی توخمەکان دەردەخەن.

بەراوردی ئەم ڕستانە بکە:

	فرێزی ناوی	ڕەگی چاوگی (بون)	مۆرفیمی کات	ڕاناوی لکاوی ک٣تاک
١-	پیاو	بـ ﴿دەرنەکەوتوە﴾	ە ﴿کاتی ئێستا﴾	سفر ﴿دەرنەکەوتوە﴾
٢-	پیاو	بـ ﴿دەرکەوتوە﴾	ێ ﴿کاتی داهاتو﴾	سفر ﴿دەرنەکەوتوە﴾
٣-	پیاو	بـ ﴿دەرکەوتوە﴾	و ﴿کاتی ڕابوردو﴾	سفر ﴿دەرنەکەوتوە﴾

خشتەی (٣٠)

لە ڕستەی یەکەمدا، ڕەگی کار (ب) دەرنەکەوتوە، ئەگەر دەرکەوێ، ڕستەکە لە هەواڵدانی کاتی ئێستا دەگۆڕێ، بۆ ڕستەی فەرماندان و کەسەکەش لە کەسی سێیەمی تاك دەگۆڕێ بۆ دوەمی تاك.

لە ڕستەی یەکەم و دوەمدا، مۆرفیمەکانی کاتی ئێستا (ە) و داهاتو (ێ)، تەنیا لە کەسی سێیەمی تاك دەردەکەون، چونکە ڕاناوی لکاو سفرە و دەرناکەوێ، بەڵام لە کەسەکانی تر دەرناکەون، چونکە ڕاناوەکان (م/ی/ین/ن/ن) سفر نین و دەردەکەون.

دەشێ، کە مۆرفیمەکانی (ە)ی ئێستا و (ێ)ی داهاتو لە ڕستەیەکدا، ڕۆڵ ببینن، ئەو کاتە ڕستەکە دەبێتە کاتی ڕانەبوردو. وەك: (پیاو ە+ب+ێ+سفر)، یان (ە+ب+ێ+سفر بە پیاو). هەروەها دەشێ، مۆرفیمەکانی ئێستاو ڕابوردو لە ڕستەیەکدا، ڕۆڵ ببینن، ئەو کاتە دەبێتە کاتی ڕابوردوی بەردەوام. وەك: (پیاو ە+ب+و+سفر)، یان (ە+ب+و+سفر بە پیاو).

٢- زاراوەی (توخم)مان لە بری (کەس) بەکارهێنا، چونکە وا باوە، (کەس) بە زۆری واتای مرۆڤ دەبەخشێ، بەڵام ئەو کەرەسانەی ڕۆڵی بکەر، یا بەرکار دەبینن لە ڕستەدا، مەرج نیە، هەردەم مرۆڤ بن، دەشێ گیانەوەرێ، یان بێ گیانێك بێ، بۆیە ویستمان زاراوەی (توخم) هەمو فرێزە ناویەکان بگرێتەوە.

٣- لەم خشتەیەدا، بە بێ پێشگر و پاشگرەکانی وەك (هەڵ-، دا-، ڕا-، وەر-، ... -ەوە، ...) پۆلینی زۆربەی چاوگەکان دەخەینەڕو:

چاوگی تێپەڕ	تێنە پەڕی بکەری	چاوگی تێنە پەڕی بەرکاری
کوتان، پەستان، هەڵێنجان، دان، کێشان، پێکان،	وەستان، چەرخان،	چەسپان، قەپان، ڕوتان، سوتان،
پێوان، شێلان، کێڵان، هێڵان، نان، هێنان، ...	دامەزران، گوزەران،	فەوتان، ترنجان، قنجان،
گرتن، گەستن، بێشتن، پاراستن، خواستن، خستن،	تۆران، پاڕان-،	گونجان، گرمخان، ڕوخان، خوران،
پەرستن، ڕستن، گواستن، بەستن، بیستن، ویستن،	سوڕان، گەڕان،	شۆران، وێران، پچڕان، دڕان، زڕان،
لێستن، ناشتن، ڕشتن، چەشتن، هاژۆشتن، شوشتن،	لەوەڕان، سازان،	دۆڕان، زان، ترازان، برژان، بۆرژان،
کوشتن، کرۆشتن، فرۆشتن، ڕۆیشتن، هاوێشتن، وتن،	کرۆزان، نوزان،	ڕژان، کوژان، شلەژان، هەژان،
پەنداوتن، ئاخاوتن، ئەنگاوتن، پالاوتن، ...	گژان، ئاڕسان،	تاسان، پسان، ترسان، گیرسان،
بژاردن، شاردن، ژماردن، ناردن، خواردن، بردن،	کاوان، دوان،	ئاوسان، خەسان، خوسان، نوسان،
کردن، بوردن، کەندن، خوێندن، ستاندن،	خولان، جوڵان،	ئایسان، نەخشان، ترشان، ڕشان،
ڕەتاندن، ڕیخاندن، چەراندن، درکاندن،	ژیان، گریان،	کشان، داڕوشان، درەوشان، داوەشان،
تەکاندن، سەنگاندن، لاواندن، نواندن،	ڕامان،	تلیشان، قلیشان، ئێشان، لەقان،
خایاندن، قیژاندن، چیڕاندن، لوراندن،	هاتن، نوستن،	شلەقان، بریقان، تکان، بزرکان،
گرماندن، بۆڕاندن، زیڕاندن، زریکاندن،	گەیشتن، خەوتن،	شکان، لکان، دامرکان، خلیسکان،
میاواندن، قیڕاندن، حیلاندن، نەڕاندن، شیڕاندن،	سرەوتن، ...	خنکان، تروکان، شەکان، پەشۆکان،
فیکاندن، چریکاندن، جریواندن، لەنگاندن،	حەپین، لەوچین،	توان، ڕوان، بزوان، شێوان، گوان،
چرپاندن، گماندن، قاسپاندن، قوقاندن، ...	باڕین، زەڕین،	لوان، تلان، کولان، گلان، کوڵان،
پاچین، قاچین، شاخین، هاڕین، بڕین، چڕین،	فڕین، پەڕین،	مان، ڕمان، ڕوخان، پەلمان، کڕان،
سڕین، سرین، کڕین، گۆڕین، دزین، دۆزین، مژین،	وەڕین، خوڕین،	دلۆپان، ...
تۆژین، ناسین، واسین، پرسین، نوسین، تاشین،	نازین، گەوزین،	بارین، خزین، ڕزین، لەرزین،
بەخشین، دۆشین، گوشین، لوشین، پۆشین، کۆشین،	گرژین، خشین،	بەزین، تەزین، تۆپین، تەقین،

نۆشین، گلۆفین، مـالین، کـۆلین، زانـین، سمـین، توانین، ڕوانین، ڕنین، پشکنین، چـنین، ئـاخنین، ژەنین، هۆنین، بینین، ... درون، سون، جون، هەنون، گرون، فەرمون،	چـەقین، جـەنگین، نالین، کەنین،	تۆقین، چـلەکین، کـۆکین، پـژمین، گەنین، مەیین، خەملین، ... پشکوتن، کەوتن، ... بون، هەبون، ... مردن، ...

تێبینی ئەوە دەکرێ، هەندێ جار، بە گۆڕینی گیرەکەکان، یان گۆڕانی واتـا، پۆلی هەندێ چاوگ بگۆڕێ. هەندێ چاوگ دەتوانن، لە گەڵ دو پۆل ڕەفتا بکەن (تێنە پەڕی بکەری و بەرکاری)، وەك: (گریـان، ژیـان، کشـان ...):

ـــ تەنە ڕەقەکان بە گەرما دەکشێن. (تێنە پەڕی بەرکاری).

ـــ بە گەرما پلەی گەرما هەڵدەکشێ و بە سەرما دادەکشێ.

ـــ هێزەکانی هاوپە یمانان دوای ڕزگارکردنی کوێت کشانەوە. (تێنە پەڕی بەرکاری).

ـــ بە هاوین کۆچەرەکان بەرەو کوێستان هەڵدەکشێن و بە زستان بەرەو گەرمیان دادەکشێن.

هەروەها تێبینی ئەوە دەکرێ، ڕستەی فەرماندان، لە تێنە پەڕی بەرکاری دروسـتناکرێ. ئەگـەر دروستکرا، واتـای چاوگەکە دەگۆڕێ. وەك: کاتێ دایکێك بە منالەکەی دەڵـێ: (بتۆپـە)، واتــای مـردن و تۆپین نـادا، بەڵکو مەبەستی ئەوەیە، (بخەوە). هەندێ جار، بە یارمەتی ئامرازی پەیوەندی، دەتوانرێ، جۆرێك لە فەرماندان لە (بون) دروستبکرێ، بەڵام ئەو کاتە (بون) واتـای (گواستنەوە لـە دۆخێکـەوە بـۆ دۆخێکی تر، یان - بون بە ...) دەدا، نەك ئارایی﴿ عەبدولوەهاب-٤٤-٤٧﴾. وەك: ببە بە پیاو، یـان ببـە پیـاو، پیاو بە، کە ڕەنگە فەرمان پێ کراوەکە لە ئارادا (لە بوندا) پیاو بێ، بەڵام ڕەفتاری پیاوانە نەبێ، یـان کە دەوترێ: (لە خوا بترسە!)، لێرەدا (ترسان)ەکە بێ خواست، یان نائەرەزومەندانـە (لا إیـرادی) نیـە. ئەمە ئەوە ناگەیێنێ، کە فەرماندان لە تێنە پەڕی بکەری واتـای تر نـادا، وەك: (هەستە لە خەو ئەی لاوی کورد ...)، لێرەدا واتـای بنجی ڕستەکە (بێدار بونەوەیە لە نوستن) و واتـا خوازراوەکەشی (وشیار بونەوەیە لە بێ ئاگایی)، بەڵام لە فەرماندانی تێنە پـەڕی بـەرکاری، واتـا بنجیەکـە دەرناکـەوێ و تـەنیا واتـا خوازراوەکەی دوەم دەرەکەوێ.

جگە لەمەش بە زۆری لە تێنە پەڕە بکەریەکان، توخمەکە سودمەند دەبێ، یان زیانی پـێ نـاگـا. بەڵام بە زۆری لە تێنە پەڕیە بەرکاریەکان، توخمەکە زیانی پێ دەگا. لەم دیاردەی زیـان پێگەیشـتنەدا، چاوگی {هە(بون)} ناوێزەیە. ئەگەرچی چاوگی {هە(بون)}، هەردەم تێنە پـەڕێکی بەرکاریـە، چـونکە توخمەکە ناتوانێ، ڕۆلیکی بکەریی ئارەزومەندی ڕەها بگێڕێ لە بون یا هەبونی شتێك. ئەگەر بە ئارەزوی توخمەکە بێ، بەم شتە ڕازی نابێ و داوای باڵاتر دەکا، بۆیە زۆربـەی بـە ناچـاری سوپاسگوزاری بـون و هەبونەکانیەتی. بۆ نمونە: کە قوتابیەك دەڵێ: (دەبم بە مامۆستا.)، ئەمە بارودۆخەکە ناچاری کردوە، کە مامۆستایەتی هەڵبژێرێ، ئەگەر لە دەستی بێ، دەبێتە وەزیر، یا پاشـا. دەڵێن (فیرعـەون) پاشـای جیهان بو، داوای خوایەتی دەکرد.

ناوێزەیی {هە(بون)} لەوەدایە: توخمەکە لە بـون و هـەبونی شـتە باشـەکان، وەك: سـامان و خۆشی و ... هتد زەرەرمەند نابێ، بەڵام لە بون و هەبونی شتە خراپەکان، وەك: هەژاری و خەم و ناخۆشی

و ... هتد زیا نمەند دەبێ. بۆ نمونە : كە دەڵێین : (مناڵەكە بو.)، نازانین، ژیانی ئەو مناڵە چـۆن دەبـێ؟!
لەم بارەیەوە خەیام دەڵێ :

هاتن بە دەستی خۆم نەبو هێنایانم، دەرچونە دەریش چۆن و كەیە؟ نازانم.
خۆزگە! نە هاتبام، نە چوبام، نە ببام، لەم گێرە و كێشەدا ڕەحەتبا گیانم.

٤ ـــ هەرگیز ڕەگی كار وەك مۆرفیمێكی سەربەخۆ دەرناكەوێ، ئەگەر دەركەوت، وەك ڕەگی كار ڕەفتار ناكا.
بۆ نمونە : (دزەكە شتێكی دزی.) لێرەدا (دز)ی یەكەم ناوە و جیاوازە لە (دز)ی دوەم كە ڕەگی كارە.
٥ ـــ (و)ی مۆرفیمی ئاوەڵناوی كراو، مۆرفیمێكە، هێمایە بۆ كەسێكی نادیار، كە كارێكی بەسەردا هاتبێ. واتە؛ هێمای بەركارێكی نادیارە. بە پێچەوانەی مۆرفیمی (ر)ی بكەر نادیـار، كـە هێمایـە بـۆ كەسـێكی نادیار، كە كارێكی ئەنجام دابێ، یا ئەنجام بدا. واتە" جگـە لـەوەی هـەردوكیان دەتـوانن، ئاوەڵنـاوی دەسكرد دروستبكەن، وەك : ئاوەڵناوی كراوی (سوتـاو، مردو، ڕزیو، دانیشتو....)، یان ئاوەڵناوی بكـەری (نوسەر، سوتێنەر، تێكدەر، نامەبەر....)، جیاوازییان لەوەدایە لە ڕسـتەدا، (و)ی مـۆرفیمی ئاوەڵنـاوی كراو تەنیا لە ڕستەی ڕابوردودا بەكاردێ، وەك : (پوشەكە سوتـاوە. نامەكە نوسراوە. كابرا كوژراوە....)، بەڵام دەتوانرێ، بە (ر)ی مۆرفیمی ئاوەڵناوی بكەر، ڕستەی ڕابوردو و ڕانەبوردوی لە بكـەر نادیـاردا پـێ دروستبكرێ، وەك : (پوشەكە سوتێنرا/ دەسوتێنرێ. نامەكە نوسرا/ دەنوسرێ. كابرا كوژرا/ دەكوژرێ....).
مۆرفیمی ئاوەڵناوی كراو، لە دیالێكتی ناوەڕاستدا (و)ە، لە دیالێكتی ژورودا، دەبێتە (ی) و لـە دیالێكتی خوارودا، دەبێتە (گ). وەك :
سوتاوە، مردوە، هاتوە، ..... (دیالێكتی ناوەڕاست)
سـۆتیە، مـریـە، هـاتیە، ..... (دیالێكتی ژورو)
سوزیاگە، مردگە، هاتگە ..... (دیالێكتی خوارو)
٦ ـــ چاوگێكی تێنە پەڕ و شەش چاوگی تێپەڕ هەن، لەبەر ئەوەی لە بنەڕەتدا ڕەگەكانیان بـە بـزوێنی (ە) كۆتـایی دێ، لە هەمو كەسەكان، تەنانەت لە كەسی سێیەمی تـاكیش مـۆرفیمی (ێ)ی كـاتی داهـاتو دەرناكەوێ، لە بری ئەوە، لە بەر ئـەوەی لـە كەسـی سـێیەمی تاكدا ڕانـاو دەرناكـەوێ، (ە)ی بزوێنـە كورتەكەی كۆتـایی ئەم ڕەگانە، درێژ دەبێتەوە و دەبێتە (ا)ی بـزوێنی درێـژ. هـەروەها ئـەو چـاوگانەی ڕەگەكانیان بە (وە) كۆتـایی دێ، ئەم دو دەنگی (و) و (ە)یە، جگە لـە كەسـی سـێیەمی تـاك، لـە هـەمو كەسەكانی تر لێكدەدەن و دەبن بە (ۆ). واتە : (و + ە ← ۆ) ئەمانەش دیاردەی دەنگسازین و پەیوەندییان بە واتاوە نیە. چاوگەكانیش ئەمانەن :

هەواڵنامەی کتێب

چاوگ	ڕەگی بنەڕەت		یەکەمی تاک	دوەمی تاک	سێیەمی تاک	یەکەمی کۆ	دوەمی کۆ
ڕۆیشتن	ڕەوتەن	ڕوە	دەڕۆØم	دەڕۆØی	دەڕواØØ	دەڕۆØین	دەڕۆØن
بردن	بەردەن	بە	دەبەØم	دەبەØی	دەباØØ	دەبەØین	دەبەØن
کردن	کەردەن	کە	دەکەØم	دەکەØی	دەکاØØ	دەکەØین	دەکەØن
خواردن	خوەردەن	خوە	دەخۆØم	دەخۆØی	دەخواØØ	دەخۆØین	دەخۆØن
دان	دادەن	دە	دەدەØم	دەدەØی	دەداØØ	دەدەØین	دەدەØن
شوشتن	شوەردەن	شوە	دەشۆØم	دەشۆØی	دەشواØØ	دەشۆØین	دەشۆØن
هاژۆشتن	هاژوەشتەن	هاژوە	دەهاژۆØم	دەهاژۆØی	دەهاژواØØ	دەهاژۆØین	دەهاژۆØن
خستن	خستەن	خە	دەخەØم	دەخەØی	دەخاØØ	دەخەØین	دەخەØن

خشتەی (٣١)

٧ ـــ جیاوازی نێوان ئاوەڵناوی کراو و ئاوەڵناوی سروشتی لە دو خاڵدا دەرەکەوێ:

١- ئاوەڵناوی کراو، سیما و ئاوەرۆکێکی نوێ دەداتە پاڵ کەسەکە. واتە؛ لە بنەڕەتدا نەبوە و لە ڕابوردودا کارەکەی بە سەردا هاتوە. وەك: سوتاو، وەستاو، ڕژاو، دڕاو، دانیشتو، مەییو، ترشاو،....هتد. بەڵام ئاوەڵناوی سروشتی، سیما و ناوەرۆکەکەی سروشتیە و لە بنەڕەتدا هەبوە. وەك: جوان، باش، خراپ، شیرین، ترش، قەڵەو، کورت....هتد.

٢- ئاوەڵناوی کراو، لە کاری تێپەڕی بکەردیار ئەگەر وشەیەکی لێکدراو نەبێ، بە دەگمەن دروستدەکرێ. وەك: گورگان خواردو، ماران گەستو، گرتوخانە...)، بەڵام لە بکەر نادیاردا، بە ئاسانی دروستدەکرێ. وەك: نوسراو، کوژراو، سوتێنراو....هتد.

٨ ـــ بۆ ڕونکردنەوەی فۆڕمی (ـــ ەتی)، بەراوردی ئەم ڕستانە بکە:

چاوگی (هەبون) لە گەڵ (ڕاناوی ڕێککەوتن)					چاوگی (هەبون) لە گەڵ (ڕاناوی خاوەنی + ڕاناوی ڕێککەوتن)						وەرچەرخان
فریزی ناوی	ئەرێ پێشگری	ڕەگی (بون) دەرنەکەوتوە	مۆرفیمی کاتی ئێستا	ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتن	فریزی ناوی	ئەرێ پێشگری	ڕاناوی لکاوی خاوەنی	ڕەگی (بون) دەرنەکەوتوە	مۆرفیمی کاتی ئێستا	ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتن	
من	هە	Ø	Ø	م	من	هە	مـ	Ø	ـە	Ø	
تۆ	هە	Ø	Ø	ی	تۆ	هە	تـ	Ø	ـە	Ø	
ئەو	هە	Ø	یـ (ناوبڕ)+ە	Ø	ئەو	هە	یـ	Ø	ـە	Ø	تـ (ناوبڕ)+ی

خشتەی (٣٢)

لە کەسی سێیەمدا دەبینین، کاتێ ڕاناوی خاوەنی پتر دەبێ، هاوشێوەی بەرامبەرەکەی (بە بێ ڕاناوی خاوەنی) دەبێ، کە لەوێشدا فۆڕمەکە بریتیە لە (هەیە ← هە + Ø + یـ (ناوبڕ) + ە + Ø)، ئینجا کە ڕاناوی خاوەنی پتر دەبێ، فۆڕمەکە هاوشێوەی یەکەم دەبێ و دەبێتە (هەیە ← هە + یـ + Ø + ـە + Ø)، بۆیە بۆ ڕزگاربون لە لێڵواتایی، وەرچەرخانێك ڕودەدا و وادادەنرێ، کە هەردو فۆڕمەکە هاوشێوەن، بەم شێوەیە (ی)ی ڕاناوی لکاو لە فۆڕمی دوەم، یەکسان دەبێ بە (ی)ی ناوبڕ لە فۆڕمی یەکەم، بەم شێوەیە پێویستیمان بە (ی)یێکی ڕاناوی لکاوی خاوەنی دەبێ، تاکو لە فۆڕمەکەدا خاوەنێتی کەسی سێیەمی تاک بنوێنێ و ئەم (ی)یەی ڕاناوی لکاوەکە، دەچێتە کۆتایی فۆڕمەکە و دەبێتە (هەیەی)، بەڵام

لە نێوان هەردو بزوێنەکەی کۆتایی، پێویستیمان بە ناوبڕێك دەبێ و لەم بارەدا دەنگی (تـ) ڕۆلی ناوبڕەکە دەبینێ و فۆڕمەکە دەبێتە (هەیەتی). لە سەرجەم داڕشتنە هاوشێوەکانی ئەم فۆڕمەدا، ئەم دیاردەیە دوبارە دەبێتەوە. وەك:

ڕاناوی ڕێککەوتن					ڕاناوی خاوەنی +ڕاناوی ڕێککەوتن						وەرچەرخان
فرێزی ناوی	ئەوەی پێشگری	ڕەگی (بون) دەرنەکەوتوە	مۆرفیمی کاتی ئێستا	ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتن	فرێزی ناوی	ئەوەی پێشگری	ڕاناوی لکاوی خاوەنی	ڕەگی (بون) دەرنەکەوتوە	مۆرفیمی کاتی ئێستا	ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتن	
من	برا	Ø	Ø	م	ئەو	برا	مـ	Ø	ـە	Ø	
تۆ	برا	Ø	Ø	ی	ئەو	برا	تـ	Ø	ـە	Ø	
ئەو	برا	Ø	یـ (ناوبڕ)+ە	Ø	ئەو	برا	یـ	Ø	ـە	Ø	تـ (ناوبڕ)+ی ← ← ←

خشتەی (٣٣)

هەروەها دەتوانی، بەراوردی بکەی لە گەڵ گۆڕینی کەسەکانی تر، کە وەرچەرخان نیە:

ڕاناوی ڕێککەوتن					ڕاناوی خاوەنی +ڕاناوی ڕێککەوتن						وەرچەرخان
فرێزی ناوی	ئەوەی پێشگری	ڕەگی (بون) دەرنەکەوتوە	مۆرفیمی کاتی ئێستا	ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتن	فرێزی ناوی	ئەوەی پێشگری	ڕاناوی لکاوی خاوەنی	ڕەگی (بون) دەرنەکەوتوە	مۆرفیمی کاتی ئێستا	ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتن	
من	برا	Ø	Ø	م	من	برا	تـ	Ø	Ø	م	
تۆ	برا	Ø	Ø	ی	تۆ	برا	مانـ	Ø	Ø	ی	
ئەو	برا	Ø	یـ (ناوبڕ)+ە	Ø	ئەو	برا	یانـ	Ø	ـە	Ø	

خشتەی (٣٤)

٩ ــــ لە کرداری تێپەڕاندندا، ئەگەر بە وردی سەرنجی ڕۆنانی چاوگ بدەین، دەبینین، بە گشتی پێکهاتون لە (ڕەگ+مۆرفیمی کاتی ڕابوردو+{ن}ی چاوگ). ئەم {ن}ی چاوگە، {ن}ێکی کۆی ئاساییە و هەمو ئەو ئەگەری ڕودانانە کۆ دەکاتەوە، کە ڕەگی کارەکە لە ڕابوردودا دەشێ ڕویاندابێ. بۆیە {ن}ێکی کۆی بێ لایەنە و ناگەڕێتەوە بۆ هیچ توخمێك، ئەم بێلایەنیەشە وایکردوە، مۆرفیمی کاتی ڕابوردوی پێش {ن}ی چاوگ نەتوانێ، لە چاوگدا ڕۆلی خۆی ببینێ، چونکە توخمێك نیە، تاکو ڕەگی کارەکەی پێ ڕا پەڕێنرێ. ئاشکرایە، کە {ن}ی چاوگ چاڵی سێیەمی چاوگ پڕ دەکاتەوە، کە لە کاتی گەردانکردندا ئەم چاڵە دەبێتە شوێنی توخمەکان. واتە؛ {ن}ی چاوگ شوێنی توخمەکانی پڕ کردۆتەوە و هەر کاتێك لادرا، توخمێك دێتە شوێنی. بۆیە، لێرە دەگەینە ئەنجامێك، ئەگەر لە چاوگە تێنە پەڕەکاندا، {ن}ێکی تری چاوگ بخەینە دوای {ن}ی بنەڕەتی چاوگە تێنە پەڕەکان، ئەوا چاڵێکی تر، بۆ توخمێکی تر، زیادەبێ و بەمەش توانای چاوگە تێنە پەڕەکە لە بەڕێوەبردنی توخمێك دەگۆڕێ بۆ دو توخم. واتە؛ کارەکە لە تێنە پەڕ، دەگۆڕێ بۆ تێپەڕ.(عەبدوڵڵا-١٣٠-١٣٦). وەك: (سوتان ← سوتانن ← سوتانـ م/ ت/ ی/ مان/ ..)، (وەستان ← وەستانن ← وەستانـ م/ ت/ ی/ مان/ ..)، بەڵام تێبینی ئەوەش دەکرێ، ئەو چاوگە تێنە پەڕانەی مۆرفیمەکانی کاتی ڕابوردویان (ا) نیە، واتە؛ (ا)یی نین، مۆرفیمی کاتی ڕابوردوی (ا) دێتە جێی ئەلۆمۆرفەکەی تری. واتە؛ چاوگەکە دەگۆڕێ بۆ چاوگی (ا)یی، ئینجا (ن)ێکی تر دەخرێتە دوای

{ن}ی یەکەمی چاوگەکە و دەبێتە تێپەڕ، وەك : (خزین ← خزان ← خزانن)، (مـردن ← مـران ← مـرانن) (تەقین ← تەقان ← تەقانن) ... هتد. جگە لـە شـێوەزاری سـلێمانی لـە شـێوەزارەکانی تـری دیـالێکتی ناوەڕاستدا، (د)یك دەکەوێتە نێوان هەردو {ن}ی چاوگەکە، کە ڕۆلیکی ئاسانکردنی گۆکردن دەبینێ لـەم شێوەزارانەدا و جگە لەمەش، دەبێتە مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوش، هەرچی (ا)ی مۆڕفیمە یەکەمەکـەی کـاتی ڕابوردوە، لە بەر ئەوەی لە دوای گەردانکردنیشدا {ن}ـە ڕەسەنەکەی چاوگی هەر بە دوادا دەمێنێ، بۆیـە لە ڕوی گەیاندنی واتا ڕۆلی نامێنێ، بەلام ڕەفتاری خۆی هەر دەنوێنێ، واتە؛ لە ڕابوردودا هەر (ا) دەبێ و لە ڕانەبوردودا دەبێتە (ێ)ی داهاتو. وەك:

أ ــ لە ڕابوردو:

ڕستـــــــــە	ڕەگی تێپەڕ	مۆڕفیمی ڕابوردو	بەرکار	بکەر
ســـــوتاندØی ←ـــــــ	ســـوتـان +	د +	Ø +	ی

لەم جۆرە چاوگە تێپەڕێنراوانەدا، تێبینی ئەوە دەکرێ، کە ڕەگی چاوگە تێپەڕێنراوەکە یەکسانە بە خودی چاوگە ڕەسەنە تێنە پەڕەکە، کە لـەم نمونەیـەدا (ســوتـان)ە. ئـەم ڕەگـەش لـە خـودی خۆیـدا پێکهاتوە لە : ڕەگ (سوت) + مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو (ا) + نونی چاوگ (ن).

ب ــ لە ڕانەبوردو:

ڕستـــــــە	مۆڕفیمی ئێستا	بەرکار	ڕەگی تێپەڕ	مۆڕفیمی داهاتو	بکەر
دەیسوتێنێØ ←ـــــــ	(ئـ/د)ە +	یـ +	ســـوتێنـ +	ێ +	Ø

تەنیا جیاوازی لە نێوان ئەم ڕەگە لە ڕابوردو و ڕانـەبوردودا، گـۆڕانی مـۆڕفیمی کاتەکەیـە لـە ڕابوردو بۆ داهاتو، کە لەم بارەدا، ڕۆلی کات ناگێڕن، چونکە نونی چاوگیان بە دوادا هاتوە و ئەمەش بـە هۆی ئەوەی، نونی چاوگ، نونێکی کۆی بێ لایەنە و ناگەڕێتەوە بۆ هیچ توخمێك.

﴿بەشی دوەم﴾

ڕستەی ناسادە

ڕستەی ناسادە ئەو ڕستانەن، کە پتر لە کارێکیان تیادایە و دەبن بە دو بەش:

(٢) ڕســـــــــتەی نـاســـــــــادە

(أ) ڕستەی لێکدراو				(ب) ڕستەی ناوێتە (تێکەڵ)	
هـاوڕێك	پێچەوانە	هەڵبژاردە	ـــەرێ	پارستەی دیارخەری ناو	پارستەی دیارخەری کار

خشتەی (٣٥)

یەکەم ــ ڕســـتەی لێکدراو:

ڕستەی لێکدراو، ئەو جۆرە ڕستانە دەگرێتەوە، کە پتر لە کارێکیـان تێدایـە و هـەر کارێك ڕستەیەکی سەربەخۆ پێکدەهێنێ، بەلام بەشدارییێکی هاوبەش لە نێوانیانـدا هەیـە، وەك هاوبەشیکردن لە هەمان فرێزی ناوی، چ بکەر بێ، چ بەرکار، یان بەشداریکردن لە ڕوی

کاتی ئەنجامدانی کارەکان ...هتد. ئامرازە لێکدەرەکانیش ڕۆڵیکی گرنگ دەگێڕن لە پۆلینکردنی پەیوەندیی نێوان ڕستە سادە لێکدراوەکان(ڕەفیق-٨٨). بۆیە دەتوانرێ، ڕستەی لێکدراو بە پێی ئامرازەکان یان بە پێی کاتی ڕوودانی کارەکانیان دابەش بکرێن:

أ ـ پۆلینکردنی ڕستەی لێکدراو بە پێی ئامرازە لێکدەرەکان:

دەتوانرێ، ڕستە لێکراوەکان بە پێی ئامرازە لێکدەرەکان بکرێن بە چوار جۆر:

١- ***لێکدراوی هاوڕێک***: (و، ئینجا، ئەوجا، ئەوسا، هەروەها، وێرگول{،} ...)

ئەو جۆرە ڕستانە دەگرێتەوە، کە لە ڕوی ئەنجامدانی کاری ڕستەکانیان هاوڕێکن و کاری هەمو ڕستە لێکدراوەکان لە شێوەی ئەرێن و هەمان ئاراستە وەردەگرن. باوترین ئامرازی لێکدەری ئەم جۆرە ڕستانەش، ئامرازی (و)ە. جگە لەوەی کە دەشێ، ئەم جۆرە ڕستانە بە ئامرازی (ئینجا/ ئەوجا/ ئەوسا/ هەروەها)ش لێکبدرێن(Randolph-٢٠٧)، بەڵام هەندێ جار بێ ئامرازیش لێکدەدرێن و لە نوسیندا وێرگولێك {،} لە نێوانیان دادەنرێ. وەك:

ـــ هێلان لە خەو هەڵسا و دەموچاوی شوشت و جلەکانی کردەبەری و چو بۆ قوتابخانە.

دەتوانرێ، لە جێی هەر (و)ێکی لێکدەر، هەر یەکێ لەم ئامرازە لێکدەرانەی خوارەوە (ئینجا/ ئەوجا/ ئەوسا/ هەروەها/..)، دابنرێ:

ـــ هێلان لە خەو هەڵسا ئینجا/ ئەوجا/ ئەوسا/ هەروەها/ {،}/.. دەموچاوی شوشت و....

یان دەشێ، هیچ دانەنرێ، و وێرگولێك لە شوێنیان دابنرێ:

ـــ هێلان لە خەو هەڵسا، دەموچاوی شوشت، جلەکانی کردەبەری، چو بۆ قوتابخانە.

لێرەدا، جگە لە ئامرازە لێکدەرەکان، دو فاکتەری تریش بونەتە هۆی بە یەکەوە بەستنەوەی ئەم ڕستانە، کە یەکەمیان ـ هاوبەشیکردنە لە بکەر، کە (هێلان)ە و دوەمیان ـ هەمو کارەکان لە ڕابوردوی سادەن و یەك لە دوای یەك ڕویانداوە.

٢- ***لێکدراوی پێچەوانە***: (بەڵام، ئەگەرچی، هەرچەندە، لەگەڵ ئەوەشدا کە، ...)

ئەو جۆرە ڕستانە دەگرێتەوە، کە ڕوودانی ڕستەی دوەم پێچەوانەی ئەنجامی ڕستەی یەکەمە(کوردستان{چ}-٤٥). واتە؛ ئەگەر لە ئەنجامی ڕوودانی ڕستەی یەکەم چاوەڕێی ڕوودانی ئەرێی ڕستەی دوەم بین، ئەوا بە پێچەوانە دەبێتە نەرێ و ئەگەر چاوەڕێی نەرێ بین، دەبێتە ئەرێ. وەك:

ـــ هۆنراو زیرەکە، بەڵام ناخوێنێ.

ـــ ئەگەرچی/ هەرچەندە/ لەگەڵ ئەوەشدا (کە)/ هۆنراو زیرەکە، (بەڵام) ناخوێنێ(١).

ـــ ئەگەرچی/ هەرچەندە/ لەگەڵ ئەوەشدا (کە)/ هۆنراو ناخوێنێ، (بەڵام) زیرەکە.

واتە؛ زیرەك بون و نەخوێندن، دو کرداری ئاراستە پێچەوانەن، بەڵام بە یەکەوە هاتون.

لەم نمونەیەی خوارەوەدا ڕونتر دەرەکەوێ، کاتێ یەکێك نەخۆش بێ، ناچێ بۆ قوتابخانە، بەڵام لەم جۆرە ڕستە لێکدراوانەدا، کارەکە پێچەوانەیە:

ـــ (ئەگەرچی/ هەرچەندە/ لەگەڵ ئەوەشدا (کە)/..) هۆزان نەخۆشە، کەچی/ بەڵام هەر دێ بۆ قوتابخانە.

٣- ***لێکدراوی هەڵبژاردە:*** (یا/ یان/ یا ... یا / یان ... یان).

ئەم جۆرە ڕستە لێکدراوانە، بە زۆری لە دو ڕستەی سادە پێکدێن و لە کاری هەردو ڕستەکەدا، تەنیا کاری یەکێکیان ئەنجام دەدەرێ و لە هەردوکیان یەکێ هەڵدەبژێردرێ، بۆیە ناوی هەڵبژاردەیان لێنراوە. بە تەنیا بە ئامرازی «یا(ن)» لێکدەدرێن، یاخود لە سەرەتای هەردو ڕستەکە دوبارە دەبێتەوە و دەبێتە «یا(ن).. یا(ن)». ئەمەش پتر لە پەندی پێشینان بەرچاو دەکەوێ. وەك:

ـــ یا دانیشە، یان بڕۆ./ دانیشە یا بڕۆ.

ـــ یا دەبی بە خانی خانان، یا دەبی بە پوشی بانان.

ـــ یا زانا بە، یا پرسا بە.

٤- ***لێکدراوی نەرێ:*** (نە ... نە)

هەندێ جار، لێکدراوی دو نەرێشی پێ دەوترێ، کە بە زۆری لە دو ڕستەی نەرێ پێکدێ و هیچیان جێبەجێ ناکرێن و بە هۆی ئامرازی (نە ... نە) لێکدەدرێن و ئامرازی (و)ی لێکدەریش دەتوانێ بەشداری لێکدانی ئەم جۆرە ڕستە لێکدراوانە بکا. لە پەندی پێشینانیش زۆر دەبیسرێ. وەك:

ـــ نە دەمرێ (و) نە چاك دەبێ.

ـــ نە دادەنیشێ، نە دەڕوا.

ـــ نە شیری حوشتر، نە دیداری عەرەب.

ـــ نە ساڵی دو بەهار، نە پیاوی گوێ بە گوار، نە ژنی جوجکەدار.

<u>ب ـ پۆلینکردنی ڕستەی لێکدراو بە پێی دەمکاتی کارەکانیان:</u>

دەشێ، ڕستەی لێکدراو، بە پێی کاتی ڕودانی کاری ڕستە سادەکان بکرێتە دو جۆر: ڕستەی لێکدراوی هەمان کاتی و ڕستەی لێکدراوی پێش و دوا:

جۆری یەکەم - <u>ڕستەی لێکدراوی هەمان کاتی:</u>

ئەو ڕستە لێکدراوانە دەگرێتەوە، کە کاری ڕستە سادەکانیان لە هەمان کاتدا ڕودەدەن و دەتوانین، سێ بەشیان لێ جیا بکەینەوە:

١- لێکدراوی هاوڕوداو: کاری سەرجەم ڕستە سادەکانی ئەم جۆرە ڕستە لێکدراوانە، لە کاتێکی دیاریکراودا ڕودەدەن. واتە؛ هەمو کارەکان لە هەمان دەمکاتدان و هەمویان بە یەکەوە ڕودەدەن. ئەگەرچی لەم جۆرە ڕستە لێکدراوانەدا تێبینی ئەوە دەکرێ، کە ڕستەی یەکەم زەمینەیەك خۆشدەکا بۆ ڕودانی ڕستەکانی تر. ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی (بە زۆری جگە لە ڕستەی یەکەم)، دەتوانرێ، شوێنی هەمو ڕستە سادەکانی تر بە ئاسانی ئاڵوگۆڕ بکرێن. وەك:

ـــ هەمومان کورد بوین، هەندێکمان بوین بە زەرد، هەندێکمان بوین بە سەوز، هەندێکمان بوین بە سور، هەندێکمان بوین بە سپی.

ـــ ئەی کوردینە پیاوی باش بن، یەکبگرن، ئەم هەلە لەدەسمەدەن، ئاگاداری خۆتان بن، پشتی یەکتر بەرمەدەن.

ـــ جاران ڕژێم دەیگرتین، ئازاری دەداین، کیمیا بارانی دەکردین، ئەنفالی دەکردین، لە سێدارەی دەداین، وڵاتە زلهێزەکانیش دەنگیان نەدەکرد.

٢- لێکدراوی یەك ڕوداو: ئەم جۆرە ڕستە لێکدراوانە، بە زۆری لە دو ڕستەی سادە پێکدێن و تەنیا کاری یەکێ لە هەردو ڕستەکە ڕودەدا و جێبەجێ دەکرێ. بە زۆریش ئەم جۆرە ڕستانە لە شێوەی فەرماندان دەبن:

ـــ یا لەم لا بە، یان لەولا بە، چیتر ئەملا و ئەولا مەکە.

ـــ زانا بە، یا پرسا بە.

ـــ لە ئەنجامی ئەم ڕەفتارەت، یا دەتکەن بە خانی خانان، یا دەتکەن بە پوشی بانان.

٣- لێکدراوی ڕونەداو: لەم جۆرە ڕستە لێکدراوانەدا، کاری هیچ لە ڕستە سادەکان ڕونادا و جێبەجێ ناکرێ، چونکە هەمو کارەکان لە دۆخی نەرێدان و بە زۆریش ئەم جۆرە ڕستە لێکدراوانە لە دو ڕستەی سادە پێکدێن، کارەکان، کەمتر لە ئاستی سەرەوە دەردەکەون، بە تایبەتی لە پەندە کوردیەکاندا:

ـــ نە پێڵاوی تەنگ، نە ماڵی بە جەنگ.

ـــ نە ساڵی دو بەهار، نە پیاوی گوێ بە گوار، نە ژنی جوجکەدار.

ـــ مناڵە چەقاوەسوەکەی دراوسێمان، نە دەخوێنێ، نە کارێك دەکا، نە گوێڕایەڵی دایك و باوکی دەبێ.

جۆری دوەم – ڕستەی لێکدراوی پێش و دوا:

ئەو ڕستە لێکدراوانە دەگرێتەوە، کە کاری ڕستە سادەکانیان یەك لە دوای یەك ڕوودەدەن. واتە؛ کاری یەکەم دەستپێدەکا، دوای ئەو کاری دووەم و ئینجا کاری سێیەم و ... هتد. وەك:

ـــ ڕا پەڕینمان دەستپێکرد، ئینجا کۆچڕەومان کرد، دوایی پەڕلەمان و حکومەتی هەرێمان دروستکرد و بڕیاری فیدڕالیمان ڕاگەیاند.

ـــ کابرا بۆ ڕیش چو، کەچی سمێڵیشی نایە بانی.

ـــ ڕژێمی سەددام شەڕی کوردی کرد، ئینجا شەڕی ئێرانی دەستپێکرد، پاشان کوێتی داگیرکرد، دواجار لە گەڵ هاو پە یمانان کەوتەشەڕ.

دوەم ـــ ڕستەی ئاوێتە (تێکەڵ):

ڕستەی ئاوێتە، یا تێکەڵ ئەو جۆرە ڕستە ناسادانە دەگرێتەوە، کە لە پتر لە ڕستەیەکی سادە پێکدێن و لە هەمو ڕستە سادەکاندا، تەنیا ڕستەیەکیان سەرەکیە (Independent Clause) و ناتوانرێ، لابدرێ، کە (شارستە)ی پێ دەوترێ. سەرجەم ڕستەکانی تر لاوەکین (Dependent Clause) و دەتوانرێ، لابدرێن(F.S.Scott-١٦٣)، کە (پارستە)یان پێ دەوترێ و هەرپارستەیەك، کەرەسەیەکی ڕستەی سەرەکی ڕونتردەکاتەوە و دیاریدەخا، بۆیە سەرجەم پارستەکان دیارخەرین. ئەو پارستانەی فرێزە ناویەکان ڕوندەکەنەوە، پارستەی دیارخەری ناوین (٢) و ئەوانەی فرێزە کاریەکە ڕوندەکەنەوە، پارستەی دیارخەری کارین:

١- *پارستەی دیارخەری ناو:*

پارستەی دیارخەری ناو، ئەو جۆرە ڕستە لاوەکیانە دەگرێتەوە، کە ناوێك لە ناوەکانی ڕستەی سەرەکی (شارستە) پتر ڕوندەکەنەوە و دیاریدەخەن. بۆیە بە پێی ڕۆڵ و ئەرکی ناو لە ڕستەدا، ئەم جۆرە پارستانە، دەکرێن بەم بەشانەی خوارەوە:

یەکەم - پارستەی دیارخەری بکەر:

لەم جۆرە ڕستە ئاوێتانەدا، پارستە لایەنێکی بکەری شارستە ڕوندەکاتەوە و دەبێتە دیارخەری بکەری شارستە. بکەریش لە ڕۆنانی ڕستەی کاری تێپەڕ و کاری تێنە پەڕی بکەری دەردەکەوێ:

أ - بکەر لە کاری تێپەڕ:

	فرێزی ناویی شارستە (بکەر)	پارستەی ناویی دیارخەری بکەر	فرێزی کاریی شارستە
١	ڕژێمی بەعس،	کە ئێستا لە زبڵدانی مێژودایە،	نیو سەدە کوردی چەوساندەوە.
٢	هاوڕێکەمان،	کە ساڵێکە کراوەتە بەرپرس،	کۆشکێکی مەڕمەڕی دروستکرد.
٣	مۆبایل،	کە ئامێرێکی زۆر بچوک و تازەیە،	پەیوەندییەکانی ئاسانتر کردوە.

خشتەی (٣٦)

لەم نمونانەدا ئاشکرا دیارە، کە هەر یەکە لە پارستەکانی ناویی دیارخەری بکەر، وەسفی لایەنێکی بکەری شارستەکە دەکا و ڕونیدەکاتەوە. بۆ نمونە، پارستەی (کە ساڵێکە لە زبڵدانی مێژودایە)، وەسفی بکەری شارستەکەی دەکا، کە (ڕژێمی بەعس)ە و ئەوانی تریش بە هەمان شێوە.....

ب - بکەر لە کاری تێنە پەڕی بکەری:

	فرێزی ناویی شارستە (بکەر)	پارستەی ناویی دیارخەری بکەر	فرێزی کاریی شارستە
١	ئەو دیلە	ی کە چەند ساڵە چاوەڕێی دەکەین،	دوێنێ هاتەوە.
٢	پاڵەوانەکەمان	کە زۆر لاف و گزافی لێدەدا،	لە سەرەتای جەنگەکە هەڵهات.
٣	ئەو پێشمەرگانە	ی کە زۆر ئازا و دڵسۆز بون،	ئێستا زۆربەیان دانیشتون.

خشتەی (٣٧)

لەم ڕستانەدا کارەکانی (هاتەوە، هەڵهات، دانیشتون) تێنە پەڕی بکەرین و فرێزە ناویەکانیان (ئەو دیلە، پاڵەوانەکەمان، ئەو پێشمەرگانە) دەبن بە بکەری شارستە و هەریەکەیان بە پارستەی بەرامبەری وەسفکراوە.

دوەم - پارستەی دیارخەری بەرکار:

لەم جۆرە ڕستە ئاوێتانەدا پارستە لایەنێکی بەرکاری شارستە ڕوندەکاتەوە و دەبێتە دیارخەری بەرکاری شارستە. بەرکاریش (ئەو توخمەیە کە، کارێکی بەسەردا دێ) لە شێوەی ڕونانی سێ جۆرە ڕستەدا دروست دەبێ:

أ - بەرکار لە کاری تێپەڕ:

	شارستە			پارستەی دیارخەری بەرکار
		بەرکار		
١	سەددام	هەڵەبجە	ی بۆردومانکرد،	کە هیرۆشیمای کوردستانە.
٢	ئەبوجەعفەر	بەغدا	ی دروستکرد،	کە پایتەختی عێراقە.
٣	شای ئێران	پێشەوا	ی لە سێدارە دا،	کە سەرکۆماری مەهاباد بو.

خشتەی (٣٨)

لەم نمونانەی سەرەوەدا دەردەکەوێ، کە هەر یەکە لە پارستەکانی ناویی دیارخەری بەرکار، وەسفی لایەنێکی بەرکارەکەی شارستە دەکا و ڕونیدەکاتەوە. بۆ نمونە پارستەی (کە

هێرۆشیمای كوردستانە)، وەسفی بەركاری شاڕستەكەی دەكـا، كـە (هەڵە بجە)یـە و ئـەوانی تریش بە هەمان شێوە.....

ب - بەركار لە كاری تێنە پەڕی بەركاری:

	فرێزی ناویی شارستە (بەركار/ كارا)	پارستەی ناویی دیارخەری بەركار/كارا	فرێزی كاریی شارستە
١	بارزانی،	كە ناودارترین سەركردەی كوردە،	لە ساڵی ١٩٠٣ لە دایك بوە.
٢	سوپای عێراق،	كە لـە سوپا بە هێزەكانی جیهان بو،	لە جەنگی كەنداو خراپ شكا.
٣	گۆران،	كە شاعیرێكی ناوداری كورد بو،	بە نەخۆشی شێرپەنجە مرد.

خشتەی (٣٩)

لەم نمونانەی سەرەوەدا، فرێزە ناویەكان بۆیە بونەتە بەركار، چونكە كاری شاڕستەكانیان (بوە، شكا، مرد) تێنە پەڕی بەركارین، واتە؛ فرێزە ناوی (نیهاد)ەكانیان بە ئارەزوی خۆیان كارەكانیان ئەنجام نەداوە، بەڵكو بەسەریاندا هاتوە.

تەنانەت هەندێ جار، ڕەگی كاری بون (وەك لە ڕستەی هەواڵدانی كاتی ئێستا) دەبێتە مۆرفیمی سفر و دەرناكەوێ، لەم بارەشدا فرێزە ناویەكەی هەر بەركارە:

	فرێزی ناویی شارستە (بەركار/كارا)	پارستەی ناویی دیارخەری بەركار/كارا	فرێزی كاریی شارستە
١	كورد،	كە نەتەوەیەكی ئاشتی خوازو بێلایەنە،	بێ پشتوپەنایە.
٢	مێگر،	هاوینە هەوارێكی زۆر خۆشە،	شەقامی نیە.
٣	هەولێر،	كە پایتەختی هەرێمی كوردستانە،	مزگەوتی یەكجار زۆرە.

خشتەی (٤٠)

لەم ڕستانەی سەرەوەدا، (بـ)ی ڕەگی چاوگی (بون)، یان (هەبون) دەرنەكەوتوە و شوێنی لە هاوكێشەی ڕیزبەندی مۆرفیمەكان بەم شێوەیە دەردەكەوێ:

پشتوپەنایە = (پشتوپەنا) فرێزی ناوی / بەركاری بە یاریدە + (بـ) ڕەگی كار، كە دەرنەكەوتوە، (چونكە دەركەوێ ڕستەكە دەبێتە فەرماندان) + (یـ) ناوبڕی نێوان دو بزوێتە + (ە) مۆرفیمی كاتی ئێستایە + ڕاناوی لكاوی كەسی سێیەمی تاك، كە سفرە و دەرنەكەوتوە و دەگەڕێتەوە بۆ (كورد).

دەشێ، شارستە ڕستەیەكی یەك وشەیی بێ و ڕەگی چاوگی (بون)ی تیا دەرنەكەوێ. وەك لە ڕستەكانی (دیارە، هەڵبەتە، ئاشكرایە، .....):

	شاڕستە	پارستەی دیارخەری بەركار
١	ئاشكرایەø،	كە دوژمنانی كورد دژی ئازادیی كوردستانن.
٢	هەڵبەتەø،	كە كورد گەلێكی بێ پشتیوانە.
٣	دیارەø،	كە بەرژەوەندیەكان بنەمای پەیوەندیی گەلانن.

خشتەی (٤١)

دەشێ، (بـ)ی ڕەگی (بون) لە شارستەدا لەم خشتەیەی خوارەوەدا ڕونبکرێتەوە:

	شارستە	فرێزی ناوی	ڕەگی بون	مۆرفیمی نێستا	ڕاناوی لکاو
١	ئاشکرایەø،	ئاشکرا	بـ ← ø	(یـ ناوبرە) + ـە	ø بەرکار
٢	هەڵبەتەø،	هەڵبەتە	بـ ← ø	ـە	ø بەرکار
٣	دیارەø،	دیار	بـ ← ø	ە	ø بەرکار

خشتەی (٤٢)

لێرەدا ڕاناوی لکاو دەبێتە بەرکار، چونکە کارەکە تێنە پەڕی بەرکاریە.

سێیەم - پارستەی دیارخەری بەرکاری بە یاریدە:

لەم جۆرە ڕستە ئاوێتانەدا، پارستە، لایەنێکی بەرکاری بە یاریدەی شارستە ڕوندەکاتەوە و دەبێتە دیارخەری بەرکاری بە یاریدەی شارستە. وەك:

	شارستە		پارستە	فرێزی کاری شارستە
	فرێزی ناوی	بەرکاری بە یاریدە		
١	هێلان	بە ئوتومبێلەکەی،	کە تازەی کڕیبو،	هات.
٢	نامەیەکم	بە هۆنراوەدا،	کە کوڕە گەورەمە،	بۆ ناردی.
٣	شیعرێکم	لەو دەفتەرە	ی،کە تازەی کڕیبو،	بۆی نوسیوە.

خشتەی (٤٣)

٢- *پارستەی دیارخەری کار (ئاوەڵکاری)*:

پارستەی دیارخەری کار، ئەو جۆرە ڕستە لاوەکیانە دەگرێتەوە، کە کاری ڕستەی سەرەکی (شارستە) پتر ڕوندەکەنەوە و دیاری دەخەن، بۆیە بە پێی ڕۆڵ و جۆری ڕونکردنەوەکەیان دەکرێن بەم بەشانەی خوارەوە:

یەکەم - پارستەی دیارخەری کات:

لەم جۆرە ڕستە ئاوێتانەدا، پارستە، کاتی ڕودانی کاری شارستە ڕوندەکاتەوە، بە پەیوەستکردنی بە کارێکی کات زانراو. واتە؛ کاتی ڕودانی کاری پارستە زانراوە و بە هۆی ئەوەوە، کاتی ڕودانی کاری شارستەش دەزانرێ و دەتوانرێ، شارستە و پارستەش پاش و پێش بکرێن. بە زۆری لەم جۆرە ڕستە ئاوێتانەدا ئامرازی لێکدەری (کە) بەکاردێ. وەك:

	پارستەی دیارخەری کات	شارستە
١	کە من هاتم،	ئەو لەوێ بو.
٢	کە تۆ دەچوی،	من دەگەڕامەوە.
٣	کە کار لە کار ترازا،	برا دەبێتە برازا.

خشتەی (٤٤)

دوەم - پارستەی دیارخەری هۆ:

ئەم جۆرە پاڕستانە، هۆی ڕودانی کاری شاڕستە دەردەخەن و بە زۆری ئامرازە لێکدەرەکانی (چونکە، لەبەرئەوەی، لەبەرئەوەی کە) تیایاندا بەکاردێن و دەتوانرێ، بە ئاسانی شوێنی شاڕستە و پاڕستە ئاڵوگۆڕ بکرێن. وەك:

	پاڕستەی دیارخەری هۆ	شاڕستە
١	چونکە یەکناگرین،	سەرناکەوین.
٢	لەبەرئەوەی ئاستی زانستیمان نزمە،	کورد زانای تیا هەڵنەکەوتوە.
٣	لەبەرئەوەی قسەکانی حەق و ڕەقن،	لای کاربەدەستان پەسەند نیە.

خشتەی (٤٥)

سێیەم - پاڕستەی دیارخەری ئەنجام:

ئەم جۆرە پاڕستانە، ئەنجامی ڕودانی کاری شاڕستە دەردەخەن و بە زۆری ئامرازە لێکدەرەکانی (بۆیە، لەبەرئەوە) تیایاندا بەکاردێن و دەتوانرێ، بە ئاسانی شوێنی شاڕستە و پاڕستە ئاڵوگۆڕ بکرێن. وەك:

	شاڕستە	پاڕستەی دیارخەری ئەنجام
١	یەکناگرین،	بۆیە سەرناکەوین.
٢	ئاستی زانستیمان نزمە،	لەبەرئەوە زانامان تیا هەڵنەکەوتوە.
٣	قسەکانی حەق و ڕەقن،	لەبەرئەوە لای کاربەدەستان پەسەند نیە.

خشتەی (٤٦)

شایانی باسە، پاڕستە دیارخەرەکانی هۆ و ئەنجام پێچەوانەی یەکترن. واتە؛ ئەگەر شاڕستە و پاڕستەکانیان ئاڵوگۆڕ بکەین، لەگەڵ گۆڕینی ئامرازە لێکدەرەکانیان، پاڕستەکانی هۆ و ئەنجام ئاڵوگۆڕ دەبن.

چوارەم - پاڕستەی دیارخەری ئامانج:

ئەم جۆرە پاڕستانە، ئامانجی ڕودانی کاری شاڕستە دەردەخەن و بە زۆری ئامرازە لێکدەرەکانی (بۆ ئەوەی، تا، هەتا، تاکو، هەتاکو، ...) تیایاندا بەکاردێن. وەك:

	شاڕستە	پاڕستەی دیارخەری ئامانج
١	کورد تێدەکۆشێ،	بۆ ئەوەی مافی چارەنوسی دابین بکا.
٢	ئێمە ڕاپەڕین،	تاکو کوردستان ڕزگار بکەین.
٣	کابرا ئەو هەمو مەراییە دەکا،	تا بیکەن بە شتێك.

خشتەی (٤٧)

پێنجەم - پاڕستەی دیارخەری پێوانە:

ئەم جۆرە پاڕستانە، بڕ و ڕادە و پێوانەی ڕودانی کاری شاڕستە دەردەخەن. واتە؛ بوار و سنوری کارکردنەکەی دەستنیشاندەکەن. بە زۆری ئامرازە لێکدەرەکانی (کە، تا، هەتا،

تاكو، هەتاكو...) تیایاندا بەكاردێن. جگە لەمەش، لە شاڕستەدا دیارخەرێكی نادیاری پێوانە وەك (بە ڕادەیەك، هێندە، ئەوەندە ...) لە پێش ئاوەڵناوی شاڕستەكە هاتوە و ئەركی پاڕستە دەرخستن و سنوردارکردنی ئەو دیارخەرەیە. هەر ئەم دیارخەرانە دەبنە خاڵی سەرەكیی جیاكردنەوەی پاڕستەی دیارخەری پێوانە، لە پاڕستەی دیارخەری ئامانج. وەك:

	شاڕستە	پاڕستەی دیارخەری پێوانە
١	كوردستان بە ڕادەیەك ڕازاوەیە،	كە هەر باسی ناكرێ!.
٢	كەلوپەلەكان هێندە گران بون،	كە نەمتوانی هەڵیانبگرم.
٣	كچەگاوان ئەوەندە جوان بو،	تا برای خۆشی حەیرانی دەبو.

خشتەی (٤٨)

شەشەم - پاڕستەی دیارخەری مەرج:

ئەم جۆرە پاڕستانە، مەرجی ڕودانی كاری شاڕستە دەردەخەن و بە زۆری ئامرازی لێكدەری (ئەگەر/گەر) تیایاندا بەكاردێ. وەك:

	پاڕستەی دیارخەری مەرج	شاڕستە
١	ئەگەر گوڵ نی،	دڕكیش مەبە.
٢	(ئەگەر) پشتت سەفین بێ،	تف لە ئاسن بكە.
٣	گەر خودا دەستمان بدا،	كوردستان یەكدەخەینەوە.

خشتەی (٤٩)

لەم جۆرە ڕستە ئاوێتانەدا، پاڕستە دەبێتە ڕستەی مەرج و شاڕستەش دەبێتە وەڵامی مەرج(ئازاد-٨١).

((پەراوێزەكانی بەشی دوەم))

(١) ئەگەرچی لە هەندێ سەرچاوەی وەك (سینتاكسی ڕستەی تێكەڵ، د. كوردستان موكریانی، لاپەڕە (٤٥)دا، ئەم جۆرە ڕستەیە بە تێكەڵ دانراوە، بەڵام ئەم جۆرە ڕستانە لێكدراون و تێكەڵ نین، چونكە:

١- دەتوانرێ، بە لای كەمەوە یەكێ لە ئامرازە لێكدەرەكان لابدرێ:

ـــ (ئەگەرچی) هۆنراو زیرەكە، (بەڵام) ناخوێنێ.

ـــ ئەگەرچی هۆنراو زیرەكە، ناخوێنێ.

ـــ هۆنراو زیرەكە، بەڵام ناخوێنێ.

٢- هیچ ڕستەیەك وەسفی بەشێكی ڕستەكەی تر ناكا و لە بنەڕەتدا ڕستە سادەكان بەم شێوەیەن:

ـــ هۆنراو زیرەكە.

ـــ هۆنراو ناخوێنێ.

(٢) لە ڕێزمانی دێریندا، هەڵەیەکی باو کراوە، ئەویش داننانە بە بونی پاڕستەی ناوی. واتـە؛ پاڕسـتە ڕۆڵی ناوێکی شاڕستە دەگێڕێ، ئینجا ناوەکە بکەر بێ، یان بەرکار. پاڕستەکانیش ناونراون بە (پاڕستەی جێگری بکەر)، یان (پاڕستەی جێگری بەرکار)، وەك: ﴿ پاڕستەی نـاوی ئـەو پاڕسـتانەن، کـە جێگـەی ناوێك لە شاڕستەدا دەگرنەوە، ئەو ناوانەش کە دەشێ، ئەم جۆرە پاڕسـتەیە جێگـەیان بگرێتـەوە، یـان (بکەر)ن، یان (بەرکار)ن، کەواتە پاڕستەی ناوی دو جۆرە:-

١- پاڕستەی جێگری بکەر:-

١- ئاشکرایە، (کە) ئیمپریالیزم دژی ئازادیی گەلانە.

٢- دیارە، (کە) هەرێم ئەمساڵ دەردەچێت.

٢- پاڕستەی جێگری بەرکار:-

١- وتم، (کە) توخنی بێگانە مەکەون.

٢- ناتوانم، (کە) ئەم کارە بکەم. ﴾(عەبدوڵا-٨١).

لە ڕاستیدا، ئەم پاڕستانە جێگەی هیچ ناوێك لە شاڕستەدا ناگرنەوە، بەڵکو هەمویان بـەرکارە دەرنەکەوتوەکەی شاڕستە (کە کەسی سێیەمی تاکـە و ڕاناوەکـەی سـفرە) ڕوندەکەنـەوە و دەریدەخـەن. شاڕستەکان بەم شێوەیە شیدەکرێنەوە:

شاڕستە	فریزی ناوی	ناوبڕ	ڕەگی (بون)	مۆرفیمی ئێستا	ڕاناوی ک٣تاک
ئاشکرایە	ئـاشـکـرا	یـ	Ø	ـە	Ø
دیـــارە	دیــــار	....	Ø	ـە	Ø

خشتەی (٥٠)

لێرەدا، پاڕستەکە بوەتە دیارخەر، بۆ ڕاناوە سفرەکەی کەسی سێیەمی تاك.

هەروەها لە ڕستەی ﴿ وتم، (کە) توخنی بێگانە مەکەون. ﴾دا، شاڕستەی (وتم،) بەم شێوەیەیە:

وتم = (و) ڕەگی کار + (ت) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو +Ø ڕاناوی ک٣تاك بەرکار + (م) ڕاناوی بکەر.

دیسان لێرەدا، پاڕستەکە، بەرکارە سفرەکەی کەسی سێیەمی تاکی ڕونکردۆتـەوە، کـە – چـی – وتـوە؟ و بوەتە دیارخەری بەرکار.

هەروەها لە ڕستەی ﴿ناتوانم، (کە) ئەم کارە بکەم ﴾دا، شاڕستەی (ناتوانم)، بەم شێوەیەیە:

ناتوانم = (نا) ئامرازی نەرێیە + (ی)ی ڕاناوی بەرکار سواوە + (توان) ڕەگی کار + (ێ)ی مۆرفیمی کاتی داهاتو دەرنەکەوتوە + (م) ڕاناوی بکەر.

لێرەشدا، پاڕستە، بەرکاری شاڕستەی ڕونکردۆتەوە، کە ئەو شتەی ناتوانێ، بیکا، چیە؟.

﴿بەشی سێیەم﴾

پۆلینی ڕستە لە ڕوی گەیاندنی واتا (ئەرکە زمانەوانیەکانی ڕستە)

جگە لە پۆلینکردنی ڕستە لە ڕوی ڕۆنان و داڕشتنەوە، هەروەك لە بەشەکانی پێشەوە باسکرا، دەتوانرێ، لە ڕوی ئەرکی گەیاندنی واتا و مەبەستیش پـۆلین بکـرێ، کـە هەنـدێ جار، لە ڕوی ناوەڕۆك(کوردستان-٦٠)، یان کردە قسەییەکانیشی(قیس-٣٨) پـێ دەوتـرێ. زۆربـەی

زمانەوانە کوردەکان، هەر لە زووەوە ئەم دابەشەیان کردوە و لەم ڕووەوە، تەنیا چوار بەشیان لە یەك جیاکردۆتەوە: ڕستەکانی (هەواڵگەیاندن، پرسیار، فەرماندان و سەرسوڕمان)، بەڵام بە زۆری لایەنی داڕشتن و واتایان لە یەك جیا نەکردۆتەوە، هەرچەندە لە یەك ترازاندنیان کارێکی ئاسان نیە، چونکە دەنگەکان هەڵگری واتاکانن و پەیوەندییەکی لەخۆوەی ئەوەندە بە هێزیان پەیداکردوە، لە یەکتر دابڕینیان ئەستەمە، بەڵام ڕێزمانی دێرین خۆی بە هەڵاواردنی ئەم دو لایەنە ماندو نەکردوە و تێکڕایی باسکراون.

ئەوەی گرنگە، بۆ دەستنیشانکردنی هەر ئەرکێکی ڕستە، دەبێ، تەواو لە مەبەستی قسەکەر (یا نوسەر) بگەین و بە پێی مەبەستی وردی قسەکەر، ئەرکەکە دەستنیشان بکرێ. لە ئاخاوتندا هێز و ئاواز و هێما جوڵەییەکانی قسەکەر، یارمەتییەکی زۆری قسەکەر دەدەن بۆ گەیاندنی مەبەستە وردەکەی، بەڵام لە نوسیندا هەوڵدراوە، نیشانەکانی خاڵبەندیی ئەم ڕۆڵە بگێڕن، بۆیە فەرامۆشکردنیان دیاردەیەکی پەسەند نیە.

ژمارەی ئەرکە واتاییەکانی ڕستە، لە نێوان زمانەوانە هاوچەرخەکانیش هاویەك نیە، لە نێوان (٣) سێ ئەرك و پتر لە دە ئەرکدایە. لەم بەشەدا هەمو بەشەکان بە وردی باس دەکرێن و بە سەر حەوت جۆر دابەش دەکرێن و ئەگەری جیاکردنەوە و تێکەڵکردنەوەی هەندێ بەشیش دەخرێتە ڕو و سەربەستی تەواو بۆ خوێنەر جێ دەهێڵرێ، تا لە نێوان کەمترین و زۆرترین ژمارەی جۆرەکان کامەیان پەسەنددەکا، بەڵام نکوڵی لەوە ناکرێ، کە تەنیا سێ ئەرکی یەکەمیان ڕەسەن و سەرەکین و ئەوانی تر لاوەکین و دەتوانرێ، لە گەڵ سێ ئەرکە سەرەکیەکە تێکەڵبکرێنەوە:

<u>**یەکەم: ئەرکی زانیاری و هەواڵدان:**</u>

ئەم ئەرکە، سەرەکیترین ئەرکەکانی ڕستەیە. دەشێ، ئەم جۆرە بە ئەرکێك دابنرێ و دەشێ، دابەشی دو بەش بکرێ:

١- <u>ئەرکی زانیاری</u>: لەم ئەرکەدا بیرۆکەی زانینێکی هەمیشەیی، واتا؛ زانیارییەکی بەردەوامی نەگۆڕ، کە لە مێشکی قسەکەر (یا نوسەر)دا هەیە و دەتوانرێ، بە هۆی ئەو جۆرە ڕستەیەوە بگەیێنرێتە مێشکی گوێگر (یا خوێنەر). ئەم ئەرکە، بە زۆری بۆ گەیاندنی زانستەکان و بابەتی کەرەسە پێوراوەکان بە کاردێ. وەك:

ـــ ئاو لە سەد پلەی سەدی دەکوڵێ و لە سفر پلەی سەدی دەبەستێ.

ـــ زەوی بە دەوری خۆردا دەسوڕێتەوە.

ـــ یەکەی خێرایی یەکسانە: بە یەکەی درێژی، لەسەر یەکەی کات.

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) زانیاری لە مێشکی قسەکەر (یا نوسەردایە) و دەگوێزرێتەوە بۆ مێشکی گوێگر (یا خوێنەر).
(ب) ڕاست و هەڵەی تێ دەکەوێ.
(ج) بابەتی زانیاریەکە دەربارەی دیاردەیەکی نەگۆڕە.
(د) لە قسەکردندا ئاوازی ڕستەکە ئاسۆیی و ڕێکە و لە نوسیندا لە کۆتایی ڕستەکە خاڵێک دادەنرێ.

٢ - ئەرکی هەواڵدان (یا هەواڵگەیاندن):

تەنیا جیاوازی لە نێوان ئەم ئەرکە و ئەرکی زانیاریدا ئەوەیە، بابەتی زانیاریەکە لە ئەرکی زانیاریدا، دەربارەی دیاردەیەکی نەگۆڕە، واتە؛ لە کۆندا هەر وابوە و ئێستاش هەروایە و لە داهاتوشدا هەر وا دەمێنێ، بەڵام بابەتی زانیاریەکە لە ئەرکی هەواڵداندا، دەربارەی دیاردەیەکی گۆڕاوە، واتە؛ هەواڵێکە نەك زانیارییێك و لە کۆندا نەبوە و لە دواییدا هاتۆتە ئارا و لە کۆتاییشدا نەماوە یا نامێنێ. وەك:

ــــ شەڕی چاڵدێران، بوە هۆی یەکەم دابەشکردنی کوردستان.
ــــ هێزی هاوپەیمانان، ڕژێمی سەددامی دیکتاتۆریان ڕوخاند.
ــــ ڕۆژێك دێ، لە کوردستان نەوت نامێنێ و ڕۆڵی ئاو بایەخدار دەبێ.

دەشێ، ئەم دو ئەرکە تێکەڵ یەك بکرێن و بە یەك ئەرك دابنرێن: (ئەرکی زانیاری و هەواڵدان)، چونکە هەمو سیماکانیان وەکو یەکە و تەنیا لە سیمایەك جیان، کە هەمیشەیی زانیاری و ناهەمیشەیی هەواڵە، کە هەندێ جار، ڕاستی دیاردەکە یا باوەڕەکە لە کەسێك بۆ کەسێکی تر دەگۆڕێ، وەك: بونی خوا، فریشتە، جنۆکە... لای ئایندار و بێ ئایینەکان.

ئەوەی شایانی باسە، لە (ئەرکی زانیاری و هەواڵدان)دا، ئەگەر زانیاری یا هەواڵەکە، ڕاست نەبو و قسەکەریش ڕاستیەکەی نەدەزانی، واتە؛ هەڵەکەی ئەنقەست نەبو، ئەوا بیرۆکەکە هەڵەیە، بەڵام ئەگەر قسەکەر ڕاستیەکە بزانێ و بە ئەنقەست بە هەڵە بیداتە گوێگر، ئەوا لە بری هەڵە پێی دەوترێ: (درۆ). بۆیە دەتوانرێ، بوترێ: ئەم ئەرکە ڕاست و هەڵە یا ڕاست و درۆی تێ دەکەوێ.

دوەم: ئەرکی پرسیاری:

ئەرکی پرسیاری (یا پرسیارکردن)، دوەم ئەرکی سەرەکی ڕستەیە و کوتومت پێچەوانەی ئەرکی زانیاری و هەواڵدانە. لەم ئەرکەدا، زانیاریەکە لە مێشکی گوێگر(یا خوێنەر)دایە و قسەکەر(یا نوسەر) داوای دەکا(ابوبکر-٣). وەك:

ــــ ناوت چیە؟

ـــ کەی کۆماری مەهاباد دامەزرا؟

ـــ ئایا کوردستانێکی یەکگرتو دروست دەبێ؟

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) زانیاری لە مێشکی گوێگر (یا خوێنەردایە) و دەگوێزرێتەوە بۆ مێشکی قسەکەر (یا نوسەر).

(ب) ڕاست و هەڵەی تێ ناکەوێ. واتە؛ پرسیار هەر پرسیارە و قسەکەر ناتوانێ، پرسیارێکی هەڵە بکا، چونکە خۆی زانیاری دەربارەی شتەکە نیە.

(ج) مەرجی ڕستەی پرسیارکردن ئەوەیە، دەبێ قسەکەر چاوەڕێی وەڵام بکا، ئەگەر چاوەڕێی نەکرد، ئەوا مەبەستی پرسیار نیە. وەك: کوێ؟، چۆنی؟... هتد، ئەمانە ئەرکێکی ترن، هەرچەندە دەشێ، بخرێنە ناو گروپی ئەرکی پرسیاری.

(د) لە قسەکردندا، ئاوازی ڕستەکە لە ئاسۆیی بەرەو بەرزیە و لە نوسیندا لە کۆتایی ڕستەکە نیشانەی پرسیار دادەنرێ.

هەڵبەتە، وەڵامی ئەرکی پرسیاری بە ئەرکی یەکەم (زانیاری و هەواڵدان) دەدرێتەوە. لە ڕێزمانی دێریندا وا باو بو، کە دەبوایە، وەڵامی پرسیارەکە بە تەواوی بدرێتەوە. واتە؛ کاتێ دەپرسن: ناوت چیە؟ دەبوایە، بڵێیت: ناوم فلانە. بەڵام لە ڕێزمانی هاوچەرخدا، دەتوانی، تەنیا ناوی خۆت بڵێیت، چونکە: یەکەم – ئاستی ناوەوە و ئاستی دەرەوە دۆزرایەوە و دوەم – لە زانستەکاندا تۆ یاسا دەدۆزیتەوە و یاسا دروست ناکەی و بە زۆر بیسەپێنی بە سەر کەرەسەکاندا، واتە؛ ئێستا لەبری وەڵامی: من ناوم فلانە. دەتوانی بڵێی (یا بنوسی): فلان.

لە ڕستەی پرسیاریدا، بۆشاییەکی زانیاری لە مێشکی قسەکەردا هەیە، داوا لە گوێگر دەکا، ئەو بۆشاییەی بۆ پڕ بکاتەوە. گەرچی هەندێ جار، ئەو زانیاریەی قسەکەر داوای دەکا خۆی دەیزانێ، وەك ئەو پرسیارانەی مامۆستا لە قوتابیەکانی دەکا. بەڵام لێرەدا قسەکەر(مامۆستا)، شتێکی تر نازانێ و ناڕاستەوخۆ داوای دەکا، ئەویش: ئایا گوێگر (قوتابیەکان) ئەو شتە دەزانن، یان نا؟.

سێیەم: ئەرکی فەرماندان و داخوازی و خۆزگەیی (ئەرکی ئارایی):

فەرماندان، سێیەم ئەرکی سەرەکیی ڕستەیە، ئەرکی فەرماندان و داخوازی ئەوەیە، کە قسەکەر داوا لە گوێگر دەکا، کارێکی بۆ ئەنجام بدا. واتە؛ داوای نواندنێکی کارەکیی لێ دەکا، ئینجا نواندنەکە قسە بێ یان جوڵە. دەتوانرێ، پێی بگوترێ ئەرکی ئارایی، چونکە مەبەستی قسەکەر هاتنە ئارایی شتێکە. ئەم ئەرکە دەکرێتە سێ بەش:

أ- فەرماندان: لەم بەشەدا، کەسی یەکەم (قسەکەر یا نوسەر)، ڕاستەوخۆ داوا لە کەسی دووەم (گوێگر یا خوێنەر) دەکا، کە کارێکی لە کاتی ئێستادا بۆ جێبەجێ بکا. ئەم بەشەش بە دو شێوە ئەنجامدەدرێ:

١- فەرمانی بەهێز: لێرەدا، قسەکەر(/فەرماندەر)، چ لە پلە و پایە بێ، یان تەمەن، لە گوێگر گەورەترە و دەسەڵاتی بە سەر گوێگر(/فەرمان پێکراو)دا دەڕوا. فەرمانەکانیش بە زۆری بچوکترین ڕستەی سادەن و کەمتر گرێی ئامادەکاری، یان ڕونکردنەوەیان لە گەڵدایە. وەك:

ـــ بۆ پێشەوە بڕۆ / بڕۆن، هەڵمەت بەرە / هەڵمەت بەرن.

ـــ پێنوسەکەت دانێ. پێنوسەکانتان دانێن.

ـــ بنوسە / بنوسن.

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) قسەکەر داوای ئەنجامدانی ئەرکێك لە گوێگر دەکا لە کاتی ئێستادا. مۆرفیمی کاتی ئێستاش (ە) لە کەسی دووەمی تاکدا دەرەکەوێ، (ئەگەر ڕەگەکە کۆتایی بە بزوێن نەهاتبێ،) چونکە گوێگر ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ بەرامبەر قسەکەرە، تێی دەگا و پێویست بە ڕاناوی لکاو ناکا و دەبێتە سفر (Ø)، بەڵام لە کەسی دووەمی کۆدا، مۆرفیمی کاتی ئێستا (ە) دەرناکەوێ، چونکە (ن)ی ڕاناوی لکاوی کەسی دووەمی کۆ دەرەکەوێ، تاکو جیابکرێتەوە لە کەسی دووەمی تاك. وەك: بنوسەØ، بنوسØن.

(ب) ڕاست و هەڵەی تێ ناکەوێ.

(ج) داواکاریەکە (واتە؛ شتە داواکراوەکە)، بە زۆری کارەکیە و دەشێ، زارەکیش بێ، (وەك، داواکردنی وتنی شتێك).

(د) لە قسەکردندا، ئاوازی ڕستەکە ئاسۆییە، لە کۆتاییدا بەرەو خوارەوەیە و لە نوسیندا لە کۆتایی ڕستەکە خاڵێك دادەنرێ.

(ه) بۆ نەرێکردنی ئەم جۆرە ڕستانەی فەرماندان، پێشگری نەرێی (مە) لە بری (بـ)ی مۆرفیمی فەرماندان (هاتنە ئارایی) دادەنرێ.

٢- فەرمانی بەڕێز: لێرەدا، قسەکەر، چ لە پلە و پایە بێ، یان تەمەن، لە گوێگر بچوکترە، یان هاوتەمەنن و دەسەڵاتی بە سەر گوێگردا ناڕوا. هەندێ جار، ئەگەر قسەکەر دەسەڵاتیشی بە سەر گوێگردا بڕوا، نایەوێ، فەرمانەکەی بە شێوەیەکی بەهێز بەسەردا بچەسپێنێ و لە بری ڕێگەی هێز و سەربازی، ڕێگەیەکی دیپلۆماسی ئەگرێتەبەر.

فەرمانەکانیش هەرگیز بچوکترین ڕستەی سادە نین و هەردەم گرێی ئامادەکاری یان ڕونکردنەوە و مەراییییان لە گەڵدایە. وەك:

ـــ بە یارمەتیت، هەرچەندە بە کاری تۆ ناشێ، جامێك ئاوم بۆ بێنە.

ـــ بەڕێزتان گەر بە گرانی نازانن، ئەم داواکاریەمان بۆ واژۆ بکە.

ـــ فەرمو، مێوان بە.

ـــ ببورن، تکایە بێدەنگبن.

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

سیماکانی ئەم جۆرە فەرماندانە (بەڕێز/ بێهێز)، هەمان سیماکانی فەرماندانی بەهێزن، تەنیا جیاوازییان لەوەدایە: یەکەم ـ لە فەرماندانی بەڕێزدا، ئاوازەکە نەرمترە و لە هەواڵدان نزیك دەبێتەوە. دوەم ـ لەسەرەتای ڕستەکەدا، وشەیەك، دەستەواژەیەك، یان ڕستەیەکی پاڕانەوە، یان داوای نەرم هەیە. وەك: فەرمو، تکایە، بێ زەحمەت، بە یارمەتیت،.....

ب- داخوازی: لەم بەشەدا، کەسی یەکەم (قسەکەر یا نوسەر)، چ تاك بێ، چ کۆ، ڕاستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ، داوا لە هەر یەکێك بیەوێ، لە هەر شەش کەسەکە (تەنانەت خۆیشی) دەکا، کە لە کاتی داهاتودا، کارێکی بۆ جێبەجێ بکا:

لە کاری تێنەپەڕ:

ڕستەی داخوازی	مۆرفیمی ئارایی	ڕەگی کار	مۆرفیمی داهاتو	ڕاناوی لکاو	
بـچـØـم	بـ	چـ	Ø	م	کەسی یەکەمی تاك
بـچـØـی	بـ	چـ	Ø	ی	کەسی دوەمی تاك
بـچـێØ	بـ	چـ	ێ	Ø	کەسی سێیەمی تاك
بـچـØـین	بـ	چـ	Ø	ین	کەسی یەکەمی کۆ

خشتەی (٥١)

لە کاری تێپەڕ:

ڕستەی داخوازی	مۆرفیمی ئارایی	ڕاناوی بەرکار	ڕەگی کار	مۆرفیمی داهاتو	ڕاناوی لکاوی بکەر	
بینوسـØـم	بـ	یـ	نوسـ	Ø	م	کەسی یەکەمی تاك
بماننوسـØـی	بـ	مانـ	نوسـ	Ø	ی	کەسی دوەمی تاك
بتاننوسـێØ	بـ	تانـ	نوسـ	ێ	Ø	کەسی سێیەمی تاك
بیاننوسـØـین	بـ	یانـ	نوسـ	Ø	ین	کەسی یەکەمی کۆ

خشتەی (٥٢)

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) قسەکەر، داوای ئەنجامدانی ئەرکێك لە گوێگر دەکا لە کاتی داهاتودا. گوێگر دەشێ، هەر یەکێك بێ، لە شەش کەسەکە و ڕاناوی لکاو لە کەسی دوەمی تاکدا (ی)ی ئاساییە و سفر

(Ø) نیه. مۆرفیمی کاتی ئێستا، لەم جۆرە ڕستانەدا نیە و تەنیا مۆرفیمی کاتی داهاتو (ێ/Ø) هەیە، واتە؛ ئە نجامدانی کارەکە، هەردەم دوای کاتی ئێستا (دەمی ئاخاوتن) دەبێ.

(ب) ڕاست و هەڵەی تێ ناکەوێ.

(ج) داواکاریەکە بە زۆری کارەکیە و دەشێ، زارەکیش بێ.

(د) لە قسەکردندا، ئاوازی ڕستەکە ئاسۆییە و لە کۆتاییدا لادانی بەرەو خوارەوە زۆر کەمترە لە فەرماندانی بەهێز. لە نوسیندا، لە کۆتایی ڕستەکە خاڵێك دادەنرێ.

(هـ) بۆ نەرێکردنی ئەم جۆرە ڕستانەی فەرماندان، پێشگری نەرێی (نە)، لە بری (بـ)ی مۆرفیمی فەرماندان (هاتنە ئارایی) دادەنرێ. ئەگەر ڕستەی ئەرێ و نەرێ بە دوای یەکدا هاتن، گومانداری و دودڵی لە ئە نجامدانی کارەکە دەگەیێنێ. وەك: (بچم، نەچم؟! بینوسین، نەینوسین؟!).

(و) دەتوانرێ، ئەم جۆرە ڕستانە بۆ پاڕستەی مەرجیش بەکاربێن. وەك: (ئەگەر بە یەکەم دەربچی، خەڵات دەکرێی).

ج- خۆزگەیی: جیاوازیی سەرەکیی ئەم بەشە، لەگەڵ داخوازیدا، ئەوەیە، کە داخوازی لە کاتی داهاتودایە، بەڵام خۆزگەیی لە کاتی ڕابوردودایە. واتە؛ لە داخوازیدا، قسەکەر ئاواتی ئەوە دەخوازێ، لە داهاتودا شتێکی بۆ بهێنرێتە ئارا، کەچی لە خۆزگەییدا قسەکەر ئاواتی ئەوە دەخوازێ، لە ڕابوردودا شتێکی بۆ بهێنرێتە ئارا، بەڵام کاتی ڕابوردو بە سەر چوە و لە دەست دەرچوە و دەسەڵاتمان بە سەری نەماوە، بۆیە ئێستا ناکرێ، ئاواتەکەی قسەکەر بهێنرێتە دی و داواکاریەکەی دەبێتە خۆزگەیی.

چۆنیەتی داڕشتنی ڕستەی خۆزگەیی، لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر (بە گونجانی فۆنۆلۆجی و ئاسانی دەربڕینی ناوچەکە)، دەگۆڕێ. بۆ نمونە ئەگەر بواری ڕودانی کارەکە تەنیا لە ڕابوردو بێ، ئەم شێوازانە دەبیسترێن:

چوبام ... چوبای ... چوباØ ... چوباین ...

بچوام ... بچوای ... بچواØ ... بچواین ...

بچوبام ... بچوبای ... بچوباØ ... بچوباین ...

بەڵام ئەگەر بواری ڕودانی کارەکە لە ڕابوردودا تا کاتی ئێستا (دەمی ئاخاوتن) درێژ بکرێتەوە، ئەوا مۆرفیمی کاتی ئێستاشی دێتە سەر. وەك:

چوبامایە ... چوبایتایە ... چوباØیە... چوبایانیە ...

بچوامایە ... بچویتایە ... بچواØیە... بچوایانیە ...

بچوبامایە ... بچوبایتایە ... بچوباØیە... بچوبایانیە ...

سیماكانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) قسەكەر، ئاواتی ئەنجامدانی ئەركێك لە كاتی ڕابوردودا، لە گوێگر دەخوازێ. گوێگر دەشێ، هەر یەكێك بێ لە شەش كەسەكە. بەڵام لەبەرئەوەی كاتەكە ڕابوردوە، كارەكە ئەنجام نادرێ و دەبێتە خۆزگەیی.

(ب) ڕاست و هەڵەی تێ ناكەوێ.

(ج) داواكاریەكە بە زۆری كارەكیە و دەشێ، زارەكیش بێ.

(د) لە قسەكردندا، ئاوازی ڕستەكە ئاسۆییە. لە نوسیندا، لە كۆتایی ڕستەكە خاڵێك، یان نیشانەی سەرسوڕمان دادەنرێ.

(ه) بۆ نەرێكردنی ئەم جۆرە ڕستانەی فەرماندان، پێشگری نەرێی (نە)، لە بری (بـ)ی مۆرفیمی فەرماندان (هاتنە ئارایی) دادەنرێ (تەنیا ئەگەر پێشگر بێ) .

(و) دەتوانرێ، ئەم جۆرە ڕستانە بۆ پارستەی مەرجیش بەكاربێن، وەك: (ئەگەر بە یەكەم دەرچوبای، خەڵات دەكرای).

<u>چوارەم: ئەركی هەستدەربڕین (سەرسوڕمان):</u>

لەم بەشەدا، قسەكەر هەستی پەنگخواردوی خۆی بە ڕاستی و بێ دەسكرد، بەرامبەر هەر توخمێك بە چاكە یا خراپە دەردەبڕێ. دەتوانرێ، ئەم بەشەیان بكرێتە دو جۆر:

أ- <u>هەستدەربڕین بە چاكە</u>: لێرەدا، قسەكەر ئەوپەڕی ڕەزامەندیی خۆی دەربارەی توخمی مەبەستەكەی دەردەبڕێ و بێ ئەوەی توخمەكە(كەسەكە) ببیبیسێ، یا نەیبیسێ، قسەكەر هەست و نەستی خۆی بە ڕاستی و بە چاكە دەردەبڕێ. واتە؛ قسەكەر، هیچ مەبەستێكی نیە، تەنیا هەستدەربڕین نەبێ. وەك، لە ڕستەی سەرسوڕمان و شیعری وەسفی و پیاهەڵدانی بێ درۆ و نزا و پاڕانەوە و گۆرانی و ...هتد:

سەرسوڕمان: (وای،) لەم شاخە بەرزەی! ... (ئەڵڵاه،) چەند جوانە!

شیعری وەسفی: كۆمەڵە شاخێك سەخت و گەردن كەش، .... ئاسمانی شینی گرتۆتە باوەش!

نزا: تەمەن درێژ بی! ... بێ وەی بی! ... خوا دەست بە باڵتەوە بكرێ!

پاڕانەوە: <u>ئەم زوڵمە قبوڵ نەكەی خودایە!</u> ئەسڵەن ئەمەلم بە كەس نەمایە!

ئەم میللەتە گەورەیە و عەزیمە! سێ پارچە كراوە، بۆتە قیمە.

ب- <u>هەستدەربڕین بە خراپە</u>: لێرەدا، قسەكەر ئەوپەڕی ناڕەزایی خۆی دەربارەی توخمی مەبەستەكەی دەردەبڕێ، و بێ ئەوەی توخمەكە(كەسەكە) ببیبیسێ، یا نەیبیسێ، قسەكەر هەست و نەستی خۆی بە ڕاستی و بێ دەسكرد و پێچ و پەنا دەردەبڕێ. واتە؛ قسەكەر هیچ

مەبەستێکی نیە، تەنیا هەستدەربڕین نەبێ. وەك، لە ڕستەی سەرسوڕمان و شیعری داشۆرینی ڕاست و توك و نەفرەت و جنێودان(١) و ...هتد:

سەرسوڕمان: (وای،) لەم منالّە پیس و پۆخلّەی!.....(پەککو،) چەند هیچ و پوچە!

شیعری داشۆرین: ئەسڵ و نەسەبت دۆمە، لە من بوی بە هەجیجی!

بێمروەت و ئینساف و حەڕامزادە و پیچی!

توك لێ کردن: تەمەنت کورت بێ! .. ڕوت ڕەشبێ! .. چاوت کوێر بێ! ..هەی داوەششێی!

نەفرەت لێ کردن: ئەوەی ڕێگەی لە کوردان گۆڕی، لەعنەتی خوا لە ئەلحەد و گۆڕی!

جنێو پێ دان: نامەرد!...نارەسەنی!...بێئابڕوە!...بێشەرمن!...سەرسوالکەرین!...

لە ڕستەی جنێوداندا، تێبینی ئەوە دەکرێ، کە ڕاناوی لکاوی کەسی دوەمی تاك بە زۆری دەرناکەوێ، چونکە بەرامبەر قسەکەرە و پێویست ناکا، بەلاّم بەوە لە کەسی سێیەمی تاك جیادەکرێتەوە، کە لە کەسی سێیەمی تاکدا مۆرفیمی کاتی ئێستا دەرەکەوێ و لە کەسی دوەمی تاکدا دەرناکەوێ. وەك: (تۆ هینی!... هەی هین! ... ئەو هینە!...).

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) قسەکەر، بێ ئەوەی گرنگی بدا بە بون و نەبونی گوێگر، هەستی ڕاستەقینە و پەنگخواردوی خۆی دەربارەی توخمێك (چاك بێ، یان خراپ) دەردەبڕێ.

(ب) دو جۆری هەیە، هەستدەربڕین بە چاکە و هەستدەربڕین بە خراپە.

(ج) دەبێ قسەکەر هەستی خۆی، بەڕاستی و بێ دەسکاری، وەك چۆن لە دەرونیدا هەیە، بەم شێوەیە دەربڕێ. ئەگەر هەستەکە دەسکرد بێ، ڕستەکە لەم ئەرکە دەردەچێ، هەستی دەسکرد بە چاکە، دەبێتە ڕستەی مەرایی و هەستی دەسکرد بە خراپە، دەبێتە داشۆرین و شکاندنی توخمەکە.

(د) لە قسەکردندا، ئاوازی ڕستەکە لە نزمی بەرەو بەرزیە. لە نوسیندا، لە کۆتایی ڕستەکە نیشانەی سەرسوڕمان دادەنرێ.

دەشێ، ڕستەکانی هەستدەربڕین لەگەڵ ئەرکی هەواڵدان تێکەلّبکرێن، چونکە قسەکەر ڕای خۆی دەربارەی توخمێك (بە چاك، یا خراپ) دەربڕیوە، بەلاّم ڕستەکانی نزا و پاڕانەوە و توك و نەفرەت، دەشێ، بخرێنە سەر ئەرکی فەرماندان و ببن بە جۆرێکی داخوازی، هەرچەندە شێوە و مەبەستی دەربڕینیان لە هەواڵدان و فەرماندان جیاوازە.

پێنجەم: ئەرکی هەست وروژاندن:

لەم بەشەدا، قسەکەر دەیەوێ، بەم جۆرە ڕستانە هەستی گوێگر بوروژێنێ و ناڕاستەوخۆ، کارێکی پێ ئەنجام بدا (چاکە بێ، یا خراپە). واتە؛ دەیەوێ، چ بە پاداش و تەماحی بێ، چ بە هەڕەشە و ترساندن بێ، فریوی بدا و ناڕاستەوخۆ، داواکاریەکەی پێ

ئەنجام بدا. بۆیە دەتوانرێ، ئەم بەشە بخرێتە پاڵ جۆرێکی فەرماندان، هەرچەندە قسەکەر شێوازی داواکاریەکەی جیایە.

دەشێ، ئەم بەشەش بکرێتە دو جۆر:

أ- هەست وروژاندن بۆ سودی گشتی: لێرەدا، قسەکەر هەوڵدەدا، بەم جۆرە ڕستانە ناڕاستەوخۆ، وا لە گوێگر بکا، کارێکی چاك ئەنجام بدا. لەم جۆرە ڕستانەدا، قسەکەر ڕەچاوی هیچ بەرژەوەندیەکی تایبەتی خۆی ناکا و مەبەستی تەنیا: سودبەخشین و بەرژەوەندیی گشتیە. وەك، لە وتاری کۆمەڵایەتی و ئایینی و باسی پاداشی بەهەشت و سزای دۆزەخ و لە پەندەکانی پێشینان و ئامۆژگاری و هاندانی پێشمەرگە و سەرجەم نیشتمانپەروەران بۆ بەرگریکردن لە گەل و وڵات ...هتد.

جۆری نمونەکان	نمونەکان	مەبەستی نمونەکان
پەندی پێشینان:	برا لە پشت برا بێ، مەگەر قەزا لە لای خوا بێ!	یەکگرتن
هاندان:	ئەم خاکە داکی تۆیە! کەوتە دەستی ئەجنەبی، ئەی کوردی ساحێب غیرەت! تۆ چلۆن ڕازی دەبی؟!	بەرگری کردنە لە نیشتمان.
ئامۆژگاری:	بە ڕیشی پان و پرچی پڕ لە ئەسپێ، بناغەی ئیشی کوردان چۆن دەچەسپێ؟!	پرسیار نیە، ئامۆژگاریە.

ب- هەست وروژاندن بۆ سودی تایبەتی: لێرەدا، قسەکەر هەوڵدەدا، بۆ سودی تایبەتی خۆی بەم جۆرە ڕستانە ناڕاستەوخۆ، وا لە گوێگر بکا، کارێك ئەنجام بدا. لەم جۆرە ڕستانەدا، قسەکەر، ڕەچاوی هیچ بەرژەوەندیەکی گشتی ناکا و مەبەستی تەنیا، سودمەندی تایبەتی خۆی، یا گروپەکەی خۆیەتی. لێرەدا، کەمتر باسی ترس و تۆقاندن دەکرێ، بەڵکو بەوە فریوی گوێگر دەدرێ، کە ئەنجامدانی کارەکە بۆ بەرژەوەندی خۆیەتی و ئەنجامدانی کارەکە لە دەرونیا جوان و شیرین دەکا. وەك، لە سەرجەم پڕۆپاگەندە بازرگانی و ڕامیاری و گەشتوگوزاری و ...هتد، دەزگاکانی ڕاگەیاندن و میدیاکان، لەم ئەرکەدا ڕۆلیکی باش دەبینن. وەك:

پاگەندەی بازرگانی: فلیمی قەدەر، جوانترین و سەرکەوتوترین فلیمی کوردیە! کە ......

پاگەندەی ڕامیاری: دەنگدان بە ساڵەهای خەبات! دەنگدانە بە خوێنی شەهیدان! دەنگدانە بە ..

پاگەندەی گەشتیاری: ئەم سەیرانگایە جوانە! جێی شادی گشت دڵانە! نرخەکەی زۆر هەرزانە!

هەروەها داگیرکەرانیش، ئەم جۆرە ڕستانەی تاودان بەکاردێنن بۆ سەربازەکانیان و وایان نیشان دەدەن، کە ئەوان لە سەر مافن و بەرامبەریان بە دوژمن دادەنێن و دەبێ، لە ناو ببرێن ...

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) قسەکەر، ناڕاستەوخۆ، بێ ئەوەی مەبەستەکەی بە زەقی بخاتەڕو، دەیەوێ، هەستی گوێگر بوروژێنێ، بۆ ئەوەی کارێکی پێ ئە نجام بدا، (چاك بێ، یان خراپ).

(ب) دو جۆری هەست وروژاندن هەیە، هەست وروژاندن بۆ سودی گشتی و هەست وروژاندن بۆ سودی تایبەتی.

(ج) قسەکەر، بۆ وروژاندنی هەستی بەرامبەر، پەنا دەباتە بەر بەڵێندان بۆ پێدانی بەخشش و پاداش، یان هەڕەشە و گەفوگوڕی زیان و سزادان.

(د) بە زۆری دەزگاکانی ڕاگەیاندن و میدیاکان، هۆکاری گواستنەوە و بڵاوکردنەوەی ئەو ئەرکەن.

ئەگەرچی هەستدەربڕین و هەست وروژاندن، دو ئەرکی جیاوازن، بەڵام لە بەر ئەوەی هەردوکیان دەربارەی هەستن، یەکەمیان دەربارەی هەستی قسەکەرە و دوەمیان دەربارەی هەستی گوێگرە، دەکرێ، وەك دو بەشی جۆرێك، ناونیشانێکیان بۆ دابنرێ. وەك: ئەرکی هەستدەربڕین و وروژاندن.

<u>شەشەم: ئەرکی ڕا پەڕاندن:</u>

مەبەست لە ئەرکی ڕا پەڕاندن، ئەوەیە، کە ڕستەی ڕا پەڕاندن، خۆی دەبێتە کەرەسە و خودی ئەرکەکە، هەرکە ڕستەکە لە دەمی قسەکەر تەواو بو، ئەرکەکە ئە نجامدراوە. واتە؛ مەبەستی قسەکەر، ئە نجامدانی کارێکی زارەکیە و کارەکی نیە. کارەکەش بریتیە، لە خودی ڕستەکە و لە گەڵ کۆتایی هاتنی دوا وشەی ڕستەکە، لە دەمی قسەکەر، ئەوا یەکسەر کارەکە ئە نجامدراوە. وەك لە سوێند و تەڵاق خواردن[٢] و بەڵێندان و مەرجکردن و ناونان و کردنەوە و داخستنی (ئاهەنگ و کۆبونەوە و ئێزگە و بۆنەکان) و ...هتد. وەك:

سوێند خواردن: <u>سوێند دەخۆم</u>، کە ئیتر کات بە فیڕۆ نەدەم. ... <u>بە سەری تۆ</u>، چیتر وا ناکەم.

مەرج و پەیمان : <u>مەرج بێ</u>، تا ماوم، لە بیرتان نەکەم. ... <u>پەیمان بێ</u>، لەمەودوا جگەرە نەکێشم.

ناونان: <u>وا ئەو منالە ناو دەنێین (ڕاپەڕین). .. ئەم گەڕەکە تازەیە ناو دەنێین (شەهیدان).</u>

کردنەوەی بۆنە: <u>ئەم کۆبونەوەیەمان (بە سرودی ئەی ڕەقیب) دەست پێ دەکەین.</u>

لەم ڕستانەدا، تێبینی ئەوە دەکرێ، ئەگەر ڕستەکە سادە بێ، ئەوا هەر خۆی ڕستەی ڕا پەڕاندنە، بەڵام ئەگەر ڕستەکە ئاوێتە بو، ئەوا شاڕستەکە ڕستەی ڕا پەڕاندنە. بۆ نمونە: لە ڕستەی یەکەمدا، کاتێ قسەکەر وتی: (سوێند دەخۆم، .....) ئیتر تەواو، واتە؛ سوێندی خوارد، ئیتر ڕستەی دوەم جێبەجێ بکا، یا نەکا.

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) ڕستەی ڕا پەڕاندن، خۆی بریتیە لە خودی ئەو کارەی، قسەکەر دەیەوێ، ئـە نجامی بـدا، هەر کە کۆتـایی بە ڕستەکە هێنا، یەکسەر ئەرکەکە ئە نجام دەدرێ.

(ب) زۆربەی ڕستەکان لە کاتی ڕانەبوردو دان. ئەگەر کـران بـە ڕابـوردو، دەبـن بـە ڕسـتەی هەواڵدان، مەگەر پێشگری (وا، ئەوا) بخرێتە پێش ڕستە ڕانەبوردوەکە.

(ج) قسەکەر، بە زۆری کەسی یەکەمی تاکە، (دەشێ، بە نوێنەرایەتی یەکـەمی کـۆش قسـە بکا) و خۆی ئە نجامدەری کارەکەیە، کارەکەش زارەکیە و خودی ڕستەکەیە.

(د) ئاوازی ڕستەکان، یا ئاسۆیی، یا لە سـەرەوە بـەرەوخوارە و لـە نوسـیندا، لـە کۆتـایی ڕستەکە وێرگوڵ، یا خاڵ دادەنرێ.

ئەم ئەرکەش، ئەرکێکی لاوەکیە و زۆر جیاوازیی لەگەڵ ئەرکی هەواڵدان نیە و دەشـێ بخرێتەوە سەر ئەرکی هەواڵدان.

حەوتەم: ئەرکی کۆمەڵایەتی:

ئەرکی کۆمەڵایەتی، هەندێ جار، ئەرکی خۆبردنە پێش، یا مەراییشی پێ دەوتـرێ، کە بریتیە، لەو ڕستانەی، لە سڵاوکردن و چاکوچۆنی و هەواڵ پرسین بـەکاردێن. مەبەسـتی قسەکەر، لەم جۆرە ڕستانە، نیشاندان و پتەوکردنی پەیوەندی نێوان خۆی و گوێگرە. وەك:

سـڵاوکردن: بەیانیت باش!.. ماندو نەبی!.. سڵاوتان لێ بێ!.. بە خێر بێن!.. خواتان لە گەڵ!..

چاکوچۆنی: چۆنی؟!.. لە چیای؟!.. باوکت چۆنە؟!.. کوی؟!.. تەندروستیتان؟!.. باشن؟!..

سیماکانی ئەو جۆرە ڕستانە ئەمانەن:

(أ) لە ڕستەی کۆمەڵایەتیدا، ئەگەر قسەکەر مەبەستی مەرایی و خۆبردنە پێش نەبێ، واتە؛ هیچ ئیشێکی بە گوێگر نەبێ، ئەوا مەبەسـتی نیشـاندانی بێگـەردی و پتـەوی پەیوەنـدیی نێوانیانە.

(ب) هەندێ جار، لە ڕستەکاندا، کار سواوە و لـە ئاسـتی سـەرەوەدا، دەرناکـەوێ. وەك لـە (بەیانیت باش!)دا، لە بنەڕەتا (بەیانیت باش بێ!)یە، یان (تەندروستیتان؟!)، لە بنجدا (تەندروستیتان چۆنە؟!)یە.

(ج) ئەگەر ڕستەکە لـە شـێوەی پرسـیاری بـێ، ئـەوا جیـاوازیی لەگـەڵ ئـەرکی پرسـیاری لەوەدایە، کە قسەکەر چاوەڕێی وەڵامی گوێگر ناکا. واتە؛ کاتێ قسەکەر بـە گـوێگر دەڵـێ: (چۆنی؟!، باشی؟!)، مەبەستی ئەوە نیە، گوێگر باسی خۆی بۆ بکا، بەڵکو مەبەستی تـەنیا سڵاوکردنە. ئەگەر هاتو قسەکەر، چاوەڕێی وەڵامی کرد، دیـارە، مەبەسـتی پرسـیارکردنە، نەك چاکوچۆنی.

(د) ئاوازی ڕستەکان، یان لە شێوەی پرسیاریدان، یان لە شێوەی داخوازی. لە کۆتایی سڵاودا نیشانەی سەرسوڕمان دادەنرێ و لە کۆتایی چاکوچۆنیدا نیشانەی پرسیار و سەرسوڕمان دادەنرێن.

ئەرکی کۆمەڵایەتیش، ئەرکێکی لاوەکیە و دەشێ، جۆری سڵاوکردنەکە بکرێ بە بەشێك لە داخوازی و جۆری هەواڵپرسینەکەش بخرێتە سەر جۆری ئەرکی پرسیاری.

((پەراوێزەکانی بەشی سێیەم))

(١) شایانی باسە، کە زمانی کوردی، زمانێکی زۆر زۆر پاکە لە زاراوەکانی جنێودان و هیچ جنێوێکی ڕەسەن و یەك وشەی سادەی تیادا نیە. ئەمەش بەڵگەی ڕەوشت بەرزیی کۆمەڵگای کوردەواری دەگەیێنێ. هەروەك پێش ئیسلامیش پەیڕەویکردنی فەرمودەکانی زەردەشت: (وتەی باش، ڕەوشتی باش، کردەوەی باش)، ڕەفتار و ڕێسای کوردەواری بوە.

ئەو جنێوە باوانەی لە کوردیدا هەن، بە هۆی ئامرازێکی ناکردن، یان هەر ئامرازێکی تر کە واتای لادان و نێگەتیڤ بگەیێنێ. وەك:

ئاوەڵناوی (بەد – Bad) لە زاراوەکانی: بەدکار، بەدڕەوشت، بەدڕەفتار، بەدخو .....

ئامرازی (بێ): بێئابڕو، بێڕێز، بێبەزەیی، بێهۆش .....

ئامرازی (نا): ناپەسەند، ناڕەسەن، نامەرد، ناپیاو، ناشیرین ......

ئەم جنێوانەش هیچیان سادە نین و هەمویان ناسادەن، بەڵام جنێوە سادەکان هەمویان لە عەرەبی یان تورکی وەرگیراون.

(٢) ئایا (سوێند خواردن)، (تەڵاق خواردن)، (پەیمان دان) و (بەڵێن دان) چاوگی تێپەڕن یا تێنەپەڕ؟

ئەگەر بەراوردی ئەم ڕستانە بکەین:

رستەی تێنەپەڕ	رستەی تێپەڕ	رستەی ڕاپەڕاندن
زۆر ڕۆیشتم	زۆر نانم خوارد	زۆر سوێندم خوارد
زۆر گەڕام	زۆر خواردنم خوارد	زۆر تەڵاقم خوارد
زۆر دانیشتØ	زۆر پارەی دا	زۆر بەڵێنم دا
زۆر وەستاØ	زۆر موچەی دا	زۆر پەیمانم دا

خشتەی (٥٣)

لە تێپەڕدا دەتوانرێ، بەرکار بسوێ و ڕاناوی لکاوی خاوەنی بچێتە سەر (زۆر)، واتە؛ (زۆر) ڕۆلی بەرکار ببینێ: زۆرم خوارد، زۆری دا ....، بەڵام لە تێنەپەڕ و ڕاپەڕاندن ئەمە ناکرێ.

((ملخص البحث))

رغم قصر مدة تأريخ الدراسات اللغوية، ولاسيما الأكاديمية عند الكورد مقارنة بالشعوب الأخرى، ولكن قلما نجد باحثا لغويا في اللغة الكوردية لم يتطرق بشكل أو بآخر

الى تصنيفات الجملة. و لكتابة هذا البحث، تم الإستفادة من كل الجهود السابقة مقارنة بالتصنيفات في اللغات الأخرى المعروفة لدى الباحث، مثل العربية والانكليزية و الفارسية. حيث تم تصنيف الجملة بشكل علمي آخر، مع مراعات خصوصيات اللغة الكوردية. ولتحقيق ذلك، بادر الباحث الى تقسيم البحث الى ثلاثة فصول، إضافة الى أهم النتائج و ملخص البحث باللغتين العربية ولأنكليزية و هوامش الفصول الثلاثة والمصادر.

ففي الفصل الأول: تطرق الباحث الى الجملة البسيطة، بأنواعها الثلاثة: (الأبسط) (الإعتيادي) و (الموسع).

أما الفصل الثاني: يتناول الجملة غير البسيطة، بنوعيها المركبة والمعقدة، تنقسم كل منها الى أنواع ثانوية أخرى.

و الفصل الثالث: مخصص لتناول تصنيف الجملة الكوردية على أساس دلالات الجمل، حيث تمكن الباحث من تميز سبعة أنواع من الجمل، حسب الوظيفة الدلالية التي تؤدي كل منها.

(سەرچاوەکان)

﴿١﴾ محمد معروف فتاح، زمانەوانی، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٩٠ز.

﴿٢﴾ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول، ناکردن لە کوردیدا، نامەی ماجستێر، بەشی کوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٩١ز.

﴿٣﴾ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول{ب}، مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار، نامەی دکتۆرا، بەشی کوردی، کۆلێجی پەروەردە، زانکۆی بەغدا، ١٩٩٥ز.

﴿٤﴾ وریا عومەر ئەمین، ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤ز.

﴿٥﴾ د. کوردستان موکریانی، سینتاکسی ڕستەی سادە لە زمانی کوردی دا، دەزگای رۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردی، ١٩٨٦ز.

﴿٦﴾ قیس کاکل توفیق، جۆرەکانی ڕستە و تیۆری کردە قسەییەکان، نامەی ماجستێر، بەشی کوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٩٥ز.

﴿٧﴾ د. کوردستان موکریانی{ب}، سینتاکسی ڕستەی سادە کوردی، ، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٠ز.

﴿٨﴾ عەبدولوەهاب خالد موسا، ڕێزمانی (بون و هەبون) لە کوردیدا، نامەی ماجستێر، بەشی کوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین-هەولێر، ٢٠٠٠ز.

﴿٩﴾ سعید صدقی، مختصر صرف و نحوی کوردی، جزء ١، طبع اول، بغداد، ١٩٢٨م.

﴿١٠﴾ یوسف شریف سعید، دۆخەکانی ژێرەوە لای فیلمۆر و هەندێ لایەنی ڕستەسازی کوردی، نامەی ماجستێر، بەشی کوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٩٠ز.

﴿١١﴾ ڕەفیق محەمەد محێدین شوانی، ئـامڕازی بەسـتنەوە لـە زمـانی کوردیـدا، نامـەی دکتۆرا، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٣.
﴿١٢﴾ Randolph Quirk & Sidney Greenbaum, A University Grammar Of English, Longman Group Limited, England, ١٩٨٣.
﴿١٣﴾ د. کوردسـتان موکریـانی{ج}، سینتاکسـی ڕسـتەی تێکـەڵ، دەزگـای چـاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر،٢٠٠٤ز.
﴿١٤﴾ F. S. Scott, C. C. Bowley, C. S. Brockett, J. G. Brown, P. R. Goddard, English Grammar, A Linguistic Study of its Classes and Structures, London, ١٩٧٨.
﴿١٥﴾ أبوبکر عمر قادر، پرسیار لە زمانی کوردی دا، نامـەی ماجسـتێر، بەشـی کـوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سـەلاحەددین، ١٩٩٣ز.
﴿١٦﴾ ئازاد ڕەمەزان عەلی، لە یاساکانی داڕشتنی ڕستەی مەرجی زمانی کـوردی، نامـەی ماجستێر، بەشی کوردی، کۆلێجی پەروەردە، زانکۆی بەغدا، ١٩٩٩ز.

هەواڵنامەی کتێب

﴿ڕێژەی بەکارهێنانی هەندێك فۆنێم لە نێوان کوردیی ناوەڕاست و باکوردا﴾

لێکۆڵینەوەیەکی دەنگسازیە

پڕۆفیسۆر دکتۆر

عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول

هەزارنامەی کتێب

ئەم توێژینەوەیە لە گۆڤاری زانستە مرۆڤایەتیەکانی زانکۆی سەلاحەددین، پاشکۆی ژمارە (٢٧)، (٢٠٠٦)، لاپەڕە (٣٦٥-٣٩٠) بڵاوکراوەتەوە.

بەرواری نوسین: شەممە ١١/ ١٠/ ٢٠٠٣

«ڕێژەی بەکارهێنانی هەندێك فۆنێم لە نێوان کوردیی ناوەڕاست و باکوردا»

پێشەکی:

ئەگەر لە ڕوی دەنگسازیەوە سەرنجێك بدەینە زمانی کوردی، هەست بە جیاوازیی ڕێژەی بەکارهێنانی هەندێك دەنگ لە دیالێکتێك (زارێك) بۆ دیالێکتێکی تر دەکەین، تەنانەت هەندێك جار، لە شێوەزارێك (گۆڤەر) بۆ شێوەزارێکی تر ئەم جیاوازیە بەدیدەکرێ. ئەم لێکۆڵینەوەیە بایەخ بەم جیاوازیە دەدا لە نێوان دیالێکتی کوردیی ناوەڕاست و باکور. بە تایبەتی ئەو فۆنێمانەی جیاوازیی ڕێژەی بەکارهێنانیان زۆر بە زەقی دیارە.

ئاشکرایە، زمان سیستەمێکی ئاڵۆزی هێماکاریە «١» و هێما دەنگیەکان هەڵگری هێما واتایەکانن «٢». بە واتایەکی تر، زمان کۆمەڵێك دەنگ و واتای یاسادارە «٣» و دەنگەکان واتاکان دەگوازنەوە «٤». ڕێژەی لێکچون و جیاوازیی هێما دەنگیەکان بۆ هەر واتایەك، بنەمای سەرەکین بۆ دەستنیشانکردنی ڕادەی دوری و نزیکیی خزمایەتی دو شێوەی قسەکردن «٥»، چونکە مرۆڤایەتی لە ناوەرۆکی خودی واتاکان و تا ڕادەیەك لە یاسا سەراپاکانی ڕێزمان هاوبەشە. بۆ نمونە، ڕستەیەکی وەکو (زستان ساردە)، لە ڕوی واتاوە، لای هەمو نەتەوەکان هاویەکە، تەنانەت یاساکانی ڕیز بونی وشەکانیش جیاوازییەکی شێوێنەریان نیە، چونکە بە یاسا کۆنتڕۆڵ دەکرێن «٦». بەڵام ئەو هۆکارەی بە شێوەیەکی سەرەکی، ڕادەی جیاوازیی دروستکرد، دەنگەکانە، کە جۆر و ژمارە و سیستەمی هیماکارییان بۆ گەیاندنی واتا «٧» لە نەتەوەیەکەوە بۆ نەتەوەیەکی تر زۆر و کەم جیاوازە. بۆ نمونە، هەمان ئەم ڕستەیەی (زستان ساردە)، هەر نەتەوەیەك بە زنجیرە دەنگێکی جیاواز واتاکەی دەگەیێنێ.

پۆلینکردنی زۆربەی کەرەسەکان بە هۆی بەراوردکاریەوە دەبێ، لە ئەنجامی بەراوردکردنی دەنگ و واتای وشەکانی هەر زمانێك، بە تایبەتی جمك، یان جوتۆکەکان «٨»، توانرا، ژمارەی دەنگەکان (فۆن و فۆنێمەکان)ی هەر زمانێك دەستنیشانبکرێن «٩» و هەر ئەم بەراوردکردنەش بو، سنورێك، یا مەرجێك، یا پێناسەیەکی بۆ فۆنێم دانا، کە کورتترین دەنگە و دەبێتە هۆی واتاگۆڕین. واتا؛

دانان و لابردنی دەبێتە هۆی گۆڕینی واتای وشەکە، یا تێکدانی واتای تاکێکی جوتۆکەکە«١٠».

ئەگەرچی زۆربەی زمانەوانان لەو باوەڕەدان، زمانەکانی جیهان دەگەڕێنەوە بۆ سەرچاوەیەك و لە ئەنجامی گۆڕانی بەردەوام دابەشکارییان بەسەردا هاتوە. فاکتەرە دەرەکی و ناوەکییەکان، زمانەکان دابەشدەکەن بۆ شێوەزارە ناوچەیەکان و ئینجا شێوەزارە ناوچەیەکان دەبن بە سەر دیالێکتەکان و دیالێکتەکانیش دەبن بە زمانی سەربەخۆ. دەشێ، هەندێك جار، ئەگەر بارودۆخ بلوێ، کردارەکە پێچەوانە ببێتەوە و چەند زمانێکی سەربەخۆ لە ناو یەکدا بتوێنەوە. کرداری دابەشبونی زمان بۆ پتر لە دیالێکتێك، واتا؛ پەیدابونی جیاوازی لە شێوەی ئاخاوتنی ئەو دیالێکتانە ڕێژەییە و بڕی جیاوازیەکان پابەندە بە ڕادەی ڕۆشنبیری و ماوەی تێکەڵی و لێکدابڕانی قسەپێکەرانی ئەو دیالێکتانە«١١»، بەڵام ڕێژەی جیاوازیەکان لە ئاستی دەنگسازی زۆرترە لە ئاستی وشەسازی و ئینجا جیاوازیەکان لە ئاستی ڕستەسازی لە هەردو ئاستەکەی تر کەمترە.

لەم باسەدا، توژەر لە ئاستی دەنگسازی دەرناچێ و تەنیا باسی ڕێژەی گشتیی بەکارهێنانی ئەو فۆنێمانە دەکا، کە لە نێوان دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردی و دیالێکتی ژورودا، گۆڕانیان بەسەرداهاتوە. گۆڕانی ئەو دەنگانە، سیمایەکی ناسینەوەی ئاشکرایان بەم دو دیالێکتە داوە و بونەتە هۆی ئاسانکاری جیاکردنەوەیان، چونکە گۆڕانی ئەم دەنگانە، بوەتە هۆی گۆڕانی سەدان وشەی ئەم دەنگانەیان تێدایە«١٢» و هەڵبەتە وشەکان لە ڕستەکاندا ڕەنگدەدەنەوە و ڕستەکانیش دەقەکانی ئاخاوتنی گشتی پێکدێنن.

لەبەر گرنگیی ئەم دیاردەیە لە زمانی کوردیدا و فەرامۆشکردنی ئەم لایەنە گرنگە و لە پێناوی پاراستنی زمانەکەمان و ساغکردنەوەی ئەم لایەنانە، تا خوێنەر بە هەڵەو گوماندا نەچێ، توژەر تەنیا ئەم وردە جیاوازییانە دەخاتەڕو، کە کۆیکردونەتەوە. بە هیوای ئەوەی کەسانێکی شارەزاتر هەبن، لەم ڕوەوە بێنە کوڕەوە و لێی بکۆڵنەوە و ڕاستیە زانستی و مێژوییەکانی بخەنە بەردەمی خوێنەران و ئاگاداری ئەم لایەنە بە نرخە و دێرینە بن و لە کات و شوێنی خۆیدا بتوانن، تێی بگەن و ڕونیبکەنەوە بۆ ئەوانەی دێنە سەر ئەم جۆرە پرسیارانە و ئێمەش لە شوێنی خۆماندا بەرپرسیارین و بەرپرسیاریەتی کەوتۆتە و دەکەوێتە ئەستۆمان.

ئەگەر هەندێك بیروڕام خستۆتە پێش چاو، بە پێی بۆچونی خۆمە و مەرج نیە، بێ خەوش بن، بەڵکو بۆ سەرنجڕاکێشان و وروژاندنی بەرانبەرە، بە ئومێدی گەیشتن بەو

ئەنجامە پیرۆزەی کە خزمەتی یەکدی پێ بکەین و لە ڕێگەی ڕەخنەی ورد و بەجێوە، ڕەوڕەوەی پێشکەوتنی پێ پاڵبدەین و لە سەروی هەمو ئەمانەشەوە، ڕاژەی زمان و میللەتەکەمانی پێ بکەین.

بە مەبەستی ڕونکردنەوەی گۆڕانەکان، تۆژەر بە پێی ڕیزبەندی ئەلفوبێی کوردی، تەنیا ئەو دەنگانەی خستۆتە ژێر تیشکی لێکۆڵینەوە، کە گۆڕانیان بەسەردا دێ و ئەمەش واتای ئەوە دەگەیێنێ، کە دەنگەکانی تر ڕێژەی بەکارهێنانیان بە گشتی لە هەردو دیالێکتەکە وەکو یەکە و گۆڕانیان بەسەردا نایێ. بەم پێیە باسەکە دابەشی چەند بەندێك کراوە، جگە لە بەندی یەکەم کە گشتیە، بۆ هەر دەنگێك کە ڕێژەی بەکارهێنانی لە هەردو دیالێکتەکە جیاواز بێ، بەندێك تەرخانکراوە.

لە کۆتاییدا، تۆژەر جگە لە ئەنجامەکان و لیستی سەرچاوەکان، بە پێی زنجیرەی ڕیزبەندیی بەکارهێنانیان، کورتەی باسەکەی بە عەرەبی و ئینگلیزی پێشکەشکردوە.

بەشی یەکەم

(ئەو فۆنێمانەی دەنگ و پیتەکانیان دەگۆڕێ)

بەشی یەکەمی ئەم لێکۆڵینەوەیە بە شێوەیەکی گشتی باسی ئەو فۆنێمانە دەکا، کە لە هەمان شوێنی وشەکانیاندا دەنگ و پیتەکانیان دەگۆڕێ، بێ ئەوەی تێکڕای وشەکان بگۆڕێن، لە نێوان هەردو دیالێکتی ناوەڕاست و ژوروی زمانی کوردی و ڕێژەی گشتی بەکارهێنانی هەر فۆنێمێك لەم دو دیالێکتە نیشان دەدا. ڕادەی ڕێژەکانیش تێکڕا و گشتیە، واتا؛ بڕی ڕێژەکان لە سەدا سەدی وردەکاریی ژمارەیی نیە، چونکە ئەم کردارە ماتماتیکیە لەم بابەتەی زمان ناکرێ﴿١٣﴾، چونکە، ژمارەی وشەکانی زمان زۆرن و بە پێی کات و شوێن و دیالێکت و شێوەزارەکانیش دەگۆڕێ و سەرژمێری وردیان بۆ ناکرێ و دوای ئەوە جۆر و بابەتی ئەو وشانەی بۆ نمونە لە هەر پەرەگرافێك دەهێنرێنەوە، ڕێژەی بەکارهێنانیان، بە پێی مەبەستی دەقەکە دەگۆڕێ. واتا؛ دەشێ، دەقەکە تایبەت بێ بە وشەکە و دەیان جار وشەکە بەکاربێتەوە﴿١٤﴾، یان ڕەنگە دەقەکە تایبەت بێ بە بابەتێکی تر و تەنانەت جارێکیش ئەو وشەیەی ئێمە دەمانەوێ و مەبەستمانە بەکارنەهاتبێ. بۆیە ناتوانرێ، ڕێژەی بەکارهێنانی دەنگەکان بە ژمارەی ورد دەستنیشانبکرێ، بەڵام دەتوانرێ، ڕێژەی بەکارهێنانی هەر فۆنێمێك لە دیالێکتی ژورو و ناوەڕاست ڕونبکرێتەوە، بە بەراوردکردنی ڕادەی بەکارهێنانی فۆنێمەکە لە هەر یەکێك لەم دو دیالێکتە.

بەندی یەکەم ـ تێکڕای فۆنیمەکان:

ئەگەرچی ڕای هەمو زمانەوانان لەسەر ژمارەی فۆنێمەکانی زمانی کوردی یەك نیە و تا ئێستا بۆچونی جیاواز هەن لەسەر دانانی هەندێك دەنگ (پیت) بە فۆنێم. وەکو: (ئـ=هەمزە، i=بزرۆکە، وو=دو واو، ع=عێ، ح=حێ، .....هتد)، ئەمەش پتر دەگەڕێتەوە بۆ تێکەڵبونی زمانی کوردی، کە لە خێزانی زمانە ئاریەکانە، لەگەڵ عەرەبی «١٥»، کە لە خێزانی زمانە سامیەکانە و هەر زمانەوانێکیش چەندین بەڵگەی گونجاوی هێناوەتەوە، بۆ بون، یا نەبونی ئەم فۆنێمانە. بەڵام تا ئێستا زمانەوانان نەیانتوانیوە، بە تەواوی بیسەلمێنن، کە ژمارەی فۆنێمەکانی دیالێکتەکانی زمانی کوردی جیاوازە. واتا؛ ئەگەرچی دەشێ، لە یەکێك لە دیالێکتەکاندا فۆنێمێك بە دەگمەن بەکاربێ، تەنانەت هەندێك جار، ڕەنگە ئەو فۆنێمە تەنیا لە ناوە تایبەتیەکاندا بەکاربێ، بەڵام ژمارەی فۆنێمەکان لە دیالێکتەکانی زمانی کوردی هاویەکە. ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ، کە شێوەی دەربڕینی هەمو فۆنیمەکان لە هەمو دیالێکتەکان وەکو یەکە «١٦»، ئەمەش دیاردەیەکی باو و ئاساییە لە دیالێکتەکانی هەر زمانێکدا. بۆ نمونە، دەربڕینی دەنگی (و) لە زۆر وشەدا، وەکو (چون، بون، .....هتد)، لە دیالێکتی ناوەڕاستدا، جیاوازە لە دیالێکتەکانی ژورو و خوارو (لوڕی). تاکو لە دیالێکتی ناوەڕاست دوربکەوینەوە و بەرەو ژورو یا خوارو بڕۆین، دەنگی (و) پتر بەرەو (ی) دەچێ «١٧». وەك لەم هێڵکاریەدا دەردەکەوێ:

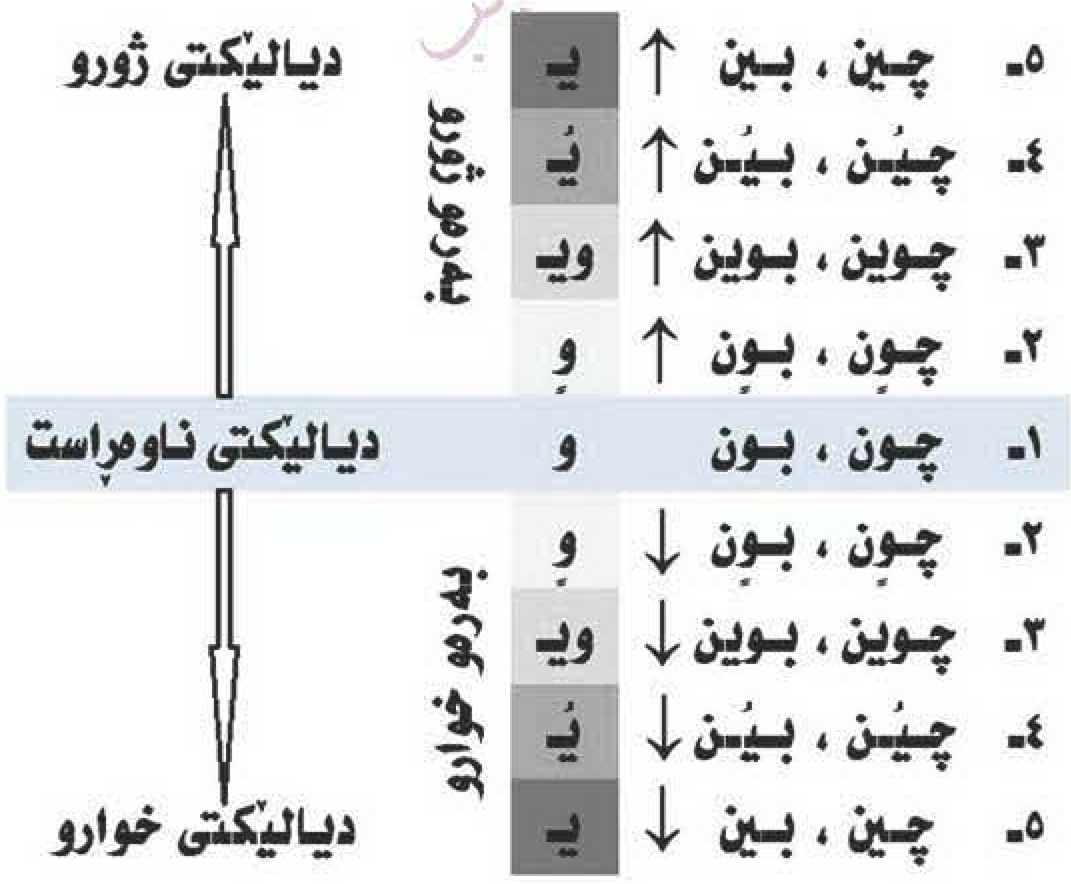

لەم هێڵکاریەدا دەمانەوێ، ئەوە ڕونبکەینەوە، کە دەنگە بزوێنی (و) لە ژمارە (١)یەکدا، لە دیالێکتی ناوەڕاست زۆرتر بەکاردێ و هەر هەنگاوێك بەرەو ژورو یا بەرەو خوارو بڕۆین، دەنگەکە نەختێك، واتا؛ بە قەدەر هەنگاوێك لە دەربڕینی (و) دوردەکەوێتەوە و بەرە دەربڕینی (ی) دەڕوا، تاکو دەبینین، لە هەنگاوی پێنجەم بە تەواوی گۆڕاوە و بوەتە (ی).

هەروەها دەشێ، فۆنێمێك لە شێوەزاری دیالێکتێکدا، ببێتە فۆنێمێکی تر. بۆ نمونە، لە شێوەزاری سۆرانیی دیالێکتی ناوەڕاستدا، فۆنێمی (ڵ) گۆڕاوە بۆ (ر)، وەك لە: گـوڵ ← گور، ماڵ ← مار، ساڵ ← سار ...هتد. یان هەندێك جار، دو فۆنێم لێکـدەدەن و فـۆنێمێکی نـوێ دروسـتدەکەن. وەك: (ە + و ← ۆ)، وەرەوە ← وەرۆ، بکـەوە ← بکـۆ، مامۆسـتا ← مامۆستا. یان (ە + ی ← ێ)، پەیڕەو ← پێڕەو، سەیرکە ← سـێرکە، تەماشـای کـە ← تەماشێ کە، ڕایەخ ← ڕایێخ، .... هتد.

هەندێ جاریش، بێ ئەوەی دو فۆنێمەکە لێکبدەن و فۆنێمێکی نوێ پێکبێـنن، شـێوەی دەربڕینیان دەگۆڕێ، ئەگەر بەراوردیان بکەین، لەگەڵ شێوەزارەکان، یان دیالێکتەکانی تـر. وەك: ئەگەر لە شێوەزاری سۆرانی دیالێکتی ناوەڕاست فۆنێمی (ك) یان (گ) بکەوێتـە پـێش فۆنێمی (ی) یان (ێ)، شێوەی دەربڕینیان دەگۆڕێ و فۆنێمی (ك) دەبێتـە (چ)ێکـی قەڵـەو و وەکو تێکەڵی (ت+ش) دەردەبڕێ، واتا؛ لە (/ts/ ch)ی ئینگلیزی دەچێ، بەڵام فـۆنێمی (گ) دەبێتە (ج)ێکی قەڵەو و لە (/dʒ/ j)ی ئینگلیزی دەچـێ: کـی، کـێ، گـیراوە، گێـزەر، ..... تەنانەت ئەگەر فۆنێمی (و)ش بکەوێتە نێوانیان، دیاردەکە ناگۆڕێ: کـویرك، کـوێ، گـوێ، هەنگوین، گوێزان، .... لە شـێوەزارەکانی دیـالێکتی ژورودا، ئـەم دیـاردە ناوبراوانـە بـەم شێوەیە نابیسرێن.

بەندی دوەم ـ فۆنێمی (ا):

ڕێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی (ا)، لە هەردو دیالێکتەکە لە یەك نزیکـە، تـەنیا لـە کاری ڕانەبوردودا، ئەگەر بکەر کەسی سێیەمی تاك بێ، لەگەڵ هەشـت چـاوگدا (دان، بـردن، کردن، خواردن، شوشتن، ڕۆیشتن، خستن، هاژۆشتن)، لە کاتی گـەردانکردنیان لـە دیـالێکتی ناوەڕاستدا، کۆتاییان بە (ا) دێ و لە دیالێکتی ژورودا کۆتـاییان بە (ە) دێ:

دیالێکتی ناوەڕاست		دیالێکتی ژورو	
دان	ئەو شتێك دەدا(ت).	دان	ئەو تشتەکی ددە(ت).
بردن	ئەو شتێك دەبا(ت).	برن	ئەو تشتەکی دبە(ت).
کردن	ئەو شتێك دەکا(ت).	کرن	ئەو تشتەکی دکە(ت).
خواردن	ئەو شتێك دەخوا(ت).	خارن	ئەو تشتەکی دخوە(ت).
شوشتن	ئەو شتێك دەشوا(ت).	شویشتن	ئەو تشتەکی دشوە(ت).
ڕۆیشتن	ئەو دەڕوا(ت).	ڕۆیشتن	ئەو دڕۆ(ت).
خستن	ئەو شتێك دەخا(ت).	ئێخستن	ئەو تشتەکی دئێخی(ت).
داڕوشتن	ئەو شتێك دادەڕژوا(ت).	هاژۆتن	ئەو تشتەکی دهاژۆ(ت).

لە چاوگی (خارن) و (شوشتن) لە دیالێکتی ژورودا، تێبینی ئەوە دەکرێ، لە شێوەزاری بادینیدا وەکو دیالێکتی ناوەڕاست، فۆنێمی (و) و (ە) تێکەڵدەبن و دەبن بە (ۆ)، (و + ە ⟵ ۆ) و لەم شێوەزارەدا دەڵێن: ﴿دخۆ(ت)، دشۆ(ت)﴾، بەڵام لە شێوەزارەکانی تر بەم شێوەیە کەمتر دەبیسرێ.

دیاردەی ئەم هەشت چاوگە، دەبێتە هۆی کەمبونەوەی ڕێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی (ا) لە دیالێکتی ژورودا، بە ڕادەی بەکارهێنانی فۆرمی گەردانکراوی هەریەکێك لەم چاوگانە، بۆ ڕانەبوردوی کەسی سیەمی تاك١٣٨.

بەندی سێیەم ـ فۆنێمی (ە)١٣٩:

---

١٣٨ هەروەها شایانی ڕونکردنەوەیە، لە ڕۆنانی ڕانەبوردوی بکەرنادیاردا، مۆرفیمی (ا)ی کاتی ڕابوردو لە دیالێکتی ناوەڕاستدا بەکاردێ، بەڵام لە ژورودا ئەم فۆرمە بەکارنایێ، بەڵام بە هۆی گەردانکردنی چاوگی (هاتن) ئەم دەنگە قەرەبو دەکرێتەوە و لەم بارەدا گۆڕان لە ڕێژەی بەکارهێنانی دەنگی (ا)دا ڕونادا. وەك: (من کوژرام ـــ ئەز هاتمە کوشتنێ .....).

١٣٩ شایانی وتنە، کە فۆنێمێك لە دیالێکتی ژورودا بەرانبەر دەبێ لەگەڵ فۆنێمێکی تر لە دیالێکتی ناوەێاستدا، ئەوا یێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی یەکەم بە هاوکێشەیەکی ێاستەوانە لە دالێکتی ژورودا زۆرتر دەبێ لەگەڵ یێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی دوەم لە دیالێکتی ناوەێاستدا. بۆ نمونە، کاتێ هەندێ جار فۆنێمی (ش) لە ناوەێاستدا بەرانبەر دەبێ و دەگۆێێ بۆ (ژ) لە ژورودا، وەك لە (منیش == ئەزژی). واتا" لە دوای بەراوردکردنی هەردو دیالێکتەکە، یێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی (ش) لە دیالێکتی ناوەێاستدا زۆرتر دەبێ بەرانبەر ئەوە یێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی (ژ) لە دیالێکتی ژورودا زۆرتر دەبێ، بۆیە

به پێی گۆڕانكاری بەندی یەكەم بێ، وا دەخەملێنرێ، ڕێژەی بەكارهێنانی فۆنێمی (ە)، له دیالێكتی ژوورو زۆرتره له دیالێكتی ناوەڕاست، چونكه له گەردانكردنی چاوگەكانی (دان، كرن، برن، خارن و شوشتن) بۆ كەسی سیەمی تاك، فۆنێمی (ە) له بری (ا) له كۆتایی بەكاردێ. بەلام چەند دۆخێكی تر هەن، دەبنه هۆی كەمبونەوەی ڕێژەی بەكارهێنانی فۆنێمی (ە) له دیالێكتی ژوورودا، ئەگەر بەراورد بكرێ لەگەڵ دیالێكتی ناوەڕاست. وەك لەم بڕگانەدا دەردەكەوێ:

بڕگەی یەكەم: له بەكارهێنانی مۆڕفیمی كاتی ئێستا (ئامرازی هەمیشەیی) له سەرەتای كاری ڕانەبوردو یا ڕابوردوی بەردەوام، فۆنێمی (ە) له دیالێكتی ژورودا دەرناكەوێ، بەلام له دیالێكتی ناوەڕاستدا دەردەكەوێ. وەك:

كاری ڕانەبوردو له دیالێكتی ناوەڕاست	كاری ڕانەبوردو له دیالێكتی ژورو
من دەچم.	ئەز دەچم/ دێچم.
تۆ دەنوسی.	تو دەنڤیسی/ دێنڤیسی.
ئەو دەنوێ.	ئەو دەنڤت/ دێنڤت.
كاری ڕابوردوی بەردەوام له دیالێكتی ناوەڕاست	**كاری ڕابوردوی بەردەوام له دیالێكتی ژورو**
من تۆم دەنارد.	من تو هنارتی.
ئەو نانی دەخوارد.	وی نان دخار.
ئێمه گۆرانیمان دەوت.	مه ستران دگۆتن.

ئەم دیاردەیه دەبێته هۆی كەمكردنەوەی ڕێژەی بەكارهێنانی فۆنێمی (ە) له دیالێكتی ژورودا، ئەگەر بەراوردی بكەین لەگەڵ دیالێكتی ناوەڕاست.

بڕگەی دوەم: له دیالێكتی ناوەڕاستدا، فۆنێمی (ە) لەگەڵ هەندێ له ئامرازه پەیوەندیەكان بەكاردێ، بەلام له دیالێكتی ژورودا، ئەم فۆنێمه دەرناكەوێ و دەشێ، گۆڕابێ بۆ بزرۆكه (i)، كه به ڕێنوسی لاتینی دەردەكەوێ. وەك:

دیالێكتی ناوەڕاست	دیالێكتی ژورو
له وڵاتی ئێمەدا	ل وەلاتێ مەدا
له بەر ئەوەی	ژ بەر هندێ
له سەر كانی	ل سەر كانیێ/ هنداڤ كانیێ
به سەر چاوا(ن)	ب سەر چاڤا(ن)
له نیوەشەودا	د نیڤەكا شەڤێدا

پێویست ناكا كاتێ باسی فۆنێمی (ژ) كرا، دوباره له (ش)دا باس بكرێتەوه، ئەگەر گۆیانكاری تر یونەدا.

هەواڵنامەی كتێب

ئەمەش ڕێژەیەك لە بەكارهێنانی فۆنێمی (ە) لە دیالێكتی ژورو كەمدەكاتەوە، ئەگەر بەراوردی بكەین لەگەڵ دیالێكتی ناوەڕاستدا.

بڕگەی سێیەم: هەروەها لە كۆتایی هەندێ ناودا، بەتایبەتی ناوەكانی خزمایەتی پیشاندەدەن و زۆرتر لە دۆخی بانگكردندا، فۆنێمی (ە) لە دیالێكتی ناوەڕاست بەكاردێ، بەڵام لە دیالێكتی ژورودا، یان هیچ بەكارنایێ، یان فۆنێمی (ۆ) بەكاردێ. ئەمەش هەندێكی تر لە ڕێژەی بەكارهێنانی فۆنێمی (ە) لە دیالێكتی ژورو كەمدەكاتەوە. وەك:

دیالێكتی ناوەڕاست	دیالێكتی ژورو
بابە، دایە، كاكە، مامە، خاڵە ...	باب(ۆ)، دا(د)(ۆ)، كاك(ۆ)، مام(ۆ)، خاڵ(ۆ)، ...
كوڕە، شوانە، لاوە، شێتە، ...	كوڕۆ، شوانۆ، لاوۆ، ...

هەرچەندە لە دیالێكتی ناوەڕاستدا، بە گشتی و لە شێوەزاری سۆرانیدا، بە تایبەتی تێبینی ئەوەش دەكرێ، كە هەندێك جار فۆنێمی (ۆ)ش بەكاردێ بۆ بانگكردن، بەڵام بە ڕێژەیەكی كەمتر، وەك: كاكۆ، خاڵۆ، شێتۆ، ....

بڕگەی چوارەم: ناساندن لە دیالێكتی ناوەڕاستدا، بە هۆی ئامرازی (ەكە)یە «١٨»، بەڵام لە دیالێكتی ژورودا، ئەم فۆڕمە بەكارنایێ و لە بری ئەودا، نیشانەیەكی تایبەت بە ناسیاوی، وەك ئامرازی نیشانە (ناوی نیشانە) بەكاردێ. وەك:

دیالێكتی ناوەڕاست	دیالێكتی ژورو
كوڕەكە بە كچەكەی وت.	ئەڤ كوڕی گۆتە ڤێ كچێ.
پیاوەكان بە ژنەكانیان وت.	ڤان زەلاما گۆتە ڤان ژنكا(ن).
كوڕەكەی ئەو كارەی كردوە.	ئەڤ كوڕێ وی ئەڤ شۆل كریە.

بەمەش دیسان بڕێكی تر لە ژمارەی فۆنێمەكانی (ە) لە بەكارهێنان كەمدەبنەوە لە دیالێكتی ژورودا و ئەم دیاردەیەش پتر دەبێتە هۆی زۆربونی ڕێژەی بەكارهێنانی فۆنێمی (ە) لە دیالێكتی ناوەڕاستدا.

بە گشتی ئەم جۆرە دیاردانە، لە ئە نجامی جیاوازیی گۆڕانی ڕادەی شارستانی، كە بە هۆی ئاسانی باری جوگرافیەوە، زوتر و زۆرتر گەیشتە ناوچەكانی ناوەڕاستی كوردستان، پێش ناوچە شاخاویە سەختەكانی باكور، بوە هۆی زۆرتر و زوتر گۆڕانی دیالێكتی ناوەڕاست و خێراتركردنی لە دیالێكتی ژورو، تاكو لەگەڵ دەربڕینی پێویستیەكانی ڕادەی شارستانی هاوشان بێ. بۆ نمونە: زنجیرە دەنگی (كوڕەكەم)، لە دیالێكتی ناوەڕاستدا، خێراترە لە زنجیرە دەنگی (ئەڤ كوڕێ من)، لە دیالێكتی ژورودی، كە تا ڕادەیەك هەمان واتا دەبەخشن.

برگەی پێنجەم: ئامرازی دوبارەبونەوە، لە دیالێکتی ناوەڕاستدا، (ەوە)یە «١٩»، بەڵام لە دیالێکتی ژورودا، جگە لەوەی فۆنێمی (و) لە گەڵ (ڤ) ئالوگۆڕ دەبن، وەك: دەچمەوە ← دەچمەڤە، هاتەوە ← هاتەڤە،..... لە زۆربەی کارەکاندا ئامرازی دوبارەبونەوە، دەکەوێتە پێش کارەکە. واتە؛ لە پاشگر دەبێتە پێشگر. لەم بارەدا فۆنێمی (ە)ی یەکەم نامێنێ، واتا؛ (ڤە)، هەندێ جار، پێشگرە و هەندێ جار، پاشگرە. بەمەش ڕێژەیەکی تر لە ڕادەی بەکارهێنانی فۆنێمی (ە) لە دیالێکتی ژورو کەمدەبێتەوە. وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
گەڕایەوە	ڤەگەڕیا
خوادمەوە	من ڤەخار
کردتەوە	تە ڤەکر

بەندی چوارەم ـ فۆنێمی (د):

برگەی یەکەم: ڕێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی (د) لە دیالێکتی ژورو کەمترە لە دیالێکتی ناوەڕاست، چونکە لە دیالێکتی ژورودا، زۆربەی ئەو (د)انەی دەکەونە کۆتایی وشەکان - ناوی گشتی بێ، کار بێ، ئاوەڵناو بێ،... هتد، (جگە لە ناوی تایبەتی)، نامێنن. وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
بەرد، پرد، گرد، مێرد، ...	بەر، پر، گر، مێر، ...
کرد، برد، مرد، خوارد، ...	کر، بر، مر، خوار، ...
زەرد، سارد، ...	زەر، سار، ...
(ئازاد، خانزاد، مەهاباد...)	(ئازاد، خانزاد، مەهاباد...)

ئەگەر سەرنجی ئەو نمونانەی سەرەوە و خوارەوە بدەین، دەبینین، بە گشتی بۆ سوانی فۆنێمی (د) دو مەرج لە ئارادان: یەکەمیان ـ لە کۆتایی وشەکان بێ و دووەمیان ـ فۆنێمی (ر)ی لە پێش هاتبێ.

هەروەها ئەم یاسایە بەسەر چاوگەکانی کۆتایی هاتو بە (اندن) پیادە ناکرێ. وەك: خاندن، چاندن، شکاندن، هژاندن، هەڕفاندن، .... هتد.

برگەی دوەم: لە هەندێ چاوگی (د)ییدا، فۆنێمی (د)ی نیشانەی چاوگەکە لە دیالێکتی ژورودا دەگۆڕێ و دەبێتە (ت). وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
ناردن ←	هنارتن
ژماردن ←	هژمارتن
بژاردن ←	بژارتن
سپاردن ←	ئەسپارتن
شاردنەوە ←	ڤەشارتن
برژاندن ←	براشتن (٢٠)

ئەم دیاردەیەش نەختێکی تر ڕێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی (د) لە دیالێکتی ژورو کەم دەکاتەوە، ئەگەر بەراوردی بکەین لەگەڵ دیالێکتی ناوەڕاستدا.

بەندی پێنجەم ـ فۆنێمی (ژ):

ڕێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی (ژ)، لە دیالێکتی ژورو زۆرترە لە دیالێکتی ناوەڕاست، بە پێی ئەم دو بڕگەیەی خوارەوە:

بڕگەی یەکەم: لە بری (لە)ی ئامرازی پەیوەندیی دیالێکتی ناوەڕاست، زۆرجار لە دیالێکتی ژورودا (ژ) بەکاردێ، ئەم دیاردەیە، تا ڕادەیەك ڕێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی (ژ) لە دیالێکتی ژورو پتر دەکا. وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
لەناو دڵی خۆیدا	ژناڤ دلێ خۆدا/ خوەدا
لەبەرئەوە	ژ بەر ڤێ هندێ
لەناو ڕوبارەکەدا	ژ ناڤ (هنداڤ) ڤی ڕیبباریدا
ئێمە لە وڵاتی خۆماندا	ئەم ژ وەلاتێ خوەدا/ خۆدا

بڕگەی دوەم: لە دیالێکتی ناوەڕاستدا ئامرازی (یش)، بۆ خستنەسەر یا هاویەکی و بەستنەوە بەکاردێ، بەڵام لە دیالێکتی ژورودا ئەم ئامرازە دەبێتە (ژی). لێرەدا تێبینی ئەوە دەکرێ، ئەگەر فۆنێمی پێش ئەم ئامرازە بزوێن بو، پێویست بە (یـ) ناکا و تەنیا (س) دەمێنێتەوە. وەك: تۆش، ئێمەش، ئێوەش، ... بەڵام ئەگەر فۆنێمی پێش ئەو ئامرازە نەبزوێن بو، ئەوا پێویستی بە (یـ) دەبێ و ئامرازەکە دەبێتە (یش). وەك: منیش، ئەوانیش، عێراقیش، ....، بەڵام لە ژورودا ئەم دیاردەیە ڕونادا. وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
منیش هاتم	ئەزژی هاتم
تۆش نانت خواردوە؟	تەژی نان خاریە؟
عێراقیش ڕزگارکرا	عێراقژی هاتە ڕزگارکرنێ
باوکی ئێمەش وەك باوکی ئێوەیە	بابێ مەژی وەکی بابێ وەیە

ئەگەر لەم بارەیەوە ئەم دو دیالێکتە لەگەڵ یەکتر بەراورد بکەین، ئەم دیاردەیە، دەبێتە هۆی پتر بەکارهێنانی فۆنێمی (ژ)، لە دیالێکتی ژورودا و ڕێژەی بەکارهێنانی ئەم فۆنێمە لەو دیالێکتەدا زۆرتر دەبێ و بەرانبەر ئەمەش ڕێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی (ش) لە دیالێکتی ناوەڕاستدا زۆرتر دەبێ.

بەندی شەشەم ـ فۆنێمی (ڤ):

ڕێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی (ڤ) لە دیالێکتی ژورودا زۆرترە لە دیالێکتی ناوەڕاست، چونکە کاتێ فۆنێمی (و) نەبزوێن بێ، دەبێتە (ڤ)، بە تایبەتی ئەگەر لە ناوەڕاست و کۆتایی وشە بێ، جگە لە ناوە تایبەتیەکان. وا پێ دەچێ، فۆنێمی (ڤ) کۆنتر بێ و لە دیالێکتی ناوەڕاستدا گۆڕابێ بۆ (و)، چونکە ناوچەی باکوری کوردستان لە بەر سەختی باری جوگرافیی و زەفەر پێ نەبردنی گۆڕانکاریە شارستانیەکان، زۆرتر پاراوی و ڕەسەنایەتی خۆی پاراستوە. بۆ نمونە:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
زاوا، میوان، پێکەوە، سوك، نوێژ،	زاڤا، میهڤان، پێکڤە، سڤك، نڤێژ،
کەو، شەو، خەو، نەورۆز،	کەڤ، شەڤ، خەڤ، نەڤرۆز،
مێو، سێو، دێو، لێو،	مێڤ، سێڤ، دێڤ، لێڤ،
ناو، چاو، داو، ڕاو،	ناڤ، چاڤ، داڤ، ڕاڤ،
زیو، شیو، زەوی، ڕێوی،	زیڤ، شیڤ، زەڤی، ڕیڤی،

بەم پێیە، لە کاتێکدا ڕێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی (ڤ) لە دیالێکتی ژورودا زۆر دەبێ، بە هەمان ڕێژەش بەکارهێنانی فۆنێمی (و) لە ناوەڕاستدا زۆر دەبێ، ئەگەر لەگەڵ یەك بەراوردیان بکەین.

بەندی حەوتەم ـ فۆنێمی (ڵ):

ڕێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی (ڵ) لە دیالێکتی ژورودا دەگمەنە، چونکە زۆربەی (ڵ)ەکان لە دیالێکتی ژورودا دەبن بە (ل). بەمەش ڕێژەی بەکارهێنانی (ل) لە دیالێکتی ژورودا زۆر دەبێ. واتا؛ ئەگەر بەراوردێکی دیالێکتی ناوەڕاست لەگەڵ دیالێکتی ژورو بکەین،

له ڕوی زۆری و کەمیی ڕێژەی بەکارهێنانی فۆنیمی (ڵ)، دەبینین، له دیالێکتی ژورودا فۆنیمی (ڵ) به دەگمەن بەکاردێ. ئەمەش چونکه جگه له (ل)ـه سوکەکان ئەو (ڵ)ـه قەڵەوانەی له دیالێکتی ناوەڕاست بەکاردێن، ئەوانیش دەبن به (ل)ی سوك. بەرانبەر بەمه به پێچەوانه ڕێژەی بەکارهێنانی (ڵ) له دیالێکتی ناوەڕاست زۆرتر دەبێ، ئەگەر لەگەڵ دیالێکتی ژوورودا بەراوردی بکەین. وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
ساڵ، ماڵ، خاڵ،	سال، مال، خال،
دۆڵ، دەهۆڵ، خۆڵ،	دۆل، دەهۆل، خۆل،
دڵ، گوڵ، بڵند،	دل، گول، بلند،
وڵات، هەڵات، خەڵات،	وەلات، هەلات، خەلات،
هێڵ، دێڵ، خێڵ،	هێل، دێل، خێل،

لەم بەندەدا، تێبینی سێ خاڵ دەکرێ:

١ـ لەو وشانەی کۆتاییان به فۆنیمی (ڵ)ی قەڵەو هاتوە، ئەگەر دەنگی (س) له پێشتر هەبێ، وەك له وشەکانی (ساڵ، ساماڵ، سوڵتان، سەهۆڵ ....)، ئەم (ڵ)ـه قەڵەوە دەبێته هۆی قەڵەوکردنی دەنگی (س)ـەکە و وەکو (ێ)ـی عەرەبی گۆدەکرێ، که (ێ)یش ئەلۆفۆنێکی (هاودەنگێکی) فۆنیمی (س)ـه له کوردیدا.

٢ـ له شێوەزاری سۆرانیی دیالێکتی ناوەڕاستدا، بەتایبەتی ئەو زنجیرە سنوریەی هاوتخوبه لەگەڵ شێوەزاری بادینیی دیالێکتی ژورودا، فۆنیمی (ڵ) دەگۆڕێ بۆ (ر). وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	
شێوەزاری سۆرانی	شێوەزارەکانی تر
سار، مار، خار،	ساڵ، ماڵ، خاڵ،
دۆر، دۆر، خۆر	دەهۆڵ، دۆڵ، خۆڵ،
در، گور،	دڵ، گوڵ،
هەرات، خەرات،	هەڵات، خەڵات،
چێر، سێر، بێر،	چێڵ (مانگا)، سێڵ (ساج)، بێڵ (خاکەناس)

٣ـ گۆڕانی زۆربەی (ڵ)ـەکانی دیالێکتی ناوەڕاست بۆ (ل) له دیالێکتی ژورو، یان به پێچەوانه، ئەوە ناگەیێنێ، که فۆنیمی (ڵ) له دیالێکتی ژورو بەکارناهێنرێ. یان به هەمان شێوە گۆڕانی زۆربەی (ڵ)ـەکانی دیالێکتی ناوەڕاست بۆ (ر) له شێوەزاری سۆرانیی هەمان دیالێکتیش ئەوە ناگەیێنێ، که فۆنیمی (ڵ) له شێوەزاری سۆرانیی دیالێکتی ناوەڕاستدا

ئەماوە. بەڵام بەکارهێنانی زۆر دەگمەنە و پتر لە ناوە عەرەبیەکان دەرەکەوێ، بەتایبەتی ئەوانەی (ئەللا)یان تێدایە، وەك: (ئەللا، ئیشاڵڵا، شێخەڵڵا، ئەرێ وەڵلا، ناوەڵڵا[140]......).

بەندی هەشتەم ـ فۆنێمی (ه):

ڕێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی (ه) لە دیالێکتی ژورودا زۆرترە، لە دیالێکتی ناوەڕاست. بە پێی ئەم بڕگانەی خوارەوە:

بڕگەی یەکەم: لە دیالێکتی ژورودا، زۆر وشە بەبێ پەیڕەویکی دیارکراو، فۆنێمی (ه) وەردەگرن، جیا لە دیالێکتی ناوەڕاست، ئەم فۆنێمی (ه)یە هەندێ جارن لە سەرەتا دەرەکەوێ. وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
ئەسپ، ئێوە، ئێسك، ئاسان، ئامێز،	هەسپ، هون/هنگ..، هێسك (هەستی)، هاسان، هامێز/هەمبێز،
وشیار، ورچ، وەستا، وشك، ورد،	هشیار، هرچ، هوەستا/هۆستا، هشك/حشك، هور/هویر،
ژمارە، خوری، مانگ، بیر، بەرانبەر،	هژمار، هری، هەیڤ، هزر، هەمبەر، ....

ئاشکرایە، هەندێ وشە لەمانە، وەك (بەرانبەر و هەمبەر)، (هزر و بیر) و (مانگ و هەیڤ).... هتد هاواتای یەکترن، نەك فۆنێمی (ه) لە سەرەتا دەرکەوتبێ.

هەندێ جار، فۆنێمی (ه) لە ناوەڕاستی وشە دێ، ڕەنگە ژمارەی ئەم جۆرە وشانە کەمتر بێ. وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
ماین، شایی، دەیان، سایەقە، کۆتایی،	ماهین، شەهیان، دەهان، ساهی، دوماهی،
بۆن، تینو، ڕون،	بێهن، تێهنی، ڕوهن،
نرخ، بادەم،	بوها/بەها، باهیڤ،

هەندێ جاریش، فۆنێمی (ه) دەکەوێتە کۆتایی وشە. بەڵام ئەم وشانەی فۆنێمی (ه) لە کۆتاییان دەردەکەوێ، دابەشی دو بەش دەبن: بەشێکیان ئاساین. وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
دە، فراوان،	دەه، بەرفرەه،
جێ، ڕێ، شێ، گوێ،	جه، ڕەه، شه/شەه، گوه،
جۆ، نۆ،	جەه، نەه

١٤٠ لە شێوەزاری ناوچەیی خۆشناوەتیدا ئەم ناوانەش (ڵ)ەکەیان دەگۆڕێ بۆ (ل). وەك: شێخەللا، ئەرێوەللا، هاوەللا/ ناوەللا........

بەشێکی تریان، ئەو وشانەن کە کۆتاییان بە پاشگری (گە) هاتوە، کە مۆرفیمێکە واتای شوێن (جێگە/کەوتگە) دەدا، لە ژوروودا پاشگرەکە دەبێتە (گەهـ). وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
جێگە، ئێزگە، بنگە، یاریگە، تاقیگە،	جێگەهـ، ئێزگەهـ، بنگەهـ، یاریگەهـ، تاقیگەهـ،
خوێندنگە، خواردنگە، کارگە، نوسینگە،	خوێندنگەهـ، خارنگەهـ، کارگەهـ، نڤیسینگەهـ،

هەروەها ئەو وشانەی لە دیالێکتی ناوەڕاستدا کۆتاییان بە مۆرفیمی (ایی) دێ، کە بە زۆری ئەم مۆرفیمە، ناوی واتایی لە ناو، یان ئاوەڵناو دروستدەکا، لە دیالێکتی ژورودا، ئەم مۆرفیمە دەبێتە (اهی). وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
پاشایی، ڕونایی/ڕوناکی، بڵندایی،	پادشاهی، ڕوناهی، بلنداهی،
سانایی/ئاسانی، وشکایی، تەنیایی، ئازایی،	ساناهی، هشکاهی/حشکاتی، تەناهی، ئازاهی،
دوایی، زانایی، تەبایی، گەرمایی، ...	دوماهی، زاناهی، تەباهی، گەرماهی، ...

بڕگەی دووەم: هەندێ چاوگی دیالێکتی ژورو فۆنێمی (هـ)یان هەیە، کە لە هەمان ئەو چاوگانەدا لە دیالێکتی ناوەڕاست ئەو (هـ)یە دەرناکەوێ. هەندێ لەم چاوگانە داڕێژراو و هەندێکیان لێکدراون. وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
گەیشتن، ناردن، ژماردن، ژاندن،	گەهیشتن، هنارتن، هژمارتن، هژاندن،
ڕوخاندن، ڕوخان (ڕمان)، لێخوڕین،	هەرفاندن، هرفین، هاژۆتن،
گواستنەوە، حەسانەوە،	ڤەگوهاستن، ڤەهوسیان، ......
بەرانبەرکردن، فریاکەوتن، پشودان،	هەمبەرکرن، هاوارهاتن، بێهندان،
وسبون، گوێدان،	هشبین، گوهدان، ......

بڕگەی سێیەم:ـ ڕستەی بکەرنادیار لە دیالێکتی ناوەڕاستدا، بە یارمەتی (ر)ی مۆرفیمی بکەرنادیار دادەڕێژرێ، بەڵام لە دیالێکتی ژورودا، بە یارمەتی گەردانکردنی چاوگی (هاتن) دادەڕێژرێ. بۆیە هەمو ڕستەیەکی بکەرنادیار، بەلای کەمەوە جارێك فۆنێمی (هـ)ی تێدا دەبێ، چ کاتی ڕابوردو بێ لە (هات..)، چ کاتی ڕانەبوردو بێ لە (دهێت../دێهێت..). وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
کوژرا/ دەکوژرێ	هاتە/ دهێتە/ دێهێتە کوشتنێ
وترا/ دەوترێ	هاتە/ دهێتە/ دێهێتە گۆتنێ
ڕوخێنرا/ دەروخێنرێ	هاتە/ دهێتە/ دێهێتە هەرفاندنێ

ئەوەی شایانی باسە، ئەمە ئەوە ناگەیێنێ، کە کرداری گەردانکردنی چاوگی (هاتن) هەرگیز لە دیالێکتی ناوەڕاستدا بەکارنایێ، بەڵکو لە گەلێك چاوگی وەکو (گریان، پێکەنین، کوڵان....)، ئەم شێوازە بەکاردێ، بەلام ئەم کردارە لە بری (اندن)، بۆ تێپەڕاندنی ئەو جۆرە چاوگانەیە، نەك بۆ کرداری بکەرنادیاری. وەك (مناڵەکەی هێنایە گریان. = مناڵەکەی گریاند، مناڵەکەم هێنایە پێکەنین = مناڵەکەم پێکەناند، کابانەکە چایەکەی هێنایە کوڵ(ان) = کابانەکە چایەکەی کوڵاند)، یان لەگەڵ هەندێك وشەی تری وەك (سەما، جۆش ......)، وەك (ڕەشپۆش دێنێتە سەما، سەماوەرەکەی هێنایە جۆش).

بەندی نۆیەم ـ فۆنێمی (و):

ڕێژەی بەکارهێنانی هەردو فۆنێمی (و)ی نەبزوێن و (و)ی بزوێن لە دیالێکتی ژورودا زۆر کەمە، ئەگەر بەراوردی بکەین، لەگەڵ دیالێکتی ناوەڕاستدا، چونکە هەندێ لە (و)ەکانی دیالێکتی ناوەڕاست، کە نەبزوێنن، لە دیالێکتی ژورودا دەبن بە (ڤ)، وەك لە «بەندی پێنجەم - فۆنێمی (ڤ)» باسکرا، یان بە (ی) وەك لە بڕگەی یەکەمی خوارەوە (لە ئاوەڵناوی کراو) باسدەکرێ. هەندێکی تریان، لە (و)ی بزوێن دەبن بە (ی)«٢١». ئەم دیاردەیەش ڕێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی (ی) لە دیالێکتی ژورو پتر دەکا و ڕێژەی بەکارهێنانی فۆنێمی (و)ی نەبزوێن و (و)ی بزوێن لە دیالێکتی ناوەڕاستدا، زۆرتر دەبێ. واتا؛ دەنگی (وو/و) بە هەردو شێوەکەی (وو)ی بزوێن و (و)ی نەبزوێن، لە دیالێکتی ژورودا کەمتر دەبیسترێن و لە دیالێکتی ناوەڕاستدا زۆرتر دەبیسترێن ئەگەر لەم بارەیەوە ئەم دو دیالێکتە بەراورد بکەین. وەك لەم بڕگانەی خوارەوە دەردەکەوێ:

بڕگەی یەکەم:ـ مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو، لە دیالێکتی ناوەڕاستدا (و)ە، بەلام لە دیالێکتی ژورودا (ی)ە. وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
وەستاو، سوتاو، ڕژاو، خنکاو، دڕاو،	وەستای، سۆتی، ڕژیای، خەندقیای، دڕیای،
شکاو، کولاو، دلۆپاو، داخراو،	شکیای/شکستی، کەلی، دلۆپای، داخستی،
وەرگەڕاو، داپۆشراو، بەشکراو، چەماو،	وەرگەڕیای، نخافتی، پشککری، چەمیای،
مردو، هاتو، دانیشتو، گرتو، گەیشتو،	مری، هاتی، دانیشتی/ڕونیشتی، گرتی،
دەرکەوتو، یەککرتو، هەڵبژێرراو،	گەهشتی، دەرکەفتی، نێککرتی، هەلبژارتی، ....

بڕگەی دوەم:ـ هەندێ ئاوەڵناو، یا ناو لە دیالێکتی ناوەڕاستدا، کۆتاییان بە فۆنێمی (و)ی بزوێن هاتوە، لە دیالێکتی ژورودا کۆتایەکانیان دەبن بە فۆنێمی (ی). وەك:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
تینو، ماندو، زیندو، لیهاتو، زو، ڕابوردو،	تێهنی، ماندی، زیندی، ژێهاتی، زی، ڕابوری،
خانو، مازو، دەزو، ڕەژو(خەڵوز)، ڕو،	خانی، مازی، دەزی، ڕەژی، ڕی،
بەڕو، پارو، پدو(پوك)، هەمو،	بەڕی، پاری، پدی، هەمی، ....

بڕگەی سێیەم: لە چاوگە (و)یەکاندا، تاکو لە ناوەڕاست دورکەویتەوە و بەرەو ژوروتر بڕۆی، بەرە بەرە ئەو دەنگی (و)ە بەرەو دەنگی (ی) دەگۆڕێ. واتا؛ گۆڕانەکە پەیتا پەیتایە و تاکو بەرەو سەروتر بڕۆین، زۆرتر (و)ەکە بەرەو (ی) دەچێ. بەڵام تێبینی ئەوە دەکرێ، لە کۆتاییدا، لە شێوەزارەکانی هەرە ژوروی کوردستان، جگە لە بادینی، هەردو چاوگی (بون) و (چون)، بە تەواوی دەبن بە (بین) و (چین)، وەك دەڵێن: (ئەز بیم، ئەز چیم.....)، بەڵام چاوگەکانی تر {درون، گرون، هەنون، فەرمون، (هە)سون} دەنگی (و) و (ی) بە دوای یەکدا دێن و وەکو دیفتۆنگێکی تیژی (وی) گۆ دەکرێن. وەك لەم خشتەیەدا دەردەکەوێ:

دیالێکتی ناوەڕاست	دیالێکتی ژورو
بون، چون،	بون/ بین، چون/ چین،
درون، گرون، هەنون، فەرمون، (هە)سون	droوین، گروین، هەنوین، فەرموین، (هە)سوین

بەشی دوەم

(ئەو فۆنێمانەی دەنگیان دەگۆڕێ و پیتەکانیان ناگۆڕێ)١٤١

هەندێ فۆنێم هەن، لە ڕەوتی ئاخاوتندا، لە پیتەکانیان جیادەبنەوە و شێوەی دەربڕین و گۆکردنیان گۆڕانیان بەسەردا دێ، لەگەڵ هێمای نوسینیان. واتا؛ پیتەکە لە هەردو دیالێکتی ژورو و ناوەڕاستدا وەکو یەك دەنوسرێن، بەڵام لە ڕەوتی ئاخاوتن، لە

١٤١ لێرەدا مەبەستمان ئەو فۆنیمانە نیە، کە لەگەڵ گۆڕانیان پیتەکەش لە نوسیندا دەگۆڕێ، وەك: ڕشتم ــ دەڕێژم، ناشتم ــ دەنێژم، کوشتم ــ دەکوژم، هەشت ــ هەژدە، (ش ← ژ). حەوت / حەفت ــ حەڤدە، (ف ← ڤ). گەستم ــ دەگەزم، خواستم ــ دەخوازم، (س ← ز). لێرەدا نامانەوێ، وردەکاری وشەسازیی ئەو وشانە لە ڕوی پێکهات و بەشەکانی ئاخاوتنیان دەستنیشان بکەین، چونکە سنوری باسەکەی ئێمە دەنگسازییە، بەڵام ئەوەی شایانی باسە، گۆڕانی ئەو دەنگە کپانە بۆ دەنگی گڕ، دیاردەیەکی دەنگسازیە و لە ئەنجامی ئەوە هاتوە، کە دەنگە گڕەکانی دەکەونە پێش، یان پاش دەنگە کپەکە، کاری تێ دەکەن و دەیگۆڕن بۆ گڕ.

گۆکردنـــدا، گۆڕانیـــان بەســەردا دێ[٢٢]. گۆڕانەکـە بـە پێـی کـارتێکردنی فۆنێمــەکانی دەوروبەری، بە زۆری لە گرِی بۆ کپیە. ئەو فۆنێمانەی ئەو جۆرە گۆڕانەیان بەسـەردا دێ، بـە زۆری لە هەردو پیتی (ت) و (د) خۆیان دەنوێنن[٢٣]. لە هەردو دیالێکتی ناوەڕاست و ژورودا، زۆرجار، فۆنێمی (د) دەگۆڕێ بۆ کپ و دەبێتە (ت)، وەك لەم دو بەندەی خوارەوە دەردەکەوێ:

بەندی یەکەم ـ فۆنێمی (د ← ت) لە دیالێکتی ناوەڕاستدا:

لە ڕەوتی ئاخاوتنی دیالێکتی ناوەڕاستدا، ئەگەر فۆنێمی (د)، کەوتە کۆتایی ڕستە و کەرەسەی تری بە دوادا نەهات، یان دەسوێ و دەرناکەوێ، یان کپ دەبێ و دەبێتە (ت). ئـەم دیاردەیەش لە گەرمەی قسەکردندا ڕودەدا، نەك لە شێوەی ئاخاوتنی هونـەری و لەسـەرخۆ، بۆیە بە سەرنجێکی زۆر ورد نەبێ، هەستی پێ ناکرێ[٢٤].

شایانی باسە، ئەم دیاردەیـە پـتر لـە شێوەزاری سـۆرانیی دیـالێکتی ناوەڕاسـتدا، بەتایبەتی لە ئاخاوتنی چینی نەخوێندەواردا بەرگوێ دەکەوێ و ڕەنگە نەشێ گشتاندنی بـۆ بکرێ، ئەگەرچی لە شێوەزارەکانی تریشدا بە ڕادەیەکی کەم دەبیسرێ. وەك:

لای هەندێ ئاخێوەری دیالێکتی ناوەڕاست	
شێوەی هونەریی قسەکردن و نوسین	**ڕەوتـــی ئـاخـــاوتـن**
چوین بۆ ماڵی ئازاد	چوین بۆ ماڵی ئازا(ت)[٢٥]
کارەکانمان کرد	کارەکانمان کر(ت)
شتەکانیان برد	شتەکانیان بر(ت)
سێوەکانیان خوارد	سێوەکانیان خوار(ت)
پارەتان بۆی نارد	پارەتان بۆی نار(ت)
نەخۆشەکە مرد	نەخۆشەکە مر(ت)
وەرە ماڵی شاد	وەرە ماڵی شا(ت)[٢٦]

هەندێ جار، ئەگەرچی گۆڕانکاریەکە ڕودەدا و لە نوسیندا پیتەکان ناگۆڕێن، بەڵام لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا، ئاساییە و بە ئاشکرا هەستی پێ دەکـرێ. وەك لـە شـێوەزاری سـلێمانی دیالێکتی ناوەڕاستدا دەوترێ:

شـــــێوەزاری ســــــلێمانی دیالێکتی ناوەڕاســــــت	
شـــــێوەی نوســــــین	**ڕەوتـــی ئـاخـــاوتـــن**
ئەحمەد، مەحمود، محەمەد،	ئەحمەو، مەحمو، محەمەو، ....[٢٧]
دامێ، ئەیدەمێ، چەندت بدەمێ، سندوق	یامێ، ئەییەمێ، چەنت ب(∅)ەمێ، سنوق
منیش دێم، ..... پادار[٢٨] خوا دای	منیش ییێم/ یەم، ..... پایار خوا یای
لـێی ئەدەم	لـێی ئەیەم/ لێیەیەم[٢٩]

ئەم دیاردانەش دەبنـە هـۆی کەمکردنـەوەی ڕێـژەی بـەکارهێنانی دەنگـی (د)، لــە دیالێکتی ناوەڕاست بە گشتی و شێوەزاری سلێمانی بـە تایبـەتی. بـەڵام ئەمـە تاڕادەیـەك کارناکاتە سەر ڕێژەکە لەگەڵ دیالێکتی ژورو، چونکە لە دیالێکتی ژوروشدا ئەم دیاردەیە بە شێوەیەکی تر سەرهەڵدەدا، وەك لە بەندی دوەمی خوارەوەدا دەرەکەوێ.

بەندی دوەم ـ فۆنێمی (د ← ت) لە دیالێکتی ژورودا:

لە دیالێکتی ژورودا، جگە لەوەی، لە کۆتایی وشەکاندا (جگە لە ناوە تایبەتیەکان) فۆنێمی (د) سواوە و نەماوە، وەکو لە بەندی سیەمی بەشی یەکـەم باسکرا، زۆرجـاریش لــە پێشەوەی وشەدا، کاتێ وشەی تری دێتە پێش، دەنگی (د) کپ دەبێ و دەبێتە (ت). وەك:

دیالێکتی ژورو	
شێوەی نوسین	ڕەوتی ئاخاوتن
ئەزێ دچم	ئەزێتچم
ئاڤێ دخۆی	ئاڤێتخۆی
چیایێد/ت کوردستانێ	چیایێتکوردستانێ
چاڤێد/ت ڕەش	چاڤێتڕەش
بچیك چ دکەن؟	بچیك چتکەن؟
تێشتێ دخۆی؟	تێشتێتخۆی؟

ئەم دیاردەیە، دەبێتە هۆی کەمکردنـەوەی ڕێـژەی گـۆکردنی دەنگـی (د) و پتربـونی ڕێژەی دەنگی (ت).

ئەم دیاردانەش بە گشتی، دیاردەی فۆنۆلۆجین و دو خاڵیان لـێ دەکەوێتەوە:

یەکەم: دەبنە هۆی ناسینەوەی سیما و دەرخسـتنی جیـاوازیی ڕوخسـاری دیـالێکتی ژورو و دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردی لە کاتی ئاخاوتندا.

دوەم: شێوەی ئاخاوتنی دیالێکتی ناوەڕاست، لە ڕوی چەندێتیەوە، خێراتـر دەکـەن، بـەڵام گۆڕانی زۆرتری بەسەرداهاتوە لە ڕوی چۆنیەتیەوە. بە پێچەوانەی دیـالێکتی ژورو، لــە ڕوی دەربڕینەوە، خێرایی کەمترە، بەڵام لە ڕوی ڕەسەنایەتیەوە، پاراوی خۆی زۆرتـر پاراسـتوە. ڕەنگە باری جوگرافی، لەم پرۆسێسی گۆڕانە، ڕۆڵێکی سەرەکی بینیبێ.

(ئە نجامەکان)

گرنگترین ئەو ئە نجامانـەی تـوێژەر لـە ئـە نجامی باسـەکەیدا بەدەسـتی هێنـاون، ئەمانەی خوارەوەن:

١ـ ژمارەی فۆنێم و پیتەکان لە هەردو دیالێکتی ناوەڕاست و ژورودا، وەکو یەکن. بەڵام ڕێژەی بەکارهێنانی هەندێك دەنگ لە نێوان ئەم دو دیالێکتە جیاوازییان هەیە. هۆیەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو گۆڕانانەی بە درێژایی مێژودا بە سەر دەنگەکانی هەردو دیالێکت بە گشتی و دیالێکتی ناوەڕاست بەتایبەتی، هاتون.

٢ـ هەندێ فۆنێم لە نێوان دیالێکتی ناوەڕاست و دیالێکتی ژورو بە پیتەکانیانەوە دەگۆڕێن، (واتا؛ دەنگ و نوسین)، بەڵام هەندێکی تریان تەنیا فۆنێمەکە دەگۆڕێ و پیتەکە ناگۆڕێ. وەك گۆڕانی دەنگی (د) بۆ دەنگی (ت) لە ڕەوتی ئاخاوتنی هەردو دیالێکتەکە، بەڵام لە شوێنی جیاواز.

٣ـ هاوکێشەی بڕی گۆڕانی هەر فۆنێمێك، لەگەڵ ڕادەی دورکەوتنەوەی ناوچەکان لە یەکتر ڕاستەوانەیە. واتا؛ تا پتر لەیەکتر دوربکەونەوە، ڕێژەی گۆڕانیان پەیتا پەیتا زۆرتر دەبێ، چونکە ڕادەی تێکەڵبون کەمتر دەبێتەوە.

٤ـ دەتوانرێ، بە شێوەیەکی گشتی زۆری و کەمی ڕێژەی بەکارهێنانی دەنگەکان، لە هەردو دیالێکتی ناوەڕاست و دیالێکتی ژورو لەم دو خاڵەدا ڕونبکرێتەوە:

أ ـ ئەو فۆنێمانەی ڕێژەی بەکارهێنانیان لە دیالێکتی ناوەڕاست زۆرترە، بریتین لە: (ا، ە، د، ڵ، و).

ب ـ ئەو فۆنێمانەی ڕێژەی بەکارهێنانیان لە دیالێکتی ژورو زۆرترە، بریتین لە: (ژ، ڤ، ل، ه، ی).

٥ـ هەر فۆنێمێك لەو فۆنێمانەی ئاڵوگۆڕ دەبن، ژمارەیەکی وەك خۆی دەمێنێتەوە لە دیالێکتی بەرانبەری، واتا؛ هیچ فۆنێمێك بەتەواوی لە هەدو دیالێکتەکە لەناوناچێ. دەتوانرێ، ئاڵوگۆڕی فۆنێمەکان لە دیالێکتی ناوەڕاستدا لە خشتەیەکدا بەرانبەر بکرێ لەگەڵ فۆنێمە بەرانبەرەکانی لە دیالێکتی ژورودا:

هەزارنامەی کتێب

فۆنیمەکانی ئاڵوگۆڕ دەبن لە دیالێکتی ناوەڕاست		فۆنیمە بەرانبەرەکانی لە دیالێکتی ژورو
فۆنیمی (ا)	↔	فۆنیمی (ە)
فۆنیمی (ە)	↔	فۆنیمی (ø)
فۆنیمی (د)	↔	فۆنیمی (ø)
فۆنیمی (لە)	↔	فۆنیمی (ژ)
فۆنیمی (ش)	↔	فۆنیمی (ژ)
فۆنیمی (و)	↔	فۆنیمی (ڤ)
فۆنیمی (ڵ)	↔	فۆنیمی (ل)
فۆنیمی (ø)	↔	فۆنیمی (ھ)
فۆنیمی (و)	↔	فۆنیمی (ی)

سەرچاوەکان

﴿١﴾ Edward Sapir, Language, New York, ١٩٤٩, p٨.

﴿٢﴾ ستيفن أولمان، دور الكلمة في اللغة، ترجمة دكتور كمال محمد بشير، المنيرة، ١٩٧٣، ص٢٩.

﴿٣﴾ الدكتور ابراهيم أنيس، اللغة بين القومية والعالمية، القاهرة، ١٩٧٠، ص١١.

﴿٤﴾ صالح الكشو، مدخل في اللسانيات، طرابلس، ١٩٨٥، ص٣٧.

﴿٥﴾ Winfred P. Lehmann, Descriptive Linguistics, New York, ١٩٧٦, p٢٧٨.

﴿٦﴾ Noam Chomsky, Topics in the theory of generative grammar, Mouton and Co, The Haguee, ١٩٦٦, p٧-٢٤.

﴿٧﴾ Geoffery Leech, Semantics, Great Britain, ١٩٧٤, p١٠.

﴿٨﴾ J.P.B.Allen and Paul Van Buren, Chomsky: Selected Reading. London, ١٩٧٢, p٧٢.

﴿٩﴾ جون لاينز، علم الدلاله، ترجمه مجيد عبدالحليم الماشگه، حليم حسين فالح وكاظم حسين باقر، جامعه البصره، ١٩٨٠، ص٣٤.

﴿١٠﴾ تيرينس مور و كريستين كارانغ، فهم اللغه : نحو علم لغه لما بعد مرحله جومسكى، ترجمه الدكتور حامد حسين الحجاج، بغداد، ١٩٩٨، ص٢١٥.

﴿١١﴾ دكتر برويز ناتل خانلرى، تاريخ زبان فارسى، جلد أول، انتشارات بنياد، فرهنك ايران، ١٣٤٩، ص١٠٣.

﴿١٢﴾ د. جمال رشيد أحمد، لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی وڵاتی کوردەواری، بەغدا، ١٩٩٨، ل٩.

﴿١٣﴾ John Lyons, Language and Linguistics, London, ١٩٨٥, p٢٠٧.

﴿١٤﴾ David Crystal, Linguistics, England, ١٩٨١, p١٨٩.

﴿١٥﴾ محمد رچا باگنى، توصيف ساختمان دستورى زبان فارسى، تهران، ١٣٧٢ايرانى، ص٢٣.

﴿١٦﴾ Fred West, The way of language an introduction, Atlanta, ١٩٧٥, p ٢١٤.

﴿١٧﴾ جلادت بدرخان و روجيه لسكو، قواعد اللغه الكرديه (اللهجه الكرمانجيه)، ترجمه دلاور زنكى، عمان، ١٩٦٨، ص٣٦.

﴿١٨﴾ د. ئەورەحمانی حاجی مارف، هەوڵێکی سەرەتایی بۆ دۆزینەوەی نیشانەکانی ناسیاوی و نەناسیاوی لە

دیالێکتی کرمانجی خواروودا، گۆڤاری زانکۆ، بەرگی ٣، ژمارە ٢، سلێمانی، ١٩٧٧، ل١٣٢.
﴿١٩﴾ توفيق وهبي، قواعد اللغة الكردية، جزء الاول، ص٣٦.
﴿٢٠﴾ جەمال نەبەز، زمانی یەکگرتوی کوردی، ئەڵمانیا، ١٩٧٦، ل٦١.
﴿٢١﴾ ك. ك. کوردۆییێف، ڕێزمانی کوردی، وەرگێڕانی د. کوردستان موکریانی، هەولێر، ١٩٨٤، ل٢١٣.
﴿٢٢﴾ D. Lit., IDA C. Ward, London, p١٨٠.
﴿٢٣﴾ Henry Cecil Wyld, The growth of English, London, ١٩٤٢, p٢٠.
﴿٢٤﴾ Leonard Bloomfield, Language, London, ١٩٦٩, p٩٨.
﴿٢٥﴾ د. ئەورەحمانی حاجی مارف، بنج و بناوانی هەندێ وشە، بەشی یەکەم، بەغدا، ٢٠٠٠، ل٣٥.
﴿٢٦﴾ غازی فاتح وەیس، فۆنەتیك، بەغدا، ١٩٨٤، ل٥١.
﴿٢٧﴾ د. ئەورەحمانی حاجی مارف، دیاردەکانی دەنگی (د) لە شێوەی سلێمانیدا، بەغدا، ٢٠٠٠، ل٤.
﴿٢٨﴾ محەمەد ئەمین هەورامانی، سەرەتاییێك لە فیلۆلۆژی ی زمانی کوردی، بەغدا، ١٩٧٣، ل٥٥.
﴿٢٩﴾ Ernest N. McCarus, A Kurdish Grammar, New York, ١٩٨٥, p١٠.

(ملخص البحث)

إذا أمعنّنا النظر إلى اللّغة الكورديّة تحت ضوء علم الصوت (Phonology)، نرى فروقاً متفاوتة في نسبة إستعمال أو تكرار بعض الفونيمات (الأصوات) في اللّهجة الشّمالية للّغة الكورديّة، مقارنة مع لهجتها الوسطى. فعلى سبيل المثال، نسبة إستعمال الفونيمات: (ا ، ە ، د ، ڵ ، و) أكثر في اللّهجة الوسطى، مقارنةً باللّهجة الشّمالية. بينما نِسبَة إستِعمال الفونيمات (ژ ، ڤ ، ل ، هـ ، ی) أكثر في اللّهجة الشّماليّة مقارنةً باللّهجة الوسطى.

إضافةً إلى ذلك وجد الباحث ظاهرة تغيير الصوت الصائت (المجهور ـ Voiced) (د) إلى الصوت الصامت (المهموس ـ Voiceless) (ت) في اللّهجتين الشّمالية والوسطى للّغة الكوردية ولكن في مواقع مختلفة. يتناول البحث مواقع هذه الظواهر الصوتية وكيفيتها في مقارنةٍ بين هاتين اللّهجتين.

يتضمن البحث فصلين والنتائج والملخص باللغتين العربية والأنكليزية، إضافةً إلى المصادر والمقدمة.

(Abstract)

If we examine closely to Kurdish language under the auspices of the Phonology, we see that there are many checkered variances in the ratio of usage or iterance some phonemes in Kurdish northern dialect in comparison with Kurdish centrist dialect. For the purpose of illustration, the ratio

of usage these phonemes: (ا, ه, د, ڵ and و) is more in the centrist dialect in comparison with northern dialect, while the ratio of usage of these phonemes: (ژ, ڤ, ل, ھ and ى) is more in the northern dialect in comparison with the centrist dialect.

In addition to these the researcher found that there is a phonomenon of vicissitude of the sound (د) from voiced to voiceless, and it becomes (ت) in the both Kurdish dialects northern and centrist, but in the different situation. The research work whips these phonologic phonomenons by comparing these two dialects.

The research implies two chapters, illations, and the Arabic and English abstracts, withal the list of sources and introduction.

هەوالنامەی کتێب

جیاوازیی زمانی کۆمەڵگای دێهات و شارەکان

توێژینەوەیەکی کۆزمانەوانی بەراوردکاریە

پرۆفیسۆر دکتۆر

عـەبدوللا حوســـێن ڕەســـول

ئەم توێژینەوەیە لە کۆنگرەی جیهانی لە بارەی خوێندنی کوردی پێشکەشکراوە، لە ٦ تا ٩ی ئەیلولی ٢٠٠٦ لە سەنتەری توێژینەوەی زانکۆی سەلاحەددین بەڕێوەچو. دواتر لە کتێبی تایبەت لە لاپەڕە (٥٥ – ٨٢) بڵاوکراوەتەوە.

بەرواری نوسین: ٦ / ٦ / ٢٠٠٦

((جیاوازیی زمانی کۆمەڵگای دێهات و شارەکان))

پێشەکی:

زۆر جار، لێرە و لەوێ، لە میانەی ئاخاوتنی شارنشینەکاندا، توانج و پەلار ئاڕاستەی ڕەفتار، یان شێوەی ئاخاوتنی دێهاتنشینەکان دەکرێ و دەربڕینەکان ئەوە دەگەیێنن، کە گوایا دێهاتنشینەکان، لە هەمو بوارەکانی ژیان، لە ئاستێکی نزمتردان. تەنانەت هەندێ جار، ناوی هەندێ ناوچە وەکو ئیدیەم بەکاردێن. بۆ نمونە: لە هەولێر زاراوەی (کرمانج، دەشتەکی، یان خۆشناو ......) و لە سلێمانی زاراوەی (هەورامی، شارەزوری، یان لادێیی.....) و لە دهۆك زاراوەی (گوندیی، بەندیی، یان گولی و سندی.......)، بەرامبەر خەڵکی دێهاتنشین بەکاردەهێنن. وەك ئەوەی لە هەولێر باوە، کە دەڵێن: (لێی گەڕێ، کرمانجە! یان دەشتەکیە!...)، لە سلێمانی دەڵێن: (وازی لێ بێنە، لادێییە! یان هەورامیە!....)، لە دهۆك دەڵێن: (ژێگەڕێ گوندییە!... ژێوەبە بەندییە[142]!.....). تەنانەت هەندێ جار، لە ناو شارۆچکەکانیش ناوی گوندێك یان خێڵێکی تر دەبێتە نمونەی ئەم جۆرە ئیدیەمانە، وەك لە هەولێر دەڵێن: (ئاگاداربە خۆشناوە)، لە خۆشناوەتی تیرەی (هەروتی) بوەتە نمونە و دەڵێن: (کوڕە ئاگات لێ بێ هەروتیە)، لە ناوچەی سۆران گوندی (وەرتێ) بوەتە نمونە و دەڵێن: (ئەوە چیە؟ دەرێی وەرتیە!)، لە شارۆچکەی ئامێدی (بەرێ گارێ)، بوەتە بەرپەلار، وەك دەڵێن: (ما تو بەرێ گارێی). ئەم نمونانە – مشتێکن لە خەروارێك – و توێژەر لەم لێکۆڵینەوەیەدا، دەیەوێ،

---

١٤٢ واتە" وەکو خەڵکی گوندی (بەندا)یە. کە گوندێکە دەکەوێتە پشت دهۆك.

ڕاستی و دروستی ئەم بۆچونانە تاوتوێ بکا و لە ڕوی کۆزمانەوانیەوە، ئاستی خەڵکی[143] شارنشین و گوندنشین هەڵسەنگێنێ و هۆیە کاریگەریەکانی بونی ئەم دەستەواژانە دەستنیشانبکا، چونکە (کۆزمانەوانی بریتیە لە توێژینەوەی زمان لە میانی پەیوەندیی بە کۆمەڵگاوە)[144]. شایانی باسە، توێژینەوەکە لە سەردەمی پێش هەزارەی سێیەم دەدوێ، کە باری کۆمەڵایەتی کوردەواری تاڕادەیەك ئۆقرەدار و جێگیر بو و هێشتا بە تەواوەتی کاریگەریی کارەساتی ئەنفال و ڕاگواستن و ئۆردوگا زۆرەملێیەکان دەرنەکەوتبو. چونکە ئەم کارەساتانە تای تەرازوی گۆڕانکاریەکانیان تێکدا و ژیانی هاوچەرخی دوای ئەم کارەسات و ڕا پەڕین و گۆڕانکاریە کۆمەڵایەتیەکان، پێویستیی بە تۆژینەوەیەکی تری تایبەت هەیە و ڕەنگە ئەم تۆژینەوەیە زەمینەخۆشکەر بێ بۆی.

ئەم توێژینەوە بۆ پێکانی مەبەستەکەی خۆی، کراوەتە سێ بەش:

لە بەشی یەکەمدا، ژیانی ڕۆژانەی هەردو کۆمەڵگای دێهاتنشین و شارنشین هەڵسەنگێنراون، دوای ئەوەش بە دو بڕگەی جیاواز، هەریەك لەو دو کۆمەڵگایە تاوتوێکراون و کاریگەریی سیما کۆمەڵایەتیەکان، لەسەر زمانی ئاخاوتنی هەر کۆمەڵگایەك، بە چەند خاڵێك دەستنیشانکراوە. بۆیە ئەم بەشە لە بەشەکانی تر درێژترە و کرۆکی باسەکەی هەڵگرتوە.

لە بەشی دوەمدا، جۆرەکانی پەیوەندیی نێوان تاکەکانی کۆمەڵگا پۆلینکراون و لە ژێر تیشکی ئەو پۆلینکردنە، بەراوردی شێوەی ئاخاوتنی هەردو کۆمەڵگای دێهاتنشین و شارنشین کراون.

لە بەشی سێیەمدا، بەراوردی شێوەزمانی هەردو کۆمەڵگای دێهاتنشین و شارنشین کراوە، لە ڕوی کورتبڕی و کورتبونەوەی شێوەی ئاخاوتنیان.

لە کۆتاییدا، ئەنجامەکانی توێژینەوەکە و لیستی سەرچاوەکان و پوختەی باسەکە بە عەرەبی و ئینگلیزی خراوەتە ڕو.

بەشی یەکەم - ژیانی ڕۆژانەی هەردو کۆمەڵگای دێهاتنشین و شارنشین:

لەم بەشەدا، هەوڵدراوە، ژیانی ڕۆژانەی هەدو کۆمەڵگای دێهاتنشین و شارنشین[145] بە شێوەیەکی گشتی و تێکڕا بخرێتەڕو، چونکە ڕەنگدانەوەی تەواوی ئەو ژیانە لە زمانی

---

١٤٣ Halliday, M. A. Language in Social Perspective in Language Perspectives ed. pp.٨٨-١٠٩.

١٤٤ Hudson, R. A. Sociolinguistics. p.١.

١٤٥ موفق الحمداني. اللغة وعلم النفس. ص٢٢٧.

کۆمەڵگاکە ڕەنگرێـژ دەبـێ١٤٦ و کاریگـەرییەکی بنـەڕەتیی دەبـێ، لەسـەر بـیر و بۆچـون و دەربڕینەکانیان. هەڵبەتە لەو کاتەدا کە ژیانی ڕۆژانـەی کۆمەڵگایـەك زمـانی کۆمەڵگاکـە ڕەنگرێژ دەکا١٤٧، لە هەمان کاتدا، زمانی کۆمەڵگاکەش دەبێتە ئاوێنەی ڕەنگدانەوەی هۆش و بیری ئەو کۆمەڵگایە و مێشکی هەر ئەندامێکی ئەو کۆمەڵگایە١٤٨، تا ڕادەیەك وەکو مێشکی (هاڕدی) هەر کۆمپیوتەرێك، جگە لە بەهرە و ئەفراندنەکانی خۆی، ناتوانێ، زانیاری زیاتر لەو داتایانەی کە لە ژیانی ڕۆژانەی وەریگرتوە، بیانکاتە زمان و پێشکەشی بەرامبـەرەکانی بکا. هەڵبەتە تـاوەکو ژینگەی ژیانی ئەندامەکە سنوردارتر بێ، ئەفراندنەکانیشـی کـەمتر و سنوردارتر دەبن.

شایانی باسە، کۆتایی هەزارەی دوەم، کۆتایی سەهۆڵبەندانی سرەوتن و دورەپەرێزی کۆمەڵگای کوردەواری بە گشتی و کوردستانی باشور بە تایبەتی بـو. شـاڵاوی تەکنـەلۆجیای سەردەم لە گەڵ دەسپێکی هەزارەی سـێیەم، زۆر لـە بنـەما سڕبەسـتوەکانی شـکاند و ئێسـتا خەریکە ئەفسونی تۆڕەکانی پەیوەندیکردن و میدیاکان، دیوەخانی سەرجەم ماڵـەکوردەکان، لە ڕەشماڵێکا کۆدەکاتەوە و هـەمان حیکایـە تخوان، لـە هـەمان کاتـدا، چـیرۆکی زانسـتی هاوچەرخ بۆ هەمو مەجلیسەکان، دەکات بە شەوچەرە. جگە لەمەش، ڕێگاوبـان و هۆیـەکانی گواستنەوە، گۆڕانێکی ڕیشەیی چەندی و چۆنییان بەسەرداهاتوە، بۆیە بواری توێژینەوەکـە، پێش ئەم سەردەمە دەگرێتەوە، کە تائێسـتاش کاریگـەریی زەقـی خـۆی بەسـەر ئـاخـاوتنی کوردەواری دیارە و تـا ئێسـتا، هـیچ گـۆڕانێکی ئـەوتۆی هەسـتپێکراوی بەسـەردانەهاتوە. ئەگەرچی گومان لەوەدا نیە، بە ماوەیەکی کەم، ئاسەوارەکانی ئەم پێشکەوتنە دەردەکەون.

بەر لە هەمو شتێك دەتوانین، لە ڕوی جوگرافیەوە، ئاواییەکانی کوردستان، دابەشـی دو بەش بکەین، ناوچەی شاخاوی و ناوچەی دەشتایی، یاخود دەتوانیین، بە شـێوەیەکی تـر بڵێین، تۆبۆگرافیای ئاواییەکانی کوردستان لە زۆر سـەختەوە بـەرەو زۆر ئاسـان هاتونەتـە خوارەوە. هەڵبەتە هەرچەندە باری جوگرافیا سەختتر بێ، بە تـایبەتی لە دێهاتەکان، ڕادەی هاموشـۆ و تێکـەڵبونیش کـەمتر دەبـێ، پێچـەوانەی ئەمـەش ڕاسـتە. ڕادەی تێکـەڵبونی ئەندامەکانیش کۆڵەکەی سەرەکیی هاوپەکبونی زمانە. بۆیە بە پێویست زانـرا، بـەر لـەوەی

---

١٤٦ Abercrombie, D. The Social Basis of Language in Teaching English as a Second Language. p٢٦٨.

١٤٧ Bolinger, D. Regarding Language. p.١٥٣.

١٤٨ کمال یوسف الحاج. في فلسفة اللغة. ص١٢٠.

باسی وردەکاریەکان بکرێ، بە شێوەیەکی گشتی باسی ژیانی ڕۆژانەی کۆمەڵگای دێهاتنشین(گوندنشین) و شارنشین بکرێ:

برگەی یەکەم- ژیانی ڕۆژانەی کۆمەڵگای دێهاتنشین:

دەتوانرێ، بە شێوەیەکی گشتی سیماکانی ژیانی ڕۆژانەی کۆمەڵگای دێهاتنشین، لەم خاڵانەی خوارەوەدا کۆبکرێنەوە:

١- ژیانی ڕۆژانەی هەر تاکێکی کۆمەڵگای دێهاتنشین، لە هەر گوندێکدا، هاوشێوەی تاکەکانی ترە. بە شێوەیەکی گشتی، ژیانەکەیان تا ڕادەیەکی زۆر سنوردار و هاویەکە. واتە؛ هاوپیشە و هاوبیر و هاوڕەفتار و ....هاوجۆرن. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی، لە هەمان ژینگە و بە هەمان شێوە پەروەردە بونە و تا ڕادەیەکی زۆر، هەمان داتا زانیاریەکان گەیشتونەتە مێشکی تاکەکان١٤٩. لە هەمان کاتدا، باری جوگرافی دێهاتەکانی کوردستان وایکردوە، بە زۆری گوندەکان لە یەك دابڕێن، لە ناوچە شاخاویەکاندا، دۆڵ و چیاکان بونەتە لەمپەر و لە دەشتەکانیش، پانتایی دەشتە وشکەکان، چۆم و ڕوبارەکان، بونەتە بەربەست و گوندەکانیان لەیەك دابڕیوە و بواری تێکەڵبونیان زۆر کەمکردۆتەوە. لە ئەنجامی ئەوەش، گۆڤەر و شێوەزاری ناوچەیی زۆر پەیدابونە و لە هەندێ کەرەسەی زمانەوانیدا لە یەکتر جیاوازن. بۆنمونە شێوەی ئاخاوتنی دۆڵی باڵەکان١٥٠، جیایە لە شێوەی ئاخاوتنی دۆڵی ئاکۆیان١٥١ و شێوەی ئاخاوتنی ئەوانیش، جیاوازن لە شێوەی ئاخاوتنی دۆڵی بالیسان١٥٢، کە ئەم سێ دۆڵەش هەرسێکیان دەکەونە تەنشت یەك و بە زنجیرە چیا لە یەك جیابونەتەوە. بەڵام ئەم جیاوازیە لە شێوەزاری ناوچەییان، نەبوەتە هۆی جیاوازییەکی زەقی هەستپێکراو، لە ڕەفتار و بیر و بۆچونەکانیان و وشە-فەرهەنگیەکانیان، چونکە ژینگەی پەروەردەبونیان، تا ڕادەیەکی زۆر لە هەمو لایەنەکان هاوشێوەیە.

٢- بە زۆری خەڵکی دێهاتەکان بە کاری ئاژەڵداری، یان کشتوکاڵەوە، یان هەردوکیان خەریکن. بۆیە سامانی زمانییان لە وشە و چەمك و دەربڕینەکان کەمتر لەم تەوەرەیە

Fishman, J. A. The Sociology of Language. p.٤٨. ١٤٩

١٥٠ (لە جوندیان بەرەو ڕۆژهەڵات تاکوو حاجی ئۆمەران).

١٥١ (لە ڕەواندز بەرەو خواروو تاکوو سەران و مەلەکان).

١٥٢ (لە خەلیفان بەرەو خواروو تاکوو حاجیاوە).

دەردەچێ، تەنانەت زۆربەی وشە و زاراوەکانیش ڕەسەن و پەتی و دێرینن و مۆرکی کلتوری کوردەوارییان پێوە دیارە.

٣- لەو ڕۆژانەدا کە کەش و هەوا لەبار بێ، واتە سامالْ بێ و کرێوە و بەفر و باران نەبێ، تاکەکان بە هەردو ڕەگەزەوە، لەگەڵ کازیوەی بەیانیدا، ڕو لە کار و ئەرکەکانیان دەکەن. ئەوانەی ئاژەڵدارن، کارەکانیان وەك شوانکارەیی، گاوانی، دروستکردنی دێچڵو و دێپوش و کۆز و تەویلە و ...... هتد بۆ ڕەگەزی نێر و بیریەوانی، دۆشین و مەشکە و ....هتد بۆ ڕەگەزی مێ، ئیتر جگە لە کارە ڕۆتینیەکانی ڕۆژانە دوبارە دەبنەوە، وەکو کابانییماڵەوە بە تایبەتی بۆ ئافرەتان. هەردو ڕەگەزەکە، تا ڕۆژئاوابون خەریکی ئەم کارانە دەبن. بەڵام ئەوانەی بە کشتوکاڵەوە خەریکن، بە هەمان شێوە لە بەیانیان تا ئێوارە، ڕەگەزی نێر، بە چاندن، ڕەزبڕین، پەنداوتن، جوت، دێراولێدان، پەرژینکاری و......هتد خەریکن و ڕەگەزی مێ، بە ئاودێری، بژارکردن، بەروبوم ڕنین و.........هتد خەریکن. لێرەدا ئەوەی مەبەستە، نیشاندانی ئەو وێنەیەیە، کە تاکی دێهات بە زۆری، ڕۆژانە بە تەنیایە و لە شوێنێکدا خەریکی کارکردنە و ڕادەی تێکەڵبونی لەگەڵ تاکەکانی تر زۆر سنوردارە و کەمتر قسەدەکا و کەمتریش قسە دەبیسێ، شەوانیش کە گەڕایەوە ماڵ لە بەر هیلاکی و ماندوبون، هەر نوێژی شێوانی کرد، دەخەوێ. ئەم دورەپەرێزیە، بە شێوەیەکی گشتی، دەبێتە هۆی سنوردارکردنی سامانی زمانی و هەژاری لە ڕوی وشە فەرهەنگییەکان (مفردات-Vocabulary).

٤- لەو ڕۆژانەدا، کە کەش و هەوا لەبار نەبێ، واتە کرێوە و بەفر و باران بێ، ئەمەش بە پێی ناوچەی جوگرافی لە گوندێکەوە بۆ گوندێکی تر دەگۆڕێ، تەنانەت لە هەندێ گوندی ناوجەرگەی ناوچە شاخاویەکانی باکور، بۆ ماوەی پتر لە چوار مانگ، خەڵکی گوندەکە نەیانتوانیوە، لە بەر ئەستوری بەفرەکە، لە ئاواییەکەیان دەربچن. یاخود هەندێ جار، چەندین ڕۆژ لە ناو ماڵەکەیان ماونەتەوە و بە بەفر و کرێوە ئابلوقە دراون. بەهارانیش توانەوەی بەفرەکان و شەستەبارانەکان، دەبونە هۆی هەڵسانی ئاوی دۆڵ و چۆمەکان و ڕێگەی بە پەڕینەوەی خەڵکی ئاواییەك، بۆ ئاواییێکی تر نەدەدا. دوبارە ئەمەش دورەپەرێزی و دابڕین و تێکەڵنەبونێکی لە نێوان خەڵکی ئاواییەکان بە تایبەتی و خێزانەکان و تاکەکان بە گشتی دروستدەکرد و دیسان بە نەگەتیڤانە، کاری دەکردە سەر سامانی زمانی و دەبوە ڕێگرێك لە سەر ڕێی ئاڵوگۆڕی یەکە زمانیەکان و چەمك و بیرۆکەکانی تاکەکانی ئەو کۆمەڵگایە.

٥- به میرات مانەوه و گواستنەوەی چـەمکە ئەفسـانەییە کۆنـەکان و داب و نەریتـە١٥٣ ژەنگگرتوەکان و بۆچونە ئاینیە دەسکردەکان١٥٤، لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تـر و پەسەندکردن و جێبەجێکردنیان، وەکو یاسایێکی پیرۆز و خو و ڕەوشتێکی شکۆمەند، هێندەی تر، جیـاوازیی نێـوان کۆمـەڵگای دێهاتنشـین و شارنشـینی فراوانـدەکرد و شورەیەکی پۆڵایینی کۆت و پێبەنـدیی لـە دەوری مێشـکی هـەرتاکێکی دێهاتنشـین دروستدەکرد، کە دژی هـەمو گۆڕانکـارییێکی پێشـکەوتنخواز بـێ و بەرپەچـی هـەمو شنەباییێکی شارستانیەت بداتەوه و بە لادان لـە ڕێبـازی پـیرۆزی بـاب و بـا پیرانی دابنێ١٥٥. ئەم کۆتەڵە قاڵبگرتوەی هەر تاکێکی کۆمەڵگای دێهاتنشین، تا ڕادەیەکی زۆر ڕێگەی دەگرت، لە گۆڕان و دەوڵەمەندبونی سامانی زمانیی تاکەکان. لـە جیـاتی پتربونی ڕۆژانەی فەرهەنگی وشەکانی مێشکی هەر تاکێك، ڕەنگە لە نەوەیەکەوە بـۆ نەوەیەکی تـر گـۆڕانێکی ئـەوتۆ بەسـەر ئـەو فەرهەنگـە نەهاتبایـە، کـە تـەواو هەسـپێکراو بـێ و شـایانی بـاس بـێ. لـە ئە نجامـدا توانسـتی تێگەیشـتن و تێگەیاندنی١٥٦ تاکی دێهاتنشین، لە تاکی کۆمەڵگای شارنشین، کەمتر دەبوەوە.

٦- دوره دەستی دێهاتەکان و سەختی باری جوگرافیا، چ لە ڕوی کەش و ئاوهـەوا، چ لـە ڕوی بەرز و نزمی و تۆبۆگرافیای خاك، سـەرباری نـەبوی شـەقامی قیرتـاو و هێڵـی شەمەندەفەر و هەر ڕێگایەکی تری گونجاوی هاتوچۆ... ئەمانە هەموی بونەتە هۆی، کـەمتر گەیشـتن و درەنگـتر گەیشـتنی ڕۆشـنبیریی هاوچـەرخ و بنـەماکانی شارستانیەت١٥٧ بەو ناوچانە، وەك: قوتابخانە، نەخۆشخانە، کارەبا، هۆیـەکانی

---

١٥٣ Lyons, J. Language & linguistics. pp.٣٠١-٣٢٩.

١٥٤ بۆ نمونە، چونە سەر گۆڕی پیاوچاکان و نوشتەکردن و بەندەیی شێخەکان و بە دوژمن زانینی خوێندەواری و......هتد.

١٥٥ ابراهيم أنيس. اللغة بين القومية والعالمية. ص١٧.

١٥٦ Bernstein, A. Social Class Language & Socialization. pp.١٦٠-١٦١.

١٥٧ ئەگەرچی شۆڕشە یەك لە دوای یەکەکانی کورد و پارتە ڕامیاریەکان، بە تایبەتی شۆڕشەکانی نیوەی دوەمی سەدەی بیستەم (چونکە خاوەنی دەزگای ڕاگەیاندن و بڵاوکردنەوە بون) ڕۆڵێکی باش و بەرچاویان بینی لە وشیارکردنەوە و گەیاندنی برێکی توانادارێ شارستانیەت بۆ کۆمەڵگای دێهاتنشین، بەڵام کاریگەری ئەو شۆڕش و پارتانە بە هەمان شێوە

ڕاگەیاندن، ئامێرە هاوچەرخەکان و..........هتد. جگە لە هەبونی پاشماوەکانی کاردانەوەیەکی دەرونی پێشتر کە گوایا ئەم هۆکارانە مرۆڤ بەرەو گومڕایی باوەڕ دەبا و شیرازە پیرۆزەکانی ئاین و ڕەوشتبەرزی دەپچڕێنن. نەگەیشتن یان بە کەمی و درەنگ گەیشتنی کاروانی شارستانیەت، بوە هۆی زۆرتر فراوانکردنی جیاوازیی نێوان کۆمەڵگای دێهاتنشین و شارنشینی کوردەواری لە لایەك و لە لایەکی تریش بوە هۆی و دەوڵەمەند نەبون و هەروەکوخۆ مانەوەی سامانیی زمانی و جۆری بیرکردنەوەی کۆمەڵگای دێهاتنشین.

بڕگەی دوەم- ژیانی ڕۆژانەی کۆمەڵگای شارنشین:

بەرامبەر ئەم خاڵانەی سەرەوەی کۆمەڵگای دێهاتنشین، دەتوانرێ، بە شێوەیەکی گشتی سیماکانی ژیانی ڕۆژانەی کۆمەڵگای شارنشین، لەم خاڵانەی خوارەوەدا کۆبکرێنەوە:

((خاڵی یەکەم)) ــ ژیانی ڕۆژانەی تاکەکانی کۆمەڵگای شارنشین لە هەر شارێکدا، زۆر کەم هاوشێوەی تاکەکانی ترە، چونکە ژمارەی پیشە جۆراوجۆرەکان زۆرە و دەشێ، بوترێ، تاکەکانی ناو گروپە هاوپیشەکان١٥٨، وەك فەرمانبەران، مامۆستایان، زێڕینگەران، کرێکاران و .....هتد، بە شێوەیەکی گشتی، ژیانەکەیان لە ناو خودی گروپەکەدا، تا ڕادەیەکی زۆر سنوردار و هاویەکە. واتە؛ بە ڕێژەیەکی کەمتر لە تاکی دێهاتنشین، تاکەکانی ئەم گروپانە هاوپیشە و هاوبیر و هاوڕەفتار و ....هاوجۆرن. لێرەدا دەتوانرێ، چەند گروپێکی هاوپیشە وەکو نمونە دەستنیشانبکەین:

١- گروپەکانی پیشە فەرمیەکان: ئەم گروپانە سەرجەم فەرمانبەران و موچەخۆرانی میری دەگرێتەوە، کە دەتوانرێ، بە پێی ناونیشانی پیشەکەیان، وەك ئەندازیار، مامۆستا، پۆلیس، شوفێر و ....هتد پۆلین بکرێن، یان بە پێی وەزارەت و فەرمانگاکان پۆلین بکرێن، بۆ نمونە ئەرك و فەرمانی تاکەکانی هەر وەزارەتێك بە گشتی، لە وەزارەتەکەی تر، جیایە. وەك ئەرکەکانی وەزارەتی کاروباری پێشمەرگە، جیایە، لە کاروباری ئاینی و کاروباری پەروەردە و فێرکردن، یان تەندروستی، پیشەسازی، شارەوانی و.....هتد. کەواتە دەتوانرێ، گروپەکانی پیشە فەرمیەکان، پۆلینێکی سەرەکیی گشتی بکرێن، بە پێی وەزارەت و فەرمانگاکانیان و لە ناو پۆلینە

لە سەر کۆمەڵگای شارنشینیش کاریگەرییان هەبو، بۆیە ئەم وەرچەرخانە گرنگە نەبوە هۆی نزیکبونەوەی هاوسەنکیی تای تەرازوی هەردو کۆمەڵگاکە.

١٥٨. Bell, R. T. Sociolinguistics. p.١٠٤.

سەرەکیەکەشدا، پۆلینێکی لاوەکیی تایبەتی بکرێن، بە پێی بڕوانامە و ناونیشانی پیشەکەیان. چونکە لەوانەیە، لە زۆربەی وەزارەتەکان ئەندازیار، کۆمپیوتەرساز، نوسەری چاپ، خزمەتگوزار و....هتد هەبن.

٢- گروپەکانی پیشە ئازادەکان: ئەم گروپانە تاکەکانی سەرجەم پیشە ئازادەکان دەگرنەوە، کە موچەخۆری میری نین و کاری ئازاد دەکەن، وەك: بازرگانەکان، دوکاندارەکان، ئاسنگەرەکان، فیتەرەکان و.....هتد.

مەبەستی بنەڕەتیی ئەم پۆلینە، پێکانی دو ئامانجی گرنگە:

ئامانجی یەکەم: لەم پۆلینەدا، جۆراوجۆری چۆنایەتی و چەندایەتی پیشەکانی کۆمەڵگای شارنشین دەردەکەوێ، کە ژمارەیان زۆر زۆرە، ئەگەر لە گەڵ کۆمەڵگای دێهاتنشین بەراورد بکرێن، کە ژمارەی پیشە بنەڕەتیە سەرەکیەکانیان تەنیا دو پیشەیە: ئاژەڵداری و کشتوکاڵ، بە هەمواركردنی کارە ئارەزومەندیەکانی وەك، ڕاو و شکار و هەندێ پیشەدەستیەکانی وەك، دروستکردن و ڕستن و چنینی ئامراز و کەلوپەلە فۆلکلۆریەکان.

ئامانجی دوەم: لەم پۆلینەدا، سامانی زمانی و زۆری کەرەسە و وشە فەرهەنگیەکانی تاکەکانی کۆمەڵگای شارنشین دەخەملێنرێ، بە تایبتی زۆربەی گروپەکان لە ژیانی ڕۆژانەیان، یان هەرنەبێ، مانگانە و ساڵانەیان پێویستییان بە یەکتر دەبێ و دەبێ بڕێکی پێویست و گونجاو لە وشە فەرهەنگیەکانی یەکتر بزانن. بۆ نمونە دەتوانرێ، جگە لە وشە فەرهەنگیە گشتیەکانی ڕۆژانە، وشە و زاراوە تایبەتیەکان، بە پێی پیشەی گروپەکان دابەشی چەند بەشێك بکەین١٥٩. وەك ئەمانەی خوارەوە:

بەشی یەکەم - فەرهەنگی سامانیی زمانیی فێرگەکان: لە فێرگەکاندا، لە قۆناغی باخچەی ساوایانەوە تا خوێندنی باڵا، جگە لە فەرهەنگە گشتیە باوەکە، فەرهەنگێکی تایبەتی زاراوەی تایبەت بە وانە و خوێندن و کەلوپەل و دامودەزگا و ستافی فێرکاران و فێرخوازان بەکاردێن، کە لە بەشەکانی تر بە دەگمەن باس دەکرێن.

بەشی دوەم - فەرهەنگی سامانیی زمانیی پەرستگاکان: هەڵبەتە لەم شوێنانەشدا، فەرهەنگێکی زاراوەی تایبەت بە بابەتە ئاینیەکان هەن، کە هەمەجۆری و هەمە پسپۆری تیادا دەردەکەوێ و بە دەیان پەرستگەی وەك مزگەوت و تەکیە و خانەقا و حوجرە و..........هتد، ڕۆلی خۆیان تیادا دەبینن، کە لە دێهاتەکاندا ئەگەر هەشبێ، بە زۆری لە مزگەوتێك و کۆلکە مەلایەك، یان دیوەخانی شێخێك خۆی دەنوێنێ و پتر بۆ ئەنجامدانی

---

١٥٩ محمد معروف فتاح. سنورو بنەماو ئەرکەکانی کۆزمانەوانی.ل١١٧.

نوێژ و دەستنوێژە، کە تاکەکە کەمتر لەو وشەعەرەبیانە دەگا کە هەرچۆنێك بێ، ئەزبەری کردون و بەبەغا ئاسا دەیانڵێتەوە.

بەشی سێیەم - فەرهەنگی سامانیی زمانیی بازاڕەکان: لە بازاڕیشدا، بە شێوەیەکی گشتی فەرهەنگێکی زاراوەی تایبەت بە کڕین و فرۆشتن و سەوداکاری بەکاردێ، کە لە شوێنەکانی تر دەگمەنن، ئەگەرچی لە ناو ئەو بەشەشدا، فەرهەنگی زاراوەی تایبەت بە جۆری دوکانەکان هەیە. بۆ نمونە، هەندێ زاراوەی تایبەت هەن بە زێڕینگەری، پیشانگای ئوتومبێلەکان، کوتاڵفرۆشی، سەوزەفرۆشی، سەعاتچی، کەبابچی و............هتد.

بەشی چوارەم - فەرهەنگی سامانیی زمانیی پیشەسازیەکان: ئەم بەشە فەرهەنگی زاراوەکانی تایبەت بە شوێنە پیشەسازیەکان دەگرێتەوە، وەك گەرەکی پیشەسازیی چاککردنەوەی ئوتومبێلەکان، کارگەکانی دارتاشی، کارگەی بەرگدرویی، کارگەی جگەرە، کارگەی ڕستن و چنین و............هتد.

بەشی پێنجەم - فەرهەنگی سامانیی زمانیی شوێنە تەندروستیەکان: فەرهەنگیی سامانیی ئەم بەشە، خۆی لەو زاراوە و ناوی دەرمان و کەرەسانە دەدۆزێتەوە، کە بەکاردەهێنرێن، لە دامودەزگا تەندروستیەکانی وەك، نەخۆشخانەکان و نۆڕینگە پزیشکیەکانی سەرجەم نەخۆشیەکان و تاقیگە و دەرمانخانەکان و تەنانەت فێرگە تەندروستی و پزیشکیەکان و دەرمانسازیەکان.

بەشێکی سەرەکیی تر و بنەڕەتیی تر لەم پێنج بەشەی سەرەوە، فەرهەنگیی سامانیی زمانیی ماڵەوەیە، کە شێوەی ئاخاوتنی هەر ماڵێك، بە زۆربەی وشە و زاراوەکانەوە جیاوازە، لەو بەشانەی لە سەرەوە باسکران. جگە لەمەش، چەندین فەرهەنگی سامانیی زمانیی تر هەن، کە دەتوانرێ، بە بەشی سەرەکی، یان لاوەکی دابنرێن، وەك: فەرهەنگی سەربازیی، ڕامیاری، ئابوری و.............هتد.

لە هەمان کاتدا، باری جوگرافی هەر شارێك هەرچەند سەخت بێ، هۆیە تەکنیکیەکانی گواستنەوە و پەیوەندیکردن هێندە ئاسانکارییان کردوە، کە تا ڕادەیەکی زۆر ئاستەنگیان لە ڕوی تێکەڵبون و هاموشۆکردن نەهێشتوە، ئەم تێکەڵبون و هاموشۆکردنەش لە ژیانی ڕۆژانەی تاکەکانی شارنشیندا زۆرە و بەردەوامە، چونکە هەرتاکێك بە ناچاری و بە ڕێژەی جیاواز، بە بەردەوامی پێویستیی بە زۆربەی تاکی گروپەکانی ترە. بۆ نمونە، هاموشۆی پەرستگاکان دەکا، بۆ پەرستکاری و هەرنەبێ، بۆ پرسەی تاکە نزیکەکانی. هاموشۆی فێرگەکان دەکا، بۆ خۆی، یان مناڵەکانی. هاموشۆی بازاڕ دەکا، بۆ کڕینی پێداویستیەکان. هاموشۆی شوێنگە پیشەسازیەکان دەکا، بۆ چاککردنەوەی ئامێرەکان و دەچێتە شوێنە

تەندروستیەکان، بۆ چارەسەریەکان. ئەم هاموشۆکردنە، وەنەبێ، لە کۆمەڵگای دێهاتنشینەکان نەبێ، بەلام بە ڕێژەیەکی زۆر کەمتر، یان هەر دەگمەن، (بەتایبەتی لە مێژوی دێرینی پێش هەزارەی سێیەم). ئەم هاموشۆکردنەی نێوان تاکەکانی شارنشین، هەر تاکێکی کۆمەڵگاکە بە ڕێژەی جیاواز ناچار دەکا، کە بڕێکی پێویست و گونجاو، لە فەرهەنگی زاراوەی هەمو گروپەکان بزانێ و بەمەش، سامانیی زمانیی خۆی زۆر دەوڵەمەند دەبێ.

((خاڵی دوەم)) ــ ڕاکەڕاکەی ژیانی جەنجاڵی کۆمەڵگای شارنشین، بە دوای بژێوی ژیانی و زۆری ژمارەی پێداویستیە سەرەکی و ناسەرەکیەکان، گۆڕانی بەردەوامی مۆدێلەکان و ژیانی چاولێکەری، پتر تاکەکانی کۆمەڵگای شارنشینی چاوبرسی کردوە و پتر بوە بە تاکێکی بەکاربەر (إستهلاكی)، لە بری بەرهەمهێن و لە ئەنجامدا، خۆی و ئامێرەکانی، بونەتە هۆی پیسکەری ژینگە و تێکدەری تەندروستی خۆی. ئەم چاوچنۆکیە و ئەم زو لە کارکەوتنەی خۆی و ئەو شتانەی هەیەتی، ناچاری دەکا، بە بەردەوامی و زو زو، پێویستیی بە تاکەکانی تری کۆمەڵگا هەبێ و بۆ ئەنجامدانی مەرام و مەبەستەکانی و وەدەستهێنانی پێویستیە زۆرەکانی ژیانی، پێویستی بە شێوازێکی ئاخاوتنی ئەوتۆ دەبێ، کە پڕبێ لە مەرایی و زمانلوسی و پێشەکی و پاشەکی زەمینەخۆشکەر. لێرەدا، درۆیەکی شاخداری ڕازاوە و ڕێکخراوی ڕەنگاوڕەنگ، باشتر جێی خۆی دەگرێ، لە ڕاستییێکی پەڕپوتی بێ مکیاج، کە ئەم شێوازە، لە زمانی ئاخاوتنی دێهاتنشین بەدی ناکرێ. پەندێکی کوردیی دێهاتنشین دەڵێ: (شاران گەشتە، زۆر درۆزنە)١٦٠.

((خاڵی سێیەم)) ــ زۆری ژمارەی پێداویستیە سەرەکی و لاوەکیەکان (کمالیات)، نائاسانی وەدەستهێنانیان و لە یەك دوری مەڵبەندی وەرگرتنیان، جگە لەوەی پێویستی بە کارامەیی و بەهرەیەکی زۆر هەیە، بۆ ئاخاوتن و ڕازاندنەوەی دەربڕینەکان، وەکو لە خاڵی پێشتر باسمانکرد، وا لە تاکەکانی کۆمەڵگای شارنشین دەکا، فێری دو ڕەوشت ببن: *__یەکەمیان__*- ئارامگری و هەڵنەچون و توڕەنەبون. *__دوەمیان__*- زمانێکی ئاخاوتنی نەرم و پڕ لە پاڕانەوە. لەم بارەیەوە ڕوداوێکی خەندەئامێز هەیە، کە دەڵێن: لە بۆنەیەکدا جارێکیان پیاوێکی سلێمانی بە مرۆیەکی دهۆکی دەڵێ: (تۆ دەزانی؟! زمانی ئێمە لە زمانی ئێوە خۆشترە.)، دهۆکیەکە توڕە دەبێ و بە دەنگێکی بەرزتر دەڵێ: {چاوا؟!} . سلێمانیەکە دەڵێ: (دە تۆ توڕە مەبە. تۆ، کە داوای ئاو لە خێزانەکەت دەکەی، چی دەڵێی؟). دهۆکیەکەش دەڵێ: {ئەز دێ

---

١٦٠ شێخ محمدی خاڵ، پەندی پێشینان، ل٢٩٠.

گازی ژنکا خۆتکەم: خەدیجا پیچەکاڤێ بیینا}. سلێمانیەکەش دەڵێ: (دە بزانە، ئێمە وا ناڵێین). دهۆکیەکە هێندەی تر تورە دەبێ و دەنگی خۆی بەرزتر دەکاتەوە: {بۆ هنگ چتبێژن؟!}. سلێمانیەکە دەڵێ: (ئێمە دەڵێین: توخوا خەجیج خان، تۆزێ ئاوم بۆ ناهێنی؟).
دهۆکیەکە ساردەبێتەوە و دەڵێ: {خوددێ وەسایە!}.

((خاڵی چوارەم)) ــ زۆر گەیشتن و زو گەیشتنی شاڵاوی تەکنەلۆجیا و لێشاوی شارستانیەت، بۆ شارەکان و تێپەڕنەبونیان بە هەمان بڕ و بە هەمان خێرایی، بۆ دێهاتەکان، گاپێکی گەورەی جیاوازیی ڕادەی ڕۆشنبیریی، لە نێوان کۆمەڵگای شارنشین و دێهاتنشین پەیداکرد. شۆڕشی بەردەوام و لەبن-نەهاتوی شارستانیەت، کۆدێتایەکی گەورە بو، لە مێشکی تاکەکانی کۆمەڵگای شارنشین و گۆڕانێکی چەندی و چۆنی لە بیرکردنەوە و ڕەفتار و ئاخاوتنی ئەو کۆمەڵگایە هێنایە ئارا. خواستی خاوەندارێتی و خوی سروشتیی خۆپەرستیی مرۆڤ، کۆمەڵگای شارنشینی خستەگەڕ و جوڵەی بەردەوام، بۆ وەدەستهێنانی بەرهەمە ماددی و واتاییەکانی ئەو شارستانیەتە. زۆری بەرهەمە تازەکانی شارستانی، هەر تاکێکی ئەو کۆمەڵگایەی هاندا، شەو و ڕۆژ بخاتەسەریەك، بۆ پەیداکرنی ئەوەی لە توانایدایە، بە هەر هۆ و ڕێگەیەك بێ. بەمەش ڕێگە یاسایی و نایاساییەکان، هۆکارە ڕەوا و ناڕەواکان، تێکەڵی یەك بون و ئامانجەکان، پاساویان بۆ ڕێکارەکان دەهێنایەوە (الغایە تبرر الوسیلە). لە ئەنجامی نەگەیشتنی هەمان شاڵاوی تەکنەلۆجیا و لێشاوی شارستانیەت، ئەم دیاردەیە لە کۆمەڵگای دێهاتنشین پەیدا نەبو و بە نەریتە دێرینە ڕەسەنەکەیان بەردەوام ڕەش و سپیەکانیان بە هۆشێکی کوردەواریی بێگەرد و ساکارەوە لە یەك جیادەکردەوە. بۆیە دڵ و زمان یەك بو و ئەوەی لەناو هۆش و بیر بو، هەر ئەوەش لەسەر زمان بو. بەڵام لە کۆمەڵگای شارنشین، جۆرێك لە دوڕویی و گزیکردن پەیدا بو و ڕستە ڕوکەشەکانی ئاستی سەرەوە، زۆر جیاواز، یان پێچەوانەی بابەت و مەبەستە سەرەکیەکە بون کە لە ناخی قسەکەردایە. بۆیە متمانەی نێوان قسەکەر و گوێگر لاواز بو و ڕەش و سپیەکان تێکەڵ بون و دەربڕینە ڕاست و درۆکان بونە جێی گومان و سەرنج.

((خاڵی پێنجەم)) ــ ئەو هەمو جەنجاڵی و سەرقاڵیەی لە ژیانی ڕۆژانەی تاکی شارنشیندا هەیە، وایکردوە کاتێکی زۆرتر لە کارکردندا بێ و کارەکەشی دورە پەرێزی نەبێ و وابەستەی تاکەکانی تری کۆمەڵگا بێ، شوێنی کارکردنەکەی لە بری ڕەزێك، یان بێستانێکی چەند ڕۆژەجوتیی جوتیارێك، یان تەلانی گردێکی گاوانێك، یان قەدپاڵی چیایێکی پاوانکراوی شوانێك، ڕەنگە شوێنی کارکردنەکەی، بە زۆری لە دو مەتری چوارگۆشە تێنە پەڕێ، وەك: کورسی و مێزی فەرمانبەرانی فەرمانگەکان، کورسیە پێکەوەنوساوەکانی هۆڵەکانی خوێندن و

یانەکان و چایخانەکان و ناوپاسەکان، دوکانە دراوسێکانی ناو قەیسەریەکان، عەرەبانە زنجیربەستوەکانی مەیدانی سەوزەفرۆشان، ڕیزبەندی نۆرەی تەکسیەکانی شار و..........هتد. کەواتە ئەگەر سالآنە دانە ڕۆژێك لە گوندێکا هەرەوەزی و زبارە ڕوبدا، ئەوا سیمای کارکردنی ناوشار بەردەوام هەرەوەزی و زبارەیە و کاری تاکەکان زۆربەی بەیەکەوە بەستراوەتەوە. لەم جۆرە ژینگە و کەشی شارنشیندا ڕێژەی جنێودان زۆر دەبێ و ڕێژەی شەڕکردن کەم دەبێتەوە، چونکە سروشتی دەرونی مرۆڤ وایە، بۆ هەر کارتێکردنێك، کاردانەوەیەکی هاوشێوەی هەیە. واتە؛ ئەگەر عەرەبانچییێك، وشەیەکی هەڵە، یان ناشیرینی بە هاوکارەکەی تەنشیت خۆی وت و ئەوەی بەرامبەری هەڵەکەی گەورەتر کرد، بەم شێوەیە، مشتومڕەکە درێژە دەکێشێ و دەبێتە شەڕیان و بۆ ماوەیەك کار لە خۆیان و دراوسێکانیشیان تێکدەدەن و زیانێکی زۆریان پێ دەگا، ڕەنگە چیتر لەو شوێنە جێگەشیان نەبێتەوە و بەرامبەر یاساش سزا بدرێن و بەندبکرێن. بۆیە بە دەگمەن کار دەگاتە ئەو ئاستە و عارەبانچی دوەم، بە کاردانەوەیەکی سارد، وەڵامی یەکەم دەداتەوە، یان خۆی لە گێلی دەدا و هەر وەڵامی ناداتەوە، زۆرجاریش پێدەکەنێ. بەم جۆرە دیاردەی جنێودان، بە تایبەتی لە بازاڕ و شوێنکارە گشتیەکان، بوەتە دیاردەیەکی زمانیی باو و ئاسایی ژیانی ڕۆژانەی بەشێکی بەرچاوی کۆمەڵگای شارنشین. ئەگەر تاکێکی کۆمەڵگای دێهاتنشین، بۆ یەکەم جار، بێتە ناوبازاڕی شارێك، دەحەپەسێ و مێشکی دەئاوسێ و ڕەنگە ئەگەر لە گوندەکەی خۆی جنێوێکی لەم چەشنە بە خۆی بدرێ، یەکسەر خەنجەرەکەی هەڵبکێشێ و هێرش بەرێ........

((خاڵی شەشەم)) ـ لە فەرهەنگی زاراوەی کۆمەڵگای دێهاتنشیندا، تاکەکان زۆرجار، نازناوی بێڕێز و ناوتۆڵەی نەشیاو بەرامبەر یەکتر، بەتایبەتی تاکە هەژارەکان بەکاردێن، وەك: مەلاخڕنوك، فەقێ شێت، حەسەن نۆپل، حەیشەفنیش، مەحمود پەڕۆ، عەزەشل، برایمەگۆج، سەعیدەکەچەڵ........هتد، بە پێی کاریگەریی پیشەی ئاژەڵداریی زۆربەی نازناوەکان ناوی ئاژەڵەکانن. بۆ نمونە: قادر مریشك، حەمەحوشتر، عەباس ڕێوی، قالەمەڕە، حاجی گامێش، زولەمانگا، محەمەدی کەرێ......هتد[161]. بەڵام لە کۆمەڵگای شارنشیندا، فەرهەنگی نازناوەکان زۆرتر ناوی پیشەی تاکەکانە، وەك: مامۆستا کەریم، مەلابەشیر، دکتۆر فەرهاد، شێرزاد پۆلیس، پیربال قەسساب،.....هتد. ئەمە ئەوە ناگەیێنێ

١٦١ ئەم نازناوانە بە زۆری لە چارێکی سێیەمی سەدەی بیستەم لە شارۆچکەی ڕواندز بەکارهاتون.

که ئاڵوگۆڕی نازناوەکانیش نابێ، واتە؛ دیاردەکە ڕێژەییە، بەڵام دیاردەکە بە گشتی باسکراوە.

((خاڵی حەوتەم)) ــ دیسان لە ئەنجامی ئەو هەمو ماندوبون و جەنجاڵی و سەرقاڵی و وابەستەی کار و بەرژەوەندیی تاکەکان بەیەکەوە و بۆ خۆبردنە پێش لە یەکتر١٦٢، دیاردەی گاڵتەجاڕی و نوکتەبازی، لە زمانی کۆمەڵگای شارنشین بەدیدەکرێ. هەندێ جار، ئەم نوکتانە بۆ پشوی مێشك و حەسانەوەی دەرونیە و زۆرجاریش، بۆ هەستی ڕەخنەکاری و کاردانەوەی دەرونیە، بەرامبەر ڕوداو و دیاردە نارەوا و نالۆجیکیەکان. ڕەنگە ئەم دیاردەیە، لە زمانی کۆمەڵگای دێهاتنشینیش بەدیبکرێ، بەڵام لە بەر کەم تێکەڵی تاکەکان لەگەڵ یەکتر و دورە پەرێزییان لە جیهانی دەرەوە و کەم ئاگاداری سیستەمی دەسەڵات و میری، ئەم نوکتانە لە ڕوی چەندی و چۆنی زۆر سنوردارن. زمانی کۆمەڵگای شارنشین، بە نوکتەبازی، گاڵتە بەو شتانە دەکا، کە لە ئاخاوتنی ئاسایی، سانسۆریان لەسەرە و تا ڕادەیەکی زۆر قەدەغەیە باسبکرێن، وەکو سێکس، ئاین و دەسەڵات، کە سێ تەوەرەی سەرەکیی نوکتەکانن.

بەشی دوەم- جۆرەکانی پەیوەندیی نێوان تاکەکان:

ئاشکرایە، زمان بنەمای سەرەکیی پێکهاتنی کۆمەڵگایە و هۆی سەرکیی پەیوەندیی تاکەکانیەتی. شێوازی دەربڕینی زمان، جۆر و چۆنیەتی پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان دەردەخا. لە هەمان کاتیشدا جۆر و چۆنیەتی پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان، کار لە شێوازی دەربڕینی زمان دەکەن. پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکانی نێوان تاکەکانی کۆمەڵیش، لە ئەنجامی کارتێکردنی ئەو کاروانی شارستانیەتەی پێشتر باسمانکرد، جیاوازییەکی بەرچاو هەیە، لە نێوان کۆمەڵگای شارنشین و دێهاتنشین. دەتوانرێ، جۆرەکانی پەیوەندیی نێوان تاکەکان و ڕێژەی هەبونی هەر جۆرێکیان لە هەردو کۆمەڵگاکە بەم شێوەیە دابەشبکرێن:

١- پەیوەندیی خزمایەتی:

ئەو پەیوەندیە بۆماوەییەیە، کە بە هۆی خزمایەتی نابەخواست (لاإرادي- consensual) دروستبوە، وەك، پەیوەندیی: باوك، برا، خوشك، دایك، خاڵ، مام و.......هتد. هەندێ جاریش، دەشێ، خزمایەتی بەخواست (إرادي- voluntary) دروستبوبێ، ئەویش لە ئەنجامی ژن و ژنخوازی، وەك پەیوەندیی زاوا، خەزور، بوك، خەسو، براژن و.......هتد. دەتوانرێ، جۆری یەکەم ناوبنرێ: خزمایەتی زۆرەکی (إجباري- obligatory)، چونکە ناتوانرێ، بگۆڕدرێ، یان لابدرێ و دەتوانرێ، جۆری دوەم ناوبنرێ:

---

١٦٢. Fowler, R. Understanding Language. pp.٢٤٠-٢٥٨.

خزمایەتی خۆشەکی (إختیاری-optional)، چونکە دەتوانرێ، بگۆڕدرێ، یان لابدرێ. لەم جۆرە پەیوەندیە، بە گشتی و بەشی یەکەمی (خزمایەتی زۆرەکی)، هۆش و بیر، یان لۆجیك و ژیری، بەشداری ناکەن لە هەڵبژاردنی چەند و چۆنی تاکەکان، بۆ دروستبونی ئەو خزمایەتیە. تەنانەت لە بەشی دوەمیش (خزمایەتی خۆشەکی)، ئەگەر هۆش و بیر، یان لۆجیك و ژیری بەشداری بکەن، لە هەڵبژاردنی تاکەکان بۆ دروستبونی ئەو خزمایەتیە، ئەوا لەو جۆرە پەیوەندیە دەردەچێ و دەکەوێتە بەر جۆری سێیەمی پەیوەندی، (کە پەیوەندیی خاوەنێتیە و لە خوارەوە لە بڕگەی سێیەم باسدەکرێ)، چونکە لە کۆمەڵگای کوردەواریدا، بە تایبەتی لە کۆمەڵگای دێهاتنشین، لە خزمایەتی خۆشەکیشدا، لۆجیك و بیر بەشداری ناکەن و بە زۆری، یان خۆشەویستییکی شێتانەی شیرن و فەرهادیە، یان لە ڕێگەی ژن بە ژنی و گەورە بە گچکە و لە بری خوێن و شیربایی و......هتد، دروستبوە. بۆیە تا ڕادەیەکی زۆر هەر بە ناو خۆشەکیە.

ئەم جۆرە پەیوەندیە، تا ئێستا لە کۆمەڵگای دێهاتنشین، بەهێزترین و زۆرترین جۆری پەیوەندیە. تەنانەت پەیوەندیی خێڵەکی و شێخەکیش بەشێکی تری ئەو جۆرە پەیوەندیەن. لە ژێر سێبەری ئەم جۆرە پەیوەندیەدا، لە ژیانی ڕۆژانەی کۆمەڵگای دێهاتنشین، زمانی لۆجیك ڕۆڵی نامێنێ و پیادە ناکرێ، لە هەمو کێشە و ڕستە و دەربڕینێکدا، ڕەچاوی پلەکانی خزمایەتی و بێگانایەتی دەکرێ و بەردەوام ئەو بنەمایە بەکاردێ، کە دەڵێ: لایەنی براکەت بگرە و سەریخە، زۆرداربێ یان زۆرلێکراو (أنصر أخاك ظالما أو مظلوما). هەڵبەتە، تا ڕادەی شارستانیەت پێشتربکەوێ، ئەم پەیوەندیە لاوازتر دەبێ. بۆیە، پەیوەندیی خزمایەتی لە کۆمەڵگای شارنشین زۆر لاوازترە، لە کۆمەڵگای دێهاتنشین و لە یەکلاکردنەوەی هەر ململانێیەکدا، زمانی بیر و لۆجیك بەکاردێ. پەیوەندیە خزمایەتیەکان، دوای پەیوەندیە لۆجیکیەکان دێن و بەندایەتی و کۆیلایەتی کوێرانە و ڕێزگرتنی بێپایان، بەرەو نەمان دەچن و ئەرك و مافەکان شوێنیان دەگرنەوە. بۆیە ڕستە و دەربڕینەکانی زمانیش لەم ڕووەوە، چەکەرە دەکەن و شێوازی ئاخاوتنی تاکەکانی شارنشین لە دێهاتنشین جیادەبنەوە. ڕەنگدانەوەی ئەم جۆرە پەیوەندیەی دێهاتنشین، لە هەندێ پەنددا دەردەکەوێ، وەك: (برا لە پشت برابێ، مەگەر بەڵا لە لای خوابێ)١٦٣. لە کۆمەڵگای دێهاتنشیندا، پتر ڕستەی فەرماندان بەکاردێ، وا باوە، تاکی بە تەمەن فەرمان دەکا، یان

---

١٦٣ شێخ محمدی خاڵ، پەندی پێشینان، ل٨٢.

ئامۆژگاری و بۆچونەکانی ئاراستە دەکا و لە سەر تاکی بە تەمەن بچوکتر پێویستە، فەرمانەکان جێبەجێ بکا. ڕەخنە، یان گفتوگۆ و مشتومڕ کەمتر دەبێتەوە.

٢- پەیوەندیی هاوڕێیەتی:

پەیوەندیی هاوڕێەتی ئەو پەیوەندییەیە، کە تەواو خۆشەکیە و تاکەکان لە ڕوانگەی لۆجیکیەوە، یەکتر پەسەند دەکەن و لە ژێر دەسەڵاتی هۆش و بیردا دەبن بە هاوڕێ. لێرەدا پەیوەندیی هاوڕێیەتی، پەیوەندییێکی ڕاستەقینەیە و تاکەکان بۆ یەکتر دەبن بە ئاوێنە و هەریەکە لە قسەکەر و گوێگر، خۆیان لە مێشکی یەکتر دەبیننەوە. خۆ دۆزینەوەی تاکەکان لە مێشکی بەرامبەرەکانیان، هاوڕێیەتی دروستدەکا، تاکو خاڵی هاوبەش زۆرتربێ، لەو هاووێنەییە، پەیوەندیی هاوڕێیەتیەکە، بەهێزتر و پتەوتر دەبێ. ئەو ئامێرەی خاڵە هاوبەشەکانی نێوان دو تاك دەدۆزێتەوە، زمانە و هۆکارە یارمەتیدەرەکەشی، ڕادەی تێکەڵبونە.

لە ناو کۆمەڵگای شارنشیندا، پەیوەندیی **هاوڕێیەتی** زۆر زیاترە، لە پەیوەندیی **خزمایەتی**، لە بەر چەند هۆیەك:

یەکەم- بە هۆی ئەو جە نجاڵی و سەرقاڵییەی باسمانکرد، پەیوەندیی خزمایەتی لاواز بوە و بەرەبەرە بێهێزتر دەبێ.

دوەم- لەبەر ئەوەی مرۆڤ بونەوەرێکی کۆمەڵایەتیە، پێویستی بە ئاڵوگۆڕی داتاکانی مێشکی هەیە، بۆیە پێویستی بە هاوڕێیەك، یان پتر هەیە بۆ گوتن و بیستن. بەهۆی ئەو گوتن و بیستنەش، خاڵە هاوبەشەکانی نێوان داتاکان دەردەکەون.

سێیەم- لەبەر زۆری ژمارەی دانیشتوان و قەلەبالغی زۆر، بەردەوام تاکەکانی کۆمەڵگای شارنشین، لێکدەکەون(تماس) و ڕوبەڕوی یەکتر دەبنەوە. بۆیە دروستبونی برادەر و دۆزینەوەی خاڵی هاوبەش، کارێکی گران نیە. بۆ نمونە، هەندێ جار، لە یەکەم بینیندا، شێوە و ڕوخساری تاکێك لای بەرامبەرەکەی پەسەند نیە، بەڵام دوای ماوەیەك هەڵسوکەوت لەگەڵ یەکتری و ئاخاوتنی ڕۆژانە، هەستەکە پێچەوانە دەبێتەوە و ئەو دو تاکە دەبنە هاوڕێی گیانی بە گیانی، پێچەوانەی ئەمەش ڕاستە. کەواتە، پەیوەندیی هاوڕێیەتی، لە ناو کۆمەڵگای شارنشیندا، پەیتا پەیتا جێگای پەیوەندیی خزمایەتی دەگرێتەوە. بەمەش گروپی هاوبیر و هاوکار دروستدەبن، وەکو پارت، ڕێکخراو، تیپ و......هتد، کە جێگەی خێڵ و تیرە و بنەماڵە و خانەدانی دەگرنەوە. ئەم دیاردەیە، ئەگەر لە کۆمەڵگای دێهاتنشین لە شێوەی پارتێکی ڕامیاری، یان گروپێکی ئاینی بەرچاویش بکەوێ، لە ئە نجامی پرۆگرامکردنی مێشکی تاکەکانە، نەك خۆدۆزینەوە لە یەکتری و هاوبەشی کردن لە داتاکانی

مێشکی تاکەکان. هەڵبەتە، ئەم جۆرە پەیوەندیە پیرۆزترین و مرۆڤانەترین پەیوەندیە. بەڵام ئەم پەیوەندیەش بە پێشکەوتنی ڕادەی شارستانی، بەرەبەرە شوێنپێی لەق دەبێ و جۆری سێیەم زاڵ دەبێ، کە پەیوەندیی خاوەنێتیە.

ئەوەی لەم پۆلینەدا مەبەستە، شێوەی ئاخاوتنی تاکەکانی کۆمەڵگایە، لە میانی ئەو پەیوەندیانە. هەڵبەتە، شێوەی ئاخاوتن لە ژێر کاریگەری و پەیڕەوی خزمایەتی جیاوازیی هەیە، لە گەڵ شێوەی ئاخاوتن لە ژێر کاریگەری و پەیڕەوی هاوڕێیەتی، یان خاوەنێتی. بۆنمونە، لە سیستەمی خزمایەتیدا، خزمی تەمەندار فەرمان بە بچوکتر دەکا و بچوك گوێڕایەڵە و مافی وەڵامی نیە. پەندێکی کوردی دەڵێ: (ئەگەر ئەتەوێ عەقڵت ساواکەی، لەگەڵ گەوران شەڕ و دەعوا کەی)١٦٤. بەڵام لە سیستەمی هاوڕێیەتیدا، گفتوگۆ، شوێنی فەرمان دەگرێتەوە و گەورە و بچوکی، فەرامۆشدەکرێ. بۆیە، ڕێژەی ڕستەی هەواڵدان و پرسیارکردن زۆرتر دەبێ لە ڕستەی فەرماندان. ڕەنگدانەوەی ئەم پەیوەندیە، لە هەندێ پەندا دەردەکەوێ، وەك: (دەوڵەمەندیی بە دڵە، نەك بە ماڵ، گەورەیی بە عەقڵە، نەك بە ساڵ)١٦٥.

٣- پەیوەندیی خاوەنێتی.

پەیوەندیی خاوەنێتی، تا ڕادەیەکی زۆر لە هەمو کۆمەڵگاکاندا، پەیتا پەیتا بە پێی پێشکەوتنی ڕادەی شارستانیەت، ڕو لە زۆربونە و شوێنی هەردو پەیوەندیەکەی تر دەگرێتەوە، تەنانەت ئەگەر لەناویشیان نەبا، خۆیان لەگەڵ تێکەڵدەکا.

پەیوەندیی خاوەنێتی، نە لەسەر بنچینەی بۆماوەیی و خزمایەتیە و نە لەسەر خۆدۆزینەوەی هۆشەکیە لە تاکی بەرامبەردا، بەڵکو لە سەر بنچینەیەکی ماددی و سامانداری ڕوتە، واتە؛ سروشتی خۆپەرستی مرۆڤ و ئارەزوی خاوەنداریێتیی بۆ هەمو شتێکی باش و سودبەخش، زاڵە بەسەر هەمو پەیوەندیەکانی تر و لە ڕوانگەی بەرژەوەندیی تایبەت و ڕادەی سودمەندێتی تایبەتی خۆی، هەمو هاوکێشەکان لێکدەداتەوە و پێوانەی ماددی دەبێتە پێوەر، بۆ پەیوەندیی نێوان تاکەکان. تەنانەت ئەگەر تاکێك لە هەرسێ پەیوەندیەکەدا مافی هەڵبژاردنی تەنیا یەك پەیوەندیی هەبێ، ئەوا بێ سێ و دو، پەیوەندیی خاوەنێتی هەڵدەبژێرێ، بە بەڵگەی ئەوەی سەدان خزم و کەس لەسەر بستێك میرات یەکتریان کوشتوە و زۆر برادەریش لە یەکتر ترازاون. ئەم پەیوەندیە، ئەگەرچی لە کۆمەڵگای دێهاتنشینیشدا کەم نیە، بەڵام تا ڕادەیەکی زۆر، باڵی بەسەر کۆمەڵگای شارنشیندا کێشاوە و لەمەش

---

١٦٤ شێخ محمدی خاڵ، پەندی پێشینان، ل٣٠.

١٦٥ هەمان سەرچاوە. ل٢٤٢.

خرا پتر هەردو پەیوەندیەکەی تر دەسخەڕۆ (إستغلال) دەکا، بۆ چەواشەکردنی تاکی بەرامبەر، خۆی لە ناو بەرگی پەیوەندیی خزمایەتی و هاوڕێیەتیش دەشارێتەوە، بەمەش ڕۆژانە لە ئاخاوتندا، هەزاران ڕستەی مەرایی و پانکردنەوە بەکاردێن و بارودۆخێکی گومانکاری لە نێوان تاکەکان دروستدەبێ و ڕاست و درۆ لە مەبەست و ئاخاوتنەکاندا تێکەڵدەبێ و زمانلوسی و بەهرەمەندیی هۆنینەوە و ڕازاندنەوەی زمانی ئاخاوتن، ڕۆلی خۆی دەگێڕێ.

ڕەنگدانەوەی ئەم پەیوەندیەش، لە هەندێ پەنددا دەردەکەوێ، وەك: (ئەگەر بە ماڵی، بە مام وخاڵی، ئەگەر بێ ماڵی، ڕوت و ڕەجاڵی)١٦٦، (ئەگەر دەوڵەت هاتەسەری، بزەڕە وەکی کەری)١٦٧، (براییمان برایی، کیسەمان جیایی)١٦٨، (ماڵی سپی بۆ ڕۆژی ڕەش)١٦٩.

بەشی سێیەم - کورتبڕی و کورتبونەوەی شێوەی ئاخاوتنی کۆمەڵگای شارنشین:

بە شێوەیەکی گشتی، سەرجەم تاکەکانی کۆمەڵگای شارنشین ناچارن، هەڵسوکەوت و ڕەفتار لە گەڵ ئەو هەمو زانیاری و کەرەسە تەکنەلۆجیە نوێیانەدا بکەن، کە بەردەوام وەکو پێویستیەکی ناچاری و سەرەکی (الاساسیات)، یان لاوەکی (الکمالیات)، لە ژیانی ڕۆژانەدا بەکاریان دەهێنن. هەڵبەتە، هەر ئامێرێك هەڵگری دەیان داتای زانیاریە، بۆ چۆنیەتیی و چەندایەتیی بەکارهێنانی، هەر ئامێرەی لە دەیان پارچە پێکهاتوە، کە هەر پارچەی ئەرك و ڕۆلێکی هەیە و پێویستە بەکارهێنەر شارەزاییەکی گشتی هەبێ. جگە لەمەش، تاکی شار بە درێژایی ڕۆژگار و بە کاریگەریی دەزگاکانی بڵاوکردنەوە و ڕاگەیاندن، ڕۆژانە دەیان داتای زانیاری دەچێتە بۆتەی مێشکی و زانیاری دەبارەی گروپەکەی خۆی و گروپەکانی تریش پەیدادەکا. بەم پێیە داتای زانیاریەکان کەلەکەدەبن و تاکەکانی کۆمەڵگای شارنشین فریای دەربڕین و بیستنیان ناکەون، چونکە لەبەر پڕئیشی و سەرقاڵیان، هێندە کاتیان بە دەستەوە نیە، ئەگەر هەمو شەو و ڕۆژەکە بە دوای وەرگرتن و دانەوەی داتا زانیاریەکان بکەون، فریای ناکەون. بەکورتی واتە؛ کاتیان سنورداره. جگە لەمەش، توانا و وزەی قسەکردن و گوێگرتنیش سنوردارن. بۆیە تاکەکانی کۆمەڵگای شارنشین فشارێکی زۆر زۆریان

---

١٦٦ شێخ محمدی خاڵ. پەندی پێشینان. ل٣١.

١٦٧ هەمان سەرچاوە. ل٣٣.

١٦٨ هەمان سەرچاوە. ل٨٢.

١٦٩ هەمان سەرچاوە. ل٤١٥.

لەسەرە، بۆ فێربونی زانیاریە نوێیەکان و فێرکردنی منداڵەکانیان، بەڵام کات و وزەشیان سنورداره. لێرەدا ئەم سنورداری وزەیە ڕێگە لە خێراترکردنی قسەکردن و بیستنیش دەگرێ، بۆیە کۆمەڵگای شارنشین بە ناچاری، پەنا دەباتە بەر (کورتبڕی)، واتە؛ گەیاندنی کرۆکی مەبەستەکان و فەرامۆشکردنی وردەکاریەکان (details). ئەم جۆرە ڕێگەچارەیە بەخواستە (إرادی-voluntary)، بەڵام کێشەکە تەنیا بەمە چارەسەر نابێ، بەڵکو فشاری شارستانی و داتا زۆرەکانی مێشکی کۆمەڵگای شارنشین، پاڵە پەستۆیەکی زۆر دەخاتە سەر زمانی ئاخێوەر و بە ناچاری زمان بەرە و گۆڕان١٧٠ و کورتبونەوە دەڕوا. واتە؛ ئەم کورتبونەوەیە بەخواست نیە و نابەخواستە (لاإرادی-consensual)، کە لە هەمو ئاستەکانی زماندا: دەنگ و وشە و ڕستە ڕودەدا. بەم پێیە، لە بەرژەوەندیی قسەکەردایە، کە زمان زۆر زۆر کورتبێتەوە و بە زنجیرە دەنگێکی کورت کۆمەڵێك واتا بگەیێنێ، چونکە کات و وزەییەکی زۆری بۆ دەگەڕێتەوە. بەڵام لێرەدا ئەم کورتبونەوەیە، لە بەرژەوەندیی گوێگردا نیە و بە ئاسانیی تێی ناگا. بۆیە دەشێ، داوای ڕونکردنەوە و درێژترکردنەوەی لێ بکا، ئەمەش هۆیەکە، کە ڕێگە نادا، زمان زۆر بە خێرایی کورتبێتەوە. کەواتە، دوا وێستگە، یان دوا سنوری کورتبونەوەی زمان، تا ئەو ڕادەیەیە، کە گوێگر تێی دەگا. بەم پێیە، دەبینی لە زمانی ئاخاوتندا، بە دەیان دەنگ و وشە و دەستەواژە و لاڕستە دەکرتێن و دەسوێن. تاکو ڕادەی شارستانی کۆمەڵگاکەش پێشکەوتوتر بێ، کورتبڕی و کورتبونەوە زۆرتردەبێ. شایانی باسە، لەو زمانانەی زو دەستیان بە نوسین کردوە، لە ئەنجامی کرتان و لێکدان و گۆڕانی دەنگەکان، لە زۆر وشەدا شێوەی نوسین و گۆکردن لەیەك جیابۆتەوە.

ئەوەی شایانی باسە، لەم ڕووەوە نەك تەنیا شێوەی ئاخاوتنی کۆمەڵگای دێهاتنشین و شارنشین جیاوازییان لێ پەیدا بوە، بەڵکو لە نێوان ئاخاوتنی شارێك بۆ شارێکی تر، جیاوازی دروستدەبێ١٧١، ئەمەش بە پێی باری جوگرافی و ئاسانی گەیشتنی زۆرتر و زوتری کاروانی شارستانیەت. بۆنمونە ئەگەر بەراوردێکی تەنیا ئامرازی پەیوەندیی١٧٢ بکەین، لە هەرسێ دیالێکتی باکور و ناوەڕاست و باشور، دەبینین:

---

١٧٠ Trask, R. L. Historical Linguistics. pp.١-١٤.

١٧١ Wardhaugh, R. An Introduction to Sociolinguistics. pp. ١٢٦-١٢٧.

١٧٢ Strang, B. M. H. A History of English. p٢٧٤.

دیالێكتی باكـــور	دیالێكتی ناوەڕاســـت	دیالێكتی باشـــور
دایكا ئازادی و بابێ ئازدارێ	دایكی ئازاد و بابی ئازدار	داڵگ ئازاد و باوگ ئازدار
خویشكا من و برایێ تە	خوشكم و برات	خۆشكەم و برات

لە دالێكتی باكوردا، ئامرازی پەیوەندی، هەڵگری مۆرفیمی ڕەگەزی نێـر یـان مێیـە، بەڵام لە دیالێكتی ناوەڕاستدا یەكسانییەك لە نێوان هەردو ڕەگەزدا پەیدا دەبێ و بـۆ نێـر و مێ، هەمان ئامرازی پەیوەندیی بەكاردێ، هەرچی دیالێكتی باشورە، ئامرازی پەیوەندیەكـە هەر دەسوێ و نامێنێ.

(ئەنجامەكان)

لە كۆتایی ئەم باسەدا، دەگەینە ئەم ئەنجامانەی خوارەوە:

١- لە بەر هاویەكی شـێوەی ژیـانی تاكـەكانی هـەر كۆمەڵگایـەك، چ دێهاتنشـین بـن، چ شارنشـین، شـێوەی بیركردنـەوە١٧٣ و ئاخـاوتن و كەرەسـەی فەرهـەنگیی زمانیـان تـا ڕادەیەكی زۆری هەستپێكراو وەكو یەكە.

٢- لەبەر كەمی جۆراوجۆریی پیشە و كەمی ڕەنگاوڕەنگیی ژیـان، سـامانی كەرەسـەی زمـانی كۆمەڵگای دێهاتنشین زۆر كەمتر و هەژارترە لە شارنشین، ئەمەش دەگەڕێتەوە، بۆ زۆریـی پیشە و هەمەڕەنگیی شێوازی ژیان. هەروەها هاتنی سـەدان ئـامێر و كەرەسـەی مـاددی و بیرۆكەی جۆراوجۆری ئەبستراكتی بیانی، بەردەوام زمانی ئاخاوتنی كۆمەڵگای شارنشـین ئاوێتەی وشەی بێگانە دەبێ و لە زمانی ڕەسەنی پەتی دوردەكەوێتەوە و بـە پێچـەوانە، لە دێهاتنشیندا تـاوەكو ئاواییەكـە دورتـر بـێ لـە شارسـتانیەت، زمانەكـەی پـەتی و ڕەسەنتر دەمێنێتەوە.

٣- لە بەر بەرزبونەوەی ئاستی ڕۆشنبیری و پێشكەوتنی ڕادەی شارستانی، شێوەی ئاخاوتنی كۆمەڵگای شارنشین، سیمای گفتوگۆی بەخۆوە گرتوە، لە هاوسەنگكردنی هاوكێشـەكان و چارەسەركردنی گرفتەكان. بە پێچەوانەی ئەوە، كۆمەڵگای دێهاتنشین كۆمەڵـە بنـەما و پرانسـیپێكی دابونـەریتی بـەخۆوە گرتـوە و لادان لـەم پرانسـیپانە دەبێتـە مایـەی بەكارهێنانی هێز، (ئەگـەر لـە جافـان یـەكێك بمێنـێ، حـەقی بـەر و دوا لـە گشـت ئەسێنێ)١٧٤. بۆیە لە ڕوانگەی خەڵكی شار، خەڵكی دێهاتنشین بە فیسكەتەنگ (short

---

١٧٣ فیجوتسكي، ل. س. التفكير واللغة. ص١٤٥.

١٧٤ شێخ محمدی خاڵ. پەندی پێشینان. ل٣٦.

(tempered) ناوده‌برێن. خه‌ڵكی دێهاتنشینیش خه‌ڵكی شار به‌ كۆسه‌ (trickster) ناوده‌به‌ن.

٤- له‌ ئه‌نجامی سه‌رقاڵی و پرئیشی و ماندوبون و جه‌نجاڵیی تێكه‌ڵبون، شێوه‌ی ئاخاوتنی خه‌ڵكی شار، زۆرتر سیمای مه‌رایی و نوكته‌بازیی و درۆ، ده‌گرێته‌خۆی، كه‌ له‌ شێوه‌ ئاخاوتنی كۆمه‌ڵگای دێهاتنشین باو و په‌سه‌ند نین. بۆیه‌، له‌ ڕوانگه‌ی تاكی دێهاتنشین، شارنشینه‌كان گومڕا و كه‌مباوه‌ڕن و زۆرجار، زاراوه‌ی (سه‌ركۆت) بۆ گه‌وره‌كان و (دمڕوت) بۆ گه‌نجه‌كان، یان به‌ توانجه‌وه‌، وشه‌ی (ئه‌فه‌ندی) به‌كاردێنن. به‌ڵام له‌ ڕوانگه‌ی شارنشینه‌كان، تاكی دێهاتنشین سه‌روشك و ئاڵۆزه (close mind)، ته‌نانه‌ت هه‌ندێ جار، ده‌سته‌واژه‌ی، دژه‌بیر (مانع التفكیر)، به‌رامبه‌ر جامانه‌ی سه‌ر، به‌كاردێنن.

٥- دیارده‌ی جنێودان، له‌ شێوه‌ی ئاخاوتنی كۆمه‌ڵگای شارنشین، به‌ تایبه‌تی له‌ فه‌رهه‌نگیی سامانیی بازاڕ و شوێنه‌ گشتیه‌كان باو و بڵاوه‌، كه‌ ئه‌م دیارده‌یه‌، له‌ كۆمه‌ڵگای دێهاتنشیندا كه‌متره‌ و به‌رامبه‌ر ئه‌مه‌ نازناو و ناوتۆڵه‌ی بێڕێز بۆ زۆر له‌ تاكه‌كان، یا بنه‌ماڵه‌كان به‌كاردێن.

٦- له‌ شێوه‌ی ئاخاوتن و زاراوه‌كاندا ده‌رده‌كه‌وێ، په‌یوه‌ندیی نێوان تاكه‌كان، له‌ كۆمه‌ڵگای دێهاتنشین به‌ زۆری خزمایه‌تیه‌ و له‌ كۆمه‌ڵگای شارنشین هاوڕێیه‌تیه‌. به‌ڵام له‌ هه‌ردوكیاندا، به‌ پێی پێشكه‌وتنی ڕاده‌ی شارستانیه‌ت، په‌یوه‌ندیی خاوه‌نێتی زاڵده‌بێ به‌سه‌ر هه‌ردو په‌یوه‌ندیه‌كه‌ی تر.

٧- به‌ شێوه‌یه‌كی گشتی، له‌ هه‌ر كۆمه‌ڵگایه‌كی به‌كاربه‌ر (إستهلاكی)، تاكو ڕاده‌ی شارستانیه‌ت پێشكه‌وێ و ئاستی ڕۆشنبیری به‌رزبێته‌وه‌، شێوه‌ی ئاخاوتنی كۆمه‌ڵگاكه‌ له‌ ڕه‌سه‌نایه‌تی دورده‌كه‌وێته‌وه‌ و وشه‌ی بێگانه‌ی پتر ده‌بێ و زنجیره‌ ده‌نگه‌كانی زمانه‌كه‌ی كورتده‌بنه‌وه‌ و دیارده‌ی كورتبڕیش زۆرتر به‌كاردێ. به‌م پێیه‌، شێوه‌ی ئاخاوتنی كۆمه‌ڵگای شارنشین، كورتبونه‌وه‌ و كورتبڕی زۆرتره‌، له‌ شێوه‌ی ئاخاوتنی كۆمه‌ڵگای دێهاتنشین.

(ملخص البحث)

يتناول البحث الألقاب التي تستعمل من قبل أهل المينة لتقليل شأن أهالي القروية، مثل (القرويين، العشائر،.....الخ). وهذه الألقاب تختلف من مدينة لأخرى، مثل المدن السليمانية، أربيل و دهوك. علما بأن الفترة التي يتناولها هي قبل الألفية الثالثة حيث كانت الاسقرار تعم المناطق الكردية الى حد ما، و لكن خلال نهايات الألفية الثانية تغيرت

ديموغرافية السكان لعموم القرى الكوردية في الكوردستان الجنوبية، بسبب الظلم والاضطهاد والترحيل القسري والأنفال و استخدام الأسلحة الفتاكة والابادة الجماعية ......الخ التي مارسها نظام الشوفيني البعثي ضد القرى والأرياف الكوردية.

((Summary))

Sociolinguistic Differences between Rural and Urban Subvarieties

This study sheds some light on the social and linguistic differences between rural and urban subvarieties in Kurdish. Many people regard rural subvariety and accent as debased and inferior from of Kurdish. They believe that certain rural expressions would provoke laughter, anger, and ridicule.

The study discusses the people social attitudes about the appropriateness of certain linguistic varieties to certain social contexts. The people of town regard themselves to be at the top of social scale, and they regard the villagers to be at the and of social scale, particularly in the case of peasants in isolated rural areas. This is due to the general economic, demographic and culture dominance of twon over country.

The study investigates the Kurdish society in the period before the third millennium, when the social condition in Iraqi Kurdistan, to a large extent, was stable. The effects of displancement, Arabization, and Anfal campagin were not so obvious.

In the first part of the paper, the daily life of both rural and urban Societies is evaluated. The Social effects on the language of each society are discussed.

In the second parts the relationship between the individuals of each society is classified. Depanding on this classification, the two regional subvarieties are compared.

The third part is a comparison between the rural and urban subvarieties, with regard to the principles of language simplification and brevity-including the loss of redundant teatures and the omission of irregularties.

The study ends with conclusions and bibliography.

(سەرچاوەکان)

١- ابراهيم أنيس. (١٩٧٠). **اللغة بين القومية والعالمية**. قاهرة.

٢- شێخ محمدی خاڵ. (١٩٧١). **پەندی پێشینان**. چاپی دوهەم. چاپخانەی کامەران. سلێمانی.

٣- فيجوتسكي، ل. س. (١٩٧٦). **التفكير واللغة**. ترجمة طلعت منصور. قاهرة.

٤- كمال يوسف الحاج. (١٩٧٨). **في فلسفة اللغة**. الطبعة الثانية. بيروت.

٥- محمد معروف فتاح. (١٩٨٦). **سنورو بنەماو ئەرکەکانی کۆزمانەوانی**. ڕۆشنبیری نوێ. ژمارە ١١٢. دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی. بەغدا.

٦- موفق الحمداني. (١٩٨٢). **اللغة وعلم النفس**. جامعة الموصل.

(سەرچاوە ئینگلیزیەکان)

١- Abercrombie, D. (١٩٨١). **The Social Basis of Language in Teaching English as a Second Language**. New Delhi..

٢- Bell, R. T. (١٩٧٨). **Sociolinguistics**. Goals, Approaches & Problems. ٢nd ed. London.

٣- Bernstein, A. (١٩٧٢). **Social Class Language & Socialization**. In Language & Social Context. Harmondsworth.

٤- Bolinger, D. (١٩٧٢). **Regarding Language**. New York.

٥- Fishman, J. A. (١٩٧٢). **The Sociology of Language**. In Language & Social Context. Harmondsworth.

٦- Fowler, R. (١٩٧٤). **Understanding Language**. Routledge Kegan Paul. Great Britian.

٧- Halliday, M. A. (١٩٨٢). **Language in Social Perspective in Language Perspectives** ed. Barri Wade, Heineman Books.

٨- Hudson, R. A. (١٩٩٣). **Sociolinguistics**. Cambridge.

٩- Lyons, J. (١٩٩٠). **Language & linguistics**. Cambridge.

١٠- Strang, B. M. H. (١٩٧٩). **A History of English**. ٣rd ed. London.

١١- Trask, R. L. (٢٠٠٣). **Historical Linguistics**. London.

١٢- Wardhaugh, R. (١٩٩٠). **An Introduction to Sociolinguistics**. Great Britain.

به كام ئەلفوبێ بنوسین؟

لێكۆڵینەوەیەكی دەنگسازیە

هەواڵنامەی كتێب

پرۆفیسۆر دکتۆر
عەبدوڵڵا حوسـێن ڕەسـول

ئەم توێژینەوەیە لە کۆنفرانسی زمانی کوردی پێشکەشکراوە، لە ١٩ــ٢٢ی ئەیلولی ٢٠١١ لە هۆڵی مەحمود زامدار/ کتێبخانەی زەیتون/ پارکی سامی عەبدولڕەحمان بەڕێوەچو. لە لاپەڕە (٢٥١-٢٩١) لە ژمارە (٢٠)ی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی (٢٠١١) بڵاوکراوەتەوە. دواتر وەزارەتی ڕۆشنبیری لە کتێبی تایبەت لە لاپەڕە (٧٨ – ١١١) لە ٢٠١٢ بڵاوکرایەوە.
بەرواری نوسین: ١٨ / ٨ / ٢٠١١

(بە کام ئەلفوبێ بنوسین؟)

هەوالنامەی کتێب

پێشەکی:

گومان لەوەدا نیە، گرنگترین بنەمای هەر نەتەوەیەك زمانە، بەڵام لە ناو کورددا زمانی کوردی هۆی هەرە سەرەکی مانەوەی نەتەوەی کوردە و مانەوە و لەناونەچونی گەلی کورد، بەندە بە مانەوە و پاراستنی زمانی کوردی١٧٥.

سەرباری نەبونی ستانداردێك لە زمانی کوردیدا، کە هەمو دیالێکتەکان پێی ڕازیبن، ئەلفوبێیەکی یەکگرتوشی نیە. هەندێکیان بە ئەلفوبێی هاوشێوەی عەرەبی و هەندێکیان بە

---

١٧٥ باسی داستانە پڕ سەروەریەکانی کورد کەوتنە لاپەڕەکانی مێژو و باسی سنورە کۆنەکانی کوردستان کەوتنە لاپەڕەکانی جوگرافیا. با ڕاگەیاندن هەر هاوار بکا هەمەدان (ئەگباتان) پایتەختی ئیمپراتۆریەتی میدیا بو و کەرکوك (دڵ) یان (قودس)ی کوردستانە، بەڵام ئەمڕۆ داتاکان و ئامارەکان ڕۆڵی یەکلاکەرەوە دەبینن و لەسەر بنچینەی ڕێژەی کوردەکان لە هەر بستە زەوییێکی کورد بە موڵکی خۆی دادەنێ، بڕیاردەدرێ کە ئەم شوێنە کوردستانە یان نا. ئەمەشە وای لە داگیرکەران کردوە هەمو جۆرە سیاسەتێك پیادە بکەن بۆ توانەوەی کورد و هەمو هەوڵێك دەدەن بۆ بە عەرەبکردن و تورککردن و فارسکردن.

ئەلفوبێی هاوشێوەی لاتینی دەنوسن، گرفتەکە لەوەش گەورەترە، کە لەسەر ژمارە و جۆری پیتەکانی هەریەك لەو ئەلفوبێیانەش هاوڕێکنین١٧٦.

کەتواری (واقع) کورد ئەوەی بەسەردا سەپاندوە، لە دابەشبون و پارچەبون (پشکی شێر)ی بەرکەوتوە. کورد لە ڕوی زمان و خاك و سیاسەت و ....هتد پارچە پارچە بوە، هەر پارچەیەکیش خۆی بە پەسەندتر دەزانێ و ملکەچی پارچەیەکی تر نابێ. لە هەمویان مەترسیدارتر پارچەبونی زمانە و یەکخستنەوەی زمانیش لە هەمو لایەنەکانی تر گرانترە.

ئەم باسە هەوڵێکە بۆ خستنەڕوی چەند ڕایەکی زانستی و پێشکەشکردنی چەند پێشنیارێکی گونجاو بەرەو لەیەکتر نزیککردنەوەی نوسینی کوردی بە ئەلفوبێی هاوشێوەی عەرەبی و لاتینی و بۆ لەیەك نزیککردنەوەی پارچەکان (دیالێکتەکان)ی زمان، بە هیوای ببێتە سەرەتا و یارمەتیدەرێك بۆ یەکخستنەوەی لایەنەکانی تریش.

هەڵبەتە زمان پێکدێ لە (دەنگ) و (واتا) و دەنگەکان هەڵگری واتاکانن، هەمو زار و زمانەکان لە واتاکان جیاوازیی ئەوتۆیان نیە١٧٧ و ئەوەی لە یەکیان جیادەکاتەوە دەنگەکانن. کەواتە، نزیککردنەوە و یەکخستنەوەی دەنگەکان، کە لە نوسیندا بە پیت خۆیان دەنوێنن١٧٨، ئاسانترین و گرنگترین قۆناغی سەرەتایە بەرەو نزیککردنەوەی دیالێکتەکان و یەکەم هەنگاو دەبێ بەرەو دروستبونی زمانی ئەدەبیی یەکگرتو.

لێرەدا پرسیارێك دێتە ئارا: ئایا لە نێوان بونی دو ئەلفوبێی نوسین و بونی جیاوازی و گرفتی زۆر لەناو خۆیاندا و لە نێوانیاندا، دەرفەت دەدەن بە کەلێنێکی نزیکبونەوە یان یەکخستنەوەی سەرجەم شێوازەکانی نوسین؟

١٧٦تۆفیق وەهبی لە ساڵی ١٩٢٩ ژمارەی پیتە کوردیەکانی بە (٤١) پیت داناوە، لە ساڵی ١٩٣٣ کردویەتی بە (٣٨) پیت. سەعید سیدقی کابان (٣٧) پیتی بۆ کوردی دەستنیشانکردوە. ئێرنست مەکارەس پیتەکانی کوردی بە (٤٢) پیت داناوە.

١٧٧ وشەی (گوڵ) و (وردە) و (Flower) هەمان واتان بەڵام دەنگەکانیان جیاوازن.

١٧٨(وەك ئاشکرایە (دەنگ) لە ڕێگای ئەندامەکانی ئاخاوتنەوە دەرجەبرڕێت و بە هۆی بیستنەوە هەستی پێ دەکرێ. (پیت) وێنەی دەنگە، بە نیشانە لە نووسیندا دیارکراوەو بەهۆی بینینەوە وەردەگیرێ.) (د. ئەورەحمانی حاجی مارف _ گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی_ گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق "دەستەی کورد"، ب ٩، ١٩٨٢، ل١٦).

لە وەڵامدا دەڵێین، بەڵێ، بەو مەرجەی هەمو پارچەکان دەست لە پەسەندی و پیرۆزیی لایەنی خۆیان هەڵگرن و خاڵە جیاوازەکان لابدەن و بخەنە لاوە و تەنیا کار لەسەر ئەو خاڵانە بکەن کە تیایاندا هاوبەش و هاوڕێکن. واتە، بگەڕێنەوە بۆ ڕەسەنایەتیی زمانی کوردی نەك زار و شێوەزار، ئەو پیتانە بەکاربێنن کە لەسەریان کۆکن و پیتە کێشەدارەکان فەرامۆش بکەن و ئاسانترین فۆڕم و کەمترین ژمارەی پیتەکان بەکاربێنن. ئەمەش ڕێگە لەبەردەم نزیکبونەوە و یەکخستنەوە و تەنانەت فێربونی منداڵی کوردیش ئاسان و واڵا دەکا.

بە مەبەستی وەدەستهێنانی گونجاوترین و ئاسانترین ئەلفوبێی کوردی، کە لەگەڵ هەمو دیالێکتەکان بگونجێ و منداڵی کورد زوتر و ئاسانتر فێری ببێ و گرفتی تیادا نەبێ، باسەکە بەم شێوە ڕێکخراوە:

لە بەشی یەکەمدا، بە ناونیشانی (گرفتەکانی نوسین بە ئەلفوبێی عەرەبی و لاتینی): لیستێکی گشتیی سەرجەم پیتە باوەکان بە هەردو شێوە (کە لە ٣٥ دەنگ پێکهاتوە)، بەرامبەر یەك ڕیزکراون و بە پێی پیتەکانی هاوشێوەی عەرەبی ڕیزبەندییان بۆ دانراوە. ئینجا بە پێی ڕیزبەندیەکە بە پیتەکاندا هاتوینەتە خوارەوە و هەر دەنگێك (پیتێك) گرفتی هەبێ، خراوەتە بەر تیشکی لێکۆڵینەوە و پاڵپشت بە بنەما دەنگسازیەکان، پێشنیاری گونجاو پێشکەشکراون.

لە بەشی دوەمدا، بە ناونیشانی (ئاسانترین ئەلفوبێی کوردی): لە ژێر تیشکی دەرئەنجامەکان و پێشنیارەکانی بەشی یەکەم، لیستێکی سادە و ئاسان لە پیتە کوردیەکان خراوەتە ڕو و لەگەڵ دوا پێشنیار.

لەکۆتاییدا، سەرباری ئەنجامەکان، پوختەی باسەکە بە عەرەبی و ئینگلیزی پێشکەشکراون و لیستی سەرچاوەکانیش خراوەتەڕو.

(بەشی یەکەم)

(گرفتەکانی نوسین بە ئەلفوبێی عەرەبی و لاتینی)

سەرباری کێشەی نەبونی زمانی ستانداردی کوردی و دابەشبونی زمانی کوردی بەلای کەمەوە بەسەر چوار دیالێکتی سەرەکی، کورد لە کێشەی نەبونی ڕێنوسێکی یەکگرتوش ڕزگاری نەبوە. ئەگەرچی وتار و نوسینی زۆر لەم بارەیەوە نوسراون[179]، بەلام زۆربەیان لە خەمخۆری نوسەرەکانیان هەست و بۆچونی تایبەتی خۆیان بەکارهێناوە بۆ چارەسەری ئەو گرفتانە و ڕێژەیەکی کەمیان پێوەرەکانی زانستی زمانیان بەکارهێناوە، پتر پشتیان بە لاساییکردنەوەی ئەلفوبێی عەرەبی بەستوە. زۆربەیان (فۆن و فۆنیم[180]) یان (دەنگ[181] و پیتیان) لەیەك جیانەکردۆتەوە[182]، بۆیە هەندێ پیتی سەرباریان بۆ نوسینی کوردی زێدەکردوە و لە ئەنجامدا گرفتێکی گەورەیان بۆ ئەلفوبێی کوردی دروستکردوە و بە سڕینەوەی ئەو پیتانە لەسەر بنەڕەتێکی زانستی زۆربەی گرفتەکان چارەسەردەبن.

Nmwne	pyt	نمونە	پیت	ژ
ʔzad, ĕʔre, ʔestĕre, ʔyş, ʔwmĕd	ʔ	ئازاد، ئێرە، ئەستێرە، ئیش، ئومێد	ئـ	١-
ewan, were, derewe	e	ەوان، وەرە، دەرەوە	ە	٢-
aw, mastaw, awarekan	a	او، ماستاو، اوارەکان	ا	٣-

١٧٩ بڕوانە (گۆڤاری کۆری زانیاری عیراق "دەستەی کورد"، ب ٩، ١٩٨٢) کە تایبەتە بەم گرفتەی زمانی کوردی.

١٨٠ (فۆنێم بەو دەنگانە دەوترێ کە لە زماندا وشە پێکدەهێنن و بە گۆڕان و لاچوونیان واتا دەگۆڕن). (د. ئەورەحمانی حاجی مارف _ گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی_ گۆڤاری کۆری زانیاری عیراق "دەستەی کورد"، ب ٩، ١٩٨٢، ل١٧).

١٨١ ("دەنگ" لە ڕێگای ئەندامەکانی ئاخاوتنەوە دەردەبڕرێت و بە هۆی بیستنەوە هەستی پێ دەکرێ. "پیت" وێنەی دەنگە، بە نیشانە لە نووسیندا دیارکراوەو بە هۆی بینینەوە وەردەگیرێ). (هەمان سەرچاوە، ل١٦).

١٨٢ ("فۆنێم" لە "دەنگ" گرنگترە، چونکە جیاوازی دەخاتە نێوان وشەوە. هەمو فۆنێمێك دەنگە، بەلام هەمو دەنگێك فۆنێم نیە.). (هەمان سەرچاوە، ل١٧).

bax, berdbaran, nayab	b	باخ، بەردباران، ناياب١٨٣	ب	٤-
perdax, kepr, top	p	پەرداخ، کەپر، تۆپ١٨٤	پ	٥-
trě, temate, awat	t	ترێ، تەماتە، ئاوات	ت	٦-
cwceĭe, cěbecěkrdn, bac	c	جوجەڵە، جێبەجێکردن، باج	ج	٧-
ç̮aw, kewç̮k, xaç̮	ç̮	چاو، کەوچك، خاچ	چ	٨-
ḧesanewe, ḧewt, ḧewanewe	ḧ	حەسانەوە، حەوت، حەوانەوە	ح	٩-
xwda, xwrma, bax	x	خودا، خورما، باخ	خ	١٠-
dar, berd, bax	d	دار، بەرد، سەردان	د	١١-
trě, petate, serdan	r	ترێ، پەتاتە، مزگەوت	ر	١٢-
ěȓbaz, pȓěew, peȓ	ȓ	ڕێباز، پێڕەو، پەڕ	ڕ	١٣-
zozan, zryze, ȓez	z	زۆزان، زریزە، ڕەز	ز	١٤-
jwan, jwjk, kej	j	ژوان، ژوژك، کەژ	ژ	١٥-
sěw, dersym, aras	s	سێو، دەرسیم، ئاراس	س	١٦-
s̮ew, peěs̮w, s̮e s̮	s̮	شەو، پەشێو، شەش	ش	١٧-
ulys̮ys̮, uerd, bauebau	u	عەلیشیش، عەرد، باعەباع	ع	١٨-
ẍardan, ẍembar, da ẍ	ẍ	غاردان، غەمبار، داغ	غ	١٩-
fěnk, sefyn, kef	f	فێنك، سەفین، کەف	ف	٢٠-
vyan, běryvan, solav	v	ڤیان، بێریڤان، سۆلاڤ	ڤ	٢١-
qerec, qerebw, boq	q	قەرەج، قەرەبو، بۆق	ق	٢٢-
kwrd, kerkwk, bwk	k	کورد، کەرکوك، بوك	ك	٢٣-
gelawěj, bergry, merg	g	گەلاوێژ، بەرگری، مەرگ	گ	٢٤-

١٨٣هەر وشەیەك کۆتایی بە پیتی (ب) هاتبێ، گومانی لێ دەکرێ لە بنەڕەتدا کوردی بێ.

١٨٤ ئەو وشانەی کۆتاییان بە پیتی (پ) دێ، لە کوردیدا کەمن.

lawaz, kwlle, serpel	l	لاواز، کولله، سەرپەل	ل	-٢٥
gwĭaĭe, qeĭew, samaĭ	ĭ	گوڵاڵە،قەڵەو، ساماڵ	ڵ	-٢٦
mywan, ṣamaĭ, ṣerm	m	میوان، شەماڵ، شەرم	م	-٢٧
newroz, penyr, saman	n	نەورۆز، پەنیر، سامان	ن	-٢٨
hewaĭ, behre	h	هەواڵ، بەهرە١٨٥،	ه	-٢٩
wrya, tewn, xaw	w	وریا، تەون، خاو	و	-٣٠
fermûn, kr̂û, d û	û	فەرموون، کووڕ، دوو	وو	-٣١
omer, dehoĭ, do	o	ۆمەر، دەهۆڵ، دۆ	ۆ	-٣٢
yary, yeryvan, dyary	y	یاری، یەریڤان، دیاری	ی	-٣٣
ĕre, hewlĕr, d ĕ	ĕ	ێرە، هەولێر، دێ	ێ	-٣٤
min, girtin, wirid	i	من، گرتن، ورد١٨٦	••	-٣٥

یەکەم ـ گرفتی دەنگی هەمزە (ئـ):

d, ĕʔre, ʔestĕre, ʔyṣ, ʔwmĕd	ʔ	ئازاد، ئێرە، ئەستێرە، ئیش، ئومێد	ئـ	-١

هەولێرنامە کتێب

دەنگی هەمزە (ئـ) لەو کاتانەدا پەیدا دەبێ، کە دەگێکی بزوێن (ا، ۆ، ێ، ە، ی، و) دەکەوێتە سەرەتای وشەیەك، چونکە لە کاتی گۆکردنی دەنگە بزوێنەکاندا، دەم کراوەیە و هەوا بەبێ هیچ بەربەستێك لە دەمی مرۆڤ دێتە دەرەوە. هەمو بزوێنەکان دەنگی گڕن و تاڵە ژێیەکان دەلەرێنەوە، بەڵام ئەم لەرینەوەیە هیچ بەربەستێك لە ڕێی دەرچونی هەوا دروست ناکا. بۆیە کاتێ دەنگێکی بزوێن دەکەوێتە سەرەتای وشە، پێویستی بە بەربەستێك دەبێ، تاکو هەواکە بگرێتەوە و ڕێگە نەدا، کە هەر دەم کرایەوە، هەوا بێتە دەرەوە. ئەگەرنا پێش ئەوەی قسەکەر دەست بە گۆکردنی ئەو وشەیە بکا کە بە بزوێن دەستپێدەکا، زۆربەی هەوای پەنگ خواردوی سیەکانی دێتە دەرەوە و وشەکەی پێ تەواو ناکرێ و بەم پێیە کرداری ئاخاوتن

---

١٨٥ دەنگی (ه) ئەگەر لە پێشان لە کۆتایی وشەکان هەبوبێ، ئێستا ئەو دەنگە لە کۆتایی سواوە و نەماوە، وەك لە (ڕێگاه، نیگاه، لە ڕاهی خوا، جێگاه، ڕەواه ← ڕێگا، نیگا، لە ڕای خوا، جێگا، ڕەوا.....هتد).

١٨٦ کاتێ دەنگی (ت) یان (د) بە دوای دەنگی (ر)دا دێن، بزرۆکە دروست نابێ، چونکە سوێنگەی دروستبونیان زۆر لەیەك نزیکە و بواری دەرچونی هەوا نامێنێ.

زۆر گران دەبێ. ئەم دیاردەیەش فۆنەتیکیە و نەك هەر لە زمانی کوردی لە زمانەکانی تریشدا هەیە١٨٧.

هەڵبەتە، ڕێژەی بەهێزی دەنگە بزوێنەکان جیاوازە و بە پێی ڕێژەی کرانەوەی دەم دەگۆڕێ. (ڕێژەی کرانەوەی دەمیش لە دەنگێك بۆ دەنگێك دەگۆڕێ و ئەمەش وایکردوە، کە دەنگەکان دابەش بن بۆ بزوێن و نەبزوێن و بە هۆی بە دوای یەك هاتنیان میکانیکیەتی ئاخاوتن بەردەوام دەبێ. بۆ نمونە، دەتوانرێ، بە شێوەیەکی گشتی بەم شێوەیە دابەش بکرێن)١٨٨:

ڕێژەی کرانەوەی دەم	دەنگەکان	جۆری دەنگ
کرانەوەی زۆر	ا	بزوێنەکان
کرانەوەی ناوەندی	ۆ ێ	
کرانەوەی ئاسایی	ە	
نیمچەکراوە	ی و	نیمچەبزوێن
نیمچەداخراو	س، ش، ف، ڤ، م، ..	نەبزوێن
داخراو	ب، پ، د، ك، گ، ..	

بەم پێیە ڕیزبەندیی پیتە بزوێنەکان بەم شێوەیەیە: (ا، ۆ، ێ، ە) و ڕیزبەندیی پیتە نیمچەبزوێنەکان بەم شێوەیەیە: (ی، و). هەریەك لە پیتە بزوێنەکان بکەوێتە سەرەتای وشە دەنگی هەمزە بۆ خۆی دروستدەکا، بەم شێوەیە:

١- پیتە بزوێنی (ا):

بزوێن		نمونە بە پیتی هاوشێوەی عەرەبی	بە پیتی هاوشێوەی لاتینی	نمونەی ئینگلیزی
١	ا	(ئـ)اش، (ئـ)او، (ئـ)اوس	a s̭aw, aws ,	Are/α:/, Ash/æ/

٢- پیتە بزوێنی (ۆ):

بزوێن	نمونە بە پیتی هاوشێوەی عەرەبی	بە پیتی هاوشێوەی لاتینی	نمونەی ئینگلیزی

---

١٨٧ (چەند پیتێکی کێشەدار لە نوسینی کوردیدا)، د. عەبدوللا حوسێن ڕەسول، گۆڤارا زانکۆیا دهۆك، پەڕبەندا -٧-، هژمارا -١-، تیرمەهـ ٢٠٠٤، ل٢.

١٨٨ هەمان سەرچاوەی پێشو، ل٣.

٢	ۆ	(ئـ)ۆ، (ئـ)ۆمەر، (ئـ)ۆکتۆبەر	o, omer, oktober	O, October /okt∂ʊb∂/

٣- پیتە بزوێنی (ۆ):

بزوێن		نمونە بە پیتی هاوشێوەی عەرەبی	بە پیتی هاوشێوەی لاتینی	نمونەی ئینگلیزی
٣	ێ	(ئـ)ێرە، (ئـ)ێستە، (ئـ)ێش	ĕre, ĕste, ĕş	Egg/eg/, earn/ɜ:n/,

٤- پیتە بزوێنی (ە):

بزوێن		نمونە بە پیتی هاوشێوەی عەرەبی	بە پیتی هاوشێوەی لاتینی	نمونەی ئینگلیزی
٤	ە	(ئـ)ەو، (ئـ)ە نجام، (ئـ)ەستور	ew, encam, estûr	bet /∂bet/, ago /∂g∂ʊ/

کاتێ پیتێکی نیمچەبزوێنیش (ی، و) بکەوێتە سەرەتای وشە و ببێتە بزوێن، واتە؛ پیتێکی بزوێنی لە دوا نەبێ، ئەوانیش دەنگی هەمزەیان پێویست دەبێ. بەم شێوەیەی خوارەوە:

٥- پیتی نیمچە[189] بزوێنی (و):

بزوێن		نمونە بە پیتی هاوشێوەی عەرەبی	بە پیتی هاوشێوەی لاتینی	نمونەی ئینگلیزی
٥	و	(ئـ)وتی، (ئـ)ومێد، (ئـ)وتێل	wty, wmĕd, wtĕl	نمونەی ئینگلیزی لەم جۆرە نیە

٦- پیتی نیمچە بزوێنی (ی)[190]:

بزوێن		نمونە بە پیتی هاوشێوەی عەرەبی	بە پیتی هاوشێوەی لاتینی	نمونەی ئینگلیزی
٥	یـ	(ئـ)یش، (ئـ)یدی، (ئـ)ینگلیز	yş, ydy, ynglyz	r/Iə(r)/, English/IŋglI

کەواتە، (کاتێ پیتێکی بزوێن بکەوێتە سەرەتای وشە، لە بەر ئەوەی دەمی مرۆڤ کراوەیە و بۆ گرتنەوەی هەوا بەربەستێك لە ڕێی دەرچونی هەوا نیە، بە ناچاری دەنگی هەمزە (ئـ) وەکو دەمگـر (صمام/valve)ێك دروستدەبێ و تاکو قسەکەر تانێکی تێ نەداو نەیکاتەوە، ڕێگەی هەوا نادا، لە خۆیەوە و بێ سود بێتە دەرەوە، بۆ ئەوەی هەواکە

١٨٩ هەردو دەنگی و) و (ی)، نیمچە بزوێنن، چونکە لە کاتی گۆکردنیان ڕێژەی کرانەوەی دەم لە نێوان بزوێن و نەبزوێنەکاندایە، واتە؛ لە چوار بزوێنە سەرەکیەکە ا، یٚ، ۆ، ە) کەمتر کراوەیە و لە نەبزوێنەکان پتر کراوەیە، بۆیە ئەگەر لە بڕگەیەکدا، یەکێ لەم چوار بزوێنە سەرەکیەیان لە پێش یا لە دوا هات، خۆیان بە نەبزوێن دادەنرێن، بەڵام ئەگەر یەکێ لەم بزوێنانەیان لە تەك نەهات، ئەوا خۆیان دەبن بە بزوێن. ئەم دو دەنگە لە نێوان خۆشیاندا کامەیان لە سەرەتای بڕگە بێ، نەبزوێنە وی ، یو).

١٩٠ ژمارەی ئەو وشانەی دەنگی و) یان یـ)ی نەبزوێنیان لە سەرەتا هاتبێ، زۆرن. بەڵام ژمارەی ئەو وشانەی و) یان یـ)ی بزوێنیان لە سەرەتا هاتبێ، زۆر دەگمەنن و ئەوانەش کە هەن، زۆربەی لە بنەڕەتدا کوردی نین. هەروەها وشەی ڕەسەنی کوردی، دەنگی (ۆ)ی لە پێشەوە بێ، دیسان زۆر کەمن:

(و)ی نەبزوێن	(و)ی بزوێن	(یـ)ی نەبزوێن	(یـ)ی بزوێن
وریا ، وەرە ، ورچ ، وشە ، وشتر ، وازی ، وێران ، وانە ، ویستن ، وشك	ئوتی ، ئوتێل ، ئومێد ، (زۆر جار دەنگی (هـ) لە جیاتی دەنگی (ئـ) بەکار دێ، دەشێ دەنگی (هـ) بنەڕەت بێ).	یەزدان ، یار ، یاری ، یان ، یانزە ، یاد ، یاسا ، یاساخ ، یانە ، یەك ،	ئیش (عیش)، ئینجا(إن

پاشەکەوت بێ، بۆ گۆکردنی وشەکە و بەشی ئاخاوتنەکە بکا. چەند بەڵگەیەکی بەهێزیش هەیە بۆ سەلماندنی ئەم ڕاستیانە:

١ـ تەنیا لە کاتێکدا بزوێن لە سەرەتا بێ، ئەم (ئـ) هەمزەیە پەیدا دەبێ و ئەگەر بزوێنەکان لە سەرەتای وشە نەبون، پێویست بەم دەنگە ناکا و نەبزوێنەکان ڕۆلی ڕێکخستنی تەوژمی هەواکە دەبینن و چۆنیەتی دروستبون و گۆکردنی ئەوان دەسەڵات بە سەر چاودێری کردنی ڕەوگەی هەواکە پەیدا دەکا، هەربۆیەش کاتێ هەمان وشەی هەمزەدار فۆڕمێکی تری بکەوێتە پێش، بزوێنەکە پێویستی بە هەمزەکە نامێنێ ، بێ ئەوەی کار لە واتا بکا:

	بزوێنی سەرەتای هەمزەدار	هەمان وشە لە دوای فۆڕمێك
ا	(ئـ)او ، (ئـ)اش ، (ئـ)ا	ماستاو، باراش ، نا
ۆ	(ئـ)ۆ ، (ئـ)ۆمەر	دۆ، مامۆمەر
ێ	(ئـ)ێرە ، (ئـ)ێش	لێرە، سەرێشە
ە	(ئـ)ە نجام ، (ئـ)ەستور	دەرە نجام، ورگەستور
و	(ئـ)وتو، (ئـ)ومێد، (ئـ)وتێل	قوتو،ناومێد، موتێل
ی	(ئـ)یش، (ئـ)یدی، (ئـ)یتر	پڕیش، چیدی، چیتر

٢ـ پەیدابونی هەمزە (ئـ) لە دەسپێکی بزوێنی سەرەتا، لە زمانەکانی تریشدا هەیە و دیاردەیەکی فۆنەتیکیە، نەك فۆنۆلۆجی، (بڕوانە نمونە ئینگلیزیەکانی سەرەوە). ئەگەر نمونە کوردیەکانیش بە پیتی لاتینی بنوسرێنەوە، پێویست بە هەمزە ناکا، (بڕوانە، نمونە کوردیەکانی سەرەوە بە پیتی لاتینی، لە هەمان خشتەدا).

٣ـ دانان و دانەنانی ئەم هەمزەیە (ئـ)[191] لە نوسیندا، کار لە چۆنیەتی دەربڕینی وشەکە و لە واتای وشەکەش ناکا. کەواتە، ئەم دەنگە فۆنێم نیە و تەنیا ئەرکی فۆنەتیکی هەیە،

---

١٩١ ئەم دەنگە لەسەرەتادا نەدەنوسرا، لە نوسینەکانی پێش ساڵی ١٩١٩ نیگاری هەمزە (ئـ) نابینرێ، بەڵام لە دواییدا بە لاسایی کردنەوەی سەر و ژێر و بۆر (فتحە، کسرە و ضمە)ی عەرەبی، یەکەمجار لە شێوەی (أ) و دواییش لە شێوەی (ئـ) لە نوسینی کوردیدا پەیدا بوە. لە زمانی عەرەبیدا هەمزە فۆنێمێکە لادانی دەبێتە هۆی واتاگۆڕین . هەندێ جار دەنگی هەمزە (و) دەکەوێتە کۆتایی ئەو وشانەی کۆتاییان بە بزوێنی (ە) هاتوە، وەك لە وەڵامدانەوە بە نەرێ: (نەو، بەو)، ئەمەش دیسان بۆ گرتنەوەی هەواکە بە کار دێ.

چونکە فۆنیم، کورتترین دەنگە کە واتا دەگۆڕێ. بەم جۆرە ئەگەر فۆنیم نەبێ، ڕەوا نیە لە نوسیندا هێمایەکی وەکو پیتی بۆ دابنرێ)١٩٢.

(ئەنجام و پێشنیار)

١- هەمو بەڵگەکان دەیسەلمێنن، کە هەمزە (ئـ) فۆنیم نیە لە زمانی کوردیدا، کەواتە، پێویست ناکا، نرخێکی بۆ دابنرێ و پیتێکی بۆ تەرخان بکرێ. بۆیە، وا ڕاستترە لە نوسیندا نەنوسرێ. ڕەنگە ڕاهاتن لەسەر نەنوسینی ئاسان نەبێ، چونکە بە نوسینی ڕاهاتوین، بەڵام نەنوسینی گرفتێکی ڕەنوسمان چارەسەر دەکا.

٢- دەبێ، بەو بڕیارەدا بچینەوە، کە دەڵێ: بڕگەمان نیە، بە بزوێن دەست پێ بکا، یان بڕگەمان نیە، تەنیا لە بزوێنێك پێکهاتبێ ، وەك لەم دەقە دەرەکەوێ:

(منداڵ): باوکە جلەکانت بۆ هێنام؟

(باوك): (ئـ)ـا.

(دایك): نەچی ئەمانەش پیس بکەی!.

(منداڵ): (ئـ)یَ، (ئـ)یَ!.

دوەم ـ گرفتی دەنگی (ح) و (ع):

-٩	ح	حەسانەوە، حەوت، حەوانەوە	ḧ	ḧesanewe, ḧewt, ḧewanewe
-١٨	ع	عەلیشیش، عەرد، باعەباع	u	ulyşyş, uerd, bauebau

ئەگەر سەرنجێکی زمانە هیندۆئەوروپیەکان بدەین، بەتایبەتی زمانەکانی ڕۆژاوا، دەبینین: ئەم پیتانە لە نوسین بە پیتی لاتینیدا نین و تەنانەت لەو زمانانەی بەو پیتانەش دەنوسن لە ئارادا نین١٩٣. ئەم سەرنجە پرسیارێکمان لا دەوروژێنێ: ئایا ئەم دو دەنگە لە زمانی کوردیدا فۆنیمن، یان نا؟

---

١٩٢ (چەند پیتێکی کێشەدار لە نوسینی کوردیدا)، د. عەبدوللا حوسێن ڕەسول، گۆڤارا زانکۆیا دهۆك، پەڕبەندا -٧-، هژمارا -١-، تیرمەه ٢٠٠٤، ل٤.

١٩٣ ئەم پیتانە (ح، ع) لەوە دەچن، دوای هاتنی ئاینی ئیسلام و بە کاریگەریی زمانی عەرەبی لە سەر گەلانی ڕۆژهەلات دروست بوبن، ئەگەرچی زۆربەی ئەو گەلانەی کەوتونەتە

هەروەها دیاردەی ئاڵوگۆڕکردن و تێکەڵکردنی هەردو دەنگی ح) و ع) لە ئاخاوتندا بەتایبەتی لە ناوچەی شێوەزاری سۆرانی لە دیالێکتی ناوەڕاستدا١٩٤.

ئەمەش پرسیارێکی تر دەوروژێنێ: ئایا ئەم دو دەنگە لە زمانی کوردیدا دو ئەلۆفۆنی هەمان فۆنێمن، یان دو فۆنێمی جیان؟، دیسان ئایا وشەی کوردی ڕەسە نمان هەیە، ئەم دو دەنگەی تیادا بێ؟ .

ئەگەر بە شێوەیەکی وردتر، ئەم دو دەنگی (ح) و (ع) بخەینە ژێر تیشکی لێکۆڵینەوە، دەگەینە ئەم تێبینیانەی خوارەوە :

١ـ لەوە دەچێ، دەنگی (ح) و دەنگی (ع) دو دەنگی ڕەسەنی کوردی نەبن و بە کاریگەریی زمانی عەرەبی لە سەر زمانی کوردی هاتبنە ناو زمانی کوردیەوە، بە بەڵگەی ئەوەی لەو زمانە هیندۆ-ئۆڕوپیانەدا بەدی ناکرێن کە نەکەوتونەتە ژێر کاریگەریی زمانی عەرەبی، بە تایبەتی گەلە هیندۆ-ئۆڕوپیە ناموسوڵمانەکان، جگە لەمەش ئەو وشە کوردیانەی یەکێ لەم دو دەنگەیان تیادا بێ، زۆر دەگمەنن و ئەوانەش کە لە ئارادان، گومانی ڕەسەنایەتی و خۆماڵیان لــێ دەکرێ.

ئەو وشانەی دەنگی (ح)یان تیادا بێ، وەك: (حەفتە/هەفتە، حەوت/حەفت، حەفتا) دەشێ، لە هەفتەوە وەرگیرابن، واتە؛ (هـ) گۆڕابێ بۆ (حـ). هەرچی (حەوانەوە) و (حەسانەوە)ن، ئەمانەش لەوە دەچێ، لە (احتواء) و (أحسن)ەی عەرەبیەوە وەرگیرابن. ئەو وشانەی دەنگی (ع)یان تیادا بێ، وەك: (باعەباع، عەلیشیش). جگە لەمانە بە دەیان وشەی عەرەبی بە تایبەتی ناوەکان هاتونەتە ناو زمانی کوردی. بێ گومان، بۆ زاڵبونی هەر

ژێر ئەو کاریگەریە، تا ئێستاش ناتوانن، وەکو خۆیان گۆیانبکەن، وەك گەلانی فارسی، بلوجی، ئەسیتی، پشتو ....هتد، زۆربەیان (ح) دەکەن بە (ه) و (ع) دەکەن بە هەمزە. وەك (محەممەد) دەبێتە (مهەممەد) و (عەلی) دەبێتە (ئەلی). لە هەندێ ناوچەی باشوری کوردستانیش وەك، پارێزگای هەولێر لای نەخوێندەواران ئاڵوگۆڕ، یان تێکەڵ دەکرێن.

١٩٤ ئەم دیاردەیە لای نەخوێندەواران زۆرە، بەڵام لە نوسیندا بە دەگمەن ڕودەدا، بە تایبەتی لای چینی ڕۆشنبیر، هەڵبەتە چینی نەخوێندەواریش بۆ لێکۆڵینەوەی وەسفی شیکاری بە کەرەسە و سەرچاوەی پەسەندتر دەزانرێ، لە چینی خوێندەوار کە دیاردە شارستانیەکان کاریگەریی زۆرتریان کردۆتە سەر شێوەی ئاخاوتنی خوێندەوار و ڕۆشنبیرەکان.

زمانێك، قۆناغی هاتنی وشە، پێش قۆناغی دەنگە. بەم پێیە بە وردبونەوە لە زمانی ڕەسەنی کوردی، بۆمان دەرەکەوێ چەند وشەیەکی ڕەسەن، بە هەر یەکێ لەم دو دەنگە لە زمانی کوردیدا نین.

٢ـ ئاڵوگۆڕکردنی ئەم دو دەنگە لە زمانی کوردیدا، (بە تایبەتی لە شێوەزاری سۆرانیی دیالێکتی ناوەڕاستدا)، نابێتە هۆی گۆڕانی واتا. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆیەکی وەك: ناڕەسەنی ئەم دو دەنگە لە زمانی کوردیدا و دروستبونیان لە هەمان شوێنگەی قوڕگدا. {تەنیا جیاوازییان لەوەدایە: دەنگی (ح) کپە و دەنگی (ع) گڕە}، هەرچەندە تێکەڵکردنیان لە ناو چینی ڕۆشنبیران زۆر دەگمەنە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ، لە زمانی کوردیدا دەتوانرێ، بە پێوەری زمانەوانی بە ئەلۆفۆنی یەکتر دابنرێن.

٣ـ لە نوسینی کوردی بە پیتی لاتینیدا، ئەم دو دەنگە نرخیان بۆ دانەنراوە و هیچ هێمایەکیان بۆ نەکراوە بە پیت، ئەوەی بۆیان دانراوە، وەك (ح=ḧ) و (ع=u) هەوڵ و بۆچونی تایبەتی و تاکەکەسین و جێی خۆیان لە سەرجەم نوسینەکان بە لاتینی نەکردۆتەوە و بە پێچەوانەوە، تا ئێستا (ه) لە بری (ح) دەنوسرێ و لە بری (ع)یش ئەو بزوێنە دەنوسرێ کە بە دوایەوە دێ، واتە؛ وەك هەمزە نرخی نەدراوەتێ.

٤ـ لە لایەکی تر، دەنگی (ح) لە زۆربەی وشەکاندا ئاڵوگۆڕی شوێن لەگەڵ (ه) دەکا و لەو شوێنانەدا دەبنە ئەلۆفۆنی یەکتر. دەنگی (ع)یش لە زۆربەی وشەکاندا ئاڵوگۆڕی شوێن لەگەڵ هەمزە (ء) دەکا و خۆی نامێنێ و لەشوێنی ئەو وەستانێك دروستدەبێ و بزوێنەکەی دوای ئەو، هەمزەیەك دروست دەکا. وەك لەم خشتەیەی خوارەوە:

ه ↔ ح	ع ↔ (ء)
هەفتە ↔ حەفتە	عاسمان ↔ (ء)اسمان
هەتا ↔ حەتا	عەرد ↔ (ء)ەرد
هیشك/هشك ↔ حشك (دیالێکتی ژورو)	قوڕعان ↔ قوڕ(ء)ان
هەسار ↔ حەسار	عومەر ↔ (ء)ۆمەر
هەرەکەت ↔ حەرەکەت	عێل ↔ (ء)ێل
هەرد ↔ حەرد	عەزیزم ↔ (ء)ەزیزم
هەمی ↔ حەمی (دیالێکتی ژورو)	عەول ↔ (ء)ەول (أوَل) (دیالێکتی ژورو)
گوناهە ↔ گوناحە	عەیش/عیش ↔ (ء)یش
تەهها! ↔ تەححا!	عافەرین ↔ (ء)افەرین

	عارەق ↔ (ء)ارەق

ئە نجام و پێشنیار:

لە بنەڕەتدا، هەردو دەنگی (ح، ع) كوردی ڕەسەن نین و لە عەرەبی هاتونەتە ناو زمانی كوردی و تا ئێستا وشەی ئەوتۆیان پێ دروست نەبوە، كە ئاڵوگۆڕیان ببێتە هۆی واتا گۆڕان. دەشێ، دەنگی (ه)، لە شوێنی (ح) دابنرێ، بێ ئەوەی واتا بگۆڕێ و هەمزە (ء)، كە لە كوردیدا فۆنێم نیە، شوێنی (ع) دەگرێتەوە، بێ ئەوەی كار لە واتا بكا. جگە لەمەش، بە پیتی لاتینی هێمایان بۆ نەكراوە. دەشێ، هەردوكیان لە ڕیزبەندیی پیتەكان بسڕێنەوە.

سێیەم ـ گرفتی دەنگی (خ) و (غ):

١٠-	خ	خودا، خورما، باخ	x	xwda, xwrma, bax
١٩-	غ	غاردان، غەمبار، داغ	ẍ	ẍardan, ẍembar, da ẍ

لە ئاخاوتنی كوردیدا، زۆر وشە هەن، كە هەرجارەی بە یەكێ لەو دو دەنگە دەبیسرێن، یان دەنوسرێن، بێ ئەوەی كار لە واتایان بكا. بۆ نمونە وەك: (خەم/ غەم، خونچە/ غونچە، باخ/ باغ، داخ/ داغ، خیرەت/ غیرەت، دۆزەخ/ دۆزەغ،...). ئایا كامەیان ڕاستە؟ یان ڕەسەنە؟ ئایا ئەم دو دەنگەش ئەلۆفۆنن یان نا؟.

چەند سەرنجێك دەربارەی دەنگی (خ) و دەنگی (غ) :

١ـ ئەگەر سەیری دیوانە كۆنەكانی شاعیرە كلاسیكیەكان بكەین، دەبینین، زۆربەی ئەو جۆرە وشانە، بە پیتی (غ) نوسراون. بەڵام بە تێپەڕبونی كات، بەرە بەرە تا بەرەو سەردەمی نوێ بێین، ڕێژەی بەكارهێنانی پیتی (خ) زۆرتر دەبێ بەرامبەر پیتی (غ). دەشێ، ئەمەش بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی دەنگی (خ) لە گۆكردندا، سوكترە لە دەنگی (غ). چونكە دەنگی (خ) كپە و دەنگی (غ) گڕە. ئەگەرچی هەردوكیان لە هەمان شوێنگەی قوڕگ و بە هەمان چەشن دروستدەبن.

٢ـ لە كۆمەڵێ وشە لە شوێنی یەكتر بەكاردێن و كار لە واتای وشەكان ناكا، بەتایبەتی دەنگی (خ) دەتوانێ، لە هەمو وشەیەك لە شوێنی دەنگی (غ) بەكاربێ. بەڵام دەنگی (غ)، لە هەمو وشەیەك لە شوێنی (خ) بەكارنایێ، وەك لەم وشانەدا نەبینراوە (غ) لە شوێنی (خ) بەكاربێ: (خودا، خورما، خاڵ، خاوێن، خراپە، خوشك، خوێ، خێرا، ئۆخەی، خەون، خەو، خەریك، خانو، خەستەخانە،...)، ئەگەرچی هەندێ وشەش هەیە، بە زۆری هەر (غ) بەكاردێ، بەڵام ئەم وشانە هەر لە بنەڕەتدا لە عەرەبیەوە بە (غ) دابەزیون بۆ كوردی، وەك: (غیرەت، غاردان، غەریب...).

٣ـ به گەڕان به ناو دیالێکتەکانی زمانی کوردیدا، دەتوانین، وشه بدۆزینەوە، به ئاڵوگۆڕی (خ) و (غ) واتایان بگۆڕێ، وەك: (خار = دڕك)، (غاردان = ڕاکردن)، بەڵام (خار) له دیالێکتی خوارو (شێوەزاری لوڕی....) واتای (دڕك) دەبەخشێ و (غاردان) له دیالێکتی ناوەڕاست (شێوەزاری سۆرانی)، هەروەها (غار) به تەنیا بەکار نەهاتوە و له گەڵ چاوگی (دان) لێکدراوە، دیسان له دیالێکتی خوارو له بری (غاردان) چاوگی (دەوکردن) به کاردێنن و له دیالێکتی ناوەڕاستیش له بری (خار) وشەی (دڕك) بەکاردێنن، واتا؛ هەردو فۆڕمەکه له هەمان دیالێکت نین.

ئه نجام و پێشنیار:

لەم سەرنجانەی سەرەوه دەرەکەوێ، دەتوانرێ، دەنگی (غ) به ئەلۆفۆنێکی (خ) دابنرێ و دەشێ، پیتی (خ) له بری (غ)یش بنوسرێ و ئەمەش نابێته هۆی واتاگۆڕین، لەم بارەشدا، ئارەزوی چۆنیەتی گۆکردنی بۆ قسەکەر دەمێنێتەوە١٩٥.

چوارەم ـ گرفتی دەنگی (و) و (وو):

٣٠-	و	وریا، تەون، خاو	w	wrya, tewn, xaw
٣١-	وو	فەرموون، کووڕ، دوو	û	fermûn, křû, d û

تا ئێستا زۆر له نوسەران گرفتی نوسینی یەك (و) و دو (وو)یان هەیه، تەنانەت هەندێ جار، له هەمان نوسیندا چەندین وشه به هەردو شێوه دەبینرێن، وەك: (وڵات/ ووڵات، وشه/ ووشه، نوسین/ نووسین، جوتیار/ جووتیار، جوت/ جووت، چون/ چوون، دەچوین، بوك/ بووك/ بوکێنی، سوك/ سووك/ سوکایەتی، پەڕتوك/ پەڕتووك/ پەڕتوکخانه...(گەلێك لەو ووشانەی دەنگداری ((و=u))ی کورتیان تێدایه کردوویانه به دەنگداری ((وو= û))ی درێژ. ئەمە گێرەشێوێنییێکه له ئیملا و ڕاست نووسینی زمانی کوردیدا. ئەم هەڵانه گەلێ زۆرن له نووسینی بڵاوکراوەدا.)١٩٦.

ئەو سەرنجانەی دەربارەی دەنگی (و) یا (وو) تێبینی دەکرێن:

١ـ دەتوانرێ شوێنی (و)ە کورتەکان و (وو)ە درێژەکان، بەم شێوەیەی خوارەوە، دەستنیشانبکرێن:

أـ ئەگەر (و) له سەرەتای بڕگەبێ، کورته:

---

١٩٥ (چەند پیتێکی کێشەدار له نوسینی کوردیدا)، د. عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول، گۆڤارا زانکۆیا دهۆك، پەڕبەندا -٧-، هژمارا -١-، تیرمەه ٢٠٠٤، ل١٠.

١٩٦ (پاراستنی ئەدگاری نەتەوەیی له ووشەی فەرهەنگی زمانی نووسینی کوردیدا)، مارف خەزنەدار، گۆڤاری ئەکادیمی، کۆڕی زانیاری کوردستان، ژماره ٤، ٢٠٠٦، ل٢٠.

واتا، وازی، واژە، والا، وانە، وەچە، وەرین، وەرز، وەرگرتن، وەرد، وەرە، وەرزێر، وەستان، وەنەوشە، ورتە، وریا، ورچ، وردە، ورشە، وشك، ولات، وتار، ولاخ، وێران، وێنجە، وێژە، وێنە، ویستن، ...

ب ـ ئەگەر (و) لە ناوەڕاستی بڕگە بێ، کورتە :

جوان، چەوت، حەوت، خەوت، دوان، ڕوان، ژوان، شوان، گوان، لوان،...خوڕ، دوڕ، شوڕ، کوڕ، گوڕ، لوڕ، هوڕ،......

بەڵام ئەگەر لە ناوەڕاست بێ و یەکێ لەم سێ پیتەی (ر، ك، ن) بە دوادا بێ، درێژ دەبێتەوە :

پور، تور، دور، زور، ژور، سور،.... بوك، پوك، توك، سوك، نوك،....بون، چون، ڕون،...

ج ـ ئەگەر (و) لە کۆتایی بڕگە بێ و نەبزوێن بێ، (واتە؛ بزوێنێکی لە پێشدا هاتبێ)، کورتە :

ئاو، ئەو، چاو، جاو، خەو، خاو، خێو، دێو، ڕاو، زیو، سێو، شێو، شیو، لاو، لێو، مێو، ناو،........

بەڵام ئەگەر (و) لە کۆتایی بڕگە بێ و بزوێن بێ، (واتە؛ بزوێنێکی لە پێشدا نەهاتبێ)، کورتە :

هەوالنامەی کتێب

بو، تو، جو، چو، خو، دو، ڕو، زو، شو، مو، ...

٢ـ دەنگی (و) بە پێی کەوتگەی لە بڕگەدا کورتی و درێژیەکەی دەگۆڕێ. واتە؛ پتر لە ئەلۆفۆنێکی هەیە، هەرچەندە کورت و درێژیی پیتەکە دەسکاری و ئاڵوگۆڕ بکرێ، واتای وشەکە ناگۆڕێ، جگە لە وشەی (کوڕ)، لە درێژکردنەوەی (و)دا، واتای دەگۆڕێ و دەبێتە (کووڕ)، واتە، ئەم وشەیە لە گریمانەکە ناوێزە دەرەچێ و دەشێ، ئەم تاکە وشەیە بە دو (و) بنوسرێ. واتە؛ وشەی (کوڕ) سێ فۆنێمە: (ك+و+ڕ)، بەڵام وشەی (کووڕ) چوار فۆنێمە: (ك+و+و+ڕ).

٣ـ لە چاوگە (و)یەکاندا، گرفتی یەك (و) و دو (و) پتر ئاشکرا دەبێ، چونکە لە هەشت چاوگە (و)یەکەی شێوەی نوسینی ناوەڕاستدا، دو چاوگ، یەك (و)یان هەیە، کە مۆرفیمی کاتی ڕابوردوە و شەش چاوگ، دو (و)یان هەیە: یەکێکیان، لەگەڵ ڕەگی کارەکە دایە و یەکێکیان، مۆرفیمی کاتی ڕابوردوە، وەك لەم خشتەیەدا دیارە:

چاوگ لە شێوەی نوسیندا	چاوگ لە هەندێ شێوەزاری تردا	ڕەگی چاوگ	مۆرفیمی کاتی ڕابوردو	(ن)ی چاوگ
بون	بین	بـ	و / یـ	ن
چون	چین	چـ	و / یـ	ن
جوون	جوین/جاوین	جو	و / یـ	ن
دروون	دروین/دورین	درو	و / یـ	ن
سوون	سوین/سوان	سو	و / یـ / ا	ن
فەرموون	فەرموین	فەرمو	و / یـ	ن
گروون	گروین/گروان	گرو	و / یـ / ا	ن
هەنوون	هەنوین	هەنو	و / یـ	ن

٤ـ تێبینی ئەوە دەکرێ، دەنگی (و)، زۆر جار لە دیالێکتی ژورودا، دەبێتە (ڤ). وەك: (چاو/ چاڤ)، (سێو/ سێڤ)، (نوسین/ نڤیسین)، (نوستن/ نڤستن)، (ئەوین/ ئەڤین)، (وڕەوڕ/ ڤڕەڤڕ)، (سوڕایەوە/ ڤەسڕا/ ڤەزڤڕا)....هتد. لێرەدا مەبەست ئەوە نیە، کامە دەنگ ڕەسەنترە، بەڵام مەبەست ئەوەیە، لە دیالێکتی ژورو و ناوەڕاستدا لەم جۆرە وشانە دەبنە ئەلۆفۆنی یەکتر، بەڵام گرفتەکە لەوەدایە، لە هەندێ وشەدا هەرگیز (و) نابێتە (ڤ)، وەك لە (وەرە، کوشتن، ....)، هەروەها (و)ی درێژ نابێتە (ڤ)، یان لە هەندێکیان (ڤ) نابێتە (و) وەك لە (مرۆڤ، ڤیان،....). لەگەڵ هەمو ئەمانەشدا، دەتوانرێ، دەنگی (ڤ) بکرێتە ئەلۆفۆنێکی دەنگی (و)، چۆنیەتی گۆکردنەکەشی بە پێی وشەکە دەگۆڕێ، هەروەکو ئەم دیاردەیە لە زمانی فارسیدا زۆر باوە. ڕێژەی بەکارهێنانی دەنگی (ڤ) لە دیالێکتی ناوەڕاستدا زۆر دەگمەنە، بەڵام لە دیالێکتی ژورودا زۆرە. بۆیە ئەو پێشنیارە پتر تایبەتە، بە دیالێکتی ژورو. بەڵام ئەگەر ئەوە بکرێ، دەبێتە هەنگاوێکی مەزن بەرەو پتر نزیکبونەوەی هەردو

دیالێکتەکە. بەم شێوەیە، ئەم وشانەی وەکو (کەو، شەو، چاو، لێو، سڵاو، ئەوین، ناو، سوڕان، نوستن، شوان ....هتد)، لە ناوەڕاستدا بە (و) دەخوێنرێنەوە و لە ژوروشدا بە (ڤ) دەخوێنرێنەوە.

<u>ئەنجام و پێشنیار:</u>

لە کوردیدا دەنگی (و)، کورت بێ، یا درێژ، یەك فۆنێمە و پێویست بەوە ناکا، بە دو شێوە بنوسرێ. چونکە واتا ناگۆڕێ. تەنیا وشەی (کووڕ)، پێویستە بە دو (و) بنوسرێ. لە گەڵ ڕەچاوی چاوگە (و)یەکان. وەك، لە خشتەی سەرەوە. هەروەها دەشێ، دەنگی (ڤ)ش بە ئەلۆفۆنێکی (و) دابنرێ.

پێنجەم ـ گرفتی دەنگی یەك (ی) و دو (یی):

-٣٣	ی	یاری، یەریڤان، دیاری	y	yary, yeryvan, dyary

نوسینی پیتی (ی)، بە تایبەتی ئەگەر لە سەرەتای وشە بێ، گرفت پەیدا ناکا.

بەڵام گرفتەکانی نوسینی (ی) لەم دۆخانەدا پەیدا دەبێ:

١ـ کاتێ ناوێك کۆتایی بە پیتی (ی) هاتبێ و بەهۆی (ی) ئامرازی پەیوەندیەوە، بە ناوێکی تر ببەسرێتەوە، پێویستە ڕەچاوی ئەوە بکرێ، کە سەرجەم دەبێتە دو (ی). وەك:

ـــ ئازادیی کوردەکان، بە ڕادەی ڕۆشنبیریی گەلانی دەوروبەرەوە بەندە.

ـــ شانۆگەریی - یاریی منالان - پەریی -خوشکم ئامادەی کردبو.

لە گۆکردندا، ئەم دو (یی)ە، وەك یەك (ی) گۆ دەکرێن. چونکە دەکەونە یەك بڕگە و دەنگی (ی)ـە بزوێنەکە، دەنگی (ی)ـە نەبزوێنەکە خامۆشدەکا.

٢ـ کاتێ ناوێك کۆتایی بە پیتی (ی) هاتبێ و ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاك، یان کۆی (دەستەی خاوەنی)ی بە دوادا بێ، دەبێ ڕەچاوی ئەوە بکرێ، دەبێتە دو (ی). وەك:

ـــ کوردەکان ئاشتی خوازن، ئازادییان لـێ زەوت مەکەن.

ـــ ئەو قوتابیە زۆر زیرەکە، دیاریی پێ بدەن.

٣ـ کاتێ ناوێك کۆتایی بە دو پیتی (یی) هاتبێ و بەهۆی (ی) ئامرازی پەیوەندیەوە بە ناوێکی تر ببەسرێتەوە، یان ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاك، یان کۆی (دەستەی خاوەنی)ی بە دوادا بێ، پێویستە ڕەچاوی ئەوە بکرێ، کە لە ڕوی تیۆریەوە سەرجەمیان دەبێتە سێ (ی). وەك:

ـــ شاییی دوانە، گڕ لە هەموانە.

ـــ لە بۆشاییی ئاسمان کێشی مرۆڤ کەم دەبێتەوە.

ـــ شاییيان لا مەکەن بە شین.

ـــ بۆشاییی بۆ بە جێ بهێڵە.

بەڵام لە ڕوی پڕاکتیکیەوە، نوسینی سێ (ی)←(ییی) ئاسان نیە و لە ڕوی گۆکردنیشەوە، هەروەك دو (ی) گۆ دەکرێن. بۆیە، وا پەسەنددەکرێ، کە هەر بە دو (ی) بنوسرێ.

٤ـ لە کاتی نوسینی کاری ڕابوردو لە چاوگە (ی)یەکاندا، کارەکە کۆتایی بە (ی)ی مۆرفیمی کاتی ڕابوردو دێ، بۆیە دەبێ ڕەچاوی بە دوادا هاتنی ئەو ڕاناوە لکاوانە بکرێ، کە یەکەم پیتیان (ی)ـە، وەك:

- من فڕیم ، تۆ فڕیی ، ئەو فڕیØ ، ئێمە فڕیین ، ئێوە فڕین ، ئەوان فڕین.
- من خزیم ، تۆ خزیی ، ئەو خزیØ ، ئێمە خزیین ، ئێوە خزین ، ئەوان خزین.
- من کڕیم ، تۆ کڕیت ، ئەو کڕیی ، ئێمە کڕیمان ، ئێوە کڕیتان ، ئەوان کڕییان.
- نوسیم ، نوسیت ، نوسیی ، نوسیمان ، نوسیتان ، نوسییان.

٥ ـ کاتێ دەنگێکی بزوێن بە تایبەتی (ـە)، بە دوای دەنگی (ی)دا دێ، ئایا دەبێ بە دو (ی)؟ یان نا؟. لەم بارەدا، لە بەر ئەوەی (ی) نیمچە بزوێنە، دەشێ، بە پێی دابەشی بڕگەکان، بزوێن بێ، یا نەبزوێن. واتە؛ ئەگەر دەنگی (ی) و دەنگی (ـە) هەردویان بە بزوێن دابنرێن و هەر یەکە لە بڕگەیەك دابنرێن، ئەوا پێویستییان بە (ی)ێکی ناوبڕی نەبزوێن دەبێ، بەڵام ئەگەر هەردویان لە یەك بڕگە کۆ بکەینەوە، ئەوا دەنگی (ی) دەبێتە نەبزوێن و پێویست بە (ی) ناوبڕی نەبزوێن ناکا، وەك:

ئەگەر (ی) بە نەبزوێن دابنرێ (یەك بڕگە)	ئەگەر (ی) بە بزوێن دابنرێ (دو بڕگە)
ئەم بابەتە دەنگـ/سا/زیە. یان، دەنگـ/ساز/یە.	ئەم بابەتە دەنگـ/سا/زیـ/یـە.
ئەم هەژارە پارەی /نیە/.	ئەم هەژارە پارەی /نیـ/یـە/.
ئەم بۆ/شایـ/یا/نە پڕ بکەوە.	ئەم بۆ/شا/یـیـ/یا/نە پڕ بکەوە.
دیار/یێـ/کی بۆ بنێرە.	دیا/ریـ/یێـ/کی بۆ بنێرە.

ئاشکرایە، جۆری یەکەم ئاسانتر و بێ گرفتترە، لە ڕوی پڕاکتیکیەوە.

ئەنجام و پێشنیار:

ئەو وشانەی کۆتاییان بە یەك پیتی (ی)، یان دو پیتی (یی) دێ و پاشگرێکیان بە دوادا دێ، کە بە پیتی (ی) دەست پێ بکا، پێویستە لە نوسیندا فەرامۆشی هیچیان نەکرێ، ئەگەر لە گۆکردنیشدا دەرنەکەون. هەروەها ئەگەر دەنگی (ی) بزوێنێکی بە دوادا هات، وا

ئاسانترە، هەردوکیان لە بڕگەیەکدا کۆ بکرێنەوە، تاکو پێویست بە (ی)یێکی تری ناوبڕ نەکا.

(بەشی دوەم)

(تەوەری یەکەم)

(گرفتەکانی نوسین بە ئەلفوبێی هاوشێوەی لاتینی)

پێشەکی:

لێرەدا، بە پێویست نازانرێ، باسی مێژوی نوسینەوەی ئەلفوبێی کوردی بە هاوشێوەی عەرەبی یان لاتینی بکەین، چونکە مەبەست ئەوەیە، کورتترین و ئاسانترین ئەلفوبێ بخرێتەڕو کە بە شێوەیەکی گشتی کورد لە هەمو پارچەکانی کوردستان بە ئاسانی پێی بنوسێ و بە شێوەیەکی تایبەتیش ئاسان بێ بۆ هەمو منالانی کورد بە ئاسانی فێری بن و پێی بنوسن.

لە بەشی یەکەمدا، زۆربەی گرفتەکان بە پیتی هاوشێوەی عەرەبی خرانەڕو. هەڵبەتە، ئەم گرفتانە نوسینی کوردی بە پیتی هاوشێوەی پیتە لاتینیەکانیش دەگرێتەوە، بۆیە بە پێویستی نازانین، لێرەدا دوبارەی بکەینەوە. تەنیا ئەو گرفتەی لە بەشی یەکەمدا باس نەکراوە، گرفتی دەنگی بزرۆکە(i)یە کە لە نوسین بە پیتی هاوشێوەی عەرەبی دەرناکەوێ، بۆیە لەم بەشەدا، تەنیا باسی ئەو گرفتە دەکەین:

گرفتی دەنگی بزرۆکە (i):

min, girtin, wirid	i	من، گرتن، ورد	٠٠	-٣٥

چەند سەرنجێکی گرنگ دەربارەی بزرۆکە تێبینی دەکرێن:

١ـ بزرۆکە (کسرة مختلسة)، ئەو کورتە دەنگەیە، کە دەکەوێتە نێوان دو نەبزوێن. واتە؛ لە ئەنجامی گواستنەوەی شوێنی دروستبونی نەبزوێنی یەکەم بۆ نەبزوێنی دوەم لە ناو دەمدا، نەختێك هەوا دەرەچێ و ئەم بزرۆکەیە دروستدەکا. بۆ نمونە: لە وشەی (من)دا، هەردو دەنگی (م) و (ن)دا هەوا لە لوت دەرەچێ، بەڵام لە (م)دا جوتبونی لێوەکان ڕێگە لە هەوای دەم دەگرێ و لە (ن)دا جوتبونی پێشەوەی زمان و پێشەوەی مەلاشو ڕێگەی هەوای دەم دەگرێ، بەڵام تا قسەکەر لێوەکان لێکدەکاتەوە و پێشەوەی زمانی بەرزدەکاتەوە بۆ پێشەوەی مەلاشو، نەختێ هەوا لە میانی ئەو کرداری ڕاگوێزانە دزە دەکا و لە دەم دەچێتە دەرەوە، بەم بڕە هەوایە بزرۆکە دروستدەبێ. ئەم بڕە هەوایەش ئەگەر لە نێوان دو دەنگی کپ بێ، وەك:

خت، کش، چك، پف، کپ ...) به کپی دەرەچێ و ئەگەر لە نێوان دو دەنگی گڕ بێ، بە گڕی دەرەچێ، وەك: (من، ژن، گڤ، بن، بڤ، گن ...)، بەڵام لە نێوان گڕێك و کپێك یان بە پێچەوانە، ئەوا خۆیشی بە ڕێژەی کاریگەریی هەر یەکێك لە دو دەنگەکە گڕ و کپی تێدەکەوێ. ئەم سیمایەش لە دەنگەکانی تر بەو ڕێژەیە نیە کە کپی و گڕیان بە تەواوی بگۆڕێ.

٢ـ دانان و دانەنانی، واتە؛ نوسین و نەنوسینی، نابێتە هۆی تێکدان، یان گۆڕینی واتای وشەکە، وەك: (مـنـن، کورند، جـنـوان ... / من ، کورد ، جوان ...)، کەواتە، ئەم دەنگەش پێناسەی فۆنیمی بە سەردا ناسە پێ و فۆنیم نیە و دیاردەیەکی فۆنەتیکیە.

Texts/teksts/, Actions/æk□ns/	Min,Kurid,Ciwan	مـنـن، کورند، جـنـوان

٣ـ ئەم دیاردە فۆنەتیکیە لە زمانی تریشدا هەیە، وەك لە هەندێ وشەی ئینگلیزیدا پتر لە سێ کۆنسونانت بەدوای یەکدا دێن و دیاردەکە بە هێشوە کۆنسونانت (Consonant Cluster) ناو دەبەن وەك لە (Texts/teksts/تێکستس)، (Actions/æk□ns/ (ئـ)ەکشنس)، (Students/stju:dnts ستیودنتس ...).

ئایا بۆ لە زمانێکی تری هیندۆ-ۆڕوپی ئەبێ، چوار نەبزوێن بە دوای یەکدا بێن و لە کوردیدا نابێ؟ جگە لەمەش بە پێوەری ئێمە بێ، لە نێوان هەمویان ئەم بزرۆکە هەیە.

٤ـ لە بڕگەکاریدا هەندێ جار بزرۆکە(i)، دەنگێکی ئارەزومەندە. واتە؛ پەیدا دەبێ، یان پەیدانابێ، بە تایبەتی لە پێش بڕگەی (وان)دا. بۆ نمونە: ئەگەر هەر یەك لەم وشانە (/شوان/، /جوان/، /ژوان/ ...) بە بڕگەیەك دابنێین، ئەوا بزرۆکە پەیدا نابێ، بەڵام ئەگەر بە دو بڕگەیان دابنێین، ئەوا بزرۆکە پەیدا دەبێ (/شـiـ/وان/، /جـiـ/وان/، / ژi/وان/...). ئەمەش لە گەڵ سیمای فۆنیم ناگونجێ.

<u>ئە نجام و پێشنیار:</u>

ئەگەرچی بزرۆکەش وەکو هەمزە ناتوانرێ، نکوڵی لە بونی بکرێ. بەڵام پەیدابونی دیاردەیەکی فۆنەتیکیە، نەك فۆنۆلۆجی. نوسین و نەنوسینی، نە واتا دەگۆڕێ و نە واتا تێکدەدا. کەواتە، فۆنیم نیە و پێویست ناکا، نرخێکی بۆ دابنرێ و پیتێکی بۆ تەرخانبکرێ. بەمەشدا دەبێ، بە یاساکانی بڕگەکاریدا بچینەوە و بڕگەی فۆنەتیکی و بڕگەی فۆنۆلۆجی لە یەك جیابکەینەوە و دان بەوەدا بنێین، بڕگەی فۆنەتیکیمان هەیە، کە فۆنیم، یا پیتی بزوێنی لە نێواندا نیە. وەك: (من، ژن، گڤ، بن، بڤ، گن، خت، کش، چك، پف، کپ ...)

كە ڕەنگە، دەنگی نێوانیان گڕ، یا كپ بێ. هەروەها دەبێ، لە زمانەكەماندا، دان بە بونی (هێشوە كۆنسونانت) بنێین.

(تەوەری دوەم)

(چەند نمونەیەك لە ئەلفوبێی هاوشێوەی لاتینی)

لێرەدا چەند نمونەیەك لە ئەلفوبێی هاوشێوەی لاتینی دەخەینەڕو كە تا ڕادەیەك جیاوازییان هەیە و تا ئێستا لە لایەن سەرجەم نوسەر و سەنتەرەكانی نوسین و دەزگاكانی ڕاگەیاندنی بینراو بە تەواوی پەیڕەو ناكرێن.

١ـ (لە ساڵی ١٩٢٠دا ماموٚستا موحەممەد زەكی و میرزا موحەممەد باشقە ئەلفوبێیەكی كوردییان بە پیتی لاتینی بڵاوكردەوە، بە ناوی ((كتابی اولینی قرائەتی كوردی))یەوە لە چاپخانەی حكومەت لە بەغدا چاپیان كرد)١٩٧:

ك	k	ج	j	ی	i	گ	g	ف	f	ە	e	د	d	س	c	ب	b	ا	A
و و	u	ت	t	س	s	ر	r	ق	q	پ	p	ۆ	o	ن	n	م	m	ل	l
ژ	zh	پ	th	ش	sh	خ	kh	غ	gh	ژ	dh	چ	ch	ز	z	ێ ی	y	و	w

٢ـ (حاجی جندی لە ساڵی ١٩٣١دا، قرائەتی ((كتێبا ئەلفبا)) ی بە لاتینی ـ روسی ـ فەرەنسی دانا)١٩٨:

ژ	ʑ	ز	z	ر	r	د	d	ج	c	خ	x	ح	h	ت	t	ب	b	ا	A
وو	u	و	y	ێ	e	چ	ç	ە	ə	بزرۆكە	ɓ	یی	i	ۆ	o	ی	j	پ	p

٣ـ (توفیق وەهبی بەگ، لە ساڵی ١٩٣٣دا، قرائەتێكی كوردی ((خوێندەواری باو)) بە پیتی لاتینی)١٩٩:

ر	r	د	d	خ	x	ح، ه	h	چ	ch	ج	c	ت	t	پ	p	ب	b	ا	A
ك	k	ق	q	ڤ	v	ف	f	غ	gh	ش	sh	س	s	ژ	j	ز	z	ڕ	rh

---

١٩٧ (ڕێنوسی كوردی لە سەدەیەكدا)، حامید فەرەج، بەغدا، ١٩٧٦، ل١٥.

١٩٨ هەمان سەرچاوە، ل٢٥.

١٩٩ هەمان سەرچاوە، ل٢٣.

ێ	ê	ی	y	ۆ	o	وو	u	و	w	ن	n	م	m	ڵ	l h	ل	l	گ	g
														ە	e	بزرۆكە ە	i	ێ ی	iy

٤ـ (کامەران عالی بەدرخان، لە ١٩٣٨دا، لە شام ((ئەلفابێیا من))ی بە پیتی لاتینی - فەرەنسی ئامێز بڵاوکردەوە)٢٠٠:

ر	r	د	d	خ	x	ح،ه	h	چ	ç	ج	c	ت	t	پ	p	ب	b	ا	A
گ	g	ك	k	ق	q	ڤ	v	ف	f	غ	ẍ	ش	ş	س	s	ژ	j	ز	z
ی	î	بزرۆكە	i	ێ	ê	ە	e	ۆ	o	وو	u	و	w	ن	n	م	m	ل	l

٥ـ (جەمال نەبەز، لە ساڵی ١٩٥٧دا، لە ژێر ناوی ((نوسینی کوردی بە لاتینی)) قرائەتێکی دانا)٢٠١:

ه	h	گ	g	ف	f	ێ	ê	ە	e	د	d	چ	ç	ج	c	ب	b	ا	A
ۆ	o	ن	n	م	m	ڵ	Ï	ل	l	ك	k	ژ	j	ی	î	بزرۆكە	i	ح	ḧ
ڤ	v	وو	ü	و	u	ت	t	ش	ş	س	S	ڕ	r̈	ر	r	ق	q	پ	p
										ز	z	ێ	y	غ	ẍ	خ	x	وێ	w

٦ـ موقەدەم عەزیز ئاکرەیی، لە ساڵی ١٩٦٧دا، بە کوردی لاتینی پەڕتوکێکی وێنەداری بە ناوی ((فێربونا زمانێ کوردی پ لاتینی)) لە چاپخانەی کوردستان چاپکردوە٢٠٢:

ه	h	گ	g	ف	f	ێ	ê	ە	e	د	d	چ	ç	ج	c	ب	b	ا	A
ق	q	پ	p	ۆ	o	ن	n	م	m	ل	l	ك	k	ژ	j	ی	î	بزرۆكە	i
خ	x	و	w	ڤ	v	وو	û	ع	u	ت	t	ش	ş	س	s	ڕ	r̂	ر	r
																ز	z	ی	y

٧ـ (گیو موکریانی، لە ساڵی ١٩٧٢دا، بە کوردی لاتینی ئەلفوبێیەکی وێنەداری لە شکلی قرائەتدا بڵاوکردۆتەوە)٢٠٣:

---

٢٠٠ هەمان سەرچاوە، ل٢٧.

٢٠١ (ڕێنوسی کوردی لە سەدەیەکدا)، حامید فەرەج، بەغدا، ١٩٧٦، ل٣١-٣٢.

٢٠٢ (فێربونا زمانێ کوردی پ لاتینی)، موقەدەم عەزیز ئاکرەیی، چاپخانەی کوردستان، ١٩٦٧، ل٧-٩.

A	ا	b	ب	c	ج	ç	چ	d	د	e	ە	ē	وێ	ê	ێ	f	ف	g	گ
g̰	گی	h	ه	ḧ	ح	i	ی	î	یی	j	ژ	k	ك	k̲	کی	l	ل	l̈	ڵ
m	م	n	ن	o	ۆ	p	پ	q	ق	r	ر	r̈	ڕ	s	س	s̭	ش	t	ت
u	و	û	وو	v	ڤ	w	و	x	خ	ẍ	غ	y	ی	z	ز				

٨ــ د.بائیز عومەر ئەحمەد، لە ساڵی ٢٠٠٧ لە وتارێکی بە ناوی (ئەلفبێی یەکگرتووی کوردی بە تیپی لاتینی)٢٠٤، سی و یەك پیتی هاوشێوەی ئەلفبێیە دەسکاریکراوەکەی جەلادەت بەدرخانی٢٠٥ بۆ زمانی کوردی داناوە:

A	ا	b	ب	c	ج	ć	چ	d	د	e	ى	é	ێ	f	ف	g	گ	h	ه
h′	ح	i	بزرۆکە	j	ژ	k	ك	l	ل	m	م	n	ن	o	ۆ	p	پ	q	ق
r	ر	s	س	ś	ش	t	ت	u	ئـ	v	ڤ	w	و	x	خ	ẋ	غ	y	ی
z	ز																		

(تەوەری سێیەم)
(ئاسانترین ئەلفوبێی کوردی)

لەم ڕۆژگارە ناسك و هەستیارەی نەتەوەی کورد پیایدا تێدەپەڕێ، کە پارچە پارچەیی هەمو لایەنەکانی خاك و زمان و ڕامیاری و ئابوری و کۆمەڵایەتیی گرتۆتەوە، زۆر پێویستی بە هەنگاو و کرداری خۆنەویستانە و هەماهەنگی و یەکانگیریە. پێویستی بە وەلانانی خاڵە ناکۆك و کێشەدارەکانە و تێکەڵبونەوەیە، لەسەر بنەڕەتی خاڵە هاوبەش و بێگرفتەکان.

تا ئێرە لە ڕوی دەنگسازیەوە، گرفتی دەنگە کێشەدارەکان باسکرا و ئەنجام و پێشنیارەکان خرانە ڕو. کە گەیشتینە ئەم ئەنجامانە:

---

٢٠٣ (ڕێنوسی کوردی لە سەدەیەکدا)، حامید فەرەج، بەغدا، ١٩٧٦،ل٣٧-٣٨.

٢٠٤ (ئەلفبێی یەکگرتووی کوردی بە تیپی لاتینی)، د.بائیز عومەر ئەحمەد، گۆڤاری ئەکادیمی، کۆڕی زانیاری کوردستان، ژمارە ٥، ٢٠٠٧، ل٢٢٣.

٢٠٥ هەمان سەرچاوە، ل٢٢٧.

١ـ دەنگی هەمزە (ئـ): دەنگێکە و هەوای دەنگە بزوێنەکانی سەرەتای بڕگە دەگرێتەوە و هەمزە فۆنێم نیە و نابێ، پیتی بۆ دابنرێ.
٢ـ دەنگی (ح) دەنگێکی ڕەسەنی کوردی نیە و دەتوانرێ، بە ئەلۆفۆنێکی دەنگی (ھ) دابنرێ و بە فۆنێم دانەنرێ و لە لیستی پیتەکان بسڕێتەوە.
٣ـ دەنگی (ع) دەنگێکی ڕەسەنی کوردی نیە و دەشێ، بکرێ بە هەمزە و وەکو هەمزە مامەڵەی لەگەڵ بکرێ و لە لیستی پیتەکان لابدرێ.
٤ـ دەنگی (غ) دەنگێکی ڕەسەنی کوردیە، بەڵام بەرەو لەناوچون دەچێ و دەگۆڕێ بۆ (خ). دەشێ، بە ئەلۆفۆنێکی فۆنێمی (خ) دابنرێ و لە لیستی پیتەکان بسڕێتەوە.
٥ـ دەنگی (وو) بە هەر شێوەیەك بنوسرێ، کار لە گۆکردنی ناکا و زۆر ئاساییە، ئەگەر لە لیستی پیتەکان نەمێنێ و بە ئەلۆفۆنێکی (و) دابنرێ.
٦ـ دەشێ، دەنگی (ڤ) بە ئەلۆفۆنێکی فۆنێمی (و) دابنرێ.
٧ـ دەنگی بزرۆکە (i)، هەر لە بنەڕەتدا فۆنێم نیە و نوسین و نەنوسینی کار لە هیچ وشەیەك ناکا و پێویستە لە لیستی فۆنێمەکان نەمێنێ.

هەرچەندە لە ڕوی دەنگسازی و فۆنۆلۆجی کوردی، سڕینەوەی (٦) پیتی کێشەدار لە ئەلفوبێی کوردی کارێکی شیاوە و سەرجەم گرفتەکانی نوسینمان بۆ چارەسەردەکا، بەڵام ڕەنگە، بەهۆی ڕاهاتنمان لەسەر نوسینیان نەختێ ئاسان نەبێ. بۆیە لێرەدا پێویستە ڕەچاوی سودەکانی بکەین:
١ــ یەکگرتنەوەی نوسینی کوردی لەسەرجەم پارچە و دیالێکتە کوردیەکان. بەتایبەتی ئەگەر بە پیتەکانی هاوشێوەی لاتینی بنوسرێن.
٢ــ لادانی ئەم پیتانە دەمانگێڕێتەوە، بۆ ڕیزبەندیی خێزانی زمانە هیندۆ ئەوروپیەکان، کە خەریکە لەو خێزانە دوردەکەوینەوە. بەتایبەتی ئەگەر بە پیتەکانی هاوشێوەی لاتینی بنوسرێن. بە پێچەوانەش هەنگاوێك لە کلتوری هەندێ نەتەوەی کۆنە پەرستی داگیرکەری کوردستانیش دوردەکەوینەوە.
٣ــ منداڵانی کورد لە هەمو دیالێکت و پارچەکانی کوردستان زۆر بە ئاسانتر فێری خوێندنەوە و نوسین دەبن و هاوهەست و هاوسۆزییەکی زیاتریش لە نێوانیان دروستدەبێ.
٤ــ ئێستا ڕۆژگاری ئامێرە ئەلکترۆنیەکان و شارستانیەتی ئینگلیزی زمانەکانە، نوسینی کوردی بە پیتە لاتینیەکان زیاتر نزیکمان دەکاتەوە لەو ئامێرانە و سیستەمی نوسین لە مۆبایل و کۆمپیوتەر و سەتەلایت و ...هتد بەو پیتانە زیاتر کاراسانیمان بۆ دەکا.

٥ــ لیستی ئەم پیتانە هانی خوێندەواران دەدا، وشەی بێگانە بەکارنەهێنن و بگەڕێنەوە، بۆ وشە کوردیە ڕەسەنەکان، بۆ نمونە، لە جیاتی وشەی (شیعر)، وشەی (هۆنراوە/ هۆزان)، لە جیاتی وشەی (غەریب)، وشەی (نامۆ) بەکاربێنن، ...هتد.

٦ــ دەتوانرێ، لەو پیتانەی وەك (چ، ش، ێ، ڵ، ڕ)دا، کاتێ بە پیتەکانی هاوشێوەی لاتینی دەنوسرێن، هەر جۆرە سەر و ژێرێکیان بۆ دابنرێ، دەگونجێ. بۆ نمونە، بۆ پیتی (ش)، دەشێ، بە هەر یەکێك لەم شێوانە بنوسرێ، (śşŝš). بەڵام بۆ یەکخستن، وا باشترە، هەشت بن و لەسەرەوە بن.

لە ئاکامدا دەگەینە ئەو ئەنجامەی، کە سادەترین و ئاسانترین ئەلفوبێی کوردی، ئەو ئەلفوبێیەیە، کە کەمترین ژمارەی فۆنێم، یان پیتی هەبێ و پیتی کێشەدار و بە گرفتی تێدا نەبێ. هەروەها بە جۆرە پیتێك بنوسرێ، کە لای هەمو ئەندامانی نەتەوەکە ناسراو بێ و لای هیچیان نامۆ نەبێ و سیما و ئەدگاری جیهانی پێوەبێ، ئەویش پیتەکانی هاوشێوەی لاتینین، کە زۆربەی وڵاتانی جیهان بەکاریدەهێنن، یان پێی نامۆ نین.

کەواتە، لەسەر ئەو دەرەنجامە، دەتوانین، لیستی ((ئاسانترین ئەلفوبێی کوردی)) بەم شێوەیە ڕێکبخەین:

ژ	پیت	pyt	nmwne	nmwney r̂sta
١-	ە	e	ewan, were, derewe	r̂o ewen hatne êre.
٢-	ا	a	aw, mastaw, awarekan	arekan ger̂anewe.
٣-	ب	b	bax, berdbaran, nayab	an debarê, ba bĉyne jwrewe.
٤-	پ	p	perdax, kepr, top	daxêky pr̂ awm bo bêne.
٥-	ت	t	trê, temate, awat	a katy temate w trêye.
٦-	ج	c	cwceÎe, cêbecêkrdn, bac	ejny hacyyan cly cwan depoŝyn.
٧-	چ	ĉ	ĉaw, kewĉk, xaĉ	xaney ĉawy ĉawm ĉay xoŝy heye.
٨-	خ	x	xwda, xwrma, bax	ŝkandny r̂ojw xwardny xwrma e.
٩-	د	d	dar, berd, bax	y azady be xwên aw dedrê.
١٠-	ر	r	trê, petate, serdan	ê ĉwme serdany braderany hewlêr.
١١-	ڕ	r̂	r̂êbaz, pêr̂ew, per̂	êky westa r̂eceb le r̂wandz mawe.

an zryzeyeky zêr̂y le ml krdbw.	zozan, zryze, r̂ez	z	ز	-١٢
ekey krd be jwany jwjkan.) pendy kwrdy	jwan, jwjk, kej	j	ژ	-١٣
ry leber hataw spy krdwe.) pendy kwrdy	sêw, dersym, aras	s	س	-١٤
honrawey peŝêwm xwêndewe.	ŝew, peŝêw, ŝeŝ	ŝ	ش	-١٥
t sefyn bê tf le asn ke.) pendy kwrdy	fênk, sefyn, kef	f	ف	-١٦
zancy qerec le ger̂andaye.) pendy kwrdy	qerec, qerebw, boq	q	ق	-١٧
kwk dÎy kurdstane.	kwrd, kerkwk, bwk	k	ك	-١٨
merge bergry le gely xoy deka.	gelawêj, bergry, merg	g	گ	-١٩
w lempe hawwatay yektrn.	lawaz, kwlle, serpel	l	ل	-٢٠
ÎaÎe w bêxaÎ xuŝky ŝamaÎn.	gwÎaÎe, qeÎew, samaÎ	Î	ڵ	-٢١
rywan mywey bo mn hêna.	mywan, ŝamaÎ, ŝerm	m	م	-٢٢
vroz cejny kurdane.	newroz, penyr, saman	n	ن	-٢٣
re w herêm hawêr̂y hawarn.	hewaÎ, behre	h	ه	-٢٤
va le swÎtan mehmwd gewretre) p. k.	wrya, tewn, xaw	w	و	-٢٥
ndoxa le dhok doy xoŝ heye.	omer, dehoÎ, do	o	ۆ	-٢٦
an dyaryêky cwany daye bêrywan.	yary, bêrywan, dyary	y	ی	-٢٧
vlêr paytexty herêmy kurdstane.	êre, hewlêr, dê	ê	ێ	-٢٨

بەم شێوەیە، دەبینە خاوەنی (٢٨) پیت، کە هێشتا دو پیتی لە زمانی ئینگلیزی زیاترە، کە ئێستا خەریکە دەبێتە زمانی ستانداردی جیهانی.

شایانی باسە، بونی دو جۆرە پیتی گەورە (capital) و بچوك (small) کێشەیەکی تر دروستدەکا، بە پەسەند دەزانرێ، تەنیا جۆری بچوکەکە هەبێ و خۆمان لەو گرفتە بپارێزین کەی بە گەورە و کەی بە بچوك بنوسین؟.

(ئەنجامەکان)

١ــ دەنگی هەمزە (ئـ)، لەو کاتانەدا پەیدا دەبێ، کە دەنگێکی بزوێن (ا، ۆ، ێ، ە، ی، و) دەکەوێتە سەرەتای وشە. چونکە لە کاتی گۆکردنی دەنگە بزوێنەکاندا، دەم کراوەیە و هەوا

بەبێ هیچ بەربەستێك لە دەمی مرۆڤ دێتە دەرەوە. کەواتە، فۆنێم نیە و پێویست ناکا، نرخێکی بۆ دابنرێ و پیتێکی بۆ تەرخانبکرێ.

٢ــ هەردو دەنگی (ح، ع)، کوردی ڕەسەن نین و لە عەرەبی هاتونەتە ناو زمانی کوردی و تا ئێستا وشەی ئەوتۆیان پێ دروستنەبوە، کە ئالوگۆڕیان، ببێتە هۆی واتا گۆڕان. دەشێ، دەنگی (ح) بکرێ بە ئەلۆفۆنی (ه) و دەنگی (ع)یش لەبەر ئەوەی وشەی ئەوتۆی کوردی پێ دروستنەبوە، دەشێ، بسڕێتەوە.

٣ــ دەتوانرێ، دەنگی (غ) بە ئەلۆفۆنێکی (خ) دابنرێ و دەشێ، پیتی (خ) لە بری (غ)یش بنوسرێ.

٤ــ لە کوردیدا دەنگی (و) کورت بێ، یا درێژ، یەك فۆنێمە و پێویست بەوە ناکا، بە دو شێوە بنوسرێ، چونکە واتا ناگۆڕێ. هەروەها دەشێ، دەنگی (ڤ)ش بە ئەلۆفۆنێکی (و) دابنرێ.

٥ــ پەیدابونی دەنگی بزرۆکە (i)، دیاردەیەکی فۆنەتیکیە، نەك فۆنۆلۆجی و نوسین و نەنوسینی، نە واتا دەگۆڕێ و نە واتا تێکدەدا. کەواتە؛ فۆنێم نیە و پێویست ناکا، نرخێکی بۆ دابنرێ و پیتێکی بۆ تەرخانبکرێ.

٦ــ سادەترین و ئاسانترین ئەلفوبێی کوردی، ئەو ئەلفوبێیەیە، کە کەمترین ژمارەی فۆنێم، یان پیتی هەبێ و پیتی کێشەدار و بە گرفتی تێدا نەبێ و بە جۆرە پیتێك بنوسرێ، کە لای هەمو ئەندامانی نەتەوەکە ناسراو بێ و لای هیچیان نامۆ نەبێ، ئەویش پیتەکانی هاوشێوەی لاتینین.

﴿سەرچاوەکان﴾

﴿١﴾ ئەوڕەحمانی حاجی مارف، (گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی)، گۆڤاری کۆری زانیاری عیراق "دەستەی کورد"، ب ٩، ١٩٨٢.

﴿٢﴾ ئەوڕەحمانی حاجی مارف، (نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی)، هەولێر، ١٩٨٥.

﴿٣﴾ بائیز عومەر ئەحمەد، (ئەلفبێی یەکگرتووی کوردی بە تیپی لاتینی)، گۆڤاری ئەکادیمی، کۆڕی زانیاری کوردستان، ژمارە ٥، ٢٠٠٧.

﴿٤﴾ حامید فەرەج، (ڕێنوسی کوردی لە سەدەیەکدا)، بەغدا، ١٩٧٦.

﴿٥﴾ عەزیز ئاکرەیی، (فێربونا زمانێ کوردی پ لاتینی)، چاپخانەی کوردستان، ١٩٦٧.

﴿٦﴾ عەبدوللا حوسێن ڕەسول، (چەند پیتێکی کێشەدار لە نوسینی کوردیدا)، گۆڤارا زانکۆیا دهۆك، پەڕبەندا -٧-، هژمارا -١-، تیرمەھ ٢٠٠٤.

﴿٧﴾ مارف خەزنەدار، (پاراستنی ئەدگاری نەتەوەیی لە ووشەی فەرهەنگی زمانی نووسینی کوردیدا)، گۆڤاری ئەکادیمی، کۆڕی زانیاری کوردستان، ژمارە ٤، ٢٠٠٦.

(ملخص البحث

تناول العديد من المقالات والبحوث كيفية كتابة الأبجدية الكوردية من حيث وجود الإختلاف في عدد الحروف و إختيار الأبجدية الشبيهة بالأبجدية العربية أو اللاتينية. ولكن للباحث آراء مختلفة جديدة بخصوص بعض الأصوات العلُ، مثل: (i) الكسرة المختلسة، و (وو) الواو الطويلة. و بعض الأصوات الصحيحة، مثل: (أ) الهمزة الكوردية، ح ، ع) الحاء والعين، خ ، غ) الخاء والغين. وتمت دراسة كل حرف من هذه الحروف في محور خاص، وفي نهاية كل محور يقدم الباحث استنتاجاته بخصوص ذلك الحرف مع الإقتراحات التي يراها مناسبة لكتابة اللغة الكوردية بالحروف الغير السائدة المشابهة للحروف اللاتينية.

و في النهاية قدم الباحث قائمة أبسط و أسهل أبجدية لكتابة اللغة الكوردية بالحروف الشبيهة بالأبجدية اللاتينية، حيث تتألف من (٢٨) حرفاً.

والبحث بصورة عامة يتألف من فصلين، يتناولان المشاكل المتعلقة بالأبجدية الشبيهة بالأبجدية العربية واللاتينية مع عرض الحلول والآراء المقترحة لكل منهما. إضافة إلى المقدمة يتضمن البحث ملخصاً باللغة العربية والإنكليزية مع قائمة المصادر المستعملة في البحث.

Abstract
(Which Alphabet to Write?)

No doubt, one of the most important basics of any nation is language. Concerning Kurdish nation, Kurdish Language has been the most important factor behind its survival, and its existence is bounded by the existence and protection of Kurdish Language.

In addition to the lack of an agreed upon standard variety of Kurdish on the side of all speakers, it also has no unified system of writing. Some use Arabic scripts and others use Latin. The problem is even bigger than this, which is the disagreement about the number and type of letters in each system of alphabet.

This has been imposed by the reality of Kurdish issue due to the separation and division which has affected the demography and policy of all parts. Each part considers it superior and does not follow any other part. The threatening problem is language and its unification is the most challenging.

This study is an attempt to introduce some scientific views and present some suggestions to unify the dialects hoping that it

serves as an introduction to the unification of other aspects. Obviously, language is a combination of sound and meaning, i.e., the sounds carry meaning. The dialects and varieties are to some extent similar in meaning; what make them different are sounds. So the unification of sounds that represented by letters in writing is the easiest and most important and introductory step towards bringing the dialects together and consequently the first step towards the birth of a unified literary language.

The question here is that "Does the existence of two alphabetical systems each with differences and problems let any attempt be appropriate to the unification of all writing systems?". The answer is "yes" if all parts leave all biases and work on the shared and approved aspects, which are by resorting to the origin rather than different varieties and dialects by adopting the shared and minimum possible number of letters accepted by all. This paves the way towards the unification and also easier child language acquisition.

In order to have the best and adoptable alphabet with easiest degree of acquisition, the study is organized as in the following:

The first section which is about the problem of writing with Arabic and Latin alphabet includes a list of all used 35 letters in both systems. They are sorted according to Arabic sequence of letters. Then, the problems or difficulties of any letter is dealt with according to the phonological rules the appropriate suggestions are given.

The second section is entitled the simplest Kurdish alphabet. On the light of the conclusions and suggestions of the first section, in this section there is a simple and easy list of Kurdish letters with some final suggestions. There are three texts as examples written according to the final list. Finally, in addition to the results and conclusions the research presents the summary in Arabic and English followed by the list of bibliography.

هه‌وراز که‌بیر

هەواڵنامەی کتێب

مۆڕفۆفۆنیم لە دیالێکتی ناوەڕاست

توێژینەوەیەکی دەنگوشەسازیە

پڕفیسۆر دکتۆر

عـەبدوللا حوســێن ڕســـول

ئەم توێژینەوەیە لە دوەمین کۆنفرانسیی زانکۆی ڕاپەڕین بە ناونیشانی
(زمانی کوردی لەنێوان ئەرکی ڕۆشنبیری و ئەرکی زانستیدا)
لە ساڵی (٢٠١٣)، لە قەڵادزێدا پێشکەشکراوە.
بەرواری نوسین: ١ / ٩ / ٢٠١٣

«مۆڕفۆفۆنیم لە دیالێکتی ناوەڕاستدا»

توێژینەوەیەکی دەنگوشەسازیە٢٠٦

پێشەکی:

مۆڕفۆفۆنیم، ئەو تاکە دەنگانەن کە لە ئاستی دەنگسازیدا فۆنیمن و دەتوانن لە ئاستی وشەسازیدا ببن بە مۆڕفیم و لە ئاستی ڕستەسازیشدا ڕۆلی مۆڕفیمیی خۆیان دەپارێزن و بە پێی کەوتنگەی ڕستەییان ئەرکی خۆیان دەبینن.

زۆربەی مۆڕفۆفۆنیمەکان مۆڕفیمی بەندن و مۆڕفیمی سەربەخۆیان زۆر کەمە، تەنانەت ئەوانەی لە ڕوی ڕوخساریشەوە (داڕشتن) سەربەخۆن لە ڕوی ناوەرۆکەوە (واتاوە) بە مۆڕفیمەکانی دەوروبەریانەوە بەند دەبن. هەندێ مۆڕفۆفۆنیمەکان وشەداڕێژن و هەندێکیان ڕێزمانین.

لە ڕێزمانی کوردیدا، بە شێوەیەکی گشتی، باسی زۆر لە مۆڕفۆفۆنیمەکان کراوە. هەندێکیان لە چوارچێوەی ڕۆنانی وشە یان ڕستەکان ناویان هاتوە و هەندێکیان وەکو ئامراز یان مۆڕفیمی بەند ئاماژەیان پێکراوە، بەڵام وەکو باسێکی ورد و گشتگیر نەخراونەتە دو توێی توێژینەوەیەك. ئەم بابەتە هەوڵێکە بۆ کۆکردنەوە و تاوتوێکردنی سەرجەم

---

٢٠٦ دەنگوشەسازی = مۆڕفۆفۆنیمی

مۆڕفۆفۆنیمەکان لە دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردیدا. هەوڵدراوە بە پێی ڕێبازی شیکردنەوە ڕوماڵ بکرێنەوە و کەموکوڕی و هەڵەکانی ڕێزمانی لاساییکردنەوەی پێشتر ڕاستبکرێنەوە.

لەم تویژینەویەدا بۆ ئەوەی تویژەر دوچاری دوبارەبونەوە و پۆلینکردنی ورد و ئاڵۆز نەبێ، بە پێی ڕیزبەندیی ئەلف و بێی کوردی٢٠٧: (ە، ا، ب، پ، ت، ج، چ، ح، خ، د، ر، ڕ، ز، ژ، س، ش، ع، غ، ف، ڤ، ق، ك، گ، ل، ڵ، م، ن، ه، و، ۆ، ی، ێ.) بە فۆنیمەکاندا هاتۆتە خوارەوە و هەر فۆنیمێك توانای بونە مۆڕفیمی هەبێ، توتوێکراوە و خراوەتە بەر تیشکی لێکۆڵینەوە.

ئەم تویژینەوەیە جگە لە ناوەرۆك و ئەنجامەکان، لە کۆتاییدا پوختەی عەرەبی و ئینگلیزی و لیستی سەرچاوەکان خراوەتـەڕو.

هەواڵنامەی کتێب

مۆڕفۆفۆنیم لە دیالێکتی ناوەڕاستدا

دەنگوشەسازی (مۆڕفۆنۆلۆجی یان مۆڕفۆفۆنۆلۆجی)٢٠٨ ئەو ئاستەی زمانە کە دەکەوێتە نێوان هەردو ئاستی دەنگسازی و وشەسازی٢٠٩، کە تیایدا تیشك دەخرێتە سەر

---

٢٠٧ زمانەوانی. بەرگی پێنجەم. بەرگەکانی (٤-٧)ەم. سەلام ناوخۆش، نەریمان خۆشناو. ٢٠١٠. ل٢٠٦.

٢٠٨ لە ئینگلیزی ئەمەریکیدا بەم ئاستە دەوترێ: مۆڕفۆفۆنیمیکس (morphophonemic's). بڕوانە (David Crystal. A Dictionary of Linguistics & Phonetics. ٥th Edition. ٢٠٠٣. UK. P٣٠٢.).

پێکهاتەی ئەو مۆرفیمانەی لە فۆنیم پێکدێن٢١٠. لە دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردیدا ژمارەیەکی زۆر مۆرفیم هەن کە لە تاکە دەنگێك (phoneme) پێکدێن و وەك جۆرەکانی تری مۆرفیم ڕۆلی چالاك لە ئاستەکانی وشەسازی و ڕستەسازی دەگێڕن و هەندێکیان لەبەر بچوکی قەبارە و نیانی (flexibility) و خۆگونجاندنیان دەتوانن ڕۆلی زۆرتر و چالاکتر لەوانی تر بگێڕن. جگە لەمە، زمانی کوردی ڕێژەیەکی زۆر مۆرفیمی بەندی تیادایە٢١١ و دەکەوێتە بەر گروپی زمانە نوساوەکان (Agglutinative)٢١٢، ئەمە وایکردوە، ژمارەیەکی زۆر لە فۆنیمەکانی زمانی کوردی ڕۆلی مۆرفیم ببینن و ببنە مۆرفۆفۆنیم.

ئاشکرایە، فۆنیم ئەو کورتە دەنگانەن کە دەتوانن لە دەستەی وشە لەیەکچوەکاندا (جوتۆکەکان) واتای جیاواز دروست بکەن٢١٣. واتە،(کاتێ دەتوانرێ دو دەنگ بەکاربهێنرێن بۆ جیاکردنەوەی وشە هاوشێوەکان، دەوترێ ئەو دەگانە فۆنیمی جیاوازن)٢١٤. بۆیە فۆنیمەکان کورتترین دەنگن کە دەبنە هۆی واتا گۆڕین. بەڵام (مۆرفیمەکان، بچوکترین فۆڕم و یەکەی بنەڕەتین لە ڕۆنانی ڕێزماندا)٢١٥. واتە، ئەو بچوکترین پارچانەی زمانن کە واتایان هەیە٢١٦، یان بچوکترین دانەی واتاداری زمانە٢١٧.

هەواڵنامەی کتێب

---

٢٠٩ David Crystal. A Dictionary of Linguistics & Phonetics. ٥th Edition. ٢٠٠٣. UK. P٣٠٢.

٢١٠ Geoffrey Finch. Linguistic Terms and Concepts. ٢٠٠٠. USA. P٥٩.

٢١١ وریا عومەر ئەمین. مردنی وشە. گۆڤاری کاروان. ژمارە ٤٥. حوزەیرانی ١٩٨٦. ل١١-١٢.

٢١٢ عبدالواحد وافی. علم اللغە. الگبعە السابعە. دار نهچە مصر للگبع والنشر. ١٩٧٢. ص١١٥.

٢١٣J. D. O'Connor. Better English Pronunciation. ٢nd Edition. ٢٠٠٣. P١٥٠.

٢١٤ Peter Ladefoged. A Course in Phonetics. ٥th Edition. ٢٠٠٦. USA. P٣٣.

٢١٥ John Lyons. Language and Linguistics. ٢٠٠٢. Cambridge.P١٠٣.

٢١٦ F. S. Scott. & …. English Grammar. ١٩٧٨. London. P٨.

٢١٧ Bloomfield. Language. Henry Holt, Rinehart & Winston. ١٩٣٣. New York. P١٧٨.

هەندێ جار تاکە فۆنیمێك واتایەك هەڵدەگرێ و دەبێتە مۆرفیمێك. ئەم جۆرە فۆرمانە لە ئاستی دەنگسازیدا دەبن بو فۆنیم و لە ئاستی وشەسازی و ڕستەسازیدا دەبن بە مۆرفیم، بۆیە پێیان دەوترێ مۆرفۆفۆنیم (Morphophoneme). ئەم مۆرفۆفۆنیمانە سودی زۆریان بۆ زمان هەیە لە ڕوی ئابوریی زمانەوانی و بەفیرۆنەدانی کات و وزەی٢١٨ ئاخێوەر.

مۆرفۆفۆنیمەکانی دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردی، بە پێی ڕیزبەندیی ئەلف و بێی کوردی بریتین لەمانەی خوارەوە:

١: مۆرفۆفۆنیمی {ە}:

فۆنیمی /ە/، یەکێکە لە فۆنیمە بزوێنەکانی زمانی کوردی، کورتترین دەنگە لە گروپی بزوێنەکاندا، لە هەمان شێوەی بزوێنی درێژی /ا/یە، بەڵام درێژی دەنگەکەی نزیکەی نیوەی ئەوە. (لە سنووری فۆنۆلۆژییدا ئەم دوو ڤاوڵە بەرانبەری یەکدی دائەنرێن چونکە تەنیا لە ڕووی کورت و درێژیەوە جیاوازن.... موعەددەلی گشتی ڤاوڵی درێژ ٣٦,٢ میللیمەتر و موعەددەلی گشتی ڤاوڵی کورت ٢٣,١ میللیمەتر دەرچووە)٢١٩.

لە ئاستی ڕێزماندا، مۆرفیمێکی زۆر چالاکە کۆمەڵێك ئەرکی گرنك ئە نجام دەدا٢٢٠. سەرجەم ئەرکەکانیشی دەگەڕێتەوە بۆ واتا وردەکەی کە (نزیکی)یە. ئەگەر بە وردی سەرنجی مۆرفۆفۆنیمی {ە} بدەین و لە ڕوی واتاییەوە تیشکۆی بخەینە سەر، لە سەرجەم ڕۆڵەکانیدا لە چوارچێوەی بەخشینی واتای (نزیکی) یا نزیکبونەوە کاردەکا. لەوانە:

١-١- مۆرفۆفۆنیمی {ە}ی نزیککردنەوە لە ڕاناوی نیشانەدا: ڕاناوی جیای کەسی سێیەمی تاك (ئەو / ئەم)، ئاماژە بە کەسێکی دورتر لە کەسەکانی یەکەم و دوەم دەکا. ئەمەش وایکردوە، ڕۆلی ڕاناوی نیشانەش بگێڕێ. هەڵبەتە، کەسی یەکەم و دوەم، واتە قسەکەر و گوێگر کەسانی نزیکن و بەم ڕاناوە ئاماژە بۆ کەسە دورەکە دەکەن، کە لایان نیە و ناونراوە کەسی

---

٢١٨ دەروون عبدالرحمن سالح. ئیکۆنۆمی لە ئاستەکانی زمانی کوردیدا. هەولێر. ٢٠١٢. ل٥٣.

٢١٩ غازی فاتح وەیس. فۆنەتیك. بەغدا. ١٩٨٤. ل٧١-٧٣.

٢٢٠ عەبدوڵلا حوسێن ڕەسول. ئەرکەکانی مۆرفیمی (ە) لە زمانی کوردیدا. گۆڤاری سابات. ژمارە ١. ساڵی ٢٠٠٥. ل٣٨.

سێیەم. لێرەدا کاتێ مۆڕفۆفۆنیمی {ە} وەکو پاشگرێك دەخرێتە سەر ئەم ڕاناوە، کەسە دورەکە نزیك دەکاتەوە و ڕاناوی نیشانەکە لە دورەوە دەگۆڕێ بۆ نزیك. بەراوردی ئەم نمونانەی خوارەوە بکە:

ـ ئەم / ئەو هات.   ئەم+ {ە} = ئەمە / ئەو+ {ە} = ئەوە   ئەمە / ئەوە هات.

ـ ئەم / ئەو جوانە.   ئەم+ {ە} = ئەمە / ئەو+ {ە} = ئەوە   ئەمە / ئەوە جوانە.

ـ ئەم / ئەو جیایە.   ئەم+ {ە} = ئەمە / ئەو+ {ە} = ئەوە   ئەمە / ئەوە جیایە.

شایانی باسە، دوری و نزیکی ڕاناوی نیشانە ناگەڕێتەوە بۆ هەردو دەنگی ⇨م⇨ و ⇨و⇨ لە ڕاناوەکانی (ئەم) و (ئەو)دا، چونکە هەردوکیان بۆ کەسی سێیەمی تاکی دورن بە پێی شێوەزاری ناوچەکان، بۆ نمونە تەنیا ڕاناوی نیشانەی (ئەو) و (ئەوە) لە شێوەزاری سۆرانی بەکاردێ و (ئەم) و (ئەمە) بەکارنایێ، لە شێوەزاری سلێمانی تا ڕادەیەك پێچەوانەیە. واتە، نزیکیەکە تەنیا دەگەڕێتەوە بۆ مۆڕفۆفۆنیمی نزیکیی {ە} نەك ⇨م⇨ەکە.

١ـ٢ـ چەمکی بەستنەوە: مۆڕفۆفۆنیمی {ە} دەتوانێ دو مۆڕفیم یان دو وشەی سادە بەیەکەوە ببەستێتەوە و وشەیەکی لێکدراویان لێ دروستبکا، یان دو لاڕستە بەیەکەوە ببەستێتەوە و ڕستەیەکی سادەیان لێ دروستبکا. ﴿ئامرازی (-ە) لەنێو زمانە ئێرانیێکاندا تەنێ لە زمانی کوردی دا بەدی دەکرێت. ئەمەش تایبەتێتی زمانی کوردی لە ئامرازەکانی خستنەسەردا دەردەخا﴾٢٢١.

١ـ٢ـ١ـ بەستنەوەی دو وشە: مۆڕفۆفۆنیمی نزیکیی {ە} دەتوانێ دو وشە لەیەك نزیك بکاتەوە و بەیەکیان ببەستێتەوە. وەك لەم نمونانەی خوارەوەدا دەردەکەوێ:

ـ مێرگەسور.   ←   مێرگ + {ە} + سور = مێرگەسور.

ـ گوڵەگەنم.   ←   گوڵ + {ە} + گەنم = گوڵەگەنم.

ـ گێلەپیاو.   ←   گێل + {ە} + پیاو = گێلەپیاو.

١ـ٢ـ٢ـ بەستنەوەی دو لاڕستە: هەروەها ئەو مۆڕفۆفۆنیمە دەتوانێ دو بەشی ڕستەش بەیەکەوە ببەستێتەوە و لە یەکیان نزیك بکاتەوە:

ـ دەچمە هەولێر.   ←   دەچم + {ە} + هەولێر = دەچمە هەولێر.

---

٢٢١ کوردستانی موکریانی. ئامرازی (-ە) خستنەسەر و چەند ڕوونکردنەوەیەکی زمانەوانی. گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ. ژمارە ٨١. ١٩٨٠. ل١٨.

ـ بەردێکم هاوێشتە گۆمەکە. ← بەردێکم هاوێشت + {ە} + گۆمەکە = بەردێکم هاوێشتە گۆمەکە.

ـ میوانەکان گەیشتنە فڕۆکەخانە. ← میوانەکان گەیشتن + {ە} + فڕۆکەخانە = میوانەکان گەیشتنە فڕۆکەخانە.

لێرەدا سەرنجی ئەوە دەدرێ کە مۆڕفۆفۆنیمی {ە} دەتوانێ ئەرکی ئامرازەکانی پەیوەندی ببینێ و شوێنیان بگرێتەوە. دەشێ هەر ئەو مۆڕفۆفۆنیمەش بێ چوبێتە سەر ئامرازەکانی پەیوەندیی (ل، ب، د)ی دیالێکتی ژورو و لە ناوەڕاست بوبن بە (لە، بە، دە).

١-٣- چەمکی ناسـاندن: بە هۆی واتا وردەکەی نزیکیی مۆڕفۆفۆنیمی {ە} توانیویەتی ئەرکی ناساندنیش ئەنجام بدا و کەسێکی دوری نەناسراو نزیك بکاتەوە و بیناسێنێ. «{ە}ش هەروەك (ەکە) نیشانەی ناسیاویە.... نیشانەی {ە}ی ناسیاوی کاتێك دەچێتە سەر وشە، دەتوانێ مانا و مەبەستی شتێك ئاشکرا بکا»٢٢٢. بۆ نمونە:

ـ (فڕانی و بە دارا هەڵگەڕا... <u>کوردە</u> ئارامی لێ بڕا. کورد + {ە} = کوردە.

ـ ئاگرێکی بۆ کردەوە... <u>مارەی</u> گەرم کردەوە. مار + {ە} = مارە.

ـ <u>باوکە</u> هەر خەریکی کار و کاسبی‌یە و ... باوك + {ە} = باوکە.

ـ <u>جووە</u> زۆر هات و چۆی ماڵی پادشای دەکرد..)٢٢٣ جـوو + {ە} = جـووە.

ئەگەر بە وردی سەرنجی نیشانەی ناساندنی (ەکە)ش بدەین، هەر هەمان دوبارەبونەوەی مۆڕفۆفۆنیمی نزیکیی {ە}یە و ناوبڕی (ك) کەوتۆتە نێوانیان٢٢٤. «(ە)ی ناسیاوی وەك (ەکە) بە دوای ناو و ئاوەڵناوەوە دەلکێنرێ. دوور نی یە ئەم نیشانەیە کورت کراوەی (ەکە) بێت»٢٢٥، واتە، «(ە)ی ناسیاوی، نیشانەیەکە ناو و ئاوەڵناوی پێ دەکرێتە ناسیاو»٢٢٦.

---

٢٢٢ ئەوڕەحمانی حاجی مارف. ڕێزمانی کوردی. بەرگی یەکەم مۆڕفۆلۆجی. بەشی یەکەم ناو. بەغدا. ١٩٧٩. ل١٩٦-١٩٧.

٢٢٣ هەمان سەرچاوە. ل١٩٧-٢٠٠.

٢٢٤ بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە گۆڤاری (سابات. ژمارە ١. ساڵی ٢٠٠٥. ل٣٩).

٢٢٥ ئەوڕەحمانی حاجی مارف. هەوڵێکی سەرەتایی بۆ دۆزینەوەی نیشانەکانی ناسیاوی لە دیالێکتی کرمانجی خوارووداا. گۆڤاری زانکۆی سلێمانی. بەرگی ٣. ژمارە ٢. ١٩٧٧. ل١٤٦.

٢٢٦، ٦ هەمان سەرچاوە. ل١٦١.

١-٤- چەمکی گۆڕینی ئاوەڵناو: ڕێژەیەکی کەم لە ئاوەڵناو هەن، دوای وەرگرتنی مۆڕفۆفۆنیمی {ە}ی نزیکی، لە بری ناساندنیان بەشی ئاخاوتنی ئەو ئاوەڵناوانە دەگۆڕن بۆ ناوی داڕێژراو. ﴿پاشگری (ە) یاریدەی ڕۆنانی ناوی داڕێژراو دەدات﴾٢٢٧. وەك:

- خرا پە. = (خراپ) ئاوەڵناو + {ە} مۆڕفیمی نزیکی = (خرا پە) ناوی داڕێژراو.
- چاکە. = (چاك) ئاوەڵناو + {ە} مۆڕفیمی نزیکی = (چاکە) ناوی داڕێژراو.
- بەندە. = (بەند) ئاوەڵناو + {ە} مۆڕفیمی نزیکی = (بەندە) ناوی داڕێژراو.
- تەختە. = (تەخت) ئاوەڵناو + {ە} مۆڕفیمی نزیکی = (تەختە) ناوی داڕێژراو.
- سەوزە. = (سەوز) ئاوەڵناو + {ە} مۆڕفیمی نزیکی = (سەوزە) ناوی داڕێژراو.

هەندێ جار بە هەمان شێوە، ئەم مۆڕفۆفۆنیمە دەتوانێ ناوی داڕێژراو لە کاری ڕابوردو دروستبکا. وەك:

- کردە. = (کرد) کاری ڕابوردو + {ە} مۆڕفیمی نزیکی = (کردە) ناوی داڕێژراو. (کردەی من و بردەی ئەو).
- بردە. = (برد) کاری ڕابوردو + {ە} مۆڕفیمی نزیکی = (بردە) ناوی داڕێژراو.
- خواردە. = (خوارد) کاری ڕابوردو + {ە} مۆڕفیمی نزیکی = (خواردە) ناوی داڕێژراو.
- دیدە. = (دیت) کاری ڕابوردو + {ە} مۆڕفیمی نزیکی = (دیدە) ناوی داڕێژراو.
- گوتە. = (گوت) کاری ڕابوردو + {ە} مۆڕفیمی نزیکی = (گوتە) ناوی داڕێژراو.

١-٤- چەمکی کاتی ئێستا: دەمی ئاخاوتن، نزیکترین کاتە و پێی دەوترێ (کاتی ئێستا). مۆڕفۆفۆنیمی {ە}ش واتای نزیکی دەگەیێنێ، بۆیە بۆ ئاماژەکردن بە نزیکترین کات بەکارهاتوە و بوە بە مۆڕفیمی کاتی ئێستا. ئەم مۆڕفۆفۆنیمە بە ڕونی و بە ئاشکرا لە ڕستەی هەواڵدانی کەسی سێیەمی تاك و لە ڕستەی فەرماندانی کەسی دوەمی تاك دەردەکەوێ، چونکە ڕاناوی لکاو لەو دو شوێنەدا سفرە و دەرناکەوێ:

١-٤-١- مۆڕفیمی کاتی ئێستا لە ڕستەی هەواڵدانی کاتی ئێستا بۆ کەسی سێیەمی تاك:

- ئازاد <u>کوردە</u>. = کورد (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (∅) + <u>(ە)ی مۆڕفیمی ئێستا</u> + (∅)ی ڕاناوی لکاوی ك ٣ تاك.

ـــ ژیان بەرخۆدانە.- بەرخۆدان (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (ە)ی مۆرفیمی ئێستا + (Ø)ی ڕاناوی لکاوی ك ٣ تاك.

ـــ ئەو پیاوە باوکمە.- باوکم (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (ە)ی مۆرفیمی ئێستا + (Ø)ی ڕاناوی لکاوی ك ٣ تاك.

١ـ٤ـ٢ـ مۆرفیمی کاتی ئێستا لە ڕستەی فەرماندانی کەسی دووەمی تاك:

ـــ وانەکەت بخوێنە.- (بـ) مۆرفیمی فەرماندان + (خوێن) ڕەگی کار + (ە)ی مۆرفیمی ئێستا + (Ø)ی ڕاناوی ك ٢ تاك.

ـــ مەنوسە.- (مە) مۆرفیمی نەرێی فەرماندان + (نوس) ڕەگی کار + (ە)ی مۆرفیمی ئێستا + (Ø)ی ڕاناوی لکاوی ك ٢ تاك.

١ـ٤ـ٣ـ بەڵام ئەگەر ڕاناوی لکاو دەرکەوت، مۆرفیمی کاتی ئێستا دەبێ بە سفر(Ø) و دەرناکەوێ. لە ڕستەی هەواڵدانی کاتی ئێستا تەنیا لە کەسی سێی تاك مۆرفۆفۆنیمی {ە} دەردەکەوێ، چونکە ڕاناوی لکاو سفرە(Ø)، لە سەرجەم کەسەکانی تر دەرناکەوێ، چونکە ڕاناوەکانیان سفر نین و دەردەکەون:

ـــ من کوردم.- کورد (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (Ø) مۆرفیمی ئێستا + (م)ی ڕاناوی لکاوی کەسی ١ی تاك.

ـــ تۆ کوردی.- کورد (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (Ø) مۆرفیمی ئێستا + (ی)ی ڕاناوی لکاوی کەسی ٢ی تاك.

ـــ ئێمە کوردین.- کورد (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (Ø) مۆرفیمی ئێستا + (ین)ی ڕاناوی لکاوی کەسی ١ی کۆ.

ـــ ئێوە کوردن.- کورد (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (Ø) مۆرفیمی ئێستا + (ن)ی ڕاناوی لکاوی کەسی ٢ی کۆ.

ـــ ئەوان کوردن.- کورد (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (Ø) مۆرفیمی ئێستا + (ن)ی ڕاناوی لکاوی کەسی ٣ی کۆ.

١ـ٤ـ٤ـ هەروەها بە هەمان شێوە لە ڕستەی فەرماندانددا بۆ کەسی دووەمی کۆ مۆرفیمی کاتی ئێستا دەبێ بە سفر(Ø) و دەرناکەوێ، چونکە ڕاناو سفر نیە و دەردەکەوێ:

ـــ (ئێوە) بخوێنن.- (بـ) م. فەرماندان + (خوێن) ڕەگی کار + (Ø) مۆرفیمی ئێستا + (ن)ی ڕاناوی کەسی ٢ی کۆ.

ـــ (ئێوە) مەنوسن.- (مە) م.نەرێی فەرماندان + (نوس) ڕەگی کار + (Ø) مۆرفیمی ئێستا + (ن)ی ڕاناوی کەسی ٢ی کۆ.

هەوالنامەی کتێب

ـ (ئێوە) وشیاربن.- (وشیار) فریزی ناوی + (بـ) ڕەگی کار + (Ø) مۆرفیمی ئێستا + (ن)ی ڕاناوی کەسی ٢ی کۆ.

به هەمان شێوە مۆرفۆفۆنیمی {ە} لە ڕۆنانی کارەکانی (ڕانەبوردو، ڕابوردوی بەردەوام و ڕابوردوی تەواو) هەمان ڕۆلی کاتی ئێستا دەبینیٚ[228].

١ـ٥ـ چەمکی بچوککردنەوەی ناوی تایبەت: هەندیٚ جار مۆرفۆفۆنیمی {ە} بە هۆی واتای نزیککردنەوە بنەڕەتیەکەی دەکەویٚتە دوای ناوەکان و وەکو پاشگریٚك بە مەبەستی بانگکردن یا ناساندنی ناوە بچوککراوەکان بەکاردیٚ. ئەم ئەرکەی لە ئەرکی ناساندن نزیکە، بەلاّم لەبەر ئەوەی ناوە تایبەتیەکان ناسراون پیٚویست بە ناساندن ناکا. لەم ئەرکەدا تیٚکەلّییەك دەبینریٚ لە نیٚوان (ناساندن)، (بانگکردن) و (بچوککردنەوە). بەلاّم ئەوەی گومان لە چەمکی ناساندن پەیدا دەکا، ئەوەیە، بە زۆری ناوەکان لە ڕستەکان یان دەقەکاندا پیٚشتر ئاماژەیان پیٚ نەکراوە. ئەوەی گومان لە بانگکردن پەیدا دەکا، ئەوەیە، جگە لە دۆخەکانی ڕستەی بانگکردن، وەك ناوەکە بە تەنیا یان ڕستەی فەرماندان، ئەم ناوانە لەگەلّ ڕستەی هەوالّدان و پرسیاریش بەکاردیٚن. هەروەها ئەوەی گومانیش لە چەمکی بچوککردنەوە پەیدا دەکا ئەوەیە، سەرجەم ناوە بچوککراوەکان بەشیٚکیان لە دواوە کرتاوە، واتە، خۆیان بچوککراونەتەوە. دەشیٚ وا دابنریٚ بە پیٚی مەبەستی قسەکەر یا جۆری ڕستەکە یەکیٚ لەم ئەرکانە وەربگریٚ. وەك:

ـ فاتە! وەرە. ـ باوکە! منیش لەگەلّ خۆت بەرە.
ـ نازە! نەختیٚك ئاوم بۆ بیٚنە. ـ مامە! تۆ چەند سالّ لە باوکم گەورەتری؟
ـ خوشکە! فەرمو وەرە پیٚشەوە. ـ باپیرە! کاتی ئیٚوە تەلەفزیۆن هەبو؟

لەم دۆخەدا بەزۆری دەبیٚتە پاشگر بۆ ناوە بچوککراوەکان، لەبەر ئەوە دەشیٚ زۆرتر واتای مۆرفیمی بچوککردنەوە بگەیێنیٚ و شوێنی پارچە کرتاوەکەی ناوەکە بگریٚتەوە. ئەم دیاردەیەش بە زۆری لە ناوە عەرەبیەکان ڕودەدا. وەك:

ـ عوسە چۆنی؟ (بچوککراوەی عوسمان). ـ ئامە فەرمو دانیشە. (بچوککراوەی ئامینە).

---

٢٢٨ بۆ پتر زانیاری بڕوانە: عەبدوللاّ حوسێن ڕەسول. ئەرکەکانی مۆرفیمی (ە) لە زمانی کوردیدا. ڕۆژنامەی هەریٚمی کوردستان. ژمارە ١١٨. پیٚنجشەممە ٢٤/٧/١٩٩٧.

ــ عـەبـە کـوێ؟ (بچوککراوەی عەبدوڵلا). ــ حەمـە چو بۆ سلێمانی. (بچوککراوەی محەمەد).

ــ سـەعــە چ کارەی؟ (بچوککراوەی سەعید). ــ ئـەحـە خەڵکی شارەزورە. (بچوککراوەی ئەحمەد).

٢: مۆرفۆفۆنیمی {ا}:

فۆنیمی /ا/، فۆنیمێکی بزوێنی زمانی کوردیە. بە پێچەوانەی فۆنیمی /ە/، درێژترین دەنگە لە گروپی بزوێنەکاندا. لە ئاستی ڕێزماندا، مۆرفیمێکی زۆر چالاك نیە و ناتوانرێ واتایەکی ورد و دیاریکراوی بۆ دەستنیشان بکرێ. بەڵام واتایەکی ڕابوردوی خۆنەکردی تیادایە کە هێزی تێنە پەڕی بە چاوگەکان دەبەخشێ، ئەمەش وایکردوە ڕێژەی تێنە پەڕە ئەلفیەکان لە چاوگەکانی تر زۆرتر بێ. «ئەو ((ا)) (a)یە کە لە دوای تەنە ڕابوردووەکانی (the past stems) پەیڕەوی زمانەکەماندا دەبینرێ، هەر ئەو ((ا)) سرشتییەی (characteristic) پەیڕەوی زمانەکانی هیندی-ئێرانییەیە کە لە سەردەمەکانی هەرە کۆنیان (ویدەیی-سانسکریتی، اوێستایی، فارسی کۆن) و ناوەنجی یانەوە بگرە هەتا ئەم سەردەمە تازانەی ئێستایان، بە لای ئێمەوە، لە کوردیدا، لە کاردان»٢٢٩. بەم پێیە مۆرفۆفۆنیمی {ا} دەتوانێ پتر لە ڕۆڵێك ببینێ لە ڕێزمانی کوردیدا:

٢ـ١ـ مۆرفۆفۆنیمی {ا}ی کاتی ڕابورد: ئەم مۆرفۆفۆنیمە (مۆرفیمێکی ڕەسەنی ڕابوردوە و... ڕۆڵێکی گرنگی هەیە لە نیشاندانی کاتی ڕابوردو، بەتایبەتی لە کارە تێنە پەڕەکاندا)٢٣٠.

بۆ نمونە:

ــ پوشـەکـە سـوتا. ← سوت (ڕەگی کاری تێنە پەڕ) + {ا} (مۆرفیمی کاتی ڕابوردو) + (Ø) ڕاناوی کەسی ٣ی تاك.

ــ شـوشـەکە شـکا. ← شـك (ڕەگی کاری تێنە پەڕ) + {ا} (مۆرفیمی کاتی ڕابوردو) + (Ø) ڕاناوی کەسی ٣ی تاك.

---

٢٢٩ تۆفیق وەهبی. ئەسڵی پیتە قاڵبی (ئە)ی شێوەی سلێمانی. گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد. ژمارە ١. بەغدا. ١٩٧٣. ل٢٨.

٢٣٠ عەبدوڵلا حوسێن ڕەسول. مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل٩٩.

ـ مەلەوانەکە خنکا. ← خنك (ڕەگی کاری تێنەپەڕ) + {ا} (مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو) + (Ø) ڕاناوی کەسی ٣ی تاك.

ـ زەویەکەم کێلا. ← کێلْ (ڕەگی کاری تێنەپەڕ) + {ا} (مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو) + (Ø) ڕاناوی کەسی ٣ی تاك.

لەگەڵ کاری ڕابوردوی بکەر نادیاریشدا هەمان ڕۆلی کاتی ڕابوردو دەبینێ٢٣١.

٢ـ٢ـ مۆڕفۆفۆنیمی {ا}ی تێنەپەڕی: هێزی ئەوەی تیایە کاری تێپەڕ بگۆڕی بۆ تێپەڕ و دەتوانرێ بە مۆڕفۆفۆنیمی تێنەپەڕی دابنرێ. ﴿مۆڕفیمی (ا) جگە لە چەمکی ڕابوردو، هێزێکی دروستکردنی کاری خۆنەکردی تیادایە﴾٢٣٢. کاتێ لە هەندێ کارە تێپەڕەکاندا کە (ا)یی نین، مۆڕفیمی کاتی ڕابوردویان بەتایبەتی (ی)یەکان بگۆڕین بۆ مۆڕفۆفۆنیمی {ا} کارەکە لە تێپەڕ دەگۆڕێ بۆ تێنەپەڕ. وەك:

ـ دڕین = دڕان. نامەکەم دڕی. = نامەکە دڕا.

ـ بڕین = بڕان. موچەکانیان بڕی. = موچەکانیان بڕا.

ـ گۆڕین = گۆڕان. ستایلەکەی گۆڕی. = ستایلەکەی گۆڕا.

ـ ڕشتن = ڕژان. دۆی دادەی ڕشت. = دۆی دادە ڕژا.

دەشێ ئەم دیاردەیە لە ئەنجامی سوانی مۆڕفیمی (ر)ی بکەرنادیار پەیدا بوبێ. بۆ نمونە:

ـ خانوەکەی فرۆشت. (بکەردیار) = خانوەکەی فرۆشرا. (بکەرنادیار) = خانوەکەی فرۆشا.

ـ کارەکەتان کرد. (بکەردیار) = کارەکە کردرا. (بکەرنادیار) = کارەکە کرا.

ـ کەلوپەلەکانیان بردن. (بکەردیار) = کەلوپەلەکان بردران. (بکەرنادیار) = کەلوپەلەکانیان بران.

تەنانەت لە کاتی گۆڕینی چاوگێکی تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ بە هۆی پاشگری (ن)، ئەگەر چاوگە تێنەپەڕەکە (ا)ییش نەبێ، دەبێ بکرێتە (ا)یی، واتە مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوەکەی

---

٢٣١ بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: عەبدوللا حوسێن ڕەسول. مۆڕفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل١٠٠.

٢٣٢ هەمان سەرچاوە. ل١٢٥.

بگۆڕدرێ بۆ (ا)، ئینجا پاشگری (ن)ی بخرێتە سەر، بۆیە بەم پاشگرە وتراوە (اندن)٢٣٣.
بۆ نمونە :

ــ مردن = مران + (د)ی ناوبڕ + (ن)ی دووەمی چاوگ = مراندن.

ــ خزین = خزان + (د)ی ناوبڕ + (ن)ی دووەمی چاوگ = خزاندن.

ــ خەوتن = خەوان + (د)ی ناوبڕ + (ن)ی دووەمی چاوگ = خەواندن.

٢ـ٣ـ مۆرفۆفۆنیمی {ا}ی ڕەگەز: لە هەندێ شێوەزاری دیالێکتی ناوەڕاستدا، بەتایبەتی ئەو ناوچانەی هاوسنورن لەگەڵ دیالێکتی ژورودا (وەك، ناوچەی شارەکانی ڕواندز، سۆران، حەریر و دەوروبەریان) مۆرفۆفۆنیمی {ا} وەك مۆرفیمی ڕەگەز (gender) بەکاردێ و لە کاتی خستنەسەردا ئاماژە بە ڕەگەزی مێ دەکا. وەك:

ــ داکـا مـن. = داك (ناوی مێ) + {ا} (مۆرفیمی خستنەسەر بۆ ڕەگەزی مێ) + من (ڕاناوی کەسیی یەکەمی تاك).

ــ خوشکا تو. = خوشك (ناوی مێ) + {ا} (مۆرفیمی خستنەسەر بۆ ڕەگەزی مێ) + تو (ڕاناوی کەسیی دووەمی تاك).

ــ کـیـژا وی. = کیژ (ناوی مێ) + {ا} (مۆرفیمی خستنەسەر بۆ ڕەگەزی مێ) + وی (ڕاناوی کەسیی سێیەمی تاك).

هەواڵنامەی کتێب

شایانی باسە، ئەم دیاردەیە بە بەراورد لەگەڵ دیالێکتی باکور تا ڕادەیەك کاڵ بۆتەوە، بۆنمونە دەوترێ (دا پیرا من) بەڵام (نەنێ من)یش بەکاردێ. تەنانەت ئێستا بەتایبەتی لە نەوەی نوێدا خەریکە {ێ} بۆ نێر و مێ بەکاردێ.

٣: <u>مۆرفۆفۆنیمی {بـ}</u> :

فۆنیمی /ب/، یەکێکە لە فۆنیمە نەبزوێنەکانی زمانی کوردی. (ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا لێوەکییە و
هەردو لێو هاوبەش دەبن و دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕینیشدا دەنگێکی تەوژمۆکە)٢٣٤.

---

٢٣٣ بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە : هەمان سەرچاوە. ل١٣٠-١٣٧.

٢٣٤ ئەورەحمانی حاجی مارف. زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا. بەغدا. ١٩٧٦. ل٤١.

مۆرفۆفۆنیمی {بـ} ڕۆلێکی زۆر گرنگ و چالاك دەگێڕێ. ئەم ڕۆلە گرنگ و چالاکەشی دەگەڕێتەوە بۆ هەلگرتن یان بەخشینی واتای (هاتنەئارایی). «واتای (هاتنەئارایی)ش زۆر گشتی و فەرهەنگیە لە ڕەوتی ئاخاوتندا و بە پێی ئەو فۆرمانەی پاش و پێشی دەکەون، واتای وردتر و تایبەتی تری جۆراوجۆر دەبینێ»٢٣٥. واتای ئارایی مۆرفۆفۆنیمی {بـ} و نیانیەکەی (مرونە) توانای ئەوەیان پێداوە، ئەم ئەرکە بایەخدارانە لە ڕزماندا ببینێ:

٣ـ١ـ ڕەگی چاوگی بون: مۆرفۆفۆنیمی {بـ} بەهۆی هەبونی واتای هاتنەئارایی توانیویەتی بە هاوکاری (و)ی مۆرفیمی کاتی ڕابوردو و (ن)ی چاوگ، چاوگێکی زۆر چالاك لە زمانی کوردیدا دروست بکا کە چاوگی (بون)ـە. واتە چاوگی بون پێکهاتوە لە (بون = مۆرفۆفۆنیمی {بـ} (هاتنەئارایی) + (و) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (ن)ی چاوگ).
«مۆرفۆفۆنیمی (بـ)ی ڕەگی چاوگی (بون) توانای خۆگونجاندنی هەیە لەگەڵ فرێزە ناویەکان و هاوکاریکردنیان بۆ دروستکردنی ڕستەی جۆراوجۆر، بە واتای جیاواز، لە چوارچێوەی لەدەستنەدانی واتا گشتی و سەرەکیەکەی کە (هاتنەئارایی)یە و دەتوانرێ بە مۆرفیمی (ئارایی)ش ناوببرێ»٢٣٦. بەم پێیە « تۆخمێك بو)، واتە: (تۆخمێك هاتە ئارا). (تۆخمێك ئەبێ)، واتە: (تۆخمێك ئەهێتە ئارا) ...هتد.»٢٣٧.
لێرەدا «چەمکی کار بە تەنیا ئەگەڕێتەوە بۆ ڕەگی کارەکە، واتە: چەمکی ئارایی ئەگەڕێتەوە بۆ مۆرفیمی (بـ). (هاتنەئارایی) چەمکێکی درشت و گشتیە، ئەتوانرێ بە پێی فرێزەکە لێك بدرێتەوە و واتای تایبەتی دەستنیشان بکرێ. بۆ نمونە:-
ــ مناڵەکە بو (لەدایك بو / مناڵێك هاتە ئارا).
ــ میوەکە بو (پێ گەیی / میوەیەکی هەراش هاتە ئارا).
ــ چایەکە بو (کوڵا / چایەکی کوڵاو هاتە ئارا).»٢٣٨.

---

٢٣٥ عەبدولوەهاب خالید موسا. (ڕێزمانی بون و هەبون) لە کوردیدا. نامەی ماستەر. زانکۆی سەلاحەددین. ٢٠٠٠. ل٢٩.

٢٣٦ هاوکار عمر خدر. گروپی ئارایی و جیاوازییان. نامەی ماستەر. زانکۆی سەلاحەددین.٢٠١٣. ل٢.

٢٣٧ عەبدوڵلا حوسێن ڕەسول. مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل١٧٢.

٢٣٨ هەمان سەرچاوەی پێشو. ل١٧٣.

لە تێکڕای ئەم نمونانەدا تێبینی ئەوە دەکرێ، مۆڕفۆفۆنیمی {بـ} ڕۆلی ڕەگی کاری سەرەکی ڕستەی وەرگرتبێ و بوەتە ڕەگی چاوگی بون.

پێویستە ئاماژە بەوە بکرێ، ئەم مۆڕفۆفۆنیمە لە ڕستەی هەواڵدانی کاتی ئێستا دەرناکەوێ و دەبێتە مۆڕفیمی سفر (Ø). بۆنمونە:

ــ من مامۆستام.- مامۆستا (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (Ø) مۆڕفیمی ئێستا + (م)ی ڕاناوی لکاوی کەسی ١ی تاك.

ــ تۆ مامۆستای.- مامۆستا (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (Ø) مۆڕفیمی ئێستا + (ی)ی ڕاناوی لکاوی کەسی ٢ی تاك.

ــ ئەو مامۆستایە.- کورد (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (یـ) ناوبڕ + (ە) مۆڕفیمی ئێستا + (Ø) ڕاناوی کەسی ٣ی تاك.

هۆی دەرنەکەوتن و بون بە سفری ئەو مۆڕفۆفۆنیمەش دەگەڕێتەوە بۆ پێکهاتەی داڕشتنی ڕستەی هەواڵدانی کاتی ئێستا و ئەگەر مۆڕفۆفۆنیمی {بـ} دەرکەوێ، ڕستەکان دەگۆڕێن بۆ داخوازی یان مەرجی. «لە دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردیدا، (بـ)ی ڕەگی چاوگی (هە)بون ⇦ لە ڕستەی کاتی ئێستادا (هەواڵدان، پرسیاری، سەرسوڕمان...) دەبێتە سفر (Ø).... لەم جۆرە ڕستانەی کاتی ئێستادا هەرگیز (بـ)ی ڕەگی کار دەرناکەوێ، چونکە ئەگەر دەرکەوێ ڕستەکە دەبێتە ڕستەی مەرجی»٢٣٩.

هەواڵنامەی کتێب

٣-٢- ڕەگی چاوگی هەبون: مۆڕفۆفۆنیمی {بـ}، جگە لەوەی بو بە ڕەگی چاوگی بون، دەبێتە ڕەگی چاوگی (هەبون)یش، بەوەی پێشگری (هە-)ی خاوەنی دەکەوێتە پێش چاوگی (بون) و واتای چاوگەکە لە (هاتنەئارایی) دەگۆڕێ بۆ (خاوەنداری ئارایی) و لەم بارەشدا مۆڕفۆفۆنیمی {بـ} واتا بنەڕەتیەکەی خۆی کە ئاراییە لەدەستنادا. «مۆڕفیمی بەندی (هە) مۆڕفیمێکە بۆ توخمی باسلێکراو بەکاردێت، کە ناومان ناوە (مۆڕفیمی خاوەنداری)، واتە، ئەو توخمەی باسی (هەبون)ی دەکرێ، ئینجا خاوەنی هەبێ یا نەبێ، واتە، بۆ خاوەنداری

---

٢٣٩ عەبدوڵلا حوسێن ڕەسول و عەبدولوەهاب خالد موسا. وشەی سفر و مۆڕفیمی سفر. گۆڤارا زانکۆیا دهۆك. پەربەندا (٧). هژمارا (١). ٢٠٠٤. ل٢٢.

دەشێ، بەڵام مەرج نیە خاوەندار بێ[240]. بۆ نمونە، کە دەوترێ: شتێك هەیە، واتە، شتێك لە ئارادایە. تۆ شتێکت هەیە، واتە شتێك لای تۆ لە ئارادایە. بۆ نمونە:

ـ ⇦ئەو هەøیە. - ئەو لە ئارادایە⇦. ⇦پارە هەøیە.- پارە لە ئارادایە⇦. ⇦پارەی هەøیە. - پارە ی/لای ئەو لە ئارادایە⇦.

ـ ⇦ئەو هەبـو. - ئەو لە ئارادابو⇦. ⇦پارە هەبـو.- پارە لە ئارادابو⇦. ⇦پارەی هەبـو. - پارە ی/لای ئەو لە ئارادابو⇦.

ـ ⇦ئەو هەبێ. - ئەو لە ئارادابێ⇦. ⇦پارە هەبێ.- پارە لە ئارادابێ⇦. ⇦پارەی هەبێ. - پارە ی/لای ئەو لە ئارادابێ⇦.

٣ـ٣ـ ڕەگی چاوگی (بون) وەکو کاری یاریدەدەر: کاتێ مۆرفۆفۆنیمی {بـ} دەبێتە ڕەگی چاوگی (بون)، جگە لەوەی دەتوانێ لەگەڵ فرێزێکی ناویدا ڕۆلی کاری سەرەکی بگێڕێ، هەروەها دەشتوانێ لەگەڵ فرێزە کاریەکاندا ڕۆلی کاری یاریدەدەر بگێڕێ، بەتایبەتی لەگەڵ مۆرفیمی (و)ی ڕابوردو کاری ڕابوردوی (بو) دروستدەکا و ئینجا لە دوای کاری سەرەکیی ڕستە ڕابوردوی دور دادەڕێژێ. بۆ نمونە:

ـ کە پزیشکەکە هات، مناڵەکە بو. - کە پزیشکەکە هات، مناڵەکە بوبـو.

ـ کە من بومە سەرباز، شەڕ دەستی پێکرد. - کە من بومە سەرباز، شەڕ دەستی پێکردبـو.

ـ لە کاتی ئەنفال، هەڵەبجە کیمیاباران کرا. - لە کاتی ئەنفال، هەڵەبجە کیمیاباران کرابـو.

٣ـ٤ـ١ـ مۆرفۆفۆنیمی {بـ} وەك مۆرفیمی فەرماندان: واتای هاتنەئارایی مۆرفۆفۆنیمی {بـ} وای لەم مۆرفیمە کردوە بتوانێ ببێتە مۆرفیمی فەرمان و داخوازی و خۆزگەیی. کاتێ ئەم مۆرفۆفۆنیمە دەکەوێتە دوای فرێزێکی ناوی یان پێش فرێزێکی کاری و ئاڕاستەی کەسی دوەم دەکرێ، ڕستەکە دەبێتە فەرماندان و کەسی فەرماندەر داوا لە کەسی بەرامبەری دەکا کە کارێك بهێنێتە ئارا. بۆ نمونە، کە فەرماندەر پێت دەڵێ:

ـ وریا بـە. واتە: وریایی لە خۆتدا بهێنە ئارا.

ـ خێرا بـە. واتە: خێرایی لە جوڵەت بهێنە ئارا.

---

٢٤٠ عەبدولوەهاب خالید موسا. (ڕێزمانی بون و هەبون) لە کوردیدا. نامەی ماستەر. زانکۆی سەلاحەددین. ٢٠٠٠. ل٢٨.

ــ شیعرەکە بِـنوســـە. واتە: لە شیعرەکەدا نوسین بهێنە ئارا. (یان توخمێك (شیعرەکە) بگۆڕە بۆ نوسراو).
ــ پوشەکە بِـسوتێنە. واتە: لە پوشەکەدا سوتـان بهێنە ئارا. (یان توخمێك (پوشەکە) بگۆڕە بۆ سوتـاو).
لەم جۆرە ڕستانەدا، (ە)ی مۆڕفیمی کاتی ئێستا داواکاریەکە دەکا بە فەرماندان، بەڵام ئەگەر ئەم کاتە بکرێ بە داهاتو، واتە مۆڕفیمی (ە)ی کاتی ئێستا بکرێ بە (ێ)ی کاتی داهاتو، ڕستەکان سەربـاری کەسی دوەم ئاڕاستەی هەمو کەسەکان دەکرێن و دەبن بە ڕستەی داخوازی.

٣ـ٤ـ٢ـ مۆڕفۆفۆنیمی {بـ} وەك مۆڕفیمی داخوازی: هەر هەمان مۆڕفۆفۆنیمی {بـ} جگە لە ئەرکی ڕۆنانی ڕستەی فەرمانـدان دەتوانێ لە ڕۆنانی ڕستەی داخوازیش بەشداربێ. «هاوشێوەی ڕستەی فەرماندان، لە ڕستەی داخوازیدا مۆڕفیمی (بـ-)ی ئارایی ڕۆڵێکی سەرەکی دەبینێ لە پاڵ ڕەگی کاردا بۆ ڕۆنان و دەربڕینی مەبەستی داخوازیکار لە هێنانە ئارای شتێکی کردەیی بێ یان زارەکی، بەرجەستەیی بێ یان واتـایی. ئەم جۆرە ڕستـانە بۆیە ناونراون داخوازی و لە ڕستەی فەرماندان جیاکراونەتەوە، چونکە دەربڕ (قسەکەر بێ یان نوسەر) فەرمان بە بەرامبەرەکەی (کەسی دوەم) ناکا تا شتێکی زارەکی یا کارەکی لە کاتی ئێستادا بهێنێتەئارا، بەڵکو داخوازیکار داخوازییەك لە نیهادی (subject) ڕستەکە دەکا – هەر یەکێك لە کەسەکان ئامادە بن یان ئامادە نەبن – کە داواکەی لە داهاتودا بهێنێتە ئاراوە»٢٤١. واتە، داخوازیکار، فەرماندەر نیە و دەخوازێ ئەم کارە لە داهاتودا ئەنجام بدرێ. بۆ نمونە:
ــ بِـدوێـم. = (بـ) مۆڕفۆفۆنیمی ئارایی + (دو) ڕەگی کار + (ێـ) مۆڕفیمی کاتی داهاتو + (م) ڕاناوی ١ی تـاك.
ــ بِـسوتێی. = (بـ) مۆڕفۆفۆنیمی ئارایی + (سوتـ) ڕەگی کار + (ێـ) مۆڕفیمی کاتی داهاتو + (ی) ڕاناوی ٢ی تـاك.
ــ بِـڕوخێ. = (بـ) مۆڕفۆفۆنیمی ئارایی + (ڕوخـ) ڕەگی کار + (ێ) مۆڕفیمی کاتی داهاتو + (Ø) ڕاناوی ٣ی تـاك.

٢٤١ هاوکار عمر خدر. گروپی ئارایی و جیاوازییان. نامەی ماستەر. زانکۆی سەلاحەددین. ٢٠١٣. ل٥١.

هەروەها ئەم فۆڕمە بۆ مەرجیی داهاتوش بەکار دێ. وەك:
ــ ئەگەر بدوێم، هەرچی نهێنیە، ئاشکرا دەبێ.
ــ ئەگەر ڕژێمە ڕەگەزپەرست و تاکڕەوەکان بڕوخێن، کورد ئاسودە دەبێ.

٣ـ٤ـ٣ـ مۆڕفۆفۆنیمی {بـ} وەك مۆڕفیمی خۆزگەیی: هەروەها مۆڕفۆفۆنیمی {بـ} بەشداری دەکا لە ڕۆنانی ڕستەی خۆزگەیی. «ڕابوردوی خۆزگەیی لە ئەنجامی ڕێککەوتنی چەند ڕەگەزێك جگە لە ڕەگی کار و ڕاناوە لکاوەکان دێتە ئاراوە، کە ئەمانەن: ١ـ مۆڕفیمی (بـ)ی ڕەگی کاری (بو) کە چەمکی هاتنەئارایی ئەدا. ٢ـ مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو (ا / ت / د / ی / و) کە چەمکی ڕابوردویەکی ئاسایی ئەدا. ٣ـ مۆڕفیمی (ا)ی ڕابوردو، ئەرکی ئەوە ئەبینێ، کە بواری ئەنجامدانی کارە ڕابوردوەکە دوبارە بکاتەوە بە ڕابوردو و لە ئەنجامدا چەمکی ڕونەدان دێتە ئاراوە و کارەکە هەرگیز ڕونادا. ٤ـ مۆڕفیمی (ە)ی کاتی ئێستا کە بواری کارە ڕابوردوەکە درێژ ئەکاتەوە تا کاتی ئێستا.»[٢٤٢]. لە ئەنجامی بونی دو مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو (ڕابوردو × ڕابوردو) کارەکە چەمکی ڕونەدانی لێ پەیدا دەبێ و بە هۆی مۆڕفۆفۆنیمی {بـ}ی هاتنەئارایی، واتاکە دەگۆڕێ بۆ خۆزگەیی. وەك لەم نمونانەی خوارەوەدا دەردەکەوێ:
ــ بهاتنایە. ـ {بـ} مۆڕفۆفۆنیمی هاتنەئارایی + (ها) ڕەگی کار + (ت) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوی ئاسایی + (ن) ڕاناوی لکاوی کەسی دوەم یا سێیەمی کۆ (بکەر) + (ا) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (یـ) ناوبڕ + (ە) مۆڕفیمی کاتی ئێستا.
ــ بمخوێندایە. ـ {بـ} مۆڕفۆفۆنیمی هاتنەئارایی + (م) ڕاناوی بکەر + (خوێن) ڕەگی کار + (د) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (Ø) ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاك (بەرکار) + (ا) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (یـ) ناوبڕ + (ە) مۆڕفیمی کاتی ئێستا.
ــ بمردایە. ـ {بـ} مۆڕفۆفۆنیمی هاتنەئارایی + (مر) ڕەگی کار + (د) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوی ئاسایی + (Ø) ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاك (بەرکار) + (ا) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (یـ) ناوبڕ + (ە) مۆڕفیمی کاتی ئێستا.

---

٢٤٢ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. مۆڕفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل١٢٥–١٢٦.

٣ـ٤ـ١ـ مۆرفۆفۆنیمی {بـ} وەك مۆرفیمی داڕێژەری ناوی بکەر: هەندێ جار ڕێژەیەکی کە لە ناوە بکەرەکان لە {بـ}ی مۆرفۆفۆنیمی ئارایی و ڕەگی چاوگ دروست دەبن. «مۆرفێمی ب ناوی بکەر لە ڕەگی ڕانەبوردووی فرمانی تێپەڕەوە دروست دەکات»٢٤٣. وەك:

ـ بگۆڕ.= (بداله) = {بـ} م. ئارایی + (گۆڕ) ڕەگی چاوگی (گۆڕین).

ـ بکوژ.= (قاتل). = {بـ} م. ئارایی + (کوژ) ڕەگی چاوگی (کوشتن).

ـ بوێر.= (جاسر/جسور). = {بـ} م. ئارایی + (وێر) ڕەگی چاوگی (وێران).

٤: مۆرفۆفۆنیمی {ت}:

فۆنیمی /ت/ یەکێکە لە فۆنێمە نەبزوێنە کپەکانی زمانی کوردی و «کاتێك هەوای سەرکەوتوو لە سییەکانەوە بۆ قورگ بە بێ بوونی هیچ بەربەستێك لە لایەن تاڵە دەنگییەکان، هەواکە بەرز دەبێتەوە بۆ بۆشایی دەم. بۆ بەرهەمهێنانی دەنگی ⇦ت⇦ نووکی زمان بە بەشی هەرە پێشەوەی پووك دەنوسێت و بەشێکی نووکی زمانیش بە بەشی کۆتایی لای ناوەوەی ددانەکانی پێشەوەی ڕیزی سەرەوەی ددانەکان دەکەوێت.»٢٤٤.

فۆنیمی /ت/ لە ئاستی فۆنۆلۆجی کوردیدا ڕۆڵێکی بەرچاو دەبینێ لە ئەرکی ناوبڕیدا بەتایبەتی لە نێوان ئەو بزوێنانەی بە دوای یەکدا دێن. وەك:

ـ دەخواتـەوە. = (دەخوا) کاری ڕانەبوردو + (∅) ڕاناوی کەسی ٣تاك + (تـ) ناوبڕ + (ەوە) پاشگری دوبارە.

ـ دەڵێتـەوە. = (دەڵێـ) کاری ڕانەبوردو + (∅) ڕاناوی کەسی ٣تاك + (تـ) ناوبڕ + (ەوە) پاشگری دوبارە.

ـ هاتوەتەوە. = (هاتوە) کاری ڕابوردوی تەواو + (∅) ڕاناوی کەسی٣تاك + (تـ) ناوبڕ + (ەوە) پاشگری دوبارە.

ـ دەشۆیتـەوە. = (دەشۆ) کاری ڕانەبوردو + (یـ) ڕاناوی کەسی ٢تاك + (تـ) ناوبڕ + (ەوە) پاشگری دوبارە.

ـ دەچیتـە بازار؟. = (دەچـ) کاری ڕانەبوردو + (یـ) ڕاناوی کەسی ٢تاك + (تـ) ناوبڕ + (ە) مۆرفیمی بەستن.

---

٢٤٣ ڕەفیق شوانی. چەند بابەتێکی زمان و ڕێزمانی کوردی. هەولێر. ٢٠٠١. ل١٦٥.

٢٤٤ عبدالواحید موشیر دزەیی، دانا تەحسین محەمەد و دەرون عەبدولڕەحمان ساڵح. فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی. هەولێر. ٢٠١٣. ل٥٥.

شایانی باسە، زۆر جار دوای لادانی پاشگری دوبارەکردنەوەی (ەوە)، بە هەڵە ئەم (ت)ی ناوبڕە بە تەنیا یان لەگەڵ (ێ، ی، ا) بە ڕاناوی لکاوی دەستەی ڕێککەوتن دانراون و وتراوە (ت)، (ێت) و (ات) ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاکن و (یت) ڕاناوی لکاوی کەسی دوەمی تاکە.

٣ـ١ـ مۆرفۆفۆنیمی {ت} وەك مۆرفیمی کاتی ڕبوردو: مۆرفۆفۆنیمی {ت} لە ڕێزمانیشدا دەبێتە ئەلۆمۆرفێکی کاتی ڕابوردو و لە چاوگە (ت)ییەکاندا ئەرکی مۆرفیمی کاتی ڕابوردو دەبینێ[٢٤٥]. وەك:

ــ هاتـم. = (ها) ڕەگی کار + (تـ) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (م) ڕاناوی لکاو

ــ دانیشتـی. = (دانیش) ڕەگی کار + (تـ) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (ی) ڕاناوی لکاو

ــ خەوت. = (خەو) ڕەگی کار + (تـ) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (Ø) ڕاناوی لکاو

ــ کەوتـین. = (کەو) ڕەگی کار + (تـ) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (ین) ڕاناوی لکاو

ــ کوشتـمی. = (کوش) ڕەگی کار + (تـ) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (م) ڕاناوی بەرکار + (ی) ڕاناوی بکەر

ــ گرتـمت. = (گر) ڕەگی کار + (تـ) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (م) ڕاناوی بەرکار + (ت) ڕاناوی بکەر

ــ خستـمان. = (خسـ) ڕەگی کار + (تـ) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (Ø) ڕاناوی بەرکار + (مان) ڕاناوی بکەر

٣ـ٢ـ مۆرفۆفۆنیمی {ت} وەك ڕاناوی لکاو: مۆرفۆفۆنیمی {ت} جگە لە ئەرکی کاتی ڕابوردو، لە دەستە ڕاناوی لکاوی خاوەنیدا (م، ت، ی، مان، تان، یان)، دەبێتە ڕاناوی کەسی دوەمی تاك. وەك لەم نمونانە دەردەکەوێ:

ــ کوڕەکەت هات و جانتاکەتـی برد.

ــ سەرت بە ڕابوردوی خۆت بەرزە.

ــ (کە گلۆلەت کەوتە لێژی، کەس خاست پێ نابێژی)[٢٤٦].

---

٢٤٥ عەبدوللا حوسێن ڕەسول. مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل١٠٤-١٠٧.

٢٤٦ پەندێکی کوردیە.

هەروەها هەمان {ت}ی ڕاناوی لکاو بۆ کەسی دووەمی تاك، پاشگری (ان)ی کۆ وەردەگرێ و دەبێتە ڕاناوی لکاو بۆ کەسی دووەمی کۆ لە هەمان دەستە ڕاناوی خاوەنیدا. وەك:

ــ پێتان وایە، وڵاتەکەتان یەکبگرێتەوە؟

ــ کارەکانتان بە دڵی خۆتان بەڕێوەدەچێ؟

ــ بخوێنن، خوێندن بۆ دیفاعی تیغی دوژمنتان... هەمو ئان و زەمانێ، عەینی قەڵغان و سوپەرتانە[247]...

٥: مۆرفۆفۆنیمی {چ}:

فۆنیمی /چ/ لە فۆنیمە کپە نەبزوێنەکانی زمانی کوردی. «ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (زارییە)، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو مەڵاشوو دەچێ، دەنگێکی کۆسپەك و کپە.»[248].

٤ـ١ـ مۆرفۆفۆنیمی {چ} وەك مۆرفیمی پرس: ئەم مۆرفیمە وەك مۆرفیمێکی سەربەخۆ دەتوانێ ڕۆڵی مۆرفیمێکی پرس ببینێ. لەم بارەدا دەبێتە ڕاناوێکی نادیاری پرس و پرسیار دەربارەی فرێزێکی ناوی دەکا، کە بەزۆری ناوەکە ڕۆڵی بەرکار دەبینێ. وەك:

ــ چ دەخۆی؟...چ دەڵێی؟... چ دەکەی؟... دەتەوێ، چ گۆرانییەك بڵێی؟... چ شتێك کاری تێکردوی؟....

ــ چ کاتێك ماوەت دەبێ، گەشتێك بکەین؟... ئارەزوی چ جۆرە فلیمێك دەکەی؟.... چ کارەی؟....

٤ـ٢ـ مۆرفۆفۆنیمی {چ} وەك مۆرفیمی نەرێ: پێویستە ئاماژە بەوە بکرێ، لە دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردیدا جۆرێکی تریش لە دەنگی ⇦چ⇦ هەیە، کە پێچەوانەی هەمو دەنگەکانی تر هەوا لە دەرەوە بۆ ناو دەم دەچێ و بە گیربونی پێشەوەی زمان لە پوکی سەر ددانەکانی پێشەوەی سەرەوە و لەگەڵ هەوڵی مژینی هەوا بۆ ناو دەم، نێوان زمان و مەڵاشو لە پڕ کردنەوەی کونێك لە نێوان پێشەوەی زمان و پوکی سەرەوە و هاتنە ژورەوەی تەوژمی هەوا لە نێوان ددانەکان ئەم دەنگە دروستدەکا، کە تا ڕادەیەکی زۆر هاوشێوەی دەنگی

---

٢٤٧ ئەحمەد موختار بەگی جاف.

٢٤٨ نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو. دەنگسازی. هەولێر. ٢٠١٣. ل٢٥.

⇦چ⇦ی ئاساییە، بەڵام نەختێ ئەستورتر یان قەڵەوترە. ئەم فۆنیمە ئەرکی نەرێ دەبینێ و کوتومت واتای (نەخێر، یان نەء) دەدا. وەك:

ــ پ): ئایا دەچی بۆ بازاڕ؟...   و): {چ}.

ــ پ): دەزانی ئوتومبێل لێخوڕی؟...   و): {چ}.

ــ پ): نانی بەیانیت خواردوە ؟...   و): {چ}.

٦: مۆرفۆفۆنیمی {د}:

فۆنیمی /د/ یەکێکە لە فۆنێمە نەبزوێنە گرەکانی زمانی کوردی، هەندێ جاریش لە ڕەوتی ئاخاوتندا و بەتایبەتی لە کۆتایی وشەکاندا بەرەو کپی دەچێ و دەبێ بە ⇦ت⇦ یان ⇦د⇦ێکی کلۆر. ﴿هەندێ کۆنسنانتی گڕ لە هەندێ شوێنی تایبەتیدا ئەبن بە کپ وەکو (د) لە ووشەی (شاد)دا بە کپی ئەدرکێنرێ چونکە بەرەڵلا ناکرێ﴾٢٤٩.

ئەم فۆنیمە لە ئاستی فۆنۆلۆجیی دیالێکتی ناوەڕاستدا دەتوانێ ببێتە ناوبڕ لە نێوان دو نەبزوێنی هاوشێوە یان لەیەکچودا. بۆ نمونە لەو ڕەگی کارانەی کۆتاییان بە فۆنیمی /ڕ/ یان /ر/ دێ و دەکرێن بە بکەر نادیار لە شێوەزاری سۆرانیی دیالێکتی ناوەڕاستدا، فۆنیمی /د/ دەبێتە ناوبڕی نێوان /ڕ/ یان /ر/ی کۆتایی ڕەگی کارەکان و مۆرفۆفۆنیمی /ر/ی بکەرنادیار. وەك:

ــ کرِدرا، دەکرِدرێ..... برِدرا، دەبرِدرێ.... ژمێردرا / ژمارِدرا، دەژمێردرێ / دەژمارِدرێ.....

ــ بژێردرا / بژاردرا، دەبژێردرێ / دەبژاردرێ... هارِدرا، دەهارِدرێ..... برِدرا، دەبرِدرێ.....

هەورەها لە بنەڕەتدا لەگەڵ پاشگری (اندن)ی پێبەڕاندنیشدا هەمان ڕۆلی ناوبڕی دەگێڕێ لەنێوان هەردو فۆنیمی نەبزوێنی (ن)ی چاوگدا. ﴿لە ئەنجامی بەدوای یەکدا هاتنی دو دەنگی ⇦ن⇦، لە ڕوی دەنگسازیەوە کارێکی زۆر ئاسان نیە، لەبەر ئەوە لە هەندێ ناوچەدا (شێوەزاری سۆرانیی کوردیی ناوەڕاست) دەنگی ⇦د⇦ ئەبێتە ناوبڕ و کاری گۆکردن ئاسان ئەکا. ئەم دەنگە لە ناوچەکانی تردا (کوردیی ژورو و شارەزور) کەم بەکار ئەهێنن. لەو ناوچانەی کە بەکارەهێنرێ، ئەرکی دەنگی ⇦ا⇦ی کەمکردوە، کە مۆرفیمی کاتی ڕابوردوە. خۆی بوەتە نیشانەی چاوگ و ئەرکی مۆرفیمی کاتی ڕابوردوش ئەبینێ. کە لە ڕاستیدا دەنگی

---

٢٤٩ غازي فاتح وةيس. فؤنةتيك. بةغدا. ١٩٨٤. ل٥١.

⇦ا⇦ مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوە و دەنگی ⇦د⇦ تەنیا ناوبڕە«٢٥٠. وەك لەم نمونانەی خوارەوەدا دیارە:

ـ سوتان (چاوگی تێنەپەڕ) + (ن)ی دوەمی چاوگ = سوتانن (چاوگی تێپەڕێنراو) (شێوەزاری سلێمانی)

ـ سوتان (چاوگی تێنەپەڕ) + (د)ی ناوبڕ + (ن)ی دوەمی چاوگ=سوتاندن(چاوگی تێپەڕێنراو)(شێوەزاری سۆرانی)

ـ خنکان (چاوگی تێنەپەڕ) + (ن)ی دوەمی چاوگ = خنکانن (چاوگی تێپەڕێنراو) (شێوەزاری سلێمانی)

ـ خنکان (چاوگی تێنەپەڕ) + (د)ی ناوبڕ + (ن)ی دوەمی چاوگ=خنکاندن(چاوگی تێپەڕێنراو)(شێوەزاری سۆرانی)

لە ئەنجامدا ئەم دەنگی ⇦د⇦ی ناوبڕە سەرباری ئەرکە دەنگسازیەکەی توانیویەتی ڕۆڵی مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوش لە مۆڕفیمی (ا) وەربگرێتەوە یان هاوبەشیی بکا.

جگە لەمەش مۆڕفۆفۆنیمی {د} دەتوانێ لە ڕێزمانی کوردیدا ئەرکی مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو ببینێ. لە چاوگە (د)یەکاندا، مۆڕفۆفۆنیمی {د} کە نیشانەی ئەو جۆرە چاوگانەیە دەبێتە مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوش. وەك:

ـ کردن = (کر) ڕەگی کار + (د) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (ن)ی چاوگ.
کارم کرد.

ـ بردن = (بر) ڕەگی کار + (د) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (ن)ی چاوگ
شتێکت برد.

ـ خواردن = (خوار) ڕەگی کار + (د) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (ن)ی چاوگ نانی خوارد.

ـ مردن = (مر) ڕەگی کار + (د) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (ن)ی چاوگ
نەخۆشەکە مرد.

ـ ناردن = (نار) ڕەگی کار + (د) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (ن)ی چاوگ
نامەکەیان نارد.

٧: مۆڕفۆفۆنیمی {ر}:

---

٢٥٠ عەبدوللا حوسێن ڕەسول. مۆڕفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل١٣٤.

فۆنیمی /ر/ له زمانی کوردیدا هه‌یه و ده‌نگێکی زاری (ده‌مۆکی) له‌رۆکی گڕه و له کاتی گۆکردنیدا نوکی زمان به پانی له پێشه‌وه‌ی مه‌لاشو ده‌سوێ و ته‌وژمی هه‌وا به له‌ره‌له‌ر دێته ده‌ره‌وه‌٢٥١. ﴿بۆ دروست کردنی ئه‌م ده‌نگه سه‌ری زمان ته‌نیا یه‌ك جار به ئه‌سپایی له پشتی دانه‌کانی سه‌ره‌وه ئه‌دا (ڕیزی پێشه‌وه) و ئینجا ئه‌گه‌ڕێته‌وه. ئه‌و هه‌وایه‌ی که له سییه‌کانه‌وه دێته ده‌ره‌وه ته‌نیا یه‌ك جار زمان ئه‌له‌رێنێته‌وه﴾٢٥٢.

له ئاستی ده‌نگسازیدا فۆنیمی /ر/ زۆر جار ده‌بێته ده‌نگێکی ناوبڕ له نێوان دو ده‌نگی بزوێنی به‌دوای یه‌کدا هاتو له دو مۆڕفیمی جیاوازدا. بۆنمونه، له ڕسته‌ی فه‌رماندان‌دا، ئه‌گه‌ر ڕه‌گی کاره‌که به بزوێنێك کۆتایی هاتبێ و پاشگری دوباره‌ی (ه‌وه)ی به‌دوادا بێ، ده‌نگی ⇦ر⇨ ده‌بێته ناوبڕ له نێوانیان (به‌تاییه‌تی له شێوه‌زاری سلێمانی دیالێکتی ناوه‌ڕاستدا). وه‌ك:

ـ ئاوه‌که بخۆره‌وه. - (بـ) مۆڕفیمی ئارایی + (خۆ) ڕه‌گی کار + (ر) ناوبڕ + (ه‌وه) پاشگری دوباره

ـ ده‌رگاکه بکه‌ره‌وه. - (بـ) مۆڕفیمی ئارایی + (که) ڕه‌گی کار + (ر) ناوبڕ + (ه‌وه) پاشگری دوباره

ـ وانه‌که بڵێره‌وه. - (بـ) مۆڕفیمی ئارایی + (ڵ) ڕه‌گ + (ێ) م. داهاتو+ (ر) ناوبڕ + (ه‌وه) پاشگری دوباره

جگه له‌مه‌ش کاتێ به‌رکار وه‌رچه‌رخانی به‌سه‌ردادێ و ده‌بێته (ێ)، له ڕسته‌ی فه‌رماندانی هه‌ندێ کاردا، دیسان ده‌نگی ⇦ر⇨ ده‌بێته ناوبڕی نێوانیان کاری فه‌رماندانه‌که و (ێ)یه‌که. وه‌ك:

ـ شته‌که بده به من. - بـمـده‌رێ.

ـ کتێبه‌کان بخه ناو جانتاکه. - بیا نخه‌ره ناوی.

ـ له‌م ته‌نگانه‌یه‌دا بگه به من. - بـمـگه‌رێ.

مۆڕفۆفۆنیمی {ر} له ڕێزمانی کوردیی دیالێکتی ناوه‌ڕاستدا ئه‌رکی بکه‌رنادری ده‌بینێ و ڕۆلی بکه‌رێکی نادیار ده‌گێڕێ، ئه‌م ئه‌رکه‌ش به دو شێوازی داڕشتن، یان به دو فۆڕمی جیاواز ده‌سته‌به‌ر ده‌کا:

---

٢٥١ ئه‌وڕه‌حمانی حاجی مارف. زمانی کوردی له‌به‌ر ڕۆشنایی فۆنه‌تیکدا. به‌غدا. ١٩٧٦. ل٤٤.

٢٥٢ غازی فاتح وه‌یس. ده‌نگه‌کانی (ڵ)، (ل) وه (ڕ)، (ر) له‌ژێر تیشکی فۆنه‌تیك و فۆنۆلۆژی دا. گۆڤاری زانکۆی سه‌لاحه‌دین. به‌رگی ٨. ژماره ٢. ١٩٨٢. ل١٠٩.

٧-١- مۆڕفۆفۆنیمی {ر} لە بکەرنادیاری ناوی بکەردا: ناوی بکەر (إسم الفاعل) ئەو ناوانەن کە لە {بـ}ی مۆڕفۆفۆنیمی ئارایی یان (نە)ی مۆڕفیمی نەرێ و ڕەگی کار و مۆڕفۆفۆنیمی {ر}ی بکەرنادیار دروست دەبێ. وەك:

ــ بخۆر/نەخۆر. = (نە) م. نەرێ + (خۆ) ڕەگی کار + {ر}م. بکەرنادیار. (ماڵی نەکە، نەخۆری، لۆ چەکمەسۆری).٢٥٣

ــ بکەر.= (فاعل) = {بـ} م. ئارایی + (کە) ڕەگی کار + {ر}م. بکەرنادیار.

ــ بشۆر.= (غەسسالەی جل شوشتن). = {بـ} م. ئارایی + (شۆ) ڕەگی کار + {ر}م. بکەرنادیار.

هەروەها شێوازێکی تری دروستبونی ناوی بکەر، پێکدێ لە ڕەگی کار و مۆڕفۆفۆنیمی {ە}ی نزیککردنەوە وەك مۆڕفیمی بەستن و مۆڕفۆفۆنیمی {ر}ی بکەرنادیار. وەك:

ــ بێژەر. ناوی بکەر) = (بێژ) ڕەگی کار + {ە} م. بەستن + {ر}م. بکەرنادیار.

ــ نوسەر. (ناوی بکەر) = (نوس) ڕەگی کار + {ە} م. بەستن + {ر}م. بکەرنادیار.

ــ خوێنەر. (ناوی بکەر) = (خوێن) ڕەگی کار + {ە} م. بەستن + {ر}م. بکەرنادیار.

ــ بینەر. (ناوی بکەر) = (بین) ڕەگی کار + {ە} م. بەستن + {ر}م. بکەرنادیار.

٧-٢- مۆڕفۆفۆنیمی {ر} لە کاری بکەرنادیاردا: ئەم مۆڕفۆفۆنیمە دەتوانێ ببێتە مۆڕفیمی بکەرنادیار لە ڕابوردو و ڕانەبوردوی کارە تێپەڕە بکەرنادیارەکاندا. «مۆڕفیمی (ر) جگە لە دروستکردنی ئاوەڵناوی بکەر، ئەتوانێ ڕستەی بکەرنادیاریش دروستبکا، بەوەی کە ئەرکی ئەنجامدانی کارێك ئەداتە پاڵ توخمێکی دەستنیشان نەکراو»٢٥٤. واتە، مۆڕفۆفۆنیمی {ر} خودی خۆی ڕاناو یان هێمای ئەو بکەرە نەناسراو یان نادیارەیە کە کارەکە ئەنجام دەدا.

ــ خانوەکە ڕوخێنرا. = (ڕوخێن) ڕەگی کار + (ر) مۆڕفیمی بکەرنادیار + (ا) م. کاتی ڕابوردو + (Ø) بەرکار.

ــ باخەکان دەسوتێنرێن. = د(ە) م.ئێستا +(سوتێن) ڕەگی کار+(ر) م. بکەرنادیار +(ێ) م. داهاتو+(ن) بەرکار.

---

٢٥٣ پەندێکی کوردیی ناوچەی سۆرانیی دیالێکتی ناوەڕاستە.

٢٥٤ عەبدوللا حوسێن ڕەسول. مۆڕفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل١٦٩.

ـ زەویەکان کێڵران. (کێڵ) ڕەگی کار + (ر) مۆرفیمی بکەرنادیار + (ا) م. کاتی ڕابوردو + (ن) بەرکار.

٨: مۆرفۆفۆنیمی {ش}:

فۆنیمی /ش/ دەنگێکی زاری کپە، هەوا لە نێوان مەلاشو و زمانی جۆگەیی بەرەو پوکی سەرەوە دەخشێ. (دەنگێکی کپی پوکە مەلاشوی خشپەییە).٢٥٥

مۆرفۆفۆنێمی {ش} لە ڕێزمانی دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردیدا تەنیا یەك ڕۆلی فراوانی هەیە، کە واتای (هەروەها / بە هەمان شێوە) دەبەخشێ و فرێزی دوەم هاوشێوەی فرێزی یەکەم دەردەخا. «مۆرفیمی /ش/ لە ڕوی ڕستەسازیەوە دەتوانێ بەپێی مەبەستی قسەکەر بچێتە سەر بەشەکانی ڕستە وەك بکەر، بەرکاری ڕاستەوخۆ، بەرکاری ناڕاستەوخۆ، ئاوەڵگوزارە، تەواوکەر، کار..... تەنها ئەرکی بەستن ناگەیەنێ بەڵکو چەندین واتای تر دەدات وەك بۆ بەرانبەر کردن بە واتای بەڵام، تەنانەت، هەروەها، هاوبەش بوون ....تاد. مۆرفیمی /ش/ یەکێکە لەو مۆرفیمانەی کە دەورێکی گرنگی هەیە لە زمانی کوردیدا بە شێوەیەکی بەربلاو و ئاشکرا ڕۆژانە بەکاری دەهێنین»٢٥٦، دەشێ لەگەڵ فرێزی ناوی یان کاری بەکاربێ و بە زۆری فرێزی یەکەم باسناکرێ، چونکە زانراوە. وەك:

ـ (چاوەکەم تۆش پیر دەبی، ڕیشت دەبێتە گۆرەوی ..... وەك بفەرمووی من فلانم، پێت دەڵێن توخوا هەوی؟!)٢٥٧.....

ـ کچەکە کوڕەکەی خۆشدەوێ و کوڕەکەش هەمان هەستی هەیە.

ـ منی مامۆستای دارام و باوکی داراش مامۆستای من بو.

ئەم مۆرفۆفۆنیمە جگە لە ناو و ڕاناوەکان، دەتوانێ بکەری ڕستەیەك لە کاری دوەمیش وەکو یەکەم هاوبەش بکا و ئەم مۆرفۆفۆنیمە ئەلۆمۆرفێکی تری هەیە، کە (یش)ـە. بەڵام ئایا لە بنەڕەتدا «(یش)ە، یان (ش)ە؟...... ئەوە ئەگەیەنێ کە: دوو شت یا زیاتر،

---

٢٥٥ D. N. MacKENZIE. KURDISH DIALECT STUDIES-I. London. ١٩٦١. P٥.

٢٥٦ ساجیدە عەبدوڵلا فەرهادی. لێکۆڵینەوەی چوارەم مۆرفیمی /ش/ لە کوردی ناوەڕاستدا. چەند لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی. هەولێر. ٢٠١٣. ل٩٨،ل٨٩.

٢٥٧ دیوانی حاجی قادری کۆیی. هەولێر. ١٩٨٦. ل٢٧١.

له شتێکی ترا هاوبەشن. جا هەندێ جار ئەوە پیشان ئەدا کە: دوو کردار یا زیاتر هی یەك بکەرن وەکو: هوشیار لە باخەکەی ئەشـخوات و ئەشـبەخشێ و ئەشـفرۆشێ»٢٥٨.

ــ ئازاد جگەرەش دەکێشێ و دەشـخواتەوە.

لە شێوەزاری سۆرانی دیالێکتی ناوەڕاستدا، ئەگەر مۆرفۆفۆنێمی (ش) بەدوای مۆرفیمێك یان وشەیەك هات کۆتایی بە نەبزوێن هابێ، (یـ)ییێکی ناوبڕ دێتە نێوانیان و دەبێتە (یش) و ئەمەش بوەتە هۆی ئەوەی هەندێ جار لە نوسیندا زۆرتر (یش) بەکاربێ. «ئەم مۆرفیمە لە کاتی بەکارهێنانیدا دوو شێوەی هەیە /ش، یش/ واتە دەتوانین ئەم دو شێوەیە بە ئەلۆمۆرفی یەکتر دابنێین، چونکە لە کاتی بەکار هێنانیاندا هیچ لە بابەتەکە ناگۆڕێ و هەر بۆ یەك مەبەست بەکاردەهێنرێن. تەنها جیاوازی نێوانیان ئەوەیە کە ئەگەر ئەو وشەیەی /ش/ەکەی دەچێتە سەری کۆتایی بە بزوێن هاتبوو ئەوا شێوەی /یش/ وەردەگرێت»٢٥٩.

ــ (منیش دەروونم شاد بێ... ملم لە بەند ئازاد بێ...

منیش ئەی مەلی پیرۆز... بە یەك چریکەی پڕ سۆز...

بەستەی وات بۆ ئەخوێنم... کە جوان جوان بتلەرزێنم....)٢٦٠

ــ (ئەم گۆڕەم نیشانەی تاوانی باوکمە، بۆیە منیش تاوانی وام نەکرد)٢٦١. (نوسراوی سەر کێلی گۆڕی ئەبو عەلای مەعەڕڕی)

هەولێرنامەی کتێب

٩: مۆرفۆفۆنیمی {ك}:

فۆنیمی /ك/ دەنگێکی کپی زمانی کوردیە. (/ك/ قوڕگەگیرێکی کپی بە مەڵاشو وتراوە)٢٦٢. هەوای دەرچوی سیەکان بێ ئەوەی دەنگەژێیەکان بلەرێنێتەوە، لە نێوان دواوەی

---

٢٥٨ مەلا شوکر. بەکارهێنانی ئەوزاری "یش" بە پێ ی دەستووری زمانی کوردی. گۆڤاری بەیان. ژمارە ٤. ١٩٧٠. ل١٤.

٢٥٩ ساجیدە عەبدوڵڵا فەرهادی. لێکۆڵینەوەی چوارەم مۆرفیمی /ش/ لە کوردی ناوەڕاستدا. چەند لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی. هەولێر. ٢٠١٣. ل٨٩-٩٠.

٢٦٠ دیوانی گۆران. بەغدا. ١٩٨٠. ل١٠٥-١٠٦.

٢٦١ حەمە حەمەئەمین قادر. کاروانی شیعری نوێی کوردی. بەرگی یەکەم. هەولێر. چاپی دوەم. ١٩٨٧. ل٢١.

٢٦٢ ئێرنیست. ن. ماکاروس. ڕێزمانی کوردی. وەرگێڕانی: برایم میرانی. گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ. ژمارە ١١٥. ئەیلولی ١٩٨٧. ل١٥٦.

زمانی کووڕبووەوە و نەرمەمەڵاشودا پەنگدەخواتەوە و دوایی لەگەڵ دابەزینی لە پڕی کووڕی زمان هەوا بە تەوژم لە دەم دەردەچێ و تەوژمی بە گوڕی هەوای دەرچو دەنگی ⇦ك⇦ دروستدەکا.

لە ئاستی وشەسازیشدا مۆڕفۆفۆنیمی {ك} دەتوانێ ئەرکی مۆڕفیمی ناسیاوی و نەناسیاوی ببینێ، ئەویش لە ئەنجامی سوانی دەنگەکانی دەوروبەری:

٩-١- مۆڕفۆفۆنیمی {ك} لە ڕۆلی مۆڕفیمی ناسیاویدا: لە دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردیدا پاشگری (-ەکە) مۆڕفیمی ناسیاویە. ئەم مۆڕفۆفۆنیمە بە هۆی دیاردە دەنگسازیەکان و سوانی هەردو بزوێنە /ە/ لە پێش و پاشی /ە/ دەنگی ⇦ك⇦، بەتایبەتی کاتێ (-ەکە) دەکەوێتە نێوان دو دەنگە بزوێنی تر، تەنیا دەنگی ⇦ك⇦ەکە دەمێنێتەوە و دەبێتە ئەلۆمۆڕفێکی (-ەکە)ی مۆڕفیمی ناساندن. وەك:

ــ مامۆستا (ناو) + ەکە (نیشانەی ناساندن) + ان (نیشانەی کۆ) = مامۆستاکــان٢٦٣

ــ مامۆستاکــان = مامۆستا (ناو) + (کـ) ئەلۆمۆڕفی ناساندن + ان (نیشانەی کۆ)

ــ پەنجەرە (ناو) + ەکە (نیشانەی ناساندن) + ان (نیشانەی کۆ) = پەنجەرەکــان

ــ پەنجەرەکــان = پەنجەرە (ناو) + (کـ) ئەلۆمۆڕفی ناساندن + ان (نیشانەی کۆ)

ــ شانۆ (ناو) + ەکە (نیشانەی ناساندن) + ان (نیشانەی کۆ) = شانۆکــان

ــ شانۆکــان = شانۆ (ناو) + (کـ) ئەلۆمۆڕفی ناساندن + ان (نیشانەی کۆ)

٩-٢- مۆڕفۆفۆنیمی {ك} لە ڕۆلی مۆڕفیمی نەناسیاویدا: بە هەمان شێوە لە دیالێکتی ناوەڕاستدا پاشگری (یەك / ییێك / ێك / ەك) ئەلۆمۆڕفیمەکانی نەناسیاوین. ئەم مۆڕفۆفۆنیمە بە هۆی هەمان دیاردە دەنگسازیەکان و سوانی دەنگەکانی لە پێش دەنگی ⇦ك⇦، تەنیا دەنگی ⇦ك⇦ەکە دەمێنێتەوە، ئەمەش لەو کاتانەدا کە ناوەکە کۆتایی بە بزوێنی /ە/ بێ و دەبێتە ئەلۆمۆڕفێکی ئەلۆمۆڕفێکی نەناسیاوی، بە تایبەتی لە شێوەزاری سۆرانیدا. وەك:

ــ جامی پەنجەرەك شکا. = پەنجەرەك (ناوی نەناسراو) = پەنجەرە (ناو) + (ك) ئەلۆمۆڕفی نەناسیاوی.

---

٢٦٣ عەبدولواحید موشیر دزەیی. وشەسازی زمانی کوردی. هەولێر. ٢٠١٢. ل٤٠.

ـ كیلۆ تەماتەكـم بۆ بكڕە. - تەماتەك (ناوی نەناسراو) - تەماتە (ناو) + (ك) ئەلۆمۆرفی نەناسیاوی.

ـ پەنجەكـی پێوە نەماوە. - پەنجەك (ناوی نەناسراو) - پەنجە (ناو) + (ك) ئەلۆمۆرفی نەناسیاوی.

١٠: مۆرفۆفۆنیمی {م}:

فۆنیمی /م/ دەنگێكی (دەنگداری لێوەكی لوتیە)٢٦٤. واتە، لە كاتی گۆكردنیدا دەنگەژێیەكان دەلێرێنەوە و هەردو لێوەكان لەسەر یەك دادەخرێن و جیا لە دەنگەكانی پێشتر، هەوا لە لوت دێتە دەرەوە.

مۆرفۆفۆنیمی {م} لە ئاستی ڕێزمانیشدا ڕۆڵێكی بەرچاو دەبینێ، بەوەی دەبێتە ڕاناوی لكاو بۆ كەسی یەكەمی تاك لە هەردو دەستەی خاوەنی و ڕێككەوتن. (م): لە كرمانجیی باشووردا ئەم ڕاناوە لكاوە لەگەڵ كاری تێپەڕ و تێنەپەڕدا بۆ كەسی یەكەمی تاك بەكاردێ، وەك: خواردم. دەخۆم. چووم. دەچم. هەروەها لە حاڵەتی تملك دا، وەك: پێڵاوەكانم. كتێبەكەم. سەرم. دەستم٢٦٥. ئەم مۆرفۆفۆنیمە دەشێ كورتكراوەی ڕاناوی (من)ی سەربەخۆ بێ و لە بنەڕەتدا مۆرفیمێكی ڕەسەنی زمانە هیندۆ ئەوروپییەكان بێ، چونكە لە هەندێ لەو زمانانەدا ئەو فۆنیمە بەشداری لە دارشتنی ڕاناوی كەسی یەكەمی تاك دەكا، وەك ("me"، "my"، "mine").

١٠-١- مۆرفۆفۆنیمی {م} وەكو ڕاناوی لكاوی كەسی یەكەمی تاك لە دەستەی خاوەنی: ئەم مۆرفۆفۆنیمە لە دەستە ڕاناوی لكاوی خاوەنیدا (م، ت، ی، مان، تان، یان)، دەبێتە كەسی یەكەمی تاك (من) و ئەركی خاوەنیی ئەو ناوانە دەگێڕێ كە دەبێتە پاشگریان. بۆ نمونە:

ـ دایكم و باوكم هاتن - دایكی من و باوكی من هاتن.

ـ ماڵەكەم لە ناوەڕاستی شارەكەم دایە. - ماڵەكەی من لە ناوەڕاستی شارەكەی من دایە.

---

٢٦٤ Ernest N. McCarus. A KURDISH GRAMMAR. New York. ١٩٥٨. P.٢١.

٢٦٥ لیژنەی زمانی كوردی. زمانەوانی. گۆڤاری كۆڕی زانیاری عێراق "دەستەی كورد" بەرگی دەهەم. بەغدا. ١٩٨٣. ل٣١٧.

بە هەمان شێوە ئەگەر ئەم مۆرفۆفۆنیمە (ان)ی کۆ وەربگرێ، دەبێتە ڕاناوی لکاو بۆ کەسی یەکەمی کۆ (ئێمە). واتە، (مان = م + ان). ئەم ڕاناوەش دەبێتە خاوەنی ئەو ناوانەی بە دوایانەوە دێ. وەك:

ـ دایکمـــان و باوکمـــان هاتن = دایکی ئێمە و باوکی ئێمە هاتن.

ـماڵەکەمـان لە ناوەڕاستی شارەکەمـان دایە. = ماڵەکەی ئێمە لە ناوەڕاستی شارەکەی ئێمە دایە.

ئەم مۆرفۆفۆنیمە سەرباری ئەرکی خاوەنێتی دەتوانێ، چ وەکو کەسی یەکەمی تاك لە دەستە ڕاناوی لکاوی خاوەنی، چ وەکو کەسی یەکەمی کۆ (بە هاوکاری –ان-ی کۆ) ئەرکی بکەر ببینێ لە لەگەڵ کاری ڕابوردوی تێپەڕ و ئەرکی بەرکار ببینێ لەگەڵ کاری ڕانەبوردوی تێپەڕ:

ئەرکی بکەر لەگەڵ کاری ڕابوردوی تێپەڕ:

ـ خواردم / خواردمـان.... نوسیـم / نوسیـمـان.... کێڵام / کێڵامـــان.... گرتـم / گرتـمـــان. (ڕابوردوی سادە)

ـ

دەمـخوارد/دەمـا نخوارد...دەمـنوسی/دەمـاننوسی...دەمـکێڵا/دەمـانکێڵا...دەمـگرت/دەمـانـ گرت. (ڕابوردوی بەردەوام)

هەوالنامەی کتێب

ئەرکی بەرکار لەگەڵ کاری ڕانەبوردوی تێپەڕ:

ـ دەمـخوا / دەمـا نخوا...... دمـنوسـن / دەمـاننوسـن...... دەمـگری؟ / دەمـانگری؟ (ڕانەبوردو)

ـ بمـخوا / بمـا نخوا...... بمـنوسێ / بمـاننوسێ...... بمـگری. / بمـانگری. (داخوازی)

١٠-٢- مۆرفۆفۆنیمی {م} وەکو ڕاناوی لکاوی کەسی یەکەمی تاك لە دەستەی ڕێککەوتن:

هەروەها مۆرفۆفۆنیمی {م} دەبێتە ڕاناوی لکاوی کەسی یەکەمی تاك لە دەستەی ڕێککەوتن (م. ی. Ø. ین. ن. ن). ئەم مۆرفۆفۆنیمە لەم دەستە ڕاناوەدا ڕۆڵی ڕێککەوتن دەبینێ، لەگەڵ بکەر یا بەرکاری ڕستە بە پێی جۆری کارەکە و ئەو ئەرکەی پێی دەسپێررێ. بۆنمونە:

ـ من قوتابیم. (لەم ڕستەدا (م) دەبێتە بەرکار، چونکە چاوگی بون تێنەپەڕی بەرکاریە).

ـ من سوتام. (لەم ڕستەدا (م) دەبێتە بەرکار، چونکە چاوگی سوتان تێنەپەڕی بەرکاریە).
ـ من هاتم. (لەم ڕستەدا (م) دەبێتە بکەر چونکە چاوگی هاتن تێنەپەڕی بکەریە).
ـ من دەردەچم. (لەم ڕستەدا (م) دەبێتە بکەر چونکە چاوگی دەرچون تێنەپەڕی بکەریە).
ـ ئەو منداڵە چیە؟! هەر بە قسە خواردمی. (لێرەدا (م) بوەتە بەرکار چونکە کارەکە ڕابوردوی سادەی تێپەڕە).
ـ ئەو منداڵە چیە؟! هەر بە قسە دەیخواردم. (لێرەدا (م) بوەتە بەرکار چونکە کارەکە ڕابوردوی بەردەوامی تێپەڕە).
ـ ئەو منداڵە چیە؟! هەر بە قسە دەیخۆم. (لەم ڕستەدا (م) دەبێتە بکەر چونکە کارەکە ڕانەبوردوی تێپەڕە).

١١: مۆرفۆفۆنیمی {ن}:

فۆنیمی /ن/ دەنگێکی گرِی لوتیە. واتە، لە کاتی گۆکردنیدا دەنگەژێیەکان دەلەرێنەوە و لێوەکان دەکرێنەوە، بەڵام پێشەوەی زمان بە پانی بە پوکی سەرەوە دەلکێ و ڕێگەی دەرچونی هەوا نادا و هەوا لە لوتەوە دەردەچێ.

مۆرفۆفۆنیمی {ن} ڕۆڵێکی زۆر فراوان لە ڕێزمانی کوردی دەگێڕێ و بە هۆی واتا بنەڕەتی و گشتیەکەی کە چەمکی (کۆ) دەگەیێنێ، توانیویەتی چەند ئەرکێکی دیار ببینێ، وەك:

١١ـ١ـ مۆرفۆفۆنیمی {ن} لە ئەرکی ڕاناوی لکاوی کەسی دوەمی کۆدا: ئەم مۆرفۆفۆنیمە لە دەستە ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتندا (م. ی. Ø. ین. ن. ن) دەبێتە ڕاناوی کەسی دوەمی کۆ. وەك:
ـ ئێوە کوردن. (لەم ڕستەدا (ن) دەبێتە بەرکار، چونکە چاوگی بون تێنەپەڕی بەرکاریە).
ـ ئێوە دۆڕان. (لەم ڕستەدا (ن) دەبێتە بەرکار، چونکە چاوگی دۆڕان تێنەپەڕی بەرکاریە).
ـ ئێوە هەستان. (لەم ڕستەدا (ن) دەبێتە بکەر چونکە چاوگی هەستان تێنەپەڕی بکەریە).
ـ ئێوە تێدەکۆشن. (لەم ڕستەدا (ن) دەبێتە بکەر چونکە چاوگی تێکۆشان تێنەپەڕی بکەریە).

ــ ئێوه چین؟! هەر بە قسە دەمــخۆن. (لێرەدا (ن) بوەتە بکەر چونکە کارەکە ڕانەبوردوی تێپەڕە).

ــ هەســتــن، تێکۆشــن.... (لەم ڕستانەدا (ن) دەبێتە بکەر چونکە ڕستەی فەرماندانن).

١١ـ٢ـ مۆڕفۆفۆنیمی {ن} لە ئەرکی ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی کۆدا: ئەم مۆڕفۆفۆنیمە لە دەستە ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتندا (م. ی. Ø. ین. ن. ن)، جگە لە کەسی دوەمی کۆ، دەشبێتە ڕاناوی کەسی سێەمی کۆ. وەك:

ــ ئەوان شەهیدن. (لەم ڕستەدا (ن) دەبێتە بەرکار، چونکە چاوگی بون تێنە پەڕی بەرکاریە).

ــ ئەوان خنکان. (لەم ڕستەدا (ن) دەبێتە بەرکار، چونکە چاوگی خنکان تێنە پەڕی بەرکاریە).

ــ ئێوە چون. (لەم ڕستەدا (ن) دەبێتە بکەر چونکە چاوگی چون تێنە پەڕی بکەریە).

ــ ئەوان دادەنیشــن. (لەم ڕستەدا (ن) دەبێتە بکەر چونکە چاوگی دانیشتن تێنە پەڕی بکەریە).

ــ ئەوان بە ئینگلیزی دەخوێنــن. (لێرەدا (ن) بوەتە بکەر چونکە کارەکە ڕانەبوردوی تێپەڕە).

١١ـ٣ـ مۆڕفۆفۆنیمی {ن} لە ئەرکی دروستکردنی ئاوەڵناوی داڕێژراودا: مۆڕفۆفۆنیمی {ن} جگە لە ئەرکی ڕاناوی، هەر بە واتا و چەمکی کۆکردنەوە، بەشداری دەکا لە دروستکردنی هەندێ ئاوەڵناوی داڕێژراودا. بە کردەیەکی واتایی کە دەبێتە پاشگری ناوێك و ئەو ناوە کۆدەکاتەوە لە کەسێك کە دەبێتە هەڵگری ئەو ئاوەڵناوە. وەك:

ــ چڵك (ناو) + ن (مۆڕفیمی ئاوەڵناو داڕێژ) = چڵکــن.

ــ کوڵك (ناو) + ن (مۆڕفیمی ئاوەڵناو داڕێژ) = کوڵکــن.

ــ کرم (ناو) + ن (مۆڕفیمی ئاوەڵناو داڕێژ) = کرمــن.

ــ چڵم (ناو) + ن (مۆڕفیمی ئاوەڵناو داڕێژ) = چڵمــن.

ــ شەرم (ناو) + ن (مۆڕفیمی ئاوەڵناو داڕێژ) = شەرمــن.

١١ـ٤ـ١ـ مۆڕفۆفۆنیمی {ن} لە ئەرکی دروستکردنی چاوگدا: ئەم مۆڕفۆفۆنیمە بە هەمان واتا کرۆك و بنەڕەتیەکەی کۆکردنەوە، توانیویەتی بەناوی (ن)ی چاوگەوە بەشداری بکا لە دروستکردنی هەمو چاوگە کوردیەکاندا. مۆڕفۆفۆنیمی {ن} لەم ئەرکەدا واتا کۆکردنەوەیەکی ئەبستراکتی ڕوت (مجرد) دەگەیێنێ، بەوەی کردەی ڕودانی ڕەگی کارەکە، کە لە ڕابوردودا بە

هەر شێوە و هۆکارێك ڕویاندابێ، کۆیاندەکاتەوە لە فۆڕمێك کە ناونراوە (چاوگ). واتە، ﴿چاوگ لە زمانی کوردیدا پێکهاتوە لە ڕەگی کار و مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو و (ن)ی چاوگ.
چاوگ = ڕەگی کار + مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (ن)ی چاوگ.....
(ن)ی چاوگ مۆڕفیمێکی کۆی بێ لایەنە و ئەنجامدانی کارەکە ناداتە پاڵ هیچ توخمێکی دەستنیشانکراو، بۆیە ڕۆلی مۆڕفیمی کات نامێنێ و کپ ئەبێ﴾٢٦٦. بۆ نمونە:
لە چاوگی سوتاندا، (سوت) ڕەگی کارەکەیە کە چەمك و واتای کرداری سوتانی هەڵگرتوە، ئینجا ئەم کردارە بە هەر جۆر و هۆکارێك بێ، مۆڕفیمی (ا)ی کاتی ڕابوردوش چەمکی کاتی ڕابوردو دەخاتە سەر کردەی سوتان لە ڕابوردودا، بەڵام (ن)ی چاوگ هەمو ئەو کردەی سوتانانەی کە لە ڕابوردودا ڕویانداوە بە هەر شێوە و جۆر و هۆکارێك بن، کۆدەکاتەوە و واتایەکی گشتی و ڕەها بە فۆڕمی سوتان دەبەخشێ، کە هەمو کردارێکی سوتان بگرێتەوە، بە ئاگر بێ، بە ئاوی گەرم بێ، بە تیشکی خۆر، هەورەتریشقە، ئەوین....هتد. بەم پێیە سەرجەم چاوگەکان پێکدێن لە ڕەگی کار و یەکێ لە مۆڕفیمەکانی کاتی ڕابوردو (ا/ ی/ و/ د/ ت) و مۆڕفۆفۆنیمی {ن}ی کۆ، کە پێی دەوترێ (ن)ی چاوگ:
ـ کێڵ (ڕەگی کار) + ا (مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) = کێڵان (چاوگ).
ـ نوس (ڕەگی کار) + ی (مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) = نوسین (چاوگ).
ـ ب (ڕەگی کار) + و (مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) = بون (چاوگ).
ـ کرد (ڕەگی کار) + د (مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) = کردن (چاوگ).
ـ کەو (ڕەگی کار) + ت (مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) = کەوتن (چاوگ).

١١ـ٤ـ٢ـ مۆڕفۆفۆنیمی {ن} لە ئەرکی تێپەڕاندنی چاوگدا: هەمان مۆڕفۆفۆنیمی {ن}ی کۆ کە ناونرا بە (ن)ی چاوگ، دەتوانێ ئەرکی تێپەڕاندنی چاوگە تێنە پەڕەکانیش ببینێ، بەوەی جارێکی تر (ن)ێکی تری چاوگ دەخرێتە سەر چاوگە تێنە پەڕەکە و دەیگۆڕێ بۆ تێپەڕ:

---

٢٦٦ عەبدوللا حوسێن ڕەسول. مۆڕفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل٩٧+٩٩.

ـــ ســـوتـان (چاوگی تێنەپەڕ) + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) = سوتـانن (چاوگی تێپەڕێنراو).

ـــ شکان (چاوگی تێنە پەڕ) + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) = شکانن (چاوگی تێپەڕێنراو).

ـــ ڕژان (چاوگی تێنە پەڕ) + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) = ڕژانن (چاوگی تێپەڕێنراو).

بۆ لێکدانەوی ئەو وەرچەرخانە، تێبینی ئەم خاڵانە دەکرێ:

١ـ لەم وەرچەرخانەدا تێکڕای چاوگە تێنە پەڕەکە (سوتـان، شکان، ڕژان....) وەك ڕەگی کارێکی تێپەڕ ڕەفتاری لەگەڵ دەکرێ.

٢ـ مۆڕفیمی (ا)ی کاتی ڕابوردو، ئەگەرچی وەکو جاران ڕەفتار دەکا و لە ڕانەبوردودا دەبێ بە (ێ)ی داهاتو، بەڵام لە چاوگی تێپەڕێنراودا جێگرەوەیەکی بۆ پەیدا دەبێ، کە لە زمانی ستانداردی ناوەڕاست و شێوەزاری سۆرانی و موکری..دا مۆڕفۆفۆنیمی (د)ـە و لە شێوەزاری سلێمانیشدا سفرە (Ø) و دەرناکەوێ. ئەم فۆنیمی /د/ەیش جگە لە ئەرکی مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو ڕۆلی ناوبڕێکیش دەبینێ و ئاسانکاری دەکا بۆ دەربڕینی دو فۆنیمی /ن/ بەدوای یەکدا.

٣ـ مۆڕفۆفۆنیمی {ن} جارێکی تر سەرلەنوێ دەتوانێ هەمان ڕۆلی پێشتری ببینێ و ببێتەوە (ن)ی چاوگ، بەمەش چاوگەکە لە تێنە پەڕەوە دەکاتە تێپەڕ[٢٦٧]:

ـــ ســـوتـان (چاوگی تێنە پەڕ) + (د/ Ø) م. ڕابوردو + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) = سوتـاندن / سوتـانن

ـــ شکان (چاوگی تێنە پەڕ) + (د/ Ø) م. ڕابوردو + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) = شکاندن / شکانن

ـــ ڕژان (چاوگی تێنە پەڕ) + (د/ Ø) م. ڕابوردو + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) = ڕژاندن / ڕژانن

بە هۆی ئەم کردەیە زۆر جار ناوی دەنگە سروشتیەکانیش وەك (زیڕە، زریکە، فیکە، گرمە، هاڕە، بۆڕە، چریکە، شیڕە، قوقە.... هتد) دەکرێن بە چاوگی تێپەڕێنراو، تەنانەت هەندێ جار ناویش دەخرێنە ناو (بەتایبەتی ناوە عەرەبییەکان) ئەو قاڵبە دەکرێن بە کاری تێپەڕێنراو، وەك (شیعر، نرخ، شەرع، ڕەنگ، حیزب، عەرەب، کورد ....) یان ئاوەڵناوی وەك (گەوج، عالم،...):

---

٢٦٧ بۆ وردەکاری و زانیاریی زۆرتر بڕوانە: تێپەڕاندن لە ل١٣٠-١٣٦. لە عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. مۆڕفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥.

ــ زیڕە (ناو) + ا (م.ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) = زیڕان (چاوگی تێنە پەڕ)،

زیڕان (چاوگی تێنە پەڕ) + د (م.ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) = زیڕاندن (چاوگی تێپەڕ).

ــ شیعر (ناو) + ا (م.ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) = شیعران (چاوگی تێنە پەڕ)،

شیعران (چاوگی تێنە پەڕ) + د (م.ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) = شیعراندن (چاوگی تێپەڕ).

ــ گەوج (ناو) + ا (م.ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) = گەوجان (چاوگی تێنە پەڕ)،

گەوجان (چاوگی تێنە پەڕ) + د (م.ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) = گەوجاندن (چاوگی تێپەڕ).

لەم چاوگە پێپەڕێنراوانەدا تێبینی ئەوە دەکرێ، بە فۆڕمی تێنە پەڕ لە زماندا بەکارنایێ.

١٢: مۆڕفۆفۆنیمی {و}:

فۆنیمی /و/ یەکێکە لەو دەنگانەی لە دەنگسازیی کوردیدا پانتاییەکی زۆرتری لە هەمو فۆنێمەکانی تر گرتوە، بەوەی پتر لە شێوەیەکی گۆکردنی هەیە و بە پێی کەوتگەی لە بڕگەدا جۆری بزوێن و نەبزوێنی هەیە. زۆربەی زمانەوانەکان پتر لە فۆنێمێکیان بۆ دەنگی ⇨و⇨ دەستنیشان کردوە[٢٦٨]، وەك ⇨و⇨ی کورت و ⇨وو⇨ی درێژ[٢٦٩]، ⇨و⇨ هەروەها ⇨وو⇨ی بزوێن و ⇨و⇨ی نەبزوێن[٢٧٠]. لە بنەڕەتدا هەر چوار جۆری ئەم دەنگە: کورت، درێژ، بزوێن و نەبزوێن هەر هەمان فۆنیمن و بە پێی کەوتەگەی بڕگەییان و دەنگەکانی دەوروبەری گۆڕانی بەسەر دادێ و کورت و درێژ دەبێتەوە و بە پێویست نازانرێ بە فۆنیمی جیاواز دابنرێن، یان بە پیتی جیاواز بنوسرێن. تەنانەت ئەو وشانەی بە هۆی کورتی و درێژی دەنگی ⇨و⇨ واتایان دەگۆڕێ زۆر دەگمەنن و هەرە باوەکەیان هەردو وشەی (کوڕ) و (کووڕ)ن. بۆیە هیچ گونجاو و لۆجیك نیە، تەنیا بۆ وشەیەك گرفتێکی گەورە لە زمان دروستبکەین پیتی (وو) دروستبکەین، کە تەنانەت نوسەرە ناودارەکانیش لە ڕاستی و دروستی یەك واو و دو واو هەڵە دەکەن. ڕاستیە فۆنۆلۆجیەکەشی ئەوەیە، کە وشەی (کوڕ) سێ

---

٢٦٨ ئەورەحمانی حاجی مارف. زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا. بەغدا. ١٩٧٦. ل٢٨.

٢٦٩ تەوفیق وەهبی. دەستووری زمانی کوردی. جیزمی یەکەم. بەغدا. ١٩٢٩. ل٥.

٢٧٠ نوری عەلی ئەمین. ڕێزمانی کوردی. سلێمانی. ١٩٦٠. ل١١-١٢.

فۆنیم واتە، سێ پیتە (ك + و + ڕ) و وشەی (کووڕ) چوار فۆنیم واتە، چوار پیتە (ك + و + و + ڕ)، ئەگەر وشەیەکی ناباوی دەگمەنی تریش لەم شێوەیە هەبێ، دەتوانرێ بە چوار پیت دابنرێ[271].

مۆرفۆفۆنیمی {و} لە ڕێزمانی دیالێکتی ناوەڕاستدا ڕۆلێکی فراوان دەگێڕێ و چەند ئەرکێکی گرنگ دەبینێ. سەرجەم ئەرکەکانی مۆرفیمی (و) دەگەڕێنەوە بۆ واتا بنجی و شاراوەکەی لەخۆی دەگرێ، کە بریتیە لە گەیاندنی چەمکی دوری. واتە، پێچەوانەی مۆرفۆفۆنیمی {ە} کە واتای نزیکی دەگرتە خۆی، مۆرفۆفۆنیمی {و} ئاماژە بە هەر شتێك دەکا کە دور بێ. ﴿مۆرفیمی (ە) واتایەکی گشتیی هەیە و چەمکی (نزیکی) ئەدا، بەڵام مۆرفیمی (و) واتا گشتیەکەی چەمکی (دوری) ئەدا. ئەم دو مۆرفیمە لە زمانی کوردیدا زۆر بەکاردێن و ڕۆلی گرنگ ئەبینن و چەندین فۆرمی تایبەتییان لێ دروست ئەبێ. مۆرفیمی (ە) هێمایە بۆ هەر شتێکی نزیك، بەبێ دەستنیشانکردن (دون التحدید). مۆرفیمی (و)ش هێمایە بۆ هەر شتێکی دور، بێ دەستنیشانکردن. دوریش واتە، نە من، نە تۆ. لە من و تۆ بترازێ هەمو شتێك لە گەردوندا دورە، ئەگەر ماوەی نێوانمان هەرچەندێك بێ.﴾[272]. ئەو ئەرکانەی مۆرفۆفۆنیمی {و} لە ڕێزمان دەیانبینێ، بریتین لە:

١١ـ١ـ مۆرفۆفۆنیمی {و} وەك مۆرفیمی کاتی ڕابوردو:

لە زماندا کاتی ئێستا نزیکترین کاتە و دەمی ئاخاوتن دەگەیێنێ، بۆیە مۆرفۆفۆنیمی نزیکی {ە}ی بۆ دانراوە، بەڵام کاتی ڕابوردو پێش دەمی ئاخاوتنە، واتە نزیك نیە و دورە، مۆرفۆفۆنیمی {و}ش لە بنەڕەتدا واتای دوری دەدا بۆیە یەکێ لە ئەرکەکانی گەیاندنی واتای کاتی ڕابوردوە. لەو چاوگە (و)ییەکاندا، مۆرفۆفۆنیمی {و} دەبێتە نیشانەی چاوگەکە و مۆرفیمی کاتی ڕابوردو:

ــ بون (چاوگ) = بـ (ڕەگی کار) + و (مۆرفیمی کاتی ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) = گرفتەکە چارەسەر بـو.

ــ چون (چاوگ) = چـ (ڕەگی کار) + و (مۆرفیمی کاتی ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) = ئازاد چـو بۆ قوتا بخانە.

---

٢٧١ بۆ وردەکاری و زانیاریی زۆرتر بڕوانە: عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل١٥٣-١٥٥.

٢٧٢ هەمان سەرچاوە. ل٨٠.

ــ دروون (چاوگ) = درو (ڕەگی کار) + و (مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) = جلەکانم درو٢٧٣.

ــ فەرموون (چاوگ) = فەرمو (ڕەگی کار) + و (مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) = مامۆستاکە فەرموی

١١ـ٢ـ مۆڕفۆفۆنیمی {و} وەك مۆڕفیمی ئاوەڵناوی کراو:

ئاوەڵناوی کراو (إسم مفعول)، سیفەتێکی کاتیە دەدرێتە پاڵ کەسێکی دەستنیشاننەکراو، واتە کەسێکی دوری نەناسراو، دەکرێ دواتر لە ڕستەدا بە هۆی ڕاناوە لکاوەکانی دەستەی ڕێککەوتن دەستنیشانبکرێ، واتە تاکو نەکەوێتە ڕستە لە ئاستی وشەسازیدا کەسەکە دیارنەکراوە. ئاوەڵناوی کراو پێکدێ لە ﴿ڕەگی کار + مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو (ا/ ی/ و/ د/ ت) + (و)ی مۆڕفیمی ئاوەڵناوی کراو کە هێمایە بۆ کەسێکی نادیار﴾.

ــ (سوتـ) ڕەگی کار + (ا) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (و) مۆڕفیمی ئاوەڵناوی کراو = (سوتاو) ئاوەڵناوی کراو.

ــ (ڕز) ڕەگی کار + (یـ) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (و) مۆڕفیمی ئاوەڵناوی کراو = (ڕزیـو) ئاوەڵناوی کراو.

ــ (مـر) ڕەگی کار + (د) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (و) مۆڕفیمی ئاوەڵناوی کراو = (مردو) ئاوەڵناوی کراو.

ــ (نوسـ) ڕەگی کار + (تـ) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (و) مۆڕفیمی ئاوەڵناوی کراو = (نوسـتو) ئاوەڵناوی کراو.

ــ (لەناوچـ) ڕەگی کار + (و) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (و) مۆڕفیمی ئاوەڵناوی کراو = (لەناوچو و) ئاوەڵناوی کراو.

ــ (بەربـ) ڕەگی کار + (و) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (و) مۆڕفیمی ئاوەڵناوی کراو = (بەربـو و) ئاوەڵناوی کراو.

لە بنەڕەتدا مۆڕفیمی (ر)ی بکەرناردیار کە هێمایە بۆ بکەرێکی نەناسراو پێچەوانی (و)ی مۆڕفیمی ئاوەڵناوی کراوە، کە دەگەڕێتەوە بۆ بەرکارێکی نادیار. وەك لە نمونەکانی (سوتێنەر >< سوتێنراو، تێکدەر >< تێکدراو، .....).

هەواڵنامەی کتێب

---

٢٧٣ لە هەندێ ناوچەدا (سۆران و دەوروبەری) دەبێتە دروین و ڕستەکە بەم شێوەی لێ دێ: جلەکانم دروی.

ئەم مۆرفۆفۆنیمە بە هەمان ئەرکی مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو[274]، بەشداری دەکا لە دارشتنی ڕستەی هەواڵداری لە دەمکاتی ڕابوردوی تەواو. ﴿لە ڕابوردوی تەواودا (و)ی مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو، دوای مۆرفیمی کاتی ڕابوردو دێ و ئینجا ڕاناوی لکاوی بکەر دێ کە لە دەستەی خاوەنیە و دوای ئەوە (ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستا دێ، دوای ئەویش ڕاناوی لکاوی بەرکار دێ، کە لە دەستەی ڕێککەوتنە﴾[275]. وەك:

لە کاری تێپەڕدا:

ــ گرتـومە = (گر) ڕەگ + (ت) م.ڕابوردو + (و) م.ئاوەڵناوی کراو + (مـ) بکەر + (ە) م.ئێستا + (∅) بەرکار.

ــ کوشتویانن = (گر) ڕەگ + (ت) م.ڕابوردو + (و) م.ئاوەڵناوی کراو + (یانـ) بکەر + (∅) م.ئێستا + (ن) بەرکار.

لە کاری تێنە پەڕی بکەریدا:

ــ خەوتـون = (خەو) ڕەگ + (ت) م.ڕابوردو + (و) م.ئاوەڵناوی کراو + (∅) م.ئێستا + (ن) بکەر.

ــ چـو وە = (چـ) ڕەگ + (و) م.ڕابوردو + (و) م.ئاوەڵناوی کراو + (ە) م.ئێستا + (∅) بکەر.

لە کاری تێنە پەڕی بەرکاریدا:

ــ مـردوە = (مـر) ڕەگ + (د) م.ڕابوردو + (و) م.ئاوەڵناوی کراو + (ە) م.ئێستا + (∅) بەرکار.

ــ ڕوخـاون = (ڕوخـ) ڕەگ + (ا) م.ڕابوردو + (و) م.ئاوەڵناوی کراو + (∅) م.ئێستا + (ن) بەرکار.

١١ـ٣ـ مۆرفۆفۆنیمی {و} وەك مۆرفیمی بەستن:

---

٢٧٤ هەندێ ئاوەڵناو هەن، لەوە دەچێ بە هەمان سیستەم داڕێژرابن، بەڵام بنچینە کۆنەکەیان بە تەواوی دارنەماوە. بۆ نمونە: (زیندو لە زیندەگیەوە، هەروەها ماندو، تینو،....).

٢٧٥ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. پوختەیەکی وردی ڕستەسازیی کوردی. چاپی دوەم. هەولێر. ٢٠٠٦. ل١٦.

مۆڕفۆفۆنیمی {و} جگە لەم ئەرکانەی سەرەوە دەتوانێ ڕۆلی مۆڕفیمی بەستنیش ببینێ و دو وشە یان دو ڕستە بەیەك ببەستێتەوە. لە بنچینەدا مۆڕفیمی بەستنی (و) لە ئامرازی بەستنی (وە) هاتوە. تا ئێستاش ئامرازی (وە) لە سەرەتای پەرەگراف یان ڕستەی نوێ بەکاردێ، وەك دەوترێ: (وە هەروەها.....، وە لە دوای ئەوە....، وە بەم شێوەیە...، وە لە ئەنجامدا....هتد). ئامرازی بەستنی (وە) پێکهاتوە لە دو مۆڕفۆفۆنیم «{و} + {ە} = وە». مۆڕفیمی (و) واتای دوری دەدا و ئاماژە بە وشە یان ڕستەی پێشتر دەکا کە بە بەراورد لەگەڵ تازەکە دەبێتە دورتر و مۆڕفیمی (ە)یش ئاماژە بە وشە یان ڕستە تازەکە دەکا کە نزیکترە. واتە، «ئەوەی پێشتر (دورتر) بە مۆڕفیمی (و) هێمای بۆ ئەکەین و ئەوەی دواتر (نزیکتر) بە مۆڕفیمی (ە) هێمای بۆ ئەکەین»٢٧٦. بۆ نمونە:

ـ ئازاد هات وە نەوزاد هات. = ئازاد وە نەوزاد هاتن. = ئازاد و نەوزاد هاتن.

ـ نەژاد نەیخوێند، وە لە ئەنجامدا دەرنەچو. = نەیخوێند وە دەرنەچو. = نەیخوێند و دەرنەچو.

لە ئەنجامی ئیکۆنۆمی زمان و کورتبونەوەی زمان بزوێنە کورتەکە /ە/ سواوە و تەنیا مۆڕفۆفۆنیمی {و} ماوەتەوە. هۆکارێکی تری کەم بەکارهێنانی دەگەڕێتەوە بۆ هاوشێوە بونی لەگەڵ (و)ە کراوەکەی (حەرف عەتف)ی عەرەبیە و هەندێ کەس وا دەزانن یان بۆنی ئەوەی لێ دەکەن کە لە عەرەبیەوە هاتوە، هەرچەندە لە ڕەسەندا کوردیە.

١١ـ٤ـ مۆڕفۆفۆنیمی {و} وەك مۆڕفیمی وشەداڕێژ: هەندێ جار مۆڕفۆفۆنیمی {و} وەکو پاشگرێك دەچێتە دوای وشەیەك و وشەیەکی تری نوێی لێ دروستدەکا، بەتایبەتی دەچێتە دوای ناوێك و دەیگۆڕێ بۆ ناوێکی تر، کە لە خۆی نزیکە لە ڕوی واتاوە. وەك:

ـ بێز (=قێز= بە پیس دانانی خواردنێك) + (و) پاشگری وشەداڕێژ = بێزو (مەگیرانی)٢٧٧.

ـ دان (= دانەوێڵە = دەغڵ و دان) + (و) پاشگری وشەداڕێژ = دانو (گەنمی کوڵاو).

ـ جوان (= گەنج = شۆخ) + (و) پاشگری وشەداڕێژ = جوانو (بێچوی ئەسپ).

---

٢٧٦ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. مۆڕفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل١٣٩.

٢٧٧ عەلی نانەوازادە. فەرهەنگی کوردیی هەرمان. بەرگی یەکەم. (ئا-ب). هەولێر. ٢٠٠٥. ل٤٩٤.

ــ کەند (شوێنی چاڵ) + (و) پاشگری وشەداڕێژ = کەنــدو (شوێنی هەڵگرتنی دانەوێڵە = سایلۆ).

تێبینی ئەوە دەکرێ جگە لەو ئەرکانەی سەرەوە، مۆرفۆفۆنیمی {و} دەتوانێ لە شێوەزاری سۆرانی بەتایبەتی ناوچەی ڕواندز و دەوروبەری ڕۆلی ڕاناوی لکاوی خاوەنی بۆ کەسی دوەمی کۆ (تان) ببینێ، ئەم ئەرکە لە شێوەزاری سلێمانیش دەبیسرێ. وەك:

ــ کچەکەو یا بە شو؟. ــ ماڵەکەو لە کوێیە؟ (شێوەی ئاخاوتنی سلێمانی).

ــ کیژو بە مێرد دا؟. ــ مارو لە کێندەرێیە؟ (شێوەی ئاخاوتنی ڕواندز).

ــ نانــو خوارد؟ ــ تڕومبێلــو کڕی؟ (شێوەی ئاخاوتنی ڕواندز).

١٣: مۆرفۆفۆنیمی {ۆ}:

فۆنیمی /ۆ/ یەکێکە لە دەنگە بزوێنەکانی زمانی کوردی. لە شێوە و شوێنی دروستبونی هاوشێوەی /و/ی بزوێنە و تەنیا جیاوازیی لەگەڵیدا ئەوەیە لە دەربڕیندا بە هۆی فراوانبونی بۆشایی دەم، قەڵەوتر و کراوەتر گۆ دەکرێ، واتە لە گۆکردندا دەنگێکی تێکەڵ لە هەردو بزوێنی /ە/ و /و/. هەربۆیەش لە ڕەوتی ئاخاوتندا هەندێ جار لە هەندێ وشەدا ئەم دو بزوێنە تێکەڵ دەبن و فۆنیمی /ۆ/ دروستدەکەن. وەك:

ــ مامــوەســتا کــەونەکەمان بــوەتە ســەرپەرشــتیار. = مامــۆســـتا کــۆنــەکەمان بــۆتــە ســەرپەرشــتیار.

ــ ئەو شــەو لە ئاهەنگەکەدا هیچ داب و نەریتێك پەیڕەو نەکرا. = ئەو شــۆ لە ئاهەنگەکەدا هیچ داب و نەریتێك پێڕۆ نەکرا.

مۆرفۆفۆنیمی {ۆ} لە ئاستی ڕێزماندا چەند ڕۆلێکی کەمی هەیە و دەتوانێ وەکو مۆرفیمی بانگکردن و بچوککردنەوە ئەرك ببینێ:

١٣-١- مۆرفۆفۆنیمی {ۆ} وەك مۆرفیمی بانگکردن: بەهۆی قەڵەوی بەرزی دەنگی فۆنیمی /ۆ/ بەتایبەتی کە دەنگێکی گڕە و لەبەر ئەوەی بزوێنە دەتوانرێ بە پێی پێویست درێژ بکرێتەوە، وەکو مۆرفیمی بانگکردن بەکارهاتوە، بەتایبەتی لە شێوەزاری سۆرانیی دیالێکتی ناوەڕاست و تایبەتیتر بۆ ڕەگەزی نێر:

ــ هــۆ کابرا! لە کێڵگەی مینەکان وەرە دەرەوە. ــ کاکــۆ! وازی لێ بێنە.

ــ هــۆ براکەم! تــۆ لە کوێی؟. ــ خاڵــۆ! کەی دەچی بۆ شار؟

ــ بابــۆ! بۆ وەڵامم نادەیتەوە؟. ــ شــوانــۆ! ئاگاداری مەڕەکانت بە.

١٣ـ١ـ مۆڕفۆفۆنیمی {ۆ} وەك مۆڕفیمی بچوككردنەوە: ئەم مۆڕفۆفۆنیمە زۆر جار وەك مۆڕفیمێكی بچوككردنەوە، دەبێتە هاوكارێك بۆ داڕشتنی ناوە بچوككراوەكان. لە كردەی بچوككردنەوەی ناوەكاندا، بەشێك لە كۆتایی ناوەكە دەكرتێ و لە شوێنی ئەو مۆڕفۆفۆنیمی {ۆ} دادەنرێ و ڕۆلی بچوككردنەوەی ناوەكە دەگێڕێ. ئەم دیاردەیە پتر لە ناوەكانی ڕەگەزی نێر ڕودەدا، بۆیە ئەم مۆڕفیمە جگە لە ئەركی بچوككردنەوە، ئەركی مۆڕفیمی ڕەگەزی نێریش دەبینێ، وەكو لە بڕگەی سەرەوەش ڕویدا، ئەمەش یەكێكە لە گرفتەكانی بیردۆزە یا پێناسەی مۆڕفیم، كە هەندێ جار پتر لە واتایەك دەگرێتە خۆی. نمونەی ناوە بچوككراوەكان وەك:

ــ (شێرزاد) ناوی تەواو – (زاد) بەشی كرتاو = (شێر) بەشی ماوە + (ۆ) م.بچوككردنەوە + (شێرۆ) ناوی بچوككراوە.

ــ (شاخەوان) ناوی تەواو – (ەوان) بەشی كرتاو = (شاخ) بەشی ماوە + (ۆ) م.بچوككردنەوە + (شاخۆ) ناوی بچوككراوە.

ــ (ڕەمەزان) ناوی تەواو – (ەزان) بەشی كرتاو = (ڕەم) بەشی ماوە + (ۆ) م.بچوككردنەوە + (ڕەمۆ) ناوی بچوككراوە.

هەواڵنامەی كتێب

١٤: مۆڕفۆفۆنیمی {ی}:

فۆنیمی /ی/ وەكو فۆنیمی /و/ یەكێكە لە فۆنیمە نیمچە بزوێنەكانی زمانی كوردی. واتە، بە پێی كەوتگەی لە بڕگەدا دەشێ بزوێن یا نەبزوێن بێ. ئەگەر بزوێنێكی تر لە بڕگە هەبێ، فۆنیمی /ی/ دەبێتە نەبزوێن و بە پێچەوانە، لەكاتی نەبونی بزوێن لە بڕگەدا فۆنیمی /ی/ دەبێتە بزوێن. ئەم فۆنیمە ئەگەر بزوێن بێ یان نەبزوێن، كورت بێ یان درێژ، هەمان دەرچە و شوێنی دروستبونی هەیە. دەنگی ⇦و⇦ دەنگێكی گڕە و لە كاتی دروستبونی دەنگەژێیەكان دەلەرێنەوە و دواوەی زمان گرمۆڵە دەبێ و لەگەڵ نەرمە مەڵاشودا كونێكی پانی قەبارە ناوەندی دەهێڵنەوە و پێشەوەی زمان بە پانی لێژ دەبێتەوە بەرەو پێشەوەی پوكی خوارەوە بە بنی ڕیزە ددانە بڕەرەكانی خوارەوە دەنوسێ و لێوەكان بە كراوەیی كەمێك بەرەو تەنشتەكان دەكشێن و هەوا بە بێ بەربەست دێتەدەرەوە.

مۆڕفۆفۆنیمی /ی/ لە ئاستی دەنگسازیدا هەندێ جار وەكو فۆنیمێكی نەبزوێن ڕۆلی ناوبڕ دەبینێ لە نێوان دو بزوێندا. واتە، «پیتی (ی) ئەبێتە ناوبڕ لە نێوان دو پیتە

بزوێندا، لەم بارەدا خۆی ئەبێتە نەبزوێن، چونکە پیتی (ی) پیتێکی نیمچە بزوێنە و لە گۆکردنیدا دەم کەم ئەکرێتەوە، بۆیە ئەتوانی وەك بزوێن و نەبزوێن ڕەفتار بکا»[278]. وەك:

ــ (چوبایـە)ڕابوردوی خۆزگەیی=(چو)ڕابوردوی سادە+(بـ)م.ئارایی + (ا)م.ڕابوردو + (یـ)ناوبڕ+(ە)م.ئێستا+(∅)ك٣تاك.

ــ (هەیـە) هەواڵدانی ئێستا =(هە)م.خاوەنی + (∅)م.ئارایی + (یـ)ناوبڕ + (ە)م.ئێستا + (∅)ك٣تاك.

ــ (هەستایـەوە) هەواڵدانی ڕابوردو = (هەستا)ڕابوردوی سادە + (یـ)ناوبڕ + (∅) ڕاناوی کەسی ٣ تاك + (ەوە) پاشگری دوبارە.

ــ (هەستایـە سەرپێ)ڕستەی ڕابوردو =(هەستا)ڕابوردوی سادە+(یـ)ناوبڕ +(ە)م.بەستن+(∅)ك٣تاك+(سەرپێ) تەواوکەر.

ئەم مۆڕفۆفۆنیمە هەروەك لە دەنگسازیدا هاوشێوەی فۆنیمی /و/ە، بەوەی هەردوکیان نیمچە بزوێنن، لە ڕێزمانیشدا ئەرکەکانی هاوشێوەی مۆڕفۆفۆنیمی {و}ە، چونکە هەمان واتای بنەڕەتی دوری دەبینێ. «لە بنجدا مۆڕفیمەکانی (ی، و) هێمای توخمێکی دەستنیشاننەکراوی دورن، ... لە هەندێ ناوچەدا (کوردی باکور، لوڕستان) مۆڕفیمی (ی) لە بری (و)ش بەکاردێ»[279]. ئەم مۆڕفۆفۆنیمە وەکو {و}ی هاوشێوەی دەتوانێ کۆمەڵێك ئەرك ببینێ، وەك:

١٤ـ ١ـ مۆڕفۆفۆنیمی {ی} لە ڕۆڵی مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو: وەك پێشتر ئاماژەی پێکرا، لەبەر ئەوەی دەمکاتی ڕابوردو کاتێکی دورە بە بەراورد لەگەڵ کاتی ئێستا و مۆڕفیمی (ی)ش وەکو مۆڕفیمی (و) واتای دوری دەدا، بۆیە بە هەمان شێوە وەکو مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو بەکاردێ و لە چاوگە (ی)یەکاندا جگە لەوەی وەکو نیشانەی چاوگ ناوبراوە، دەبێتە مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو:

ــ (کـڕیـن) چاوگی یایی = (کـــڕ) ڕەگ + (یـ) م.ڕابوردو + (ن) نونی چاوگ. = من پێنوسێکم کـڕی.

ــ (نوسیـن) چاوگی یایی = (نوسـ) ڕەگ + (یـ) م.ڕابوردو + (ن) نونی چاوگ. = تۆ نامەیەکت نوسی.

---

٢٧٨ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. مۆڕفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل٨٥.

٢٧٩ هەمان سەرچاوە. ل١١٠.

ـ (فـڕيـن) چاوگی یایی = (فــڕ) ڕەگ + (یـ) م.ڕابوردو + (ن) نونی چاوگ. = كــەوەكــە فــڕی.

١٤ـ٢ـ مۆرفۆفۆنیمی {ی} وەكو ڕاناوی لكاوی كەسی دوەمی تاك: یەكێ لە ئەركەكانی ئەم مۆرفۆفۆنیمە دەبێتە ڕاناوی لكاو بۆ كەسی دوەمی تاك لە دەستە ڕاناوی ڕێككەوتن (م. ی. Ø. ین. ن. ن). بۆ نمونە:

ـ مـن هاتـم. ({م} ڕاناوی كەسی یەكەمی تاكە). ـ ئێمە هاتـین. ({ین} ڕاناوی كەسی یەكەمی كۆیە).

ـ تـۆ هاتـی. ({ی} ڕاناوی كەسی دوەمی تاكە). ـ ئێـوە هاتـن. ({ن} ڕانـاوی كەسـی دوەمـی كـۆ).

ـ ئەو هاتØ. ({Ø} ڕاناوی كەسی سێیەمی تاكە). ـ ئەوان هاتـن. ({ن} ڕانـاوی كەسـی سێیەمی كـۆ).

١٤ـ٣ـ مۆرفۆفۆنیمی {ی} وەكو ڕاناوی لكاوی كەسی سێیەمی تاك: ئەركێكی تری ئەم مۆرفۆفۆنیمە دەبێتە ڕاناوی لكاو بۆ كەسی سێیەمی تاك لە دەستە ڕاناوی خاوەنی (م. ت. ی. مان. تان. یان). بۆ نمونە:

ـ مـن خواردم. ({م} ڕاناوی كەسی یەكەمی تاكە). ـ ئێمە خواردمان. ({مان} ڕاناوی كەسی یەكەمی كۆیە).

ـ تـۆ خواردت. ({ت} ڕاناوی كەسی دوەمی تاكە). ـ ئێـوە خواردتـان. ({تان} ڕانـاوی كەسـی دوەمـی كـۆ).

ـ ئەو خواردی. ({ی} ڕاناوی كەسی سێیەمی تاكە). ـ ئەوان خواردیان. ({یان} ڕانـاوی كەسـی سێیەمی كـۆ).

هەروەها بە هەمان شێوە، ئەگەر ئەو مۆرفیمی (ی)ی ڕاناوی لكاوە، پاشگری (ان)ی مۆرفیمی كۆی بخرێتە دوا، ڕاناوەكە دەگۆڕێ لە كەسی سێیەمی تاك بۆ كەسی دوەمی كۆ. وەك لە دوا نمونەی سەرەوە دیارە.

١٤ـ٤ـ مۆرفۆفۆنیمی {ی} وەكو مۆرفیمی خستنەسەر: ئەم مۆرفۆفۆنیمە وەكو مۆرفیمێكی پەیوەندی یان بەستن دو وشە بە یەكەوە دەبەستێتەوە، وەكو ناو لەگەڵ ناو یان ناو لەگەڵ ئاوەڵناو ...هتد، كە (پلەی هاتنیان بەم شێوەیە دەبێ:

دیارخراو + ئامرازی خستنەسەر + دیارخەر)٢٨٠. وەك لەم نمونانەی خوارەوە:
ــ هەولێری پایتەختــی هەرێمــی کوردســتان. (ناو + ناو).
ــ هەرزەکارێکی دەوڵەمەند بە ئوتومبێلێکی نوێ لە منداڵێکی هەژاری دا. (ناو + ئاوەڵناو).

١٤ـ٥ـ مۆرفۆفۆنیمی {ی} وەکو مۆرفیمی خاوەنی: ئەگەر مۆرفۆفۆنیمی {ی} بخرێتە نێوان ناوێك و ڕاناوێکی جیا یان ناوێکی تر، جگە لەوەی ناو و ڕاناوەکە بەیەکەوە دەبەستێتەوە، دەبێتە مۆرفیمی خاوەنی و ڕاناوە جیاکە دەکاتە خاوەنی ناوەکە. وەك:
ــ دایکــی من. (دایك هی من = من خاوەنی دایکم).
ــ خانــوی تۆ. (خانو هی تۆ = تۆ خاوەنی خانوی).
ــ ئوتومبێلی ئەو. (ئوتومبێل هی ئەو = ئەو خاوەنی ئوتومبێلـØـە).
ــ (بە دایکــی ئالام وت)٢٨١. (دایك هی ئالا = ئالا خاوەنی دایکە).
ــ خانــوی هەژاران قوڕە. (خانو هی هەژاران = هەژاران خاوەنی خانوی قوڕن).

١٤ـ٦ـ مۆرفۆفۆنیمی {ی} وەکو مۆرفیمی ناوی واتایی: ئەم مۆرفۆفۆنیمە دەتوانێ بەشداری بکا لە داڕشتنی ناوی واتایی (مەعنەوی / ئەبستراکت٢٨٢). لەم بارەدا مۆرفۆفۆنیمی {ی} وەکو پاشگرێك دەچێتە دوای هەندێ ئاوەڵناو و ناوی واتایی دروستدەکا. وەك:
ــ (هەتیو) ئاوەڵناو + (ی) مۆرفیمی ناوی واتایی = (هەتیوی). (منداڵەکە بە هەتیوی گەورە بو).
ــ (ئازاد) ئاوەڵناو + (ی) مۆرفیمی ناوی واتایی = (ئازادی). (کورد بە ئازادی نەژیاوە).
ــ (جوان) ئاوەڵناو + (ی) مۆرفیمی ناوی واتایی = (جوانی). (کوردستان لە جوانیــدا بەناوبانگە).

---

٢٨٠ کوردستان موکریانی. ئامرازەکانی خستنەسەر لە زمانی کوردی دا. گۆڤاری زانکۆی سلێمانی. بەرگی ٤. ژمارە ١. ١٩٧٨. ل١٥٦.
٢٨١ ڕەفیق محەمەد محێدین شوانی. ئامڕازی بەستنەوە لە زمانی کوردیدا. سلێمانی. ٢٠٠٣. ل٧٤.
٢٨٢ ئازاد ئەحمەد مەحمود. مۆرفێمەکانی (ی) لە ئالی مۆرفۆلۆژیدا. ئەکادیمی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردستان. ژمارە ٢. هەولێر. ٢٠٠٤. ل٩.

١٤-٧- مۆڕفۆفۆنیمی {ی} وەکو مۆڕفیمی ئاوەڵناوی نیسبی: ئەم مۆڕفۆفۆنیمە لە داڕشتنی ئاوەڵناوی نیسبیشدا بەشداری دەکا. لەم فۆڕمەدا مۆڕفۆفۆنیمی {ی} وەکو پاشگرێك دەچێتە دوای ناوی شوێنەکان وەکو شار و وڵات و ئاوایی و ناوچە و ... یان گەل و تیرە و خێڵەکان ...هتد و وەکو پاشگرێ دەبێتە هۆی دروستبونی ئاوەڵناوی واتایی. «پاشگری (ی)ی ئاوەڵناوی نیسبی، هەرچەندە لەگەڵ پاشگری (ی)ی ناوی ئەبستراکتی هاودەنگ و هاوشێوەن، لە خوێندنەوە و نووسیندا کت و مت یەکن و بەڵام سەرەڕای دوو ئەرکی ڕێزمانی، دوو پاشگری جیاوازن و لە دوو سەرچاوەی جیاوازەوە سەریان دەرهێناوە و پەلیان هاویشتوە. لە کوردیدا هەر پاشگرە و ئەرك و کاری تایبەتی خۆی هەیە»٢٨٣.

- (هەتیو) ئاوەڵناو + (ی) مۆڕفیمی ناوی واتایی = (هەتیوی). (منداڵەکە بە هەتیوی گەورە بو).

- (ئازاد) ئاوەڵناو + (ی) مۆڕفیمی ناوی واتایی = (ئازادی). (کورد بە ئازادی نەژیاوە).

- (جوان) ئاوەڵناو + (ی) مۆڕفیمی ناوی واتایی = (جوانی). (کوردستان لە جوانیدا بەناوبانگە).

١٥: مۆڕفۆفۆنیمی {ێ}:

فۆنیمی /ێ/ش یەکێکە لە فۆنیمە بزوێنەکانی زمانی کوردی. لە شوێن و چۆنیەتی دروستبونیدا تا ڕادەیەکی زۆر هاوشێوەی بزوێنی ⇨ی⇨یە، بەڵام لە کاتی گۆکردنی ⇨ێ⇨دا دەم بە ڕێژەیەکی زۆرتر دەکرێتەوە، بەڕادەیەك شەویلاگی سەرەوە و خوارەوە بە تەواوی لەیەك جیا دەبنەوە. «بزوێنی (ێ): بزوێنێکی درێژە، لە کاتی درکاندنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت و هەردوو لێوەکانیش بەرەو تەنیشت دەکشێن»٢٨٤.

هەندێ جار لە ڕەوتی ئاخاوتندا فۆنیمی /ێ/ لە ئەنجامی لێکدان یان تێکەڵبونی فۆنیمی /ی/ و فۆنیمی /ە/ دروست دەبێ. وەك لە وشەکانی:

- پەیوەندی = پێوەندی. (⇨ە⇨ + ⇨ی⇨ = ⇨ێ⇨).
- پەیڕەو = پێڕەو. (⇨ە⇨ + ⇨ی⇨ = ⇨ێ⇨).
- سولەیمانی = سولێمانی. (⇨ە⇨ + ⇨ی⇨ = ⇨ێ⇨).

---

٢٨٣ ئازاد ئەحمەد مەحمود. مۆڕفێمەکانی (ی) لە ئالی مۆڕفۆلۆژیدا. ئەکادیمی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردستان. ژمارە ٢. هەولێر. ٢٠٠٤. ل٢٥.

٢٨٤ نەریمان عەبدوڵلا خۆشناو. دەنگسازی. هەولێر. ٢٠١٣. ل٢٠.

مۆڕفۆفۆنێمی {ێ} لە ئاستی ڕێزماندا چەند ڕۆڵێکی کەم دەگێڕێ و دەتوانێ ئەم ئەرکانە ببینێ:

١٥-١- مۆڕفۆفۆنیمی {ێ} لە ئەرکی مۆڕفیمی ڕەگەزی مێدا: ئەم مۆڕفۆفۆنیمە لە شێوەزاری سۆرانیی دیالێکتی ناوەڕاستدا وەکو مۆڕفیمی ڕەگەزی مێ دەبێتە پاشگری ئەو ناوانەی بۆ ڕەگەزی مێ بەکارهاتون، یان وەکو نیشانەیەکی دۆخ٢٨٥ دەبێتە پاشگری ناوی شوێنەکان و کاتەکان. وەك:

- پێرێ ئێوارێ لە هەولێرێ چومە لای نازدارێ.
- دونێ لە دهۆکێ دیاریەکم لۆ نازەنینێ برد.
- ئەوێ ڕۆژێ سەر لە سبەینێ چومە سولێمانیێ.

١٥-٢- مۆڕفۆفۆنیمی {ێ} لە ئەرکی مۆڕفیمی خاوەنیدا: مۆڕفۆفۆنیمی {ێ} لە شێوەزاری سۆرانیی دیالێکتی ناوەڕاستدا بۆ ڕەگەزی نێر وەکو مۆڕفیمی خاوەنی ئەرك دەبینێ و دەکەوێتە نێوان ناوێکی ڕەگەزی نێر (دیارخراو) و خاوەنەکەی (دیارخەر). وەك لەم نمونانە دەردەکەوێ:

- کوڕێ ئازادی چوە مارێ نەشمیلێ.
- مامێ من مامۆستایێ مەکتەبێ مەیە.
- برایێ تو لە تکانێ خەزورێ خۆ دانیشتیە.

١٥-٣- مۆڕفۆفۆنیمی {ێ} لە ئەرکی بانگکردندا: ئەم مۆڕفۆفۆنیمە لە شێوەزاری سۆرانییدا دەتوانێ وەکو پاشگرێك ببێتە مۆڕفیمی بانگکردن٢٨٦. وەك:

- کچێ! وەرە یارمەتیێ داکا خۆ بدە.
- پلکێ! پێویستیت بە هاوکاری نیە؟.
- خوشکێ! چایەکی تێکە.

---

٢٨٥ بۆ زانیاری زۆرتر بڕوانە: صباح رشید قادر و نەبەز فتاح بابکر. سیما سینتاکسییەکانی شێوەزاری خۆشناوەتی. گۆڤاری زانکۆی سەلاحەددین. ژمارە ٤٧. ٢٠١٠. ل٥-٤١.

٢٨٦ صباح رشید قادر و نەبەز فتاح بابکر. سیما سینتاکسییەکانی شێوەزاری خۆشناوەتی. گۆڤاری زانکۆی سەلاحەددین. ژمارە ٤٧. ٢٠١٠. ل٢٢-٢٣.

هەزارنامەی کتێب

۱٥-۳- مۆڕفۆفۆنیمی {یٚ} له ئەركی وەرچەرخانی بەركاری بە یاریدەدا: ئەم مۆڕفۆفۆنیمە هەندیٚ جار لە ئەنجامی وەرچەرخانی بەرکاری بە یاریدەی ڕستەکاندا دەبێتە مۆڕفیمی بەرکاری بە یاریدە و بە کردەیەکی فۆنۆلۆجی شوێنی بەرکاری بە یاریدە دەگرێتەوە. وەك لەم ڕستانەی خوارەوەدا:

ــ بەردێـكم لـە دزەكە دا. (بەردێك) بەركار + (م) بكەر + (لـە) ئامرازی پەیوەندی + (دزەكە) ناو / بەركاری بە یاریدە + (دا) كار

ــ بەردێـكم لە ئەو دا. (بەردێك) بەركار +(م)بكەر+(لە)ئامرازی پەیوەندی + (ئەو) ڕاناوی جیا / بەركاری بە یاریدە + (دا) كار

ــ بەردێـكم لە+ی دا. (بەردێك) بەركار +(م)بكەر+(لە)ئامرازی پەیوەندی + (ی) ڕاناوی لكاو / بەركاری بە یاریدە + (دا) كار

ــ بەردێـكم لـ(ە+ی) دا. - بەردێـكم لـ(ە+ی -یٚ) دا. - بەردێـكم لـ(یٚ) دا. - بەردێـكم لـێـدا.

بە هەمان دیاردەی وەرچەرخان:

ــ پارەم بـە كوڕەكەم دا. - پارەم پـێـدا.

شێوەیەكی تریش لە كورتبونەوە و وەرچەرخان هەیە. وەك:

ــ بەردێكم گـرتــە دزەكە. (بەركاری بە یاریدە وەكو ناو).

ــ بەردێكم گـرتــە ئەو. (بەركاری بە یاریدە وەكو ڕاناوی جیا).

ــ بەردێكم گـرتــە+ی. (بەركاری بە یاریدە وەكو ڕاناوی لكاو).

ــ بەردێكم گـرتـێ. (بەركاری بە یاریدە دوای وەرچەرخان).

(ئەنجامەکان)

١- لە دیالێكتی ناوەڕاستی زمانی كوردیدا (١٥) مۆڕفۆفۆنیم هەن كە بریتین لە (ە، ا، ب، ت، چ، د، ر، ش، ك، م، ن، و، ۆ، ی، یٚ).

٢- هەرچەندە مۆڕفۆفۆنیم پێكهاتوە لە تاكە فۆنیمێك، بەڵام هەر مۆڕفۆفۆنیمێك واتایەكی هەیە. چونكە هیچ مۆڕفیمێك بەبێ واتا نە دەبێ بە مۆڕفیم و نە ئەرك وەردەگرێ. دەتوانرێ واتای هەندێكیان بە وردی و ئاسانی دەستنیشان بكرێ، بەڵام

واتای هەندێکیان بەند دەبێ بە مۆرفیمەکانی دەوروبەری و جگە لە واتا گشتیەکەی ناتوانرێ واتا وردەکەی بە ئاسانی دەستنیشان بکرێ.

٣- مۆرفۆفۆنیمی {ە} واتای نزیکی دەگەیێنێ.

٤- مۆرفۆفۆنیمی {ا} واتای ڕابوردو و هێزێکی خۆنەکرد دەگەیێنێ.

٥- مۆرفۆفۆنیمی {ب} واتای هاتنەئارایی دەگەیێنێ.

٦- مۆرفۆفۆنیمی {ت} و {د} واتای ڕابوردو دەگەیێنن.

٧- مۆرفۆفۆنیمی {چ} واتای پرسیار لە شتێکی نەزانراو دەگەیێنێ.

٨- مۆرفۆفۆنیمی {ر} واتای بکەرێکی نادیار دەگەیێنێ.

٩- مۆرفۆفۆنیمی {ش} واتای هاوشێوەکردن دەگەیێنێ.

١٠- مۆرفۆفۆنیمی {ك} واتای تاکێکی نەناسراو دەگەیێنێ.

١١- مۆرفۆفۆنیمی {م} واتای کەسی یەکەمی تاك دەگەیێنێ.

١٢- مۆرفۆفۆنیمی {ن} واتای کۆ دەگەیێنێ.

١٣- مۆرفۆفۆنیمی {و} و {ی} واتای دوری دەگەیێنن.

١٤- مۆرفۆفۆنیمی {ۆ} و {ێ} واتایەکی زۆر وردی دیاریکراویان نیە و بە پێی کەوتگە دەگۆڕێ.

ملخص البحث

كون اللغة الكوردية من اللغات الصرفية، أي تشتق كلماتها من المورفيمات اللاصقة (المورفيمات البادئة affixes و المورفيمات اللاحقة suffixes) لذا توجد العديد من هذه المورفيمات على شكل أصوات منفردة. هذة الأصوات تشكلن فونيمات أو الحروف في مستوى الصوتي (الفونولوجيا)، ولكن في المستوى الصرفي و النحوي أي القواعد تحملن معاني مختلفة حسب المورفوفونيم و حسب موقعها من الجملة. في اللهجة الكوردية الوسطى توجد (١٥) مورفوفونيما وهما (ە، ا، ب، ت، چ، د، ر، ش، ك، م، ن، و، ۆ، ی، ێ). و لكل مورفيم معنى واحد و أكثر من وظيفة واحدة. حاول الباحث توضيح هذه المعاني و الوظائف لكل مورفوفونيم و تم دراستهن حسب التستسل الهجائي للحروف الكوردية.

البحث متكون من مقدمة و دراسة كل مورفوفويم من الناحية الصوتية (الفونولوجية)، تعين موقعه بين أعضاء النطق، كيفية تلفظه، و تصنيفه من حيث المتحرك والصامت. و من الناحية الصرفية (المورفولوجية) تم تحديد المعنى الدقيق لكل مورفيم ثم دلالة هذا المعنى في التراكيب المختلفة. أما من المستوى النحوي (السنتاكسي) حاول الباحث إستعمال هذه

المورفيمات في الجمل المختلفة و توضيح تراكيبها الدقيقة و كيفية تأدية وظائفهن حسب معنى التراكيب.

وفي النهاية إضافة الى النتائج و ملخص البحث تم عرض مصادر البحث.

(سەرچاوەکان)

سەرچاوە کوردیەکان:

١- ئەورەحمانی حاجی مارف. ڕێزمانی کوردی. بەرگی یەکەم مۆرفۆلۆجی. بەشی یەکەم ناو. بەغدا. ١٩٧٩.

٢- ئەورەحمانی حاجی مارف. زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا. بەغدا. ١٩٧٦.

٣- ئەورەحمانی حاجی مارف. هەوڵێکی سەرەتایی بۆ دۆزینەوەی نیشانەکانی ناسیاوی لە دیالێکتی کرمانجی خواروودا. گۆڤاری زانکۆی سلێمانی. بەرگی ٣. ژمارە ٢. ١٩٧٧.

٤- ئازاد ئەحمەد مەحمود. مۆرفێمەکانی (ی) لە ئالی مۆرفۆلۆژیدا. ئەکادیمی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردستان. ژمارە ٢. هەولێر. ٢٠٠٤.

٥- ئیرنیست. ن. ماکاروس. ڕێزمانی کوردی. وەرگێڕانی: برایم میرانی. گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ. ژمارە ١١٥. ئەیلولی ١٩٨٧.

٦- تۆفیق وەهبی. ئەسڵی پیتە قالبی (ئە)ی شێوەی سلێمانی. گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد. ژمارە ١. بەغدا. ١٩٧٣.

٧- تەوفیق وەهبی. دەستووری زمانی کوردی. جیزمی یەکەم. بەغدا. ١٩٢٩.

٨- حەمە حەمەئەمین قادر. کاروانی شیعری نوێی کوردی. بەرگی یەکەم. هەولێر. چاپی دووەم. ١٩٨٧.

٩- دەروون عبدالرحمن سالح. ئیکۆنۆمی لە ئاستەکانی زمانی کوردیدا. هەولێر. ٢٠١٢.

١٠- دیوانی حاجی قادری کۆیی. هەولێر. ١٩٨٦.

١١- دیوانی گۆران. بەغدا. ١٩٨٠.

١٢- ڕەفیق شوانی. چەند بابەتێکی زمان و ڕێزمانی کوردی. هەولێر. ٢٠٠١.

١٣- ڕەفیق محەمەد محێدین شوانی. ئامرازی بەستنەوە لە زمانی کوردیدا. سلێمانی. ٢٠٠٣.

١٤- ساجیدە عەبدوڵلا فەرهادی. لێکۆڵینەوەی چوارەم مۆرفیمی /ش/ لە کوردی ناوەڕاستدا. چەند لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی. هەولێر. ٢٠١٣.

١٥- سەلام ناوخۆش. زمانەوانی، نەریمان خۆشناو. بەرگی پێنجەم. بەرگەکانی (٤-٧)ەم. هەولێر. ٢٠١٠.

١٦- صباح رشيد قادر و نەبەز فتاح بابکر. سیما سینتاکسییەکانی شێوەزاری خۆشناوەتی. گۆڤاری زانکۆی سەلاحەددین. ژمارە ٤٧. ٢٠١٠.
١٧- عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. ئەرکەکانی مۆرفیمی (ە) لە زمانی کوردیدا. ڕۆژنامەی هەرێمی کوردستان. ژمارە ١١٨. پێنجشەممە ١٩٩٧/٧/٢٤.
١٨- عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. ئەرکەکانی مۆرفیمی (ە) لە زمانی کوردیدا. گۆڤاری سابات. ژمارە ١. ساڵی ٢٠٠٥.
١٩- عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. پوختەیەکی وردی ڕستەسازیی کوردی. چاپی دووەم. هەولێر. ٢٠٠٦.
٢٠- عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول و عەبدولوەهاب خالد موسا. وشەی سفر و مۆرفیمی سفر. گۆڤارا زانکۆیا دهۆك. پەربەندا (٧). هژمارا (١). ٢٠٠٤.
٢١- عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥.
٢٢- عەلی نانەوازادە. فەرهەنگی کوردیی هەرمان. بەرگی یەکەم. (ئا-ب). هەولێر. ٢٠٠٥.
٢٣- عەبدولوەهاب خالید موسا. (ڕێزمانی بون و هەبون) لە کوردیدا. نامەی ماستەر. زانکۆی سەلاحەددین. ٢٠٠٠.
٢٤- عبدالواحید موشیر دزەیی، دانا تەحسین محەمەد و دەرون عەبدولڕەحمان ساڵح. فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی. هەولێر. ٢٠١٣.
٢٥- عەبدولواحید موشیر دزەیی. وشەسازی زمانی کوردی. هەولێر. ٢٠١٢.
٢٦- غازی فاتح وەیس. فۆنەتیك. بەغدا. ١٩٨٤.
٢٧- غازی فاتح وەیس. دەنگەکانی (ڵ)، (ل) وە (ڕ)، (ر) لەژێر تیشکی فۆنەتیك و فۆنۆلۆژی دا. گۆڤاری زانکۆی سەلاحەدین. بەرگی ٨. ژمارە ٢. ١٩٨٢.
٢٨- کوردستان موکریانی. ئامرازەکانی خستنەسەر لە زمانی کوردی دا. گۆڤاری زانکۆی سلێمانی. بەرگی ٤. ژمارە ١. ١٩٧٨.
٢٩- کوردستانی موکریانی. ئامرازی (-ە) خستنەسەر و چەند روونکردنەوەیەکی زمانەوانی. گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ. ژمارە ٨١. ١٩٨٠.
٣٠- لیژنەی زمانی کوردی. زمانەوانی. گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق "دەستەی کورد" بەرگی دەهەم. بەغدا. ١٩٨٣.
٣١- مەلا شوکر. بەکارهێنانی ئەوزاری "یش" بە پێ ی دەستووری زمانی کوردی. گۆڤاری بەیان. ژمارە ٤. ١٩٧٠.

٣٢- نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو. دەنگسازی. هەولێر. ٢٠١٣.
٣٣- نوری عەلی ئەمین. ڕێزمانی کوردی. سلێمانی. ١٩٦٠.
٣٤- هاوکار عمر خدر. گروپی ئارایی و جیاوازییان. نامەی ماستەر. زانکۆی سەلاحەددین.٢٠١٣.
٣٥- وریا عومەر ئەمین. مردنی وشە. گۆڤاری کاروان. ژمارە ٤٥. حوزەیرانی ١٩٨٦.

سەرچاوە ئینگلیزیەکان:

١- Bloomfield. Language. Henry Holt, Rinehart & Winston. ١٩٣٣. New York.
٢- David Crystal. A Dictionary of Linguistics & Phonetics. ٥th Edition. ٢٠٠٣. UK.
٣- D. N. MacKENZIE. KURDISH DIALECT STUDIES-I. London. ١٩٦١.
٤- Ernest N. McCarus. A KURDISH GRAMMAR. New York. ١٩٥٨.
٥- F. S. Scott. & …. English Grammar. ١٩٧٨. London.
٦- Geoffrey Finch. Linguistic Terms and Concepts. ٢٠٠٠. USA.
٧- J. D. O'Connor. Better English Pronunciation. ٢nd Edition. ٢٠٠٣.
٨- John Lyons. Language and Linguistics. ٢٠٠٢. Cambridge.
٩- Peter Ladefoged. A Course in Phonetics. ٥th Edition. ٢٠٠٦. USA.

سەرچاوە عەرەبیەکان:

١ـ عبدالواحد وافی. علم اللغه. الگبعه السابعه. دار نهچه مصر للگبع والنشر. ١٩٧٢.

هەواڵنامەی کتێب

کاریگەریی زمانی عەرەبی لەسەر زمانی کوردی

توێژینەوەیەکی زمانەوانیی کارەکیە

پرۆفیسۆر دکتۆر

عەبدوللا حوسێن ڕەسول

ئەم توێژینەوەیە پێشکەشی دوەمین کۆنگرەی نێودەوڵەتیی زانستی کراوە، لە کۆلێژی پەروەردە ــ ئیبن ڕوشد لە زانکۆی بەغدا لە ١٢-٢٠١٤/٣/١٣ئە نجامدرا.

بەرواری نوسین: یەکشەممە ٢ / ٢ / ٢٠١٤

هەواڵنامەی کتێب

کاریگەریی زمانی عەرەبی لەسەر زمانی کوردی
توێژینەوەیەکی زمانەوانیی کارەکیە

پوختەیەك:

زمان دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیە و وەکو هەمو دیاردە کۆمەڵایەتیەکانی تر گۆڕانی بەسەر دادێ و کاریگەر دەبێ بەسەرجەم دیاردە کۆمەڵایەتیەکانی تری ناو کۆمەڵگاکەی و کارلێکیان لەگەڵ دەکا.

زمان وەك تەنێکی زیندو ڕەفتار دەکا و کاریگەر دەبێ بە زمانەکانی تر و کارلێکیان لەگەڵ دەکا، ئەو کارلێکەش پابەندە بە چەند هۆکارێکەوە[287], لەوانە:

١- ڕادەی لێکەوتەیی (تماس) و دور و نزیکی لەگەڵ زمانەکەی تر و پانتایی سنوری دراوسێیەتییان[288].

---

٢٨٧ عەبدوللا حوسێن ڕەسول. مێژوی شێوەزاری گەرمیان. گۆڤارا زانکۆیا دهۆك. پەربەندا (٥). هژمارا (١). ئەیلول ٢٠٠٢. ل (٤).

٢- ڕێژەی هاموشۆ و تێکەڵبونیان و ڕادەی ئەرێیی و نەرێیی پەیوەندیی نێوانیان و جۆری هەست و کاردانەوەی دەرونیان بەرامبەر یەکتر.

٣- کات و ماوەی خایاندنی ئەو تێکەڵبون و پەیوەندیەی نێوانیان.

٤- ڕێژەی پێشکەوتن و دواکەوتنی هەردو کۆمەڵگاکە لە هەمو لایەنەکانی شارستانیەوە (کلتوری، ئاینی، ڕۆشنبیری، ئابوری، زانستی، تەکنەلۆجی، ڕامیاری، سەربازی، بازرگانی.....هتد).

٥- ڕێژەی دور و نزیکی هەردو زمانەکە لە ڕوی ڕەچەڵەکی خزمایەتیەوە.

٦- ڕادەی کەم و زۆری ژمارەی ئاخێوەران (قسە پێکەران)ی هەر زمانێك.

لە هەمو ئەو خاڵانەی سەرەوەدا، هاوکێشەکە ڕاستەوانەیە، تاکو ڕێژەی خاڵەکە زۆرتر بێ، ڕادەی تێکەڵبون زۆرتر دەبێ، تاکو تێکەڵبونیش زۆرتر بێ، ڕێژەی کارلێك بەرزتر دەبێ، تاکو کارلێکیش بەرزتر بێ، ڕێژەی گۆڕان لەو زمانانەدا پتر دێتە ئارا، بەڵام ڕێژەی گۆڕانەکە لە زمانێکیان زۆر زیاتر دەبێ لە زمانەکەی تر، ئەویش بە پێی ڕادەی پێشکەوتنی باری شارستانی (وەکو لە خاڵی چوارەمی سەرەوەدا ئاماژەی پێکراوە)، کامەیان باری شارستانی پێشکەوتوتر بێ، کەمتر گۆڕانی بەسەردادێ و دەبێتە زمانێکی (زاڵ) و کامەیان باری شارستانی دواکەوتوتر بێ، پتر کاریگەریی زمانەکەی تری تیادا دەردەکەوێ و زۆرتر گۆڕانی بەسەردا دێ و دەبێتە زمانێکی (بەزیو)، واتە، لێرەدا هاوکێشەکە پێچەوانەیە.

ئەم توێژینەوەیە باس لە کاریگەریی زمانی عەرەبی دەکا لەسەر زمانی کوردی. بەهۆی ئەوەی لە دێرزەمانەوە نەتەوەی کورد دراوسێ و هاوسنوری نەتەوەی عەرەب بوە، کارلێکێکی زۆر لەنێوانیان ڕویداوە. نکوڵی لەوە ناکرێ، کە کاریگەریی زمانی عەرەبی زۆرتر بوە لەسەر زمانی کوردی، واتە، زمانی عەرەبی بوەتە زمانی زاڵ و زمانی کوردیش بوەتە زمانی بەزیو. ئەم زاڵبونەش دەگەڕێتەوە بۆ چەند خاڵێك لەوانە:

١- زۆری ژمارەی قسە پێکەرانی زمانی عەرەبی بە بەراورد لەگەڵ زمانی کوردی.

٢- بەهێزی نەتەوەی عەرەب لە ڕوی باوەڕی ئاینیەوە و کۆبونەوەیان لەژێر چەتری ئاینی ئیسلام و بڵاوبونەوەی ئەو ئایینەکە بە زمانی عەرەبی.

---

٢٨٨ علي عبدالواحد وافي. علم اللغة. القاهرة. ١٩٧٢. ص ٢٤٠.

٣- بەهێزی نەتەوەی عەرەب لە ڕوی سەربازی و لەشکرسازیەوە، قەڵەمڕەوی بەسەر کوردستاندا، بە بیانوی ئایینی فراوانکاری.

٤- سادەیی نەتەوەی کورد و خۆشباوەڕی و کەمی هەستی نەتەوایەتی و خۆپەرستی.

لە ئەنجامدا لە ماوەی پتر لە ١٥٠٠ هەزار و پێنج سەد ساڵدا زمانی عەرەبی کاریگەرییێکی زۆری لە هەمو ئاستەکاندا کردۆتە سەر زمانی کوردی.

بۆ تیشك خستنە سەر ئەو کاریگەریانە، ئەم توێژینەوەیە دابەشی سێ بەش کراوە:

لە بەشی یەکەمدا ـ تیشك خراوەتە سەر لایەنی دەنگسازی و گەڵاڵەکردنی گۆڕانکاریە دەنگیەکان و دروستبون و هاتنی فۆنێمی نوێ، لە زمانی عەرەبیەوە بۆ ناو زمانی کوردی.

لەبەشی دوەمدا ـ باسی ئەو پەیڤ و وشانە کراوە کە زمانی کوردی لە زمانی عەرەبی وەرگرتون و کوردانداني هەندێك لەو وشانە.

لەبەشی سێیەمدا ـ لایەنی ڕستەسازی خراوەتە بەر تیشکی توێژینەوە و کاریگەریی یاسا بنەڕەتیەکانی ڕستەی عەرەبی لەسەر ڕستەی کوردی و وەرگرتنی دەستورە ڕێزمانیەکان و کۆپیکردنیان لە ڕێزمانی کوردیدا.

لە کۆتاییشدا جگە لە ئەنجام و سەرچاوەکان پوختەی عەرەبی بابەتەکەش خراوەتە ڕو.

هەواڵنامەی کتێب

کاریگەریی زمانی عەرەبی لەسەر زمانی کوردی

بەشی یەکەم

ئاستی دەنگسازی

پێشەکی:

لەبەر نەبونی بەڵگەنامەی نوسراو و دیکۆمێنتی گومانهەڵنەگر، کاریگەریی زمانی کوردی و عەرەبی لەسەر یەکتر ئاشکرا و دیارنین، بۆیە لەم توێژینەوەیەدا هاتنی ئاینی ئیسلام بۆ کوردستان بە سەرەتاکانی کاریگەریی زمانی عەرەبی لەسەر کوردی دادەنێین، بەتایبەتی چونکە وەکو لە ئاسەوارەکانی زمانی عەرەبی لە ناو کوردیدا دیارە، زۆربەی کاریگەریەکە دەگەڕێتەوە بۆ کاریگەریی ئەو ئایینە و ئاوێتەبونی لەگەڵ کلتور ناخی

زۆرینەی تاکەکانی کورد. (هەڵەیە گەر وادابنێین کە بیرکردنەوە و ئاخاوتن دو کرداری وابەستەنین، یان هەردوکیان هاوتەریین، یان لە چەند خاڵێکی دیارکراودا یەکتربڕن و بە یەکتر کاریگەر دەبن۲۸۹.

دیارە، ئەگەر بە شێوەیەکی گشتی لە ڕوی لۆجیکی و کەتوارەوە (واقع) بە کاریگەریی زمانێك لەسەر زمانێکی تردا بچین، ئاستەکان پێچەوانە دەبنەوە، بەتایبەتی کاریگەریی زمانی عەرەبی لەسەر کوردی، سەرەتا لە ئاستی ڕستەسازیدا بوە، بە هاتنی دەقەکان لە فەرمودەکانی خوا (قورئان) و پێغەمبەر و وتەی یاران و ناوداران.... دوای ئەوەش بە مەرامی تێگەیشتنی ئەو دەقانە، پێویست بەوە بوە واتای وشە و دەستەواژەکان بزانرێ, بەمەش قۆناغی وشەسازی ڕێچکەی دوەم وەردەگرێ و ئینجا بۆ هەڵەنەکردن و ڕاستخوێندنەوەی قورئانی پیرۆز دەبوایە دەنگەکان (فۆنیمەکان) وەك خۆیان گۆبکرێن و پەیتا پەیتا ئەو فۆنیمانەش بخزێنە ناو زمانی کوردی و کاریگەریەکانی ئاستی دەنگسازی بێنە ئاراوە. لەم توێژینەوەیەدا لەبەر ئەوەی توێژینەوەیەکی زمانەوانی کارەکیە، بە پێی ئاستەکانی زمان، (دەنگسازی، وشەسازی و ڕستەسازی) بەشەکانمان ڕیزکردوە.

۱: گریمانەی پیتە کوردیە ڕەسەنەکان:ـ

لەبەر ئەوەی زمانی کوردی لە خێزانی زمانە هیندۆ-ئەوروپیەکانە، گومان لەوەدا نیە فۆنێمەکانی زمانی کوردی پێش کاریگەریی زمانی عەرەبی لەسەری هەر هەمان ئەو فۆنێمانە بن کە لە زمانەکانی ئەو خێزانەدا هەن. کەواتە، دەشێ گریمانەی ئەوە بکرێ، کە ئەم فۆنێمانە لە زمانی کوردیدا هەبوبن, (/ە/، /ا/، /ب/، /پ/، /ت/، /ج/، /چ/، /د/، /ر/، /ڕ/، /ز/، /ژ/، /س/، /ش/، /غ/، /ف/، /ڤ/، /ك/، /گ/، /ل/، /ڵ/، /م/، /ن/، /ھ/، /و/، /ۆ/، /ی/، /ێ/)، بە بەڵگەی ئەوەی:

۱- ئەم فۆنێمانە لە تێکڕای خێزانی زمانە هیندۆ-ئەوروپیەکان هەن.

۲- لەو دەقە کوردی و زمانە هیندۆ ئێرانیانەشدا هەن کە لە کۆندا ماونەتەوە.

۳- تەنانەت بەشداریشدەکەن لە ڕۆنانی تێکڕای وشە سادە ڕەسەنە کوردیەکان.

کەچی هەندێ فۆنێمی تر هەن، لەوەدەچێ بە کاریگەریی زمانی عەرەبیەوە هاتبنە ناو زمانی کوردی و بە پێچەوانەی ئەو سێ بەڵگەی سەرەوە، بۆمن دەردەکەوێ، کە لە بنەڕەتدا فۆنێمی ڕەسەنی کوردی نین. وەکو فۆنێمەکانی، (/ئـ/، /ح/، /خ/، /ع/، /ق/).

---

۲۸۹ ليف سيمينوف فيجوتسكي. التفكير واللغة. ترجمة طلعت منصور. القاهرة. ۱۹۷٦. ص ۲٥۲.

١ـ١: دەنگی هەمزە (ئـ):

دەنگی هەمزە (ئـ) لە زمانی کوردیدا وەکو زمانە هیندۆ ئەوروپییەکانی تر فۆنێم نیە٢٩٠، میکانیزمی پەیدابونی لەوەدایە، هەر کاتێ فۆنێمێکی بزوێن کەوتە سەرەتای وشە یان بڕگە، دەنگی هەمزە (ئـ)٢٩١ دێتەئارا، چونکە لە کاتی گۆکردنی بزوێنەکاندا دەم کراوەیە و هەوا بێ بەربەست لە دەم دێتەدەرەوە٢٩٢، (ئەگەرچی بزوێنەکان گڕن، واتە" تاڵە ژێیەکان ئەلەرێنەوە، بەڵام ئەمە نابێتە بەربەست)، بۆیە ئەگەر بزوێن کەوتە سەرەتای وشە پێویستی بە بەربەستێك دەبێ تاکو هەواکە بگرێتەوە٢٩٣، ئەگەرنا پێش ئەوەی قسەکەر دەست بە گۆکردنی وشەکە بکا، زۆربەی هەوای پەنگ خواردوی سیەکان٢٩٤ دێتەدەرەوە و کرداری تەواوکردنی وشەکە گران دەبێ. ئەم دیاردەیەش لە زمانەکانی تریش هەیە٢٩٥. وەك لەم خشتەیەی خوارەوە٢٩٦:

بزوێن		نمونە بە پیتی عەرەبی	بە پیتی لاتینی	نمونەی ئینگلیزی
١	ا	(ئـ)او، (ئـ)اش،(ئـ)اوس	Aw, Aŝ, Aw(i)s	Are/α:(r)/,Ash/æ□/
٢	ۆ	(ئـ)ۆ،(ئـ)ۆمەر،(ئـ)ۆکتۆبەر	O,Omer,Oktober	O, October/Dkt∂Ub∂/
٣	ێ	(ئـ)ێرە، (ئـ)ێستە،(ئـ)ێش	Ěre, Ěste, Ěŝ	Egg/eg/, earn/ɜ:n/,

هەواڵنامەی کتێب

٢٩٠ عەبدوللا حوسێن ڕەسول. چەند پیتێکی کێشەدار لە زمانی کوردیدا. گۆڤارا زانکۆیا دهۆك. پەڕپەندا (٧). هژمارا (١). تیرمەه ٢٠٠٤. ل٢.

٢٩١ ئەوڕەحمانی حاجی مارف، کورتەیەکی مێژووی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق " دەستەی کورد"، بەرگی هەشتەم، بەغدا، ١٩٨١، ل٧٧ ـ ٧٩.

٢٩٢ A. C. Gimson, An introduction to the pronunciation of English, Bristol, ١٩٧٦, p٣٧.

٢٩٣ د. علي زوين، منهج البحث اللغوي بين التراث و علم اللغة الحديث، بغداد، ١٩٨٦،ص٧٠.

٢٩٤ عبدالرحمن أيوب، تحليل عملية التكلم و بعض نتائجه التطبيقية، مجلة عالم الفكر، المجلد العشرون، العدد الثالث، الكويت، ١٩٨٩، ص٣١.

٢٩٥ J. D. O, Connor, Better English pronunciation, London, ١٩٨٠, p٨٣.

٢٩٦ عەبدوللا حوسێن ڕەسول. چەند پیتێکی کێشەدار لە زمانی کوردیدا. گۆڤارا زانکۆیا دهۆك. پەڕپەندا (٧). هژمارا (١). تیرمەه ٢٠٠٤. ل٢.

٤	ە	(ئـ)ەو، (ئـ)ە نجام ، (ئـ)ەستور	Ew, Encam,Estûr	Abet/∂bet/, ago/∂g∂U/
٥	یـ	(ئـ)یش، (ئـ)یدی، (ئـ)ینگلیز	Îŝ, Îdî, Înglîzî	Ear/I∂(r)/, English/IŋglI
٦	و	(ئـ)وتی، (ئـ)ومێد ، (ئـ)وتێل	Utî, Umĕd, Utĕl	نمونەی ئینگلیزی لەم جۆرە نیە

تەنانەت لەو ناوانەی بە فۆنێمی /ە/ دەستپێدەکەن، کاتێ بە دیاردەیەکی گشتیی دەنگسازیی ئەو فۆنێمە دەکەوێ (لەبەر گرانی درکاندنی ئەو فێمە، چونکە کپە و هەوا بێبەربەست دێتە دەرەوە و لە سەرەتایە) و لە دوای ئەو دەنگێکی بزوێن دێ و دەکەوێتە سەرەتا، یەکسەر هەمزەی بۆ پەیدا دەبێ، وەك: (هێستر - (ئـ)ێستر، هەسپ - (ئـ)ەسپ)، بەڵام لە هەمان دیاردەدا ئەگەر فۆنێمی دوای /ە/ بزوێن نەبو، ئەو هەمزەیە پەیدا نابێ، وەك: (هوشیار - وشیار، هوشی - وشی.....).

بەڵگەیەکی تریش بۆ سەلماندنی ئەوەی کە هەمزە فۆنێم نیە و بە هەڵە کراوە بە پیت، ئەگەر وشەیەکی تر هاتە پێش هەمزەدارەکە، پێویستیمان بەو هەمزەیە نامێنێ و ون دەبێ. وەك لەم خشتەیەی خوارەوە دیارە:

بزوێنی سەرەتای هەمزەدار		هەمان وشە لە دوای فۆڕمێك
ا	(ئـ)او ، (ئـ)اش ، (ئـ)ا	ماستاو ، باراش ، نا
ۆ	(ئـ)ۆ ، (ئـ)ۆمەر	دۆ ، مامۆمەر
ێـ	(ئـ)ێرە ، (ئـ)ێش	لێرە ، سەرێشە
ە	(ئـ)ە نجام ، (ئـ)ەستور	دەرە نجام ، ورگەستور
یـ	(ئـ)یش، (ئـ)یدی، (ئـ)یتر	پرپیش ، چیدی ، چیتر

وەکو لەو نمونانەی سەرەوەدا دەرەکەوێ، لە ڕوی پێوەرە زمانەوانیەکان، دەنگی هەمزە لە زمانی کوردیدا فۆنێم نیە، چونکە لەو دۆخانەدا ناتوانرێ گۆنەکرێ و گۆکردنەکەی زۆرەکیە، بەڵام دانان و دانەنانی، واتە، نوسین و نەنوسینی نابێتە هۆی واتا گۆڕین، بەڵام لە زمانی عەرەبیدا دەبێتە فۆنێم و بە نەنوسینی وەکو پیتێك واتاکە دەگۆڕێ، یان تێکدەچێ. وەك: (دأب ≠ داب)، (سأم ≠ سام)، (كأن ≠ كان)، (زئير ≠ زير).....

لە نوسینەوەی ئەلفوبێی زمانی کوردی، بە تایبەتی دوای پەیدابونی قوتابخانەکان و دەرچونی پەڕتوکی (ئەلف و بێی نوێ)ی ئیبراهیم ئەمین باڵدار، ئەم دەنگە وەکو زرپیتێك بەسەر نوسینی کوردی داسە پا و ڕاستکردنەوە و ڕزگاربون لێی کارێکی ئەستەمە.

١ـ٢: فۆنێمی حێ /ح/:

ئەم فۆنێمە لە سەرەتادا لە زمانی کوردیدا نەبوە و دواتر بە کاریگەریی زمانی عەرەبی هاتۆتە ناو زمانی کوردیەوە. کاریگەری پتر لەوەدا بو کە دەبوایە دەقە ئاینیەکان، بەتاییەتی دەقەکانی قورئان لەبەر پیرۆزییان کوتومت وەکو خۆیان بخوێنرێنەوە و گۆ بکرێن. ئەمە وایکرد، باوەڕداری کورد (کە زۆرینەن) بەتاییەتی خوێندەوارەکان، بەهرەی ئەوە وەربگرن ئەو پیتانە وەکو خۆیان گۆ بکەن و ماسولکەکانی کۆئەندامی ئاخاوتنیان ڕابێ لەسەر گۆکردنی تەواوی ئەو پیتانە و ئەمەش لە سەرەتادا ڕێگە خۆشکەرێك بو بۆ ململانێی ئەو فۆنێمانە لەگەڵ فۆنێمەکانی نزیك لە خۆیان و دواتریش وەرگرتن و دروستبونی وشەی هەڵگری ئەو فۆنێمانە.

بەڵگەی ڕەسەن نەبونی ئەو فۆنێمە لە زمانی کوردیدا ئەوەیە کە:

١- وشەیەکی سادەی کوردی کۆنی ڕەسە نمان نیە کە ئەو فۆنێمەی تیادا بێ.

٢- هاتنی هەندێ وشەی عەرەبی بۆ ناو زمانی کوردی و مانەوەیان لە فۆڕم و واتا وەکو خۆیان، وەك ناوەکانی (ئەحمەد، محەممەد، مەحمود، حەلیمە، حەسەن، حوسێن، حەممالّ، حەڕام، حەلال.....). هەروەها هاتنی هەندێ وشەی عەرەبی بۆ ناو زمانی کوردی، بە مانەوە و پاراستنی فۆڕمەکانیان و گۆڕان یان دەسکاریی واتایان، وەك (حاڵیبون، حاڵی حازر، حەیران، حەوانەوە // إحتوا, حەسانەوە // أحسن, زەحمەت، حەڵوا // حەلاوە ....).

٣- وەك دیاردەیەكی ئاسایی و گشتیی دەنگسازی، كەوتوەتە ململانێ لە گەڵ هەندێ لەو فۆنێمانەی لە دەرچەی خۆیەوە نزیكن، وەك فۆنێمی /ه/، وەك لە هێڵكاری سەرەوەدا دەرەكەوێ. بۆنمونە (هەفتە - حەفتە، لەمەشەوە حەفت، حەڤدە، حەفتا... هاتونەتە ئارا).

٤- لەبەر نامۆیی ئەو فۆنیمە، هەندێ جار بە پێچەوانە، فۆنێمی /ه/ لە وشە عەرەبییەكاندا لەگەڵی كەوتۆتە ململانێ و شوێنی گرتۆتەوە, وەك لە (حەریر - هەریر، هوشتر - حوشتر، حەرەكە - هەرەكەت، حەتتا - هەتا, ...

٥- لە هەندێ وشەشدا، بەتایبەتی ئەگەر كەوتبێتە ناوەڕاستی وشەكە، گۆڕاوە بە فۆنێمی /ا/، كە ئەویش دەرچەكەی لەو نزیكە، وەك لە وێنەكەی سەرەوەدا دیارە، وەك لە (بەحس - باس، تەحڵ - تاڵ، جونحە - گوناه....

٦- یان هەندێ جار فۆنێمی /ح/ دەكەوێ، وەك (محنەت - مەینەت، كەحل - كل، یەحن - سینی.....

كەواتە، ئەم فۆنێمە، بە كاریگەریی زمانی عەرەبی هاتۆتە ناو زمانی كوردی و ئەگەرچی بواری بەكارهێنانی زۆر كەمە بە بەراورد لەگەڵ فۆنێمە ڕەسەنەكان, بەڵام ئێستا بوەتە یەكێ لە فۆنێمەكانی زمانی كوردی و دەركردنی كارێكی ئەستەمە. ((لەوە دەچێ دەنگی (ح) و دەنگی (ع) دو دەنگی ڕەسەنی كوردی نەبن و بە كاریگەری زمانی عەرەبی لە سەر زمانی كوردی هاتبنە ناو زمانی كوردیەوە، بە بەڵگەی ئەوەی لەو زمانە هیندۆ ـ ئۆڕوپییانەدا بەدی ـ ناكرێن كە نەكەوتونەتە ژێر كاریگەری زمانی عەرەبی، بە تایبەتی گەڵە هیندۆ ـ ئۆڕوپییە ناموسوڵمانەكان، جگە لەمەش ئەو وشە كوردیانەی یەكێ لەم دو دەنگەیان تیادا بێ زۆر دەگمەنن و ئەوانەش كە لە ئارادان گومانی خۆماڵیان لێ دەكرێ.

ئەو وشانەی دەنگی (ح)یان تیادا بێ وەك: (حەفتە / هەفتە، حەوت / حەفت، حەفتا " دەشێ لە هەفتەوە وەرگیرابن، واتە" (هـ) گۆڕابێ بۆ (حـ)"، حەوانەوە، حەسانەوە، " ئەمانەش لەوە دەچێ لە (إحتواء) و (أحسن)ی عەرەبییەوە وەرگیرابن ". ئەو وشانەی دەنگی (ع)یان تیادا بێ وەك: (باعە باع ، عەلیشیش). جگە لەمانە بە دەیان وشەی عەرەبی بە

هەوالنامەی ئەلیكترۆنی

تایبەتی ناوەکان هاتونەتە ناو زمانی کوردی، بێ گومان بۆ زاڵ بونی هەر زمانێك، قۆناغی هاتنی وشە، پێش قۆناغی دەنگە.))٢٩٧.

١ـ٣: فۆنێمی خێ /غ/:

ئەگەر بە وردی چاوێك بە ڕەشنوشی دیوانی شاعیرە کۆنەکاندا بگێڕین و بە نوسراوی کۆنترین دەقەکاندا بچینەوە، پڕیەتی لەو وشانەی فۆنێمی /غ/ دەگرنە خۆ، وەك (باغ، غونچە، غەمزە، دۆزەغ، داغ، شەوچراغ، ساغ، سۆراغ، دەماغ، پەرداغ،.....) تەنانەت لە هەندێکیان هیچ چامەیەك بە پیتی (خ)٢٩٨ نادۆزینەوە٢٩٩، یان یەك وشەی لەو بابەتەی وەك (چەرخ)٣٠٠ کردوە بە پاشبەندی هۆنراوەکەی. هەرچەندە ئەمە ئەوە ناسەلمێنێ کە ئەو فۆنێمە هەر نەبوە، چونکە دیوان هەیە ژمارەیەکی بەرچاو لەو فۆنیمەی تیادایە٣٠١، هەروەها لەبەر ئەوەی لە هەندێ لە زمانە هیندۆ ئەوروپیەکاندا نیە، وەك ئینگلیزی و فەڕەنسی و لە هەندێکیاندا گۆدەکرێ، وەك ئەڵمانی هۆڵەندی، کەواتە بەڵگەیەکی تەواوی ئەوتۆمان لەبەر دەست نیە، کە هەر نەبوبێ، بەڵام ئاشکرایە، لە کۆندا ڕێژەی بەکارهێنانی کەمتر بوە لە فۆنێمی /غ/، دواتر بە تێپەڕبونی کات، پەیتا پەیتا شوێنی ئەو فۆنێمەی گرتۆتەوە و ئێستا ڕێژەی بەکارهێنانیان ئاڵوگۆڕ بوە. ((بە تێپەڕبونی کات بەرە بەرە تا بەرەو سەردەمی نوێ بێین، ڕێژەی بەکارهێنانی پیتی (خ) زۆرتر دەبێ بەرامبەر پیتی (غ). دەشێ ئەمەش بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی دەنگی (خ) لە گۆکردندا سوکترە لە دەنگی (غ)، چونکە دەنگی (خ) کپە و دەنگی (غ) گڕە، ئەگەرچی هەردوکیان لە هەمان شوێنگەی قوڕگ و بە هەمان چەشن دروستدەبن.))٣٠٢. ئەم گۆڕانکاریە دەنگسازیە دوا ئەوە هاتوە کە کۆئەندامی

---

٢٩٧ عەبدوڵلا حوسێن ڕەسول. چەند پیتێکی کێشەدار لە زمانی کوردیدا. گۆڤارا زانکۆیا دهۆك. پەڕبەندا (٧). هژمارا (١). تیرمەه ٢٠٠٤. ل٩.

٢٩٨ دیوانی نالی، لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەی مەلا عبدالکریمی درس و فاتح عبدالکریم و محمدی مەلا کریم. بەغدا. ١٩٧٦. ل١٦٧-١٦٨.

٢٩٩ دیوانی وەفایی، لێکۆڵینەوەی محەمەد عەلی قەرەداغی، بەغدا، ١٩٧٨. ل ٢٣٥.

٣٠٠ دیوانا مەلایێ جزیری، تویژاندنا ئادق بهائەددین ئامێدی، بەغدا. ١٩٧٧. ل١٨٣.

٣٠١ دیوانی مەولەوی، کۆکردنەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس. بەغدا. ١٩٧٨. ل ٢٠٨- ٢٢٠.

٣٠٢ عەبدوڵلا حوسێن ڕەسول. چەند پیتێکی کێشەدار لە زمانی کوردیدا. گۆڤارا زانکۆیا دهۆك. پەڕبەندا (٧). هژمارا (١). تیرمەه ٢٠٠٤. ل١٠.

ئاخاوتنی ئاخێوەری کوردی شێوازی گۆڕاوە و بەرەو شێوازی ئاخاوتنی سیستەمی زمانی عەرەبی ڕۆیشتوە، بە بەڵگەی ئەوەی تا ئێستا زۆربەی زمانەکانی خوشکی زمانی کوردی، وەك فارسی و بلوجی و ئەسیتی و پشتو... تا ئێستا ناتوانن وەك ئاخێوەرانی کورد زۆربەی فۆنێمە نارەسەنەکان کە لە عەرەبییەوە هاتون وەکو ئاخێوەری کورد گۆبکەن.

ئەگەر بەراوردێکی ڕێژەی بەکارهێنانی هەردو فۆنێمی /خ/ و /غ/ بکەین، دەبینین:

١- لە زمانی کوردی ئێستادا بە دەگمەن وشە هەیە، فۆنێمی /غ/ی تیادا بێ و نەتوانرێ بە فۆنێمی /خ/ ئاڵوگۆڕ بکرێ، تەنانەت ئەوانەش کە هەن، وشەی ڕەسەنی کوردی نین و لە عەرەبییەوە هاتون، وەك (غەریب ← خەریب)، (غاردان ← خاردان)، چاوگی (غار+دان) لە (غار // أغار)ی عەرەبییەوە هاتوە، واتە، هێرشی کرد، هەروەها وشەی (پێغەمـ+بەر) لە (پەیغام+بەر = پەیامبەر)ی فارسیەوە هاتوە.

٢- هەندێ وشەی کوردی یان خواستراو هەن، دەتوانرێ هەردو فۆنێمی /غ/ و /خ/ ئاڵوگۆڕبکەین بێ ئەوەی واتایان بگۆڕێ، وەك (غەم ← خەم، غونچە ← خونچە، باغ ← باخ، داغ ← داخ، پەرداغ ← پەرداخ، دۆزەغ ← دۆزەخ، غەلیفە ← خەلیفە، وچاغ ← وچاخ،.....).

٣- هەندێك وشەی تر هەن، فۆنێمی /خ/ لە پێکهاتەیاندا هەیە و ناتوانرێ بکرێ بە /غ/، واتە، ئاڵوگۆڕ نابن، وەك ((خودا، خاڵ، خاوێن، خراپە، خوشك، خوێ، خێرا، ئۆخەی، خەون، خەو، خەریك، خانو، خەستەخانە، ....))٣٠٣.

لە ئەنجامدا، پێشبینی ئەوە دەکرێ فۆنێمی /غ/ بەرەو نەمان بچێ لە زمانی کوردیدا و ئەوەی بوەتە هۆکاری مانەوە و پاراستنی، ئەو وشە عەرەبیانەن کە لە ئاخاوتنی ڕەمەکیی خەڵك بەکاردێن، وەك (غیرەت، غوبار، غافل، غەشیم، غەدر، .....)، هەروەها ئەو ناوە تایبەتیە عەرەبیانەی لەناو کوردا بەکاردێن، وەك (غەفار، غەریبە، غانم، مەغدید،...).

١ـ٤: فۆنێمی عێ /ع/:

---

٣٠٣ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. چەند پیتێکی کێشەدار لە زمانی کوردیدا. گۆڤارا زانکۆیا دهۆك. پەرپەندا (٧). هژمارا (١). تیرمەه ٢٠٠٤. ل١٠.

فۆنێمی /ع/یش یەکێکە لەو فۆنیمانەی لە کوردیدا نارەسەنە و لە بنەڕەتدا لە زمانی کوردیدا نەبووە، بەڵام دواتر بە هەمان شێوەی فۆنێمی /ح/ بە هۆی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی عەرەبی بەسەر کوردستاندا، چ ڕاستەوخۆ فەرمانڕەوایی کردبێ، چ ناڕاستەوخۆ لەژێر کاریگەریی ئایینی ئیسلام، کە دەبوایە بە عەرەبی بێ و نابێ وەرگێڕانی تیادا بکرێ، جگە لە ڕاڤەکردن و لێکدانەوە. بە دەیان ئایەتی قورئان هەن، ئاماژە بەوە دەکەن، کە دەبێ قورئان هەر بە عەرەبی بێ، وەك (إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرآناً عَرَبِيّاً...﴿٢﴾(يوسف)، (لا تُحَرِّكْ بِهِ لِسانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ ﴿١٦﴾، فَإِذا قَرَأْناهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ ﴿١٨﴾) (القيامة). (كِتابٌ فُصِّلَت آياتُهُ قُرْآناً عَرَبِيَّاً لِقَوم يَعْلَمون﴿٣﴾، وَلَوْ جَعَلْناهُ قُرْآناً أَعجَمِيَّاً لَقَالُوا لَوْلا فُصِّلَتْ آياتُهُ ءَأَعْجَمِيٌّ وَعَرَبِيٌّ....﴿٤٤﴾(فيلت)، (...يَقُولونَ إِنَّما يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِسانُ الَّذي يُلْحِدونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَ هذَا لِسانٌ عَرَبِيٌّ مُبين﴿١٦﴾(النحل)، وَ هَذا كِتابٌ مُصَدِّقٌ لِساناً عَرَبِيّاً.....﴿١٢﴾(الأحقاف)). بەم پێیە کۆئەندامی ئاخاوتنی ئاخێوەرانی کوردیش دوای باوەڕهێنانیان بە ئایینی ئیسلام بە گۆکردنی ئەم فۆنێمە قورگیە گرانە ڕاهاتن و پەیتا پەیتا توانییان وەکو خۆی گۆی بکەن و دواتر بخزێتە ناو زمانی کوردی و بە هەر شێوەیەك بێ، شوێنپێیەك بچوك بۆ خۆی دابین بکا و ببێتە زرفۆنێمێك لە فۆنێمە کوردیەکان.

کۆمەڵێك بەڵگە هەن، دەیسەلمێنن کە ئەو فۆنێمە لە زمانی کوردیدا ڕەسەن نیە، وەك:

١- وشەیەکی سادەی کوردیی کۆنی ڕەسە نمان نیە کە ئەو فۆنێمە بگرێتەخۆی.

٢- هاتنی هەندێ وشەی عەرەبی بۆ ناو زمانی کوردی و مانەوەیان لە فۆڕم و واتا وەکو خۆیان، وەك ناوەکانی (عەلی، عومەر، عوسمان، عەبدوڵلا، عەباس، عەیب، شیعر، شاعیر، عومر .....). هەروەها هاتنی هەندێ وشەی عەرەبی بۆ ناو زمانی کوردی، بە مانەوە و پاراستنی فۆڕمەکانیان و گۆڕان یان دەسکاریی واتایان، وەك (عاجباتی //عەجەب، عەرزوحاڵ، عەینەك //عوینات، نەعلە //نەعال، عەرەبانە // عەرەبە، ....).

٣- وەك دیاردەیەکی ئاسایی و گشتیی دەنگسازی، کەوتوەتە ململانێ لە گەڵ هەندێ لەو فۆنێمانەی لە دەرچەی خۆیەوە نزیکن، وەك فۆنێمی /ح/، وەك لە هێڵکاری سەرەوەدا دەرەکەوێ. هەرچەندە هەردوکیان لە زمانی کوردیدا نارەسەنن، بەڵام لە ناوخۆشیاندا دیاردەی ململانێ سەریهەڵدا، لە لایەن چینی نەخوێدەوار دیاردەکە بڵاوتر بو بەتایبەتی لە شێوەزاری سۆرانیی دیالێکتی ناوەڕاست. بۆنمونە (حەفت

← عەفت). لەبەر ئەوەی وەکو پێشتر ئاماژەی پێکرا، وشەی کوردی دەگمەن بو کە فۆنیمی /ح/ی تیادا بێ، بۆیە ئەو دیاردەی ئاڵوگۆڕە پتر لەو وشانەدا دەردەکەوێ کە عەرەبین و لە ئاخاوتنی ڕەمەکی خەڵك بەکاردێن، وەك: (حەمەد ← عەمەد، حەمید ← عەمید، حەدیقە ← عەدیقە، حەمبار ← عەمبار، حاجی ← عاجی،.......).

٤- لەبەر نامۆیی ئەو فۆنیمە، هەندێ جار بە پێچەوانە، فۆنیمی /ح/ لە وشە عەرەبییەکاندا لەگەڵی کەوتۆتە ململانێ و شوێنی گرتۆتەوە, وەك لە (عەیشێ ← حەیشێ، عەمید ← حەمید، عالی ← حالی، عاجز - عادز ← حادز، ......).

٥- لە هەندێ وشەشدا، بەتایبەتی ئەگەر کەوتبێتە ناوەڕاستی وشەکە، گۆڕاوە بە فۆنیمی /ا/، کە ئەویش دەرچەکەی لەو نزیکە، وەك لە وێنەکەی سەرەوەدا دیارە، وەك لە (جەعفەر - جافر، کەعبە - کابە، مەعروف - مارف، ملعەقە - مڵاك، معەتتەڵ - ماتڵ، دەعوەت - داوەت، قەلعە - قەڵا(ت)، تەعنە - تانە، مەعریفە - ماریفە(ت)، تەعلیق - تالیق، مەعنا - مانا، تەمەع - تەما، ....)، یان (شەمع - شەمێ).

٦- یان هەندێ جار فۆنیمی /ع/ دەکەوێ، وەك (سەعات - سات، ، معامەلە - مامەڵە، شاعیر - شایەر، بەردی تاعەت - تاتەبەرد، ڕکاعەت - ڕکات، .....).

٧- لەبەر ئەوەی لە بنەڕەتدا فۆنیمێکی کوردی نیە و ئەگەر نەشهاتبایە بۆ ناو زمانی کوردی، گرفتێك دروست نەئەبو، بۆیە لەبەر بێبایەخیی ئەو دەنگە، لە هەندێ وشەدا ململانێ لەگەڵ دەنگی هەمزە دەکا و ئەرکی هەمزە دەبینێ، یان لەگەڵی ئاڵوگۆڕ دەبێ، وەك: (ئاست ← عاست، ئاستەم ← عاستەم، ئاسمان ← عاسمان، هەرد - ئەرد - عەرد، قوڕئان ← قوڕعان, عومەر ← ئۆمەر، عاشق ← ئاشق، عوسمان ← ئۆسمان ......).

لەمەدا بۆمان دەردەکەوێ، ئەم فۆنیمەش بە کاریگەریی زمانی عەرەبی هاتۆتە ناو زمانی کوردی و ئەگەرچی بواری بەکارهێنانی زۆر دەگمەنە و ڕەنگە وشەی کوردیی ڕەسەن هەر نەبێ ئەو فۆنیمەی تیادا بێ, بۆ نمونە، ئەگەر هەمو زمانی کوردی بگەڕێی، بە ڕادەی پەنجەکانی دەستێك وشەی کوردی نادۆزیتەوە ئەو فۆنیمەی تیادا بێ، مەگەر لە دو وشەی ئاخاوتنی

سۆرانی بترازیٚ، که ئیبراهیم باڵدار به ماندوبونێکی زۆرەوە خزاندویەتیە ناو کتێبی (ئەلف و بێی نویٚ) ی قۆناغی یەکەمی سەرەتایی، ئەوانیش وشەی (عەلەشیش) و (باعەباع)ن، که له بنەڕەتا (بارەبار)ە، بەڵام ئێستا به هەر شێوەیەك بیٚ، خۆی خزاندوەته ناو لیستی پیتە کوردیەکان و بوەته یەکیٚ له فۆنێمەکانی زمانی کوردی، که سودێکی ئەوتۆی لیٚ نابینریٚ و بوەته بارگرانی بەسەر پیتەکانی تر.

١ـ٥: فۆنێمی قیٚ /ق/:

فۆنێمی /ق/یش یەکێکه لەو فۆنیمانەی له زمانه هیندۆئەوروپیەکان نیە، ئەمەش بەڵگەیەکی بەهێزە، که له سەرەتادا له زمانی کوردیش نەبوە، تەنانەت ئێستاش له هەندیٚ شێوەزاری ناوچەییدا وەك (گوندەکانی باڵەکیان، مەجیداوە، بێلەنگر، شاوراوە و هاودیان له دەڤەری سۆران) و (گوندی سرێشمه له ناوچەی خەلیفانی سەر به پارێزگای هەولێر) له هەندیٚ وشەدا هێشتا هەر فۆنێمی /ك/ لەبری /ق/ بەکاردێنن.

فۆنێمی /ق/ له وشه کوردیه ڕەسەنەکاندا بەدەگمەن هەیه. بەزۆری ئەو وشانەی فۆنێمی /ق/یان تیادایە، وشەی عەرەبین، هاتونەته ناو زمانی کوردی، وەك (قەلەم، قەلا، قایش، قایم، قیر، قانون، قەزا، مقەس، قەسساب، بەقاڵ، سندوق، قاوە، قوربانی، مۆسیقا، قافله، قەعادە،....)، یان تورکین، وەك (قۆندەرە، قوماندار، قاپی، قەیسی، پرتەقاڵ، قەرەوێڵە، بانق، قازانج، قاپوت، قاسە، قات، قالۆچە، قۆڵ، قۆچ، فستەق، پاقلە، قەڵەبالغ، قادرمە، قەپاغ، قوژبن،...). تەنانەت ئەو وشانەش که لەو دو زمانەی عەرەبی و تورکیدا نین و له کوردیدا هەن، گومانیان لیٚ دەکریٚ که له بنەڕەتدا کوردی بن، وەك (قوڕ، قۆرت، قەڵەو،....هتد).

لەبەر نارەسەنی فۆنێمی /ق/ له زمانی کوردیدا، لەگەڵ فۆنێمێکی ڕەسەنی کوردی نزیك له خۆی دەکەوێته ململانیٚ، ئەویش فۆنێمی /ك/ـه، بڕوانه وێنەی دەرچەی فۆنێمەکان.

فۆنێمی /ق/ و /ك/ له ئه نجامی ململانێیان، له زۆر وشەدا ئاڵوگۆڕ دەبن، وەك لەم نمونانەدا دەبینریٚ: هەندیٚ جار /ك/ دەبێته /ق/، (کتتابی - قوتابی، کتتابیخانه - قوتابخانه، کاغەز ← قاقەز، کیٚچ ← قیٚچ، کشپل ← قشپل،....)، هەندیٚ جاریش /ق/ دەبێته /ك/ وەك لەم وشه تورکیانەدا (قیز - کیژ، قاووق - کاڵەك، قاشیق - کەوچك، خەلق - خەڵك،....)، جاری واش هەیه فۆنێمی /ق/ دەبێته /خ/ یان /غ/، کاتیٚ وشه تورکیەکه دێته ناو زمانی کوردیەوە، وەك (یاقە - یاخە، تاقم - تاخم، قولاق - قولاغ, وەك له ڕستەی _ گوێی بۆ قولاغ کردبو_ ، یاتاق - یاتاغ ...).

لە ئە نجامدا دەرەکەوێ، کە فـۆنێمی /ق/ بــە هــۆی کاریگــەریی زمــانی عەرەبیــەوە هاتۆتە ناو زمانی کوردی، ئینجا چ ڕستەوخۆ لە زمانی عەرەبیەوە هاتوە، یــان ناڕاســتەوخۆ لە زمانی تورکیەوە، بەڵام بۆیە بەشی سەرەکیی کارگەریەکە بۆ زمانی عەرەبی دەگەڕێتــەوە، چونکە بە هۆی کاریگەریی ئەو زمانەوە بوە، کە ئاخێوەری کورد فێری گۆکردنی ئــەو فۆنێمــە بوە لەسەر گۆکردنی ڕاهاتوە.

بەشی دوەم

ئاستی وشەسازی

پێشەکی:

لە دێرینەوە مرۆڤی کورد وەك هەر نەتەوەیەکی تر متوی خاکەکەی بوە و لەگەڵ ژینگەی کوردستان ئاوێتە بوە، بۆ هەر کەرەسە و دیاردەیەکی سروشتی و دەسکرد ناوی تایبەتی داناوە، ئەو پەیڤ و زاراوانەی خۆیان دایانهێناون، بە وشەی ڕەسەنی کوردی دادەنرێن و کرۆکی زمانی کوردی پێکدەهێنن. لە لایەکی تر ڕێژەی پەیوەندیی نەتەوەی کورد لەگەڵ نەتەوەکانی دراوسێی، بوەتە هۆی ئاڵوگۆڕی کەرەسە ماددی (مەتیریاڵ) و واتاییەکان (ئەبستراکت). گرنگترین و مەزنترین کەرەسەی واتاییش زمانە، ئاڵوگۆڕی پەیڤەکانی زمان، جگە لە کەرەسە واتاییەکان، ناوی کەرەسە ماددیەکانیش دەگرێتەوە. کەواتە لە ڕوی لۆجیکەوە، هەر نەتەوەیەك ئەو کەرەسانە وەردەگرێ کە خۆی نیەتی و ئەو کەرەسانە دەبەخشێ، کە بەرامبەرەکەی نیەتی. بۆیە تاکو نەتەوەیەك کەرەسەی زۆرتری هەبێ زۆرتر دەبەخشێ و کەمتر وەردەگرێ، بە پێچەوانەش تاکو کەرەسەی کەمتری هەبێ، کەمتر دەبەخشێ و زۆرتر وەردەگرێ. بەم پێیە ئەگەر کاروانی ژیان لە ئاستێکدا بوەستێ، هیچ نەتەوەیەك پێویستی بە بەخشین و وەرگرتنی زۆر نابێ، بەڵام لەبەر ئەوەی کاروانی ژیان بەردەوام لە بەرەوپێشچوندایە و ڕەوڕەوەی شارستانیەت بەرەو پێشکەوتن هەنگاودەنێ، بۆیە نەتەوە سستەکان بەردەوام پێویستییان بە نەتەوە پێشکەوتوەکان هەیە، ئینجا ئەو پێشکەوتنە لە لایەنێکی ژیان بێ. گەرچی بەردەوام، بەبێ بونی پێویستی، نەتەوە باڵادەستەکان بە هەر پاساوێك بێ، بۆ فراوانکردنی قەڵەمڕەویی دەسەڵاتی خۆیان و ڕوتاندنەوەی سامانی نەتەوەکانی تر، باڵیان بەسەر نەتەوەکانی تردا گرتوە. ئەگەر سەرنجێکی زانستیانەی ورد و بێلایەن بدەینە مێژوی دێرینی کورد، دەبینین، نەتەوەی کورد بەردەوام کەوتۆتە بەر جۆری دوەمی پەیوەندی، واتە بەردەوام لەلایەن دراوسێکانی پەلاماردراوە و داگیرکراوە، ئیتر بە

هەر بیانویەك بێ. گەورەترین شاڵاویش کە کرابێتە سەر کوردستان و لە هەمو شاڵاوەکانی تر کاریگەرتر بوبێ و زۆری خایاندبێ، شاڵاوی داگیرکاری عەرەبی بوە، کە بە پاساوی ئایینی بۆ ماوەی پتر لە شازدە سەدەیە کوردی خستوەتە ژێر باڵی خۆیەوە، بە بەڵگەی ئەوەی کوردیش خاوەنی ئاینی خۆی (زەردەشتی) بوە و کتێبی پیرۆزی ئایینی خۆی (ئاوێستا) هەبوە، واتە، کورد پێویست بە عەرەب و بە ئاین نەبوە، بەڵکو عەرەب بە بیانوی ئاین، پێویستیان بە کوردستان بوە. دوای ئەوەش ناچارکردنی کورد و نەتەوەکانی تر، کە ئیسلام بە زۆرەکی دەبێ هەر بە عەرەبی بێ و نابێ دەقەکان وەربگێڕدرێن، نەتەوەی کوردی دوچاری دو زیانی گەورەکرد: یەکەمیان، تا ئێستاش زۆربەی تاکەکان، بە مامۆستا ئاینیەکانیشەوە، نەیانتوانی بە تەواوی لە ئاینەکە بگەن و لێکدانەوەی جۆراوجۆر بۆ دەقەکان بکەن و زۆربەیان لە فەلسەفەی ڕەوای ئاینەکە نەگەیشتون. دوەمیشیان، مانەوەی دەقەکان بە عەرەبی، دەیان و بگرە سەدان وشە و زاراوەی عەرەبی هێنایە ناو زمانی کوردی و هەستێکی ئەوتۆی لای تاکی کوردی دروستکرد، کە زمانی عەرەبی باشتر و پیرۆزتر و پەرەسەندوتر و ....هتد و پێویستە فێرببێ، ئەمەش کاریگەریی دروستکرد لە سەر هەمو ئاستەکانی زمان، تەنانەت هێزی ماسولکەکانی کۆئەندامی ئاخاوتنی کوردی گۆڕی.

٢ـ١ قۆناغەکانی پاکسازیی زمانی کوردی لە وشەی عەرەبی:

ئەگەر بە وردی سەرنجی زمانی کوردی بدەین، دەبینین، لە ئەنجامی کاریگەریی زمانی عەرەبی بەسەر زمانی کوردیدا، ژمارەیەکی زۆر وشەی وشەی عەرەبی، بەتایبەتی لە ئاخاوتنی ڕەمەکی خەڵکدا بەدیدەکرێن. ئاشکرایە، بە بەراورد لەگەڵ نەتەوەکانی تر، ماوەیەکی زۆر نیە کورد دەستی بە نوسین کردوە، ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ نوسینەکانی سەرەتا و دیوانی شاعیرانی کورد، تەنانەت تاکو نیو سەدە بەر لە ئێستا، دەبینین پتر لە نیوەی وشەکان عەرەبین و لە بۆتەی ڕێزمانی کوردیدا تاوێنراونەتەوە، بەڵام دواتر بەردەوام هەوڵدراوە نوسینی کوردی لە وشەی عەرەبی بژار بکرێ و وشەی کوردیی پاراو و ڕەسەن لە جێی وشە عەرەبیەکان دابنرێ. دەتوانرێ، ئەو هەوڵانەش لە سێ قۆناغدا پۆلین و جیا بکرێنەوە:ـ

١- دوای دامەزراندنی قوتابخانە کوردیەکان و دەسکردنی خوێندن بە کوردی، بەتایبەتی دوای شۆڕشی ١٤ی تەمموزی ١٩٥٨ و داننان بە بونی کورد و زمانی کوردی لە عێراق و کردنەوەی ڕادیۆی کوردی و بەشێکی کوردی لە زانکۆی بەغدا، نوسەر

ڕۆشنبیران هەوڵیان دا، بە کوردییێکی پاراوتر بنوسن و کتێبی قوتابخانەکان و گۆڤار و ڕۆژنامەکان پەیتا پەیتا بژار بکەن لە وشەی عەرەبی.

٢- قۆناغی دوەم لە بەیاننامەی ١١ی ئازاری ١٩٧٠ دەست پێ دەکا، کە داننرا بە مافی ئۆتۆنۆمی بۆ باشوری کوردستان و نەتەوەی کورد و زمانی کوردی بون بە نەتەوە و زمانی دوەم لەسەر ئاستی عێراق و تێکڕای خوێندن، لە ناوەندی و دواناوەندیەکانیش کرا بە کوردی و چەندین گۆڤار و ڕۆژنامە بە کوردی دەرچون. هەروەها گەڕانەوەی کۆمەڵێك هەڵگری بڕوانامەی ئەکادیمی لە هەندەران ، کردنەوەی زانکۆ لە کوردستان و ئەکادیمیای کوردی لە بەغدا و کەناڵێکی تەلەفزیۆنی کوردی لە کەرکوك و....هتد، ئەمانە هەموی شاڵاوێکی بەرچاوی لە پاکسازیی زمانی کوردی دەستپێکرد و زمانی کوردی بەتایبەتی زمانی نوسینی دیالێکتی ناوەڕاستی زۆر بەرەو پێش برد.

٣- قۆناغی ڕاپەڕینی ١٩٩١، ئەم ڕاپەڕینە بوە هۆی ڕزگاربونی بەشێکی زۆری کوردستانی باشور لە ژێردەستی ڕژێمی بەغدا و لە ئەنجامدا حکومەتی هەرێمی کوردستان دامەزرا و سەرجەم فەرمانگە و دامەزراوەکان بە زانکۆکانیشەوە بون بە کوردی و بە دەیان پارتی سیاسی و دەزگای ڕاگەیاندنی بینراو و بیستراو نوسراو دامەزران و ژمارەی گۆڤار و ڕۆژنامە بە ڕادەیەکی نائاسایی زۆربون.

دوای ڕاپەڕین، لە ئەنجامی ئەو کاردانە دەرونیە توندەی کورد هەیبو دژی دەسەڵات و ڕژێمە یەك لە دوای یەکەکانی عەرەب لە بەغدا و سوریا، تێکڕا هەمو دەامودەزگاکانی هەرێمی کوردستان کەوتنە پاکتاوکردنی وشەی عەرەبی لە ناو زمانی کوردیدا و ئێستا لە نوسیندا، جگە لەو ناوە تایبەتیە عەرەبیانەی جێگرەوەیان نیە، بەدەگمەن وشەی عەرەبی دەدۆزیەوە. شاڵاوی ئەم کاردانەوە دەرونیە هێندە خێرا و بەهێز و بێ بەرنامە بو، سێ دەرکەوتەی نەرێیی لێ کەوتەوە:

١- ڕاستە وشەی عەرەبی لەناو زمانی کوردی پاکتاوکرا، بەڵام بە دەیان وشەی بیانی لە زمانەکانی تر، بەتاییەتی ئینگلیزی هاتنە ناو زمانی کوردی کە وشە عەرەبیەکە زۆر ئاسانتر بو بۆ تێگەیشتن.

٢- زۆرجار هەست بەوە دەکرا پاکتاوکردنی وشەی عەرەبی بۆ ئەوە نیە، وشەی زمانێکی تری بێگانەی وەك ئینگلیزی بخرێتە شوێن، بۆیە هەندێکیان وشەی دەسکردی ناقۆڵای ئەوتۆیان دادەتاشت کە بە خوێنەر هەرس نەدەکرا و زۆریان بە ناکامی مانەوە.

٣- هاتنە ناوەوەی شێوەزاری بادینی بە شێوەیەکی بێ بەرنامەیی و هەوڵدان بۆ دروستکردنی شێوازێکی تری زمانی فەرمی (ستاندارد)، بوە هۆی دوپارچەیی زمانی ستانداردی کوردی، بەڕادەیەك هەوڵدرا ئەم دو شێوازی نوسینە لەیەك بترازێن و هیچیان کەرەسە زمانیەکانی ئەوی تر بەکارنەهێنێ و شێوەزاری بادینی بۆ پڕکردنەوەی کەلێنەکانی کەوتە داڕشتنی سەدان وشەی نوێی ئەوتۆ کە زۆرێك لە خۆیان تێینەدەگەیشتن.

نکوڵی لەوە ناکرێ، ئاخاوتنی ئاسایی تەنانەت چینی ڕۆشنبیر و خوێندەواریش لە قسەکردندا فریای ئەو هەمو گۆڕانکاریە زۆر و خێرایەی نوسین نەکەوت، بۆیە تا ئێستا ژمارەیەکی زۆر وشەی عەرەبی لە ئاخاوتنی کوردیدا بەکاردێن، گومان لەوەدا نیە، ماوەیەکی زۆرتری دەوێ بۆ هەرسکردنی ئەو وشە نوێیانە و زاڵبونیان بەسەر ئەو وشە عەرەبیانەی دەمێکە جێ پێی خۆیان لە ئاخاوتندا کردۆتەوە.

ئەوەی لە سەرەوە ئاماژەی پێکرا بۆ ئەوە بو، بزانرێ کە ئێستا نوسینی کوردی وەکو جاران لە ژێر کاریگەریی زمانی عەرەبی نەماوەتەوە و تەنیا شوێنەوارەکانی ئەو کاریگەریە ماون، بەڵام ئاخاوتن هێشتا پێویستی زۆری بە پاکسازیە. بۆیە ئەوەی لە خوارەوە باسدەکرێ، پتر نوسینی کۆن و ئاخاوتنی ئێستا دەگرێتەوە.

٢_٢ فەرهەنگی وشەی عەرەبی لە ئاخاوتنی کوردیدا:

وەکو لەسەرەوە ئاماژەی پێکرا، ئەگەر لە سەرەتادا نوسینی کوردی پڕبوبێ لە وشەی عەرەبی، بەڵام ئێستا جگە لەو ناوانەی ڕەسەنی عەرەبین و جێگرەوەیان نیە، بە دەگمەن وشەی زەقی عەرەبی لە نوسینی کوردیدا ماون و ئەوانەش کە ماون، بە شێوەیەك کوردێنراون کە ناناسرێنەوە، بەڵام هێشتا ئاخاوتنی ڕەمەکی پڕیەتی لە وشەی عەرەبی. بۆیە دەتوانین، ئەو وشانەی پێشتر لە نوسیندا هەبون و ئێستا لە ئاخاوتندا ماونەتەوە، بەم شێوەیە پۆلینیان بکەین:

٢-٢-١ وشەی عەرەبی بواری کەلتوری:

لە ئەنجامی هاوتەریبی و دراوسێیەتی کورد لەگەڵ عەرەب لە دێرینەوە تا ئێستا و قەڵەمڕەوی ئیسلام و دەسەڵاتی عەرەبی بەسەر کوردستان بەگشتی و باشوری کوردستان بە تایبەتی، کەلتوری کوردی زۆر کاریگەربوە بە کەلتوری عەرەبی و لەو لایەنەوە بە دەیان وشە و زاراوەی عەرەبی بە درێژایی مێژو خزاونەتە ناو زمانی کوردی، کە دەتوانین لە چەند گروپێك کۆیان بکەینەوە:

I. **فەرهەنگی ئایینی:** ئەگەرچی کورد پێش ئیسلام خاوەنی ئاینێکی پەرەسەندوی خۆی بو، کە زەردەشت پێغەمبەرەکەیان بو و ئاوێستاش کتێبەکەی بو و جیاوازییێکی زۆری لەگەڵ ئیسلام و ئایینەکانی تر نەبو لە یەکتا پەرستی و چاکە و خراپە و پاداش و سزا، بۆیە دوای هاتنی ئیسلامیش ئەو بنەمایانەی لە زەردەشتیدا هەبون، وشە و زاراوەکانیان وەکو خۆیان مانەوە و وشەی عەرەبی شوێنی نەگرتنەوە، وەك (خودا، پێغەمبەر، باوەڕ، نوێژ، ڕۆژو، فریشتە، بەهەشت، دۆزەخ، سروش...هتد)، بەڵام ئیسلام بە دەیان وشەی تازەی خزاندە ناو زمانی کوردی، کە تا ئێستاش زۆریان، بەتایبەتی ناوەکان، جێگرەوەیان لە زمانی کوردیدا نیە، وەك: (ئیسلام، کافر، موسوڵمان = موسلیم + مان، حەج، زەکات، شەهادە، شەهید، حەلال، حەڕام، حەلال، تەڵاق، مارەیی = مهر، قورئان، حەدیس، ڕەمەزان، سورەت، ئایەت، میحراب، خوتبە، شێخ، سۆفی، خەلیفە، تەریقەت، زیکر، جیهاد، خێر، شەڕ، زینا، جەهەننەم، حۆری، مەلایکەت، جنۆکە، شەیتان، حەق، قەزا و قەدەر، ...هتد).

II. **فەرهەنگی ناوە تایبەتیەکان:** کۆمەڵێك ناوی تایبەتی کوڕان و کچان لەبەر پیرۆزییان، چونکە ناوی کەسە ناودارەکانی سەرەتای موسوڵمانەتی بون، وەکو خۆیان هاتنە ناو کۆمەڵگای کوردی و تا ئێستاش ژمارەیەکی بێ پایانی تاکی کورد بەو ناوانە ناونراون، هەرچەندە دوای سەرهەڵدان و پەرەسەندنی هەستی نەتەوایەتی ڕێژەی ئەو ناوانە کەم بۆتەوە، بەڵام هێشتا لەناو بنەماڵە ئیسلام پەروەرەکان هێشتا ئەو دیاردەیە ماوە و دوای ڕاپەڕینیش، پارتە ئیسلامیەکان ڕۆڵیان هەبو لە بنبڕ نەبونی ئەو دیاردەیە و جارێکی تر دیاردەی ناونان لەو بنەماڵە ئیسلامیانە سەری هەڵدایەوە. دەتوانرێ بوترێ زۆربەی ناوەکانی سەردەمی دەسەڵاتی پێغەمبەر و چوار جێگر (خەلیفە)ەکانی ئێستا لە

کۆمەڵگای کوردی بە تایبەتی لە نەوەی پێش ڕا پەڕین بەدی دەکرێن، وەك: (محەممەد، ئەحمەد، مەحمود، ئەبوبەکر، عومەر، عەلی، عوسمان، عەبدوڵلا، حەسەن، حوسێن، سالح، زاهیر، کەمال، عەباس، ڕەسول، نەجات، عەبدولحەمید / مەجید / کەریم / عەزیز / قادر / سەلام / غەففار / سەتتار / فەتاح / ڕەزاق / جەبار / .... یوسف، بورهان، تۆفیق، ئیبراهیم، ئیسماعیل، ئەکرەم/ جەمال، مستەفا، تەها، سەعید، جەوهەر، سەدیق، خدر، جەعفەر، حیکمەت، مەولود، فاتیمە، عائیشە، خەدیجە، مریەم، سارا، حەبیبە، شوکریە، جەمیلە، ناجیە، حەلیمە، ماجیدە، بوشرا، کافیە، ڤافیە، خالیدە، سامیە، نەزیرە، شەریفە، مەدینە، ڕازیە، ناهیدە، سەمیرە، ناجحە، خیریە، سەبیحە، ....هتد).

III. **فەرهەنگی وێژە:** لە بواری وێژەدا کۆمەڵێ وشە و زاراوەی عەرەبی هاتنە ناو زمانی کوردی و تا ئێستا چەند دانەیەکیان لە نوسینیشدا بەکاردێن و لە قسەکردندا هێشتا زۆربەیان بەکاردێن، وەك: (ئەدەب، شیعر، شاعیر، قەسیدە، مۆسیقا، بەلاغە، عەروز، ڕەسم، قافیە، فەلسەفە، عەشق، دیوان، تەسەوف، غەزەل، شیعری حور، قالب، خەیاڵ، ئیلهام، سەجەع، واقیع، .....).

IV. **فەرهەنگی جنێو:** شایانی باسە، فەرهەنگی زمانی کوردی لە وشە و زاراوەی جنێودانداندا زۆر پاکە و ڕەنگە بە دەگمەن زمان هەبن ئەو پاکیەیان تیادا هەبێ، ئەمەش بەڵگەی ڕەوشت بەرزی نەتەوەی کورد دەگەیێنێ، و کرداری بەدڕەوشتی لەناو کورددا زۆر دەگمەن بوە، چونکە بونی هەر دیاردەیەکی بەرجەستە بێ یان واتایی ناوێکی بۆ دێتە ئارا. ئەگەر بە وردی بە فەرهەنگی زمانی کوردیدا بچینە خوارەوە وشەیەکی سادەی ڕەسەنی کوردی نادۆزینەوە کە بۆ جنێو بەکار هاتبێ. ئەو جنێوانەی بۆنی ڕەسەنایەتی زمانی کوردییان لێ بێ، جنێوی لێکدراون و لە ناوێك و پاشگری (دەر)ی ناوی بکەری چاوگی (دان)ەوە دارێژراون، وشەی (گان)ی کرداری سێکسی لە (gender)ی لاتینیەوە هاتوە و پاشگری (دەری) دەخرێتە دواوە و ئەمە ناشیرینترین جنێوی کوردیە و بە هەما ڕێسا پاشگری (دەر) دەخرێتە دوای هەردو دەرچەی ڕەگەزی مێینە و ئەم سێ وشە لێکدراوە پیسترین جنێوی ڕەسەنی کوردین، سەرجەم جنێوەکانی تر لە زمانی عەرەبی هاتونەتە

ناو زمانی کوردیەوە، وەك (حیز ـ لە حاز و إنحاز ـ ەوە هاتوە، واتە لایداوە)، (گەوواد ـ لە قاد و قواد ـ ەوە هاتوە واتە پێشڕەوی دەکا)، (قەحپە)[304]، (فاحیشە)، دەشێ زاراوەی (تیاترۆ) لە تورکیەوە هاتبێ. هەروەها کۆمەڵێ وشەی عەرەبی کە واتای ئابڕومەندی دەبەخشن، لەسەر ڕێسای جنێوی (بێ ئابڕو)، لە پێشگری (بێ) و ئەو وشانە داڕێژراون، وەك (بێشەرەف، بێناموس، بێئەدەب، بێئەخلاق، بێغیرەت، بێنەسەب، بێئیحتیرام،.....)، تەنانەت زۆر کرداری ئاسایی مرۆڤایەتی، کە لە ناو زۆر نەتەوەکان بە دیاردەی ئاسایی دادەنرێن، بەڵام بە کاریگەریی کەلتوری عەرەبی وشەی (عەیب)ەی عەرەبییان بەسەردا بڕا و قەدەغەکران بە تایبەتی بۆ ڕەگەزی مێ، وەك (دڵداری، خۆشەویستی، ڕەشبەڵەك، گۆرانی، سەماکردن. گەڕان، نواندن،.....).

٢ـ٢ـ٢ وشەی عەرەبی بواری سەربازی:

لە ئەنجامی هێرشە سەربازیەکانی دەسەڵاتدار و ڕژێمە یەك لە دوای یەکەکانی عەرەبەکان لە عێراق و سوریا، بۆسەر کوردستان، بەتایبەتی دابەشکردنی کوردستان و لکانی دو پارچەی بەو وڵاتانە، دەیان وشەی سوپا و سەربازی هاتنە ناو زمانی کوردی، وەك (عەسکەر، جوندی، عەریف، نەقیب، ڕائید، عەقید، عەمید، لیوا، پۆستاڵ، بێریە، بەدلە، ڕەبیعە، چادر، خێمە، ڕەبیعە، ئەلغام، ڕەشاش، دۆشکە، قەنناسە، هاوەن، عەشوە، مەخزەن، عیتاد، فەوج، سریە، فرقە، فەیلەق، ساڕوخ، ناپاڵم، باڕوت، کیمیایی، ئەنفال، موفرەد، سەڵی، تەرحیل، مەفرەزە، ناقلە، قازیفە،.....).

٢ـ٢ـ٣ وشەی عەرەبی بواری ڕامیاری:

کاریگەریی عەرەب لە ڕوی ڕامیاریەوە لەسەر کورد زۆر بوە و تاکو ئەوان دەستیان بە خۆپەرستیی نەتەوەیی و دروستکردنی پارتی ڕامیاری نەکردوە، کورد بیری لە جوداخوازی و نەتەوەپەرستی نەکردۆتەوە، بۆیە بە لاساییکردنەوە و هەنگاوهەڵگرتن، بزوتنەوەی ڕامیاری و نەتەوایەتی لە ناو کوردیشدا هاتۆتە ئارا و لەم لایەنەشدا چەندین وشە و زاراوەی ڕامیاری هاتونەتە ناو زمانی کوردی، وەك (سیاسەت، حیزب، دیموقراتی، دیکتاتۆری، تەنزیم، بەعسی، شوعی، فاشی، شۆڤێنی، ئایدیۆلۆجیا، تەکتیك، ستراتیجی،

---

٣٠٤ المنجد في اللغة والأعلام. دار المشرق. بيروت. الطبعة الثلاثون. ١٩٨٨. ص ٦٠٩.

ئیمپریالیزم، زایۆنی، ئیسلامی، ئیرهابی، حوکمی زاتی، جاسوس، سندوقی ئینتیخابات، کورسی، تەرشیح، .....).

٢-٢-٤ وشەی عەرەبی بواری کارگێڕی:

لەبەر ئەوەی عەرەب زۆر پێشی کورد دامودەزگای کارگێڕی هەبوە و دەوڵەتداری کردوە، بۆیە کورد لە دروستکردنی حکومەتدا تا ڕادەیەکی زۆر هەمان شێوازی بەکارهێناوە و هەمان دامودەزگاکانی حکومەتی دامەزراندوە و چەندین وشە و زاراوەی لە عەرەبی وەرگرتوە، وەك (حکومەت، وەزیر، وەزارەت، دەوڵەت، مەلیك، جمهوری، مدیر، موختار، قەزا، ناحیە، قایمقام، پۆلیس، دائیرە، دەوام، عەلاوە، مەعاش، ئیسمی، ڕەسمی، فلوس، دینار، کەنناس، فەڕڕاش، نفوس، جنسیە، پەساپۆرت، بانق، غەرامە،مەکتەب، قەڵەم، موڵك، میرات، تاپۆ، سەنەد، خزمەت، کتێب، دەفتەر، وەرەقە، لیژنە،....).

وەکو پێشتر ئاماژەی پێکرا، ئێستاش لە ئاخاوتندا دەیان وشەی عەرەبی دەبیسرێن، لە بوارەکانی پەروەردە، فێرکردن، دادوەری، تەکنۆلۆجیا، بازرگانی، کۆمەلایەتی، پیشەسازی و زانست و ....هتد. ((هاتنی ئەم کەرەسە بێگانانە لە دو ڕێگەوە دەبێ: یان بێگانەکان خۆیان دەیانهێنن و دایدەسەپێنن بەسەر زمانی بەزیو و خانەخوێ، یان خانەخوێیەکان خۆیان کەرەسەکان دەهێننە ناو زمانەکەیان بە ڕێگەی وەرگرتن و قەرزکردن. بەلام لە یەك جیاکردنەوەی کەرەسە بێگانەکان کە لە کام ڕێگەوە هاتون کارێکی ئاسان نیە. بە گشتی ئەمە هەندێ لەو ڕێگایانەن کە وشەی عەرەبی پیادا هاتۆتە ناو زمانی کوردی: هاموشۆی ئاشتیانە و دۆستانە، وەك هاتنی دەیان وشەی عەرەبی لە مەیدانی ڕۆشنبیری، وەکو (شیعر، شاعیر، ئەدەب، کتاب، قەڵەم، دەفتەر، مەکتەب، مەتعەم، فندق و ....هتد). یا تێکەڵی زۆرەکی و هێرشی سەربازی و داگیرکردن، وەك هاتنی دەیان وشەی عەرەبی لەم مەیدانەوە، وەکو (عەسکەر، عەریف، نایبعەریف، ڕەبیە، دەبابە، پۆستاڵ، تەسریح و ....هتد)، یان لە ڕێگەی ئایینیەوە هاتنی دەیان وشەی وەکو (ئیسلام، حەج، زەکات، کافر، شەیتان، ڕەحمان، غەزەب، لەعنەت/نەعلەت، شەرع، مارەیی، تەلاق و....هتد) و چەندین ڕێگەی تری کۆمەلایەتی) وەك: (سفوور، محجبە، هەموو جنێوە سادەکان)[٣٠٥] و بازرگانی و

(٣٠٥) ئەگەر بە وردی سەیری زمانی کوردی بکەین ، هیچ جنێوێکی سادەی (وشەی سادە) تیادا نابینینەوە ، بەڵکو زۆربەیان لە زمانی عەرەبیەوە وەرگیراون ، ئەمەش پتر بەڵگەی ئەوەیە : ئەم دیاردە ناپەسەندانە لە وڵاتی کوردەواریدا نەبوون و دیاردەکە و ناوەکەی لەوانەوە هاتوونەتە ناو کورد . کۆمەڵناسە کوردەکان بەڵگەی بەرجەستەییان بۆ ئەم ڕاستیە

ڕامیاری....هتد. هەڵبەتە سەرجەمی ئەم لایەنانەش بەتایبەتی لایەنە ئاییەکانی (الجوانب الایجابیه) ڕواڵەتی شارستانیت دەخەنە ڕوو .))٣٠٦، بەڵام لە نوسیندا خەریکە پەیتا پەیتا وشەی خۆماڵی یا ئینگلیزی جێگەیان دەگرێتەوە، ئەو ناوانەی لێ بترازێن، کە تایبەت بە عەرەبن و بەناچاری دەمێننەوە.

بەشی سێیەم
ئاستی ڕستەسازی

پێشەکی:

بەر لە هەمو شتێك پێویستە ئەوە بزانرێ، ئەگەر زمانێکی بەزیو، بە کاریگەریی زمانێکی زاڵ، ئاستی ڕستەسازیی بگۆڕێ و لەژێر ئەو کاریگەریەدا بمێنێتەوە، ئەوا زۆری پێ ناچێ، ئەو زمانە بەزیوە بەرەو نەمان دەچێ. بۆیە گۆڕان لە ئاستی ڕستەسازی کردارێکی زۆر گرانە و بە ئاسانی ڕونادا. تاکو گۆڕانیش لە ئاستی ڕستەسازی ڕونەدا، ئەو زمانە هەر پارێزراو دەبێ، ئەگەر زۆربەی وشەکانیشی بین بە وشەی زمانە زاڵەکە. کاتێك وشەیەکی بێگانە لە زمانە زاڵەکە دێتە ناو زمانە بەزیوەکە، لەناو قاڵبی ڕستەی زمانە بەزیوەکە جێی خۆی دەکاتەوە و لە کۆتاییدا یان دادەتاشرێ و گۆڕانی بەسەردا دێ، تاکو خۆی دەگونجێنێ، یان وشەیەکی گونجاوتری خانەخوێ جێگەی دەگرێتەوە و بێگانەکە دەردەکرێ. بۆنمونە، ڕێزمانزان سەعید سدقی لە لاپەڕە (٣٣)ی کتێبی (مختصر صرف و نخوی کوردی) نوسیویەتی، (لە جناب معلمان محترم رجا دەکەم لە بحث ضمیرانا لەگەل طلبە توزی بە صبر بن لازمە نظر دقتیان جلب بکری)٣٠٧، هەروەها عەلیی تەرەماخی، لە سەرەتای کتێبی دەستوری زمانی عەرەبی بە کوردی، نوسیویەتی، (اعلم تو بزان ای مفردی مذکری مخاطب کو ژ بوی طایفا اکرادان را ژی لازمە کو بزمانی کورمانجی او ژ علمی صرفی بزانن). کەواتە دوا

بە دەستەوەیە کە لێرەدا شایانی باس نیە . ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ کە کورد جنێوی هەر نەبووە ، بەڵکو ئەگەر سەرنج بدەین ئەو زاراوە کوردیانەی بۆ جنێو بەکار دێن زۆربەیان وشەی لێکدراون ، ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە زاراوەکان خۆکردن و درەنگتر لە سادەکان دروستکراون .

٣٠٦ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. مێژوی شێوەزاری گەرمیان. گۆڤارا زانکۆیا دهۆك. پەڕبەندا (٥). هژمارا (١). ئەیلول ٢٠٠٢. ل٧.

٣٠٧ سعید صدقی. مختصر صرف و نحوی کورد. جزء ١. بغداد. ١٩٢٨. ل ٣٣-٣٤.

قۆناغی گۆڕانی هەر زمانێك قۆناغی ڕستەسازیە، ئەگەر ڕستەسازی هەر زمانێك گۆڕا ئەو زمانە لەناو دەچێ. بۆیە یاساکانی ڕستەسازیی هەر زمانێك پێوەری سەرەکیی ئەو زمانەن، ئینجا ئاستەکانی تری وشەسازی و دەنگسازی دێن.

٣ـ١ گۆڕان لە ئاستی ڕستەی زمانی کوردی:

نکوڵی لەوە ناکرێ، ئەوەی نەتەوەی کورد و زمانی کوردی بە زیندویی هێشتۆتەوە، زمانەکەیەتی بە گشتی و ئاستی ڕستەسازیەتی بەتایبەتی، بەبەڵگەی ئەوەی لەسەردەمێکدا بێپایان وشەی عەرەبی هاتونەتە ناو زمانی کوردی و کاریگەرییان هەبوە لەسەر دەنگسازیی کوردی و کۆئەندامی ئاخاوتنی کوردیشیان بە فۆنیمە عەرەبیەکان ڕاهێناوە، بەڵام لە ئاستی ڕستەسازیدا گۆڕانێکی ئەوتۆ ڕوینەداوە، شایانی باس بێ. ئەمە واتای ئەوە ناگەیێنێ، هیچ ڕستە یان فرێزێکی عەرەبی لەناو زمانی کوردی بەکار نەهاتوە، بەڵکو مەبەست ئەوەیە، هیچ گۆڕانکاریەك لە یاساکانی داڕشتنی ڕستەی کوردی ڕوی نەداوە، ڕیزبەندیی کەرەسەکان وەکو خۆیەتی. بۆنمونە:

- کوڕەکە سێوێکی خوارد. (یاسای داڕشتنی ڕستەی کوردی بەم شێوەیەیە: بکەر + بەرکار + کار).
- أكل الولد تفاحه. (یاسای داڕشتنی ڕستەی عەرەبی بەم شێوەیەیە: کار + بکەر + بەرکار).

شایانی باسە تا ئێستاش لە ئاخاوتنی کوردیدا، بەتایبەتی باشوری کوردستان، بەدەیان ڕستە و فرێزی عەرەبی بەکاردێ، بەتایبەتی زۆر ئاماژە دەکرێ بە کورتە ئایەتی قورئان، فەرمودەی پێغەمبەر، وتەی ناوداران، شیعری شاعیران، پەند و قسەی نەستەقی عەرەبی ......، تا ئێستاش لە ئاخاوتندا دەیان دەستەواژەی ئایینی وەك (بیسمیللا، ئەلحەمدولیللا، ئەستەغفیرولڵا کراوە بە ئەستەغفیرەڵڵا، لاحەولەوەلاقووەتە ئیللا بیللا، ماشەڵڵا، ئیشالڵا، سوبحانەڵڵا، نەعوزوبیللا، بیلامانێ، بیلاتەشبیە، حاشەحازری، عەفومکە، خواحافیز، ......).

٣ـ٢ گۆڕان لە ئاستی ڕستەسازیی زمانی کوردی:

گومان لەوەدا نیە ڕستەسازیی زمانی کوردی لەسەرەتای هاتنە ئارای ئەو زانستە و نوسینەوە و دانانی سەرچاوەکانی ڕێزمانی کوردی، بە شێوەیەکی ڕون و بەرچاو کەوتوەتە ژێر

کاریگەریی ڕێزمان (قەواعید)ی عەرەبی و زۆر یاسا و ڕێسای (نەحو)ی عەرەبی بەسەر زمانی کوردیدا سەپاندوە و تا ئێستاش کاریگەرییان بەسەر ڕێزمانزانەکانەوە ماوە، تەنانەت هەندێکیان پێداگری لەسەر بونی هەندێ کەرەسە و یاسا و ڕێسا دەکەن، کە لە بنچینەی زمانی کوردیدا بونیان نیە. ئەم کارلێکردنی (قەواعید)ی عەرەبی، بەزۆری ڕاستەوخۆ ڕێزماننوسە کوردەکانی سەرەتا، لە قەواعیدی عەرەبییان وەرگرت و تا ڕادەکی زۆر لەسەر ڕێزمانی کوردی فۆتۆکۆپییان کرد، بەتاییەتی ئەو ڕێزماننوسانەی پەروەردەی حوجرە و مزگەوتەکان بون و سەرچاوەی زانستەکانیان کتێبە عەرەبیەکان بون، هەرچەندە نابێ نکوڵی لەوەش بکرێ، کە هەنگاوی زۆر مەزن و دڵسۆزانەیان ناوە و شایانی ستایشی زۆرن، بەڵام لە هەڵسەنگاندندا پێویستە ڕاستیە زانستیەکانیش بخرێنە ڕو. دواتر لەبەر ئەوەی سەرچاوەکانی ئەمانە بون بە بناغە بۆ نەوەی دوای خۆیان، تەنانەت ئەوانەش کە بڕوانامەی بەرزیان لە دەرەوەش هێنابو، تا ڕادەیەك پشتیان بەو سەرچاوانە بەستبو و زۆر لە ئەنجامەکانی ئەوانیان کرد بە کەرەسەی خاوی نوسینەکانیان و بەم جۆرە چەندین بۆچونی عەرەبیی ناڕاست بەسەر زمان و ئەدەبی کوردیدا دابڕان، تەنانەت ئەو بیر و بۆچونانە لە نوسینەکانی بەشە کوردیەکان و کۆڕی زانیاری کورد لە بەغدا و مامۆستاکان و کتێبی زمان و ئەدەبی کوردیی قوتابخانە و زانکۆکانیش ڕەنگی داوەتەوە. لە خوارەوەدا چەند نمونەیەك لەو بیر و بۆچونانە دەخەینە ڕو کە لە زمانی عەرەبیەوە، بە هۆی فۆتۆکۆپی کردنیان بەسەر زمان و ئەدەبی کوردییان داسەپاندوە:

٣-٢-١ گۆڕان لە بڕگەسازیی زمانی کوردیدا:

ئاشکرایە، لەسەرەتادا زۆربەی شاعیرانی کورد، لە خوێندنگە ئاینیەکانی مزگەوت و حوجرەکانی پێگەیشتبون و کاریگەریی زمان و ئەدەبی عەرەبییان ڕاستەوخۆ بەسەرەوە دیار بو، ئەو کاریگەریە وایکرد، بە هەمان پێوەر و قاڵبەکانی قەسیدەی عەرەبی دیوانی شیعرەکانیان بهۆننەوە و هەوڵ بدەن، وەکو ئەوان سەرەوای هەمو پیتەکان و کێشی هەمو (بەحرەکانی عەروز)ی عەرەبییان هەبێ، ئەمەش بۆ سیستەمی زمانی کوردی کارێکی زۆر گران بو، بۆیە ناچار بون هەندێك جار قاڵبی ڕستەی کوردی بشکێنن و جێگەی کەرەسە سەرەکیەکانی (بکەر + بەرکار + کار) ئاڵوگۆڕ بکەن. جگە لەمەش هەرچەندە هەندێ جار یاساکانی عەروزی عەرەبییان دەبەزاند و (بەحر)ی ڕیزپەڕیان دروستدەکرد، بەڵام لە هەموی کێشەدارتر، هەمان یاساکانی بڕگەی عەرەبییان بەسەر زمانی کوردیدا سەپاند و بڕگەسازیی

کوردییان دوچاری هەڵەی ئەوتۆ کرد، کە تا ئێستاش جگە لەوەی ڕاستنەکراونەتەوە، بونەتە دەرەنجامی بڕیای هەڵەتر و پتر ڕاستیە زمانەوانیەکانیان بەلاڕێدا بردوە. وەك:

١- هەرگیز بڕگە بە بزوێن دەست پێناکا. ئەم بڕیارە وایکرد، دان بە بونی دەنگی (ئـ) هەمزەدا بنرێ وەك فۆنێم و هەڵە لەسەر هەڵە بنیاتنرا. کەچی وەکو زمانە هیندۆ ئەوڕوپییەکانی تر، زۆر بڕگەمان هەیە بە بزوێن دەست پێ دەکەن، وەك: (/ا/ /وات/، /ە/ /چی/ /بۆ/ /ێـ/ /ران/؟. /ا/، /ە/ /بی/ /ێـ/ /وا/ /رە/ /ب/ /چم/.

٢- هەرگیز بڕگەی کوردی لە یەك فۆنێم پێك نایێ. ئەمەش وایکرد، دان بە بونی فۆنێمێکی وەکو بزرۆکەدا بنرێ و بە زۆر ئەم دەنگە (کە لە هەمو زمانەکاندا هەیە و ئەو هەوایەیە کە دەکەوێتە نێوان دو فۆنێمی نەبزوێن) بکرێ بە فۆنێمێکی زمانی کوردی و تەنانەت لە نوسین بە لاتینیدا بە هەڵە هێمای پیتیشی بۆ دابنرێ، وەك: (/بـ/ /ڕۆ/، /بـ/ /را/ /کەم/ /بـ/ /نێـ/ /رە/ /د/ /هۆك/!.

٣- هەرگیز بڕگە بە بێ بزوێن دروست نابێ. لەمەشدا بڕیارێکی هەڵە سەپێنرا بەسەر زمانی کوردیدا، کە دان بە بونی بڕگەیەك نانێ، کەلە دو نەزوێن یان زۆرتر پێکهاتبێ، وەکو ئەوەی لە زمانە هیندۆئەوروپییەکان دانییپانراوە. هەروەها دیسان جەخت لەسەر بونی بزرۆکە دەکاتەوە وەکو فۆنێمێك. کەچی لە زمانی کوردیدا دەیان بڕگەمان هەیە لە هیشوە نەبزوێنێك پێکهاتون، وەك: (/مرد/، /پرچ/، /پشت/، /گرد/،....).

کەواتە، بۆ ڕاستکردنەوەی ئەو هەمو هەڵانە، پێویست بەوە دەکا چاو بە کۆمەڵێك یاسای بڕگەسازی کوردیدا بخشێنرێتەوە و بە بەکارهێنانی تەکنەلۆجیای نوێ، لە تاقیگەکانی دەنگدا، ئەم هەڵانە ڕستبکرێنەوە. بە پشت بەستن بە یاسا زمانەوانیە سەرا پاکان، نەك یاسا زمانەوانیە عەرەبییەکان، دەردەکەوێ لە دەنگسازیی کوردیدا، هەردو دەنگی (ئـ) هەمزە و (i) بزرۆکە فۆنێم نین و نابێ بە پیت دابنرێن، بەم شێوەیەش، ئەگەر توێژینەوەیەکی وردی زانستانەی بڕگەسازیی کوردی بکرێ، خشتەکە دەگۆڕێ و ئەم (١١) یازدە جۆرە لە بڕگەی کوردی دەدۆزرێنەوە:

یاســـــای برگەســــازیی کوردی

(/C/= نەبزوێن / کۆنسونانت)، (/V/= بزوێن / ڤاول).

١	پ: نان دەخۆی؟. و: /a/١/، /ە/خۆم /e/xom/	V	دایك: وەرە ژورەوە. منالْ: /ێ/ێ/ê/ê/ ......
٢	/تۆ/ /to/، /نا/ /na/، /نۆ/ /no/،	C V	/دا/دە/ /da/de/، /با/بە/ /ba/be/.....
٣	/او/ /aw/، /اش/ /aş/، /ەو/ /ew/،	V C	/ای/ /ay/، /ۆی/ /oy/، /ەز/ /ez/.......
٤	/مەڕ/ /meȓ/، /کەڕ/ /keȓ/، /سەر/ /ser/	C V C	/کەف/ /kef/، /شەو/ /ŝew/، /سێو/ /sêw/
٥	/برا/ /bra/، /خوا/ /xwa/، /خوێ/ /xwê/	CC V	/ترێ/ /trê/، /درۆ/ /dro/، /شلە/ /ŝle/...
٦	/ەرك/ /erk/، /ەشك/ /eŝk/، /ەسپ/ /esp/	V CC	/ەرد/ /erd/، ......
٧	/شوان/ /ŝwan/، /ژوان/ /jwan/،	CC V C	/جوان/ /cwan/، /دوان/ /dwan/، ......
٨	/دەست/ /dest/، /دەشت/ /deŝt/،	C V CC	/هەشت/ /heŝt/، /خەست/ /xest/، /ڕاست/
٩	پ: دەچی بۆ بازاڕ؟ و: /چ'/، /ب/ناڤێ خودێ...	C	/ل/اسمانێ /b/navê xwdê/l/asmanê/
١٠	/من/ /mn/، /ژن/ /jn/، /کل/ /kl/، /شل/	C C	/مل/ /ml/، /دز/ /dz/، /کڕ/ /kȓ/، /سك/...
١١	/پرچ/ /prĉ/، /مرد/ /mrd/، /گرد/ /grd/	C C C	/سرك/ /srk/، /وشك/ /wŝk/، /پشت/.....

(دەشێ برگەکانی زنجیرە (٦، ٧ و ٨) بە پێی پێویستی شیعرەکە دابەش دو برگە بکرێن)

لە خالی (٩) نۆیەمدا، ئەم فۆنیمی /چ/ـە، پێچەوانەی هەمو فۆنیمەکانی تر، دوای نیمچە داخستنی دەم، هەوا لە دەرەوە دەچێتە ژورەوە.

سەربارى ئەمەش دەرکەوتوە، کە شیعرى کوردى لەسەر سیستەمی پە نجەیی، دروست بوە، وات ژمارەى برگەکانی نیوە دێڕی یەکەم و دوەم یەکسانن و بە زۆریش ژمارەی برگەکانی هەر نیوە دێڕێك لە ژمارەى پە نجەکانی هەردو دەست پێپەڕ ناکەن و ڕێژەى هەرە زۆرى ژمارەى برگەکانی نیوە دێڕێك، یا هەشت برگەیی یان پێنج برگەیین.

٣-٢-٢ گۆڕان لە ڕستەسازیی زمانی کوردیدا:

وەکو ئاماژەی پێکرا، لە ڕێزمانی کوردیدا کۆمەڵێك بڕیاری لاسایی کەرەوەی (قەواعید)ی عەرەبی دراون، بۆ ئەوەی تویژینەوە نەکەوێتە بازنەی ڕەخنەکاری، هەوڵدەدرێ بە گشتی و بەبێ ناوهێنان ئاماژە بە هەندێ لەو لاساییکردنەوانە بدەین، وەك:

١- تا ئێستا بە کاریگەریی پیتی (ئـ) هەمزەی عەرەبی و برگەسازیی عەرەبی، زۆر لە زمانەوانە کوردەکان تا ئێستا دان بە بونی فۆنیمی (ئـ) هەمزە و فۆنیمی (i) بزرۆکەدا دەنێن لە زمانی کوردیدا.

٢- بونی ڕستەی ناوی و ڕستەی کاری: واتە، هەندێ لە زمانەوانان لەو باوەڕەدا بون، لە کوردیدا ڕستە هەیە، کاری تیادا نیە و تەنیا لە ناو پێکهاتون و کاریگەرن بە (جملە إسمیە)ی عەرەبی و بە کاریگەریی هەمان ڕێزمان لە بری (مبتدأ و خبر) ناویان ناوە نیهاد و گوزارە.

٣- لە ئەنجامی خاڵی سەرەوەدا، هەندێکیان لە ڕستەی هەواڵدانی کاتی ئێستادا مۆرفیمی (ە)ی کاتی ئێستا بە ڕاناو دادەنێن، بۆ کەسی سێیەمی تاك، وەك (ئازاد زیرەکـــە.)، هەندێکی تریان بە کاری بێهێزی دادەنێن.

٤- تا ئێستاش هەندێ لە زمانەوانان لەو باوەڕەدان، چاوگی (بون و هەبون)ی تێپەڕ و نەپەڕ هەن.

٥- تا ئێستاش هەندێ لە زمانەوانان لەو باوەڕەدان، کاری بەهێز و کاری بێهێز هەن و چاوگی (بون) بە کاری ناتەواو دادەنێن و کاریگەرن بە (ألافعال الناقصە)ی عەرەبی.

هەواڵی کتێب

(سەرچاوەکان)

سەرچاوە کوردیەکان:

١- ئەوڕەحمانی حاجی مارف، کورتەیەکی مێژووی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق " دەستەی کورد"، بەرگی هەشتەم، بەغدا، ١٩٨١.

٢- دیوانی وەفایی، لێکۆڵینەوەی محەمەد عەلی قەرەداغی، بەغدا، ١٩٧٨.

٣- دیوانا مەلایێ جزیری، تویژاندنا یادق بهائەددین ئامێدی، بەغدا. ١٩٧٧.

٤- دیوانی مەولەوی، کۆکردنەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس. بەغدا. ١٩٧٨.

٥- دیوانی نالی، لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەی مەلا عبدالکریمی درس و فاتح عبدالکریم و محمدی مەلا کریم. بەغدا. ١٩٧٦.

٦- سعید صدقی. مختصر صرف و نحوی کورد. جزء ١. بغداد. ١٩٢٨.

٧- عەبدوللا حوسێن ڕەسول. مێژوی شێوەزاری گەرمیان. گۆڤارا زانکۆیا دهۆك. پەربەندا (٥). هژمارا (١). ئەیلول ٢٠٠٢.

٨- عەبدوللا حوسێن ڕەسول. چەند پیتێکی کێشەدار لە زمانی کوردیدا. گۆڤارا زانکۆیا دهۆك. پەربەندا (٧). هژمارا (١). تیرمەه ٢٠٠٤.

سەرچاوە عەرەبیەکان:

٩ـ عبدالرحمن أيوب، تحليل عملية التكلم و بعض نتائجه التطبيقية، مجلة عالم الفكر، المجلد العشرون، العدد الثالث، الكويت، ١٩٨٩.

١٠ـ علي عبدالواحد وافي. علم اللغة. القاهرة. ١٩٧٢.

١١ـ ليف سيمينوف فيجوتسكي. التفكير واللغة. ترجمة طلعت منصور. القاهرة. ١٩٧٦.

١٢ـ المنجد في اللغة والأعلام. دار المشرق. بيروت. الطبعة الثلاثون. ١٩٨٨.

سەرچاوە ئینگلیزیەکان:

١٣ - A. C. Gimson, An introduction to the pronunciation of English, Bristol.

١٤ - J. D. O, Connor, Better English pronunciation, London.

ملخص البحث

تأثير اللغة العربية على اللغة الكوردية

التماس الحدودي والتعايش التأريخي الطويل بين الأمة العربية و الشعب الكوردي، بكافة سلبيات و إيجابياته أدى الى تأثر اللغة الكوردية باللغة العربية و أخذ العديد من المواد اللغوية، بكافة حقولها الصوتية و الصرفية و النحوية.

استنادا الى مستويات اللغة، إضافة الى المقدمة والنتائج بادر الباحث اى تقسيم البحث الى ثلاثة فصول:

ففي الفصل الأول تطرق الى تأثير اللغة العربية على اللغة الكوردية عبر تأريخ التعايش المشترك، في الجانب الصوتي (الفونيتيك) و درج المواد المأخوذة من اللغة العربية.

و في الفصل الثاني تحدث الباحث عن تأثيرات اللغة العربية على اللغة الكوردية من الجانب الصرفي (المورفولوجيا) مع الإشارة الى المفردات الداخلة أو العابرة الى الغة الكوردية.

و تم في الفصل الثالث تناول تاثيرات العربية على الكوردية من الجانب النحوي (السنتاكس) بالإشارة الى التغيرات الحاصلة على التركيبات النحوية في اللهجات المحلية المجاورة للعربية.

وأخيرا قدم ملخصا أهم النتائج باللغة العربية والأنكليزية مع قائمة المصادر.

بالحروف السائدة المشابهة للحروف العربية. وكذلك إضافة إلى المقدمة يتضمن البحث ملخصاً باللغة العربية والإنكليزية مع قائمة بأهم المصادر المستعملة في البحث.

«Abstract»

In spite of being many articles and researches about Kurdish letters, whence their existence or not, in addition to their numbers and direction for their writing. But the researcher has same new different opinions about some vowels, like: Short (i), double (وو), and some consonants, such as: (ئـ), (ح،ع), and (خ،غ). Every letter has been stadied in a particular section, and after every section, the researcher exhibits his deductions about that letter with his recommendations to Kurdish writing by these letters, which similar to Arabic alphabet.

هەوالنامەی کتێب